

iktisat dergisi

aylık dergi

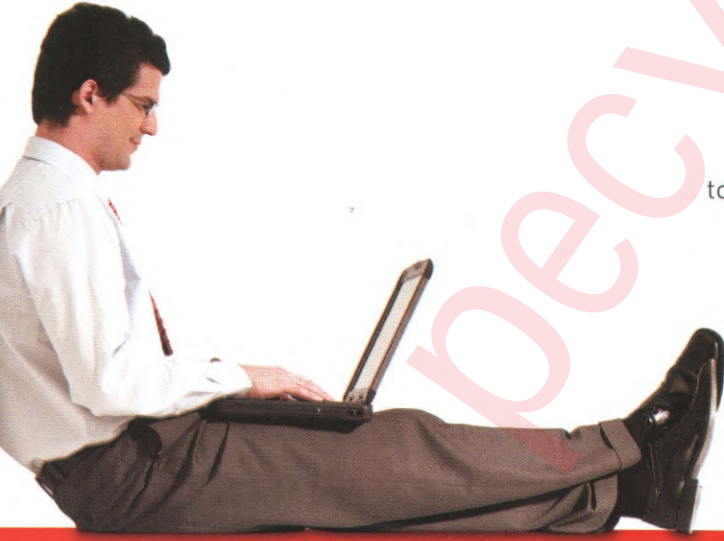
sayı: 440 3.000.000 TL.

ifmc 60. yıl

cumhuriyet'in 80 yılı

öztin akgüç - serhat aligil - toktamış ateş - halil berktay
tevfik çavdar - sencer divitçioğlu - nihat falay
gülten kazgan - ahmet makal - türkel minibaş
oğuz oyan - buket önal - murat özyüksel - ilhan tekeli
fikret toksöz - işaya üşür - oktay yenal - nurhan yentürk

Siz de yarınlar güvenle bakın.

Türkiye'nin en yüksek likit özkaynaklarına sahip
özel sektör bankası... Sahip olduğu gücün
size hizmet olarak geri dönmesini sağlamak için
toplam aktiflerinin % 97'sini bankacılık alanında kullanan
bir banka... Güvenli bir gelecek için çalışan bir banka.

Siz, ne zaman ihtiyaç duyarsanız onu
yanınızda olacağına güvenebilirsiniz. Siz, Akbank'la
yarınlarınıza güvenebilirsiniz.

Sayı: 440 Ağustos 2003

Fiyatı: 3.000.000.-TL.

ISSN 1302 3535

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları
Cemiyeti'nin hakemli yayın organıdır.*
İktisat Dergisi, aylık olarak yayınlanır.

Kurucuları:

Nihat Batur, Oktay Emed, Reşat Umur

Sahibi:

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları
Cemiyeti adına

Yönetim Kurulu Başkanı:

Vahap Adıyaman

Genel Yayın Yönetmeni:

Serhat Aligil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:

Hikmet Akçipek

Yayın Kurulu:

Hikmet Akçipek, İlker Aktökün, Serhat Aligil,
Fuat Ercan, Özge İzdeş, Gökhan Karabulut,
Oğuz Oyan, Yasemin Öztürk, Metin Sarfatı,
Sermin Sarıca Marangoz, Emine Tahsin,
Kurtar Tanyılmaz

Editörler Kurulu:

Özlin Akgüç, Erdoğan Alkin, Mehmet Altan,
Kaya Ardic, Cengiz Arın, Taner Berksoy,
Ercan Eren, Nihat Falay, Tamer İşgüden,
Kuvvet Lordoğlu, Türkel Minibaş,
İzzettin Önder, Murat Özyüksel, Nail Satılğan,
Ümit Şenesen, Gül Gürver Turan

Yayın Kurulu Sekreteri:

Z. Canan Özatalay

Kapak Tasarım:

Yorum Ajans

Yönetim Yeri:

Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No: 27/6

80090 Taksim / İSTANBUL

Tel.: 0.212 250 50 34 - 235 61 55

Fax: 0.212 255 17 73

E-posta: dergi@ifmc.org.tr

bilgi@ifmc.org.tr

Web: www.ifmc.org.tr

Ofset Hazırlık ve Baskı:

Kurtiş Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tel.: 0.212 613 68 94/95 - 567 87 56/57

Fax: 0.212 613 68 96

E-mail: kurtis@kurtismatbaa.com

Web: www.kurtismatbaa.com

Abone Koşulları:

Yıllık: 30 milyon TL.

Üye, Öğrenci, Arş. Gör. ve Öğretim Üyesi:

(Yıllık) 24 milyon TL.

Yurtdışı: 60\$

Abone Hesap No:

Garanti Bankası Harbiye Şubesi: 6299680

Akbank Taksim Şubesi: 41007

İş Bankası Taksim Şubesi: 709365

Dergide yayınlanan yazılar Cemiyeti bağlamaz;

görüşler yazarlara aittir.

Yayınlanacak yazılar hakem denetiminden geçer.

* Hakemli dergi kuralları 37. sayfadadır.

İçindekiler

editörden 2

yuvarlak masa
toplantısı 3

80 yıldan satır başları

türkel minibaş 17

liberalleşme yolunda 80 yıl

röportaj: 25
gülten kazgan

türkiye baskı altında

işaya üşür 28

sanayileşme ve
türkiye'nin sanayileşmesi

nurhan yentürk 38

türk sanayinin rekabet gücü:
uygulanan politikalar ve
etkileri

ahmet makal 54

amele birliği'nden
yeni iş kanunu'na:
türkiye'de çalışma ilişkilerinin
80 yılı

oğuz oyan 62

80 yılda gelinen nokta:
tarımda tam teslimiyet

72 öztin akgüç

cumhuriyet döneminde finans
politikaları ve finansal kurum-
larda gelişmeler

89 toktamış ateş

cumhuriyet'in 80 yılı

94 tevfik çavdar

cumhuriyet'in 80. yılında
siyasal katılımın
neresindeyiz?

102 buket önal

türkiye cumhuriyeti'nin
80. yılında türkiye-amerika
ilişkilerinin genel seyri
(1923-2003)

114 nihat falay

türkiye'de yüksek öğretim
macerası: osmanlı'dan
yök'e/yök'den bugüne I

122 fikret toksöz

sivil toplumun gelişimi

129 serhat aligil

ifmc'nin 60 yılına
kısa bir bakış

135 kitap tanıtımı

iktisat

dergisi

AYLIK DERGI

Sayı: 440 Ağustos 2003

Fiyatı: 3.000.000.-TL.

ISSN 1302 3535

editörden

"Cumhuriyetin bu yıl dönümü dünya çapında alt-üst oluşların yaşandığı bir döneme denk geldi. Kuşkusuz 20. yüzyılın başıyla kıyaslarsak, bugün üzerinde yaşadığımız coğrafyada refah ölçütlerinin daha da yükseldiği, çocuk ölümlerini azaldığı, kıscacası yaşam şartlarının daha iyiye gittiği yadsınmaz. Ancak cumhuriyetin başardıklarının kıstası geçmişe dönük olan kıyaslamalar değil, geleceğe yönelik olan hedeflerdir. Aksayan bir «demokrasi», «insan haklarında» evrensel ölçüleri yakalayamama, çarpık gelir dağılımı, kıscacası hayatın her alanında süren eşitsizlik ve adaletsizlik cumhuriyetin hala üstesinden gelmesi sorunlar olarak gözüküyor..."

Bu satırlar, cumhuriyetin 75. yılı için hazırladığımız özel sayının editör yazısından alındı. Artık yeni bir yüzyılın içindeyiz. Ne var ki çok fazla şeyin değiştiğini söylemek mümkün değil. İşte bu sayı matbaaya girdiği sırada medyaya yansıyan bir haber: Amcasının damadı tarafından tecavüze uğrayan Güldünya, aile meclisinin kararıyla kardeşleri tarafından infaz edildi...

Marx, Fransa'daki siyasal mücadeleleri analiz ettiği **Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i** adlı eserinin giriş bölümünde "insanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar. Ama bunu sırf kendi keyiflerine göre yapmazlar. Kendileri tarafından seçilen durumlarda değil de tamamen geçmişten gelen, geçmişin belirlediği koşullar altında yaparlar bunu. Tüm ölü kuşakların geleneği, yaşayanların beynine bir kabus gibi çöker" saptamasında bulunmaktadır. Teorik arka planı oldukça güçlü olan bu saptama, günümüzü anlamak açısından tarihe bakışın önemine özel bir dikkat çekmektedir.

Bir modernleşme projesi olarak ortaya konulan cumhuriyetin 80 yılının bilançosunu çıkartırken, çok-uluslu bir imparatorluğun yıkıntılarından devralınan mirasın çerçevesini gözden kaçırmamak önemli. Nitekim, tarihi salt «geçmiş»in bir anlatımı olarak nitelendirmemek gerekiyor. Aksine, tarih toplumsal gerçekliğimizin dinamik doğasını oluşturmaktadır ve kendi süreçleri arasında keskin kopuşlar yoktur. Bu nedenle toplumsal yapının tarihsel oluşumunu doğru biçimde analiz etmek önemli. Zira «nereye gidiyoruz?» sorusunun yanıtı «nereden geldik?» ve «neredeyiz?» sorusuyla doğrudan bağlantılıdır.

I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan cumhuriyetin birçok yapısı iki kutuplu sistemde biçimlendi. 21. yüzyılın eşiğinde «reel sosyalizmin» çözülmesiyle birlikte iki kutuplu sistem de tarihin raflarına kalktı. Zorlu bir coğrafyada 80 yılını geçiren cumhuriyet, bu geçiş sürecine de kolay olmayan koşullarda giriyor: ABD yönetiminin Ortadoğu'ya yeni bir biçim verme çabaları, Kafkasya'daki belirsizlik, «muasır medeniyetler seviyesini» hedefleyen cumhuriyetin, ABD-AB arasındaki konumu, önümüzdeki dönemi belirleyecek dış faktörlerden bazıları.

İçeride ise bir yanda kuruluş paradigmalarını zorlayan, laik-antilaik, Türk-Kürt, sünni-alevi gibi kimlik sorunlarının yanı sıra her ne kadar ekonomik veriler iyiye doğru gider gözükse de, işsizlik, göç, yoksulluk ve yoksunluk; daha açık bir deyişle cumhuriyetin nimetlerinin eşit olarak paylaşılmaması önümüzdeki dönemin siyasal mücadelelerini belirleyecek faktörler olarak gözüküyor.

80 yıl, bir insan hayatına denk gelen, ama bir toplumun hayatında küçük bir kesit. Umarız bundan sonraki cumhuriyet özel sayımızı, artık «cumhur»un ve «cumhur»un içindeki Güldünya'ların kendi kaderlerini ellerine aldıkları ve bütün olumsuzlukların giderildiği bir toplumsal ortamda yayınlarız.

Dostlukla...

İlker Aktükün

80 yıldan satır başları

Cumhuriyeti'nin 80 yıllık tarihinin tartışıldığı yuvarlak masa toplantısı Cemil Oktay, Sencer Divitçioğlu ve Halil Berktaş'ın katılımıyla gerçekleştirildi. Toplantıyı İktisat Dergisi adına Murat Özyüksel yönetti. Kendilerine teşekkür ederiz.

• **Murat Özyüksel** - İktisat Dergisi'nin Cumhuriyet'in 80. yılı vesilesiyle düzenlediği yuvarlak masa toplantısına hoş geldiniz. Toplantıda ilk sözü Sencer Hoca'ya vermek istiyorum. Hocam sizin öğrencilerinizle ilişkiniz bari Sokrates'in öğrencileriyle ilişkisini hatırlatıyor. Şu bağlamda söylüyorum: hem antik dönem anarşistleri, hem de Aristoteles gibi en muhafazakâr düşünürler, hepsi Sokrates'in öğrencileri. Siz de öğrencilerinizi iki türlü etki-
lediniz; mesela ben sizin öğrenciniz olarak iktisattan uzaklaştım, daha fazla tarihe yöneldim. Buna karşılık bazı arkadaşlarımız da mühendislikten uzaklaşarak, tam bir iktisatçı oldular. Sizin "Asya Tipi Üretim Tarzı" kitabınız 60'lı yıllarda yayınlandı ve çok büyük bir etki-
de bulundu. O zaman bizim için yeni olan bir şey vardı; yani 15. ve 16. yüzyıl üzerine bir çalışma yapmıştınız ve önsözde diyordunuz ki, "ben bu kitabı bugünü anlamak için yazdım". O günden bugüne epey zaman geçti. Şu anda siz Cumhuriyet'in 80 yılını nasıl algılıyor-
sunuz. Osmanlı'dan, tabii o süreklilik çizgisi içinde ele alırken, yine böyle bir kuramsal çer-
çeveden faydalaniyor musunuz?

• **Sencer Divitçioğlu** - Onu yapacağım, ama Asya üretim tarzı üzerinde çok az duracağım; çünkü yine o tartışmalar alevlenebilir. Halil Bey hocamız buna karşıdır, çok değil; ama pek de sevmeyi.

• **Murat Özyüksel** - Ben öğrencilerime Osmanlı toplumsal yapısını anlatırken bir tarafta Asya üretim tipi görüşlerine örnek olarak sizin çalışmalarınızı önerirken, karşı tezler bağlamında da Halil Berktaş'ın "Kabileden Feodalizme" kitabını önermişimdir. Aslında bu konuyu derinlemesine tartışmak çok hoş olabilir, ancak bugün konumuz değişik. Kuşkusuz günümüzü ilgilendirdiği ölçüde o tartışmalara da değinebiliriz.

• **Halil Berktaş** - Parantez içinde söyleyeyim, ben artık Avrupa merkezli bir feodalite kavramını kullanmıyorum.

• **Sencer Divitçioğlu** - Başlarken hareket ettiğim soru şu: Atatürk devrimi bir yerde durur, bunun dünü Osmanlı'ydı, bugünü yeni karşımıza çıkan devlettir. Öyleyse o yükselen tarih çizgisi üzerinde önce Osmanlı vardı, onun arkasında Atatürk devrimi vardır, onun arkasında da -az bir müddet sonra 80 yıl kadar- karşımıza bugünkü durum geliyor. Bunlar ardıl aşamalardır. Bunu analiz etmek isterim. Tahtayı kullanırsam, göreceksiniz ben ne kadar kendimi kolay anlatacağım, yani karşılıklı anlaşacağız herhalde.

Burada başta padişahın bulunduğu Osmanlı Devleti var. Devletin tanımı şu: Devlet, sosyal işlevlerini görecektir. Sosyal işlevlerini görecektir, bu devletin her Ortaçağ toplumu gibi 3 tane fonksiyonu var; ilki kutsallık, bu hiç kimsenin malında olmayan bir teoremdir. Çünkü bunun aksi söylenmez, başka da yoktur. Diğer ikisi ise askerlik ve iktisattır. Kutsallık, askerlik ve iktisat, bu 3 fonksiyonun hepsi padişaha bağlıdır. Askerlik ve iktisat, bu ikisinin birleşmesi her Ortaçağ devletinde bürokrasiyi yaratıyor. Böylece bir birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, bir de ara sınıf ortaya çıkar. Burada iki tür tanım var: bir tanesi Ortaçağ devletlerinin Avrupavari, Hint-Avrupavari bir tanımı yahut modeli, bir de -kullanım kelimeyi- ceberut devlet tanımı. Ceberut devletle ikisini ayıran yahut Asya üretim tarzıyla Avrupa feodalizmini ayıran iki asli kurum; bunlardan bir tanesi atanmışlar, parlamento. Parlamento demeden önce, önkoşulu komün. Komün, bü-yüktür parlamento (K > P) bu Avrupa'yı Osmanlı'dan ayırır. Komün dediğimiz şey daha 7. yüzyılda Avrupa'da var. Bunu kadim Yunan'a kadar götürebiliriz, örneğin Atina'da ticari komünler var. Ama biz Avrupa'dan bahsedeceğimiz için şunu söylüyorum: Komün, 7. yüzyılda, 9. yüzyıl, 11. yüzyıl, 12. yüzyılda ve ondan sonra Avrupa'da var. Her komün kendi içinde küçük parlamentosunu kurar, öyle idare eder. Osmanlı'da bu yoktur. Bunu burada bu kadar

Sencer Divitçioğlu

Askerlik ve
iktisat,
bu ikisinin
birleşmesi
her
Ortaçağ
devletinde
bürokrasiyi
yaratıyor

keselim. Osmanlı devletini silip, Atatürk devletini koyalım ama bürokrasi yerinde dursun.

Buraya geldiğimiz vakit fonksiyonların arttığını görüyoruz. Yani eskiden orduyu idare ederken, eskiden iktisadi idare ederken; her şey birdenbire yeni fonksiyonlara ayrılır. Bu yeni fonksiyonları ilave edelim. Nedir? Bir, parlamento gelir, Osmanlı'dan farkı budur; iki, basın gelir; üç, eğitim gelir. Osmanlı devleti yeni devlet, bunlardan dolayı farklıdır; yani yeni bir dünyaya girdiğiniz için, bir tane parlamento kurulmuştur, devlet basına el koymuştur, eğitim devlet tarafından yapılmıştır, iktisat da kendi elindedir hâlâ. Bu bakımdan baktığınız vakit ben büyük bir fark görmüyorum doğrusunu isterseniz, fazla bir şey görmüyorum. Kuşkusuz fonksiyonlarda çoğalma olmuştur ama bu iki model arasında herhangi bir farklılık görmüyorum ben, yahut gözlerim kapanmış. Bu uzun müddet devam edecek. Dikkat ederseniz, şu iktisat fonksiyonunu asıl yapan halktır; yani işçisiyle, köylüsüyle halktır, devlet değil.

Buraya kadar mesele var mı, sorun var mı?

• **Halil Bertay** - Çok ciddi sorunlarım var, ama soyutluk düzeyi itibarıyla çok ciddi sorunlarım var. Bunu daha sonra açmaya çalışırım. Bu soyutluk düzeyinde hemen hemen her devletin ve sosyal formasyonun neredeyse farksız çıkabileceğinden endişe ederim.

• **Sencer Divitçioğlu** - Doğru. Burada bir tek önemli nokta var; her devletin fonksiyonları aynıdır. Ancak burada bir tanesinde parlamento ve komün vardır, öbüründe ise yok. Eğer bu farkı koymazsan, doğrudur, ikisi birbirinin üzerine çakışır, her devlet böyledir. Ama komün gibi kendini idare etme hakkının cisimleştiği asli bir kurum olmadığı sürece o devlet öbüründen ayrılmaz. Benim cevabım bu.

Şimdiki duruma bakalım, benim gördüğüm düne kadar böyle gelmişti. Fakat birdenbire bu zamanlarda, yani Cumhuriyetten bugüne kadar çok şey değişti. Bu fonksiyonların içinden önce basının devletin fonksiyonu olmaktan çıktı, daha sonra eğitim ve parlamento ile iktisat artık onun bir fonksiyonu değil. Geriye kaldı din, bürokrasi ve asker. Her gün gördüğümüz olay bu, bunların aralarındaki zıtlığı, bunu görüyoruz karşımızda; yani basit bir soyutlamadan çıkıyorum.

Bunu neyle açıklıyoruz? Bir tarihi süreçten, nefret edilecek bir laf, tarihi süreçten. Açıklamanın içleri doldurulmalıdır muhakkak, kabul; ama baktığınız vakit bunu ben görüyorum,

Sencer Divitçioğlu

rum, siz de görüyorsunuz, herkes görüyor. Yani bu basın devletten ayrılmadı diyemez kimse, bağılıdır diyemez kimse. "Okullara bağılıdır" dese, şuradaki itilaftan dolayı yanı sıra hak verir. İktisat tamamen koptu, iktisat bağımsızdır, parlamento düne göre bağımsızdır. Asker, kaldı sadece.

Dikkat ederseniz, çalışan halk, halk birdenbire tamamen devletten ayrı kaldı, devlet yalnız kaldı, halk ayrı yerde kaldı. Çok şükür böyle oldu diyorum; ama bir tek endişem var, bunun olmasına seviniyorum, bu ayrışmanın olduğunu gördüğüm için seviniyorum. Ama bir şeyden sevinmiyorum; bu nasıl bir idaredir, iyi midir, kötü müdür? Çünkü bunu bilemeyiz, bilemiyoruz da nitekim. Hâlâ ya Atatürk burjuvazisinden olduğumuz için yahut burjuva olduğumuz için kendimiz, biz hâlâ emin değiliz. Şimdi iyidir bence, hoşuma gidiyor; ama iyi mi, kötü mü, bilmiyorum. Benim söylediğim şey bu, yani açıklamak istediğim sadece bu. Sorulara demin verdiğim gibi yine cevap veririm, verebilirim veririm, veremezsem beraber ararız. Teşekkür ederim.

• **Murat Özyüksel** - Halil Hocam, ciddi sorunlarınız olduğunu söylediniz. Sizin bu konudaki düşünceleriniz nedir?

• **Halil Bertay** - Bir kere önce şunu söyleyeyim: miras sözcüğünün Türkçe'de kullanış tarzıyla Batı dillerinde, faraza İngilizce'de miras karşılığı olarak kullanılabilecek sözcüklerin farklı anlamları, çağrışımları arasında biraz kopukluk var. Miras deyince, Türkçe'de *heritage* veya *inheritance* anlamında. Deyim yerindeyse, hani ölen babanın çocuğuna bıraktığı miras gibi, toplam olarak artı, sıfırdan büyük ve dolayısıyla pozitif ve üzerine bir

Sencer Divitçioğlu

Önce
basın
devletin
fonksiyonu
olmaktan
çıktı,
daha
sonra
eğitim ve
parlamento ile
iktisat
artık
onun
bir
fonksiyonu
değil

şeyler inşa edilebilecek bir devir teslim anlaşıyor. İngilizce'de *heritage* veya *inheritance* yanı sıra *legacy* kelimesi de var; *legacy*, *heritage* veya *inheritance*'a göre çok daha nötr bir kelime. İlla sıfırdan büyük bir toplam olarak bir şey bırakmayı veya olumlu bir miras bırakmayı ifade etmiyor. Günümüz Almanya'sı için nazizmin *legacy*'nden de söz edebilirsiniz rahatlıkla, ama nazizmin *heritage*'dan söz edemezsiniz. Burada önemli bir fark ortaya çıkıyor; yani *heritage* dendiğinde, korunması gereken, muhafaza edilmesi gereken olumlu ve pozitif bir toplam büyüklük, nicelik ve nitelik olarak devredilen bir şey anlaşılıyor, *legacy* farklı.

Benim için Osmanlı'nın Cumhuriyet'e bıraktığı miras bir *heritage* sözünün olumlama-ları veya idealizasyonları içinde değil, *legacy* anlamında tartışılacak bir sorun. Yani böyle hani illa Osmanlı'nın Cumhuriyet'e bıraktığı miras değil de, çok daha nötr, çok daha objektivist, *legacy* anlamında tartışmaya yatkinim.

İkincisi, Sencer Hoca'nın söylediklerinden yola çıkacak olursak, benim bununla birkaç problemim var. Elbette farklılıklarımızın bütün ayrıntılarına burada giremeyiz. Şunu söyleyeyim: Derece derece Batı Avrupa'da, Orta Avrupa'da vs. kapitalizm öncesi bir geçmişten şu veya bu şekilde kapitalizme hızlı geçiş süreçlerini yaşayan veya o kadar hızlı yaşayamayan veya gözlenebilir bir zaman dilimi içinde henüz yaşamamışken, Avrupa'da gelişen kapitalist modernitenin *impac't*ine, müdahalesine maruz kalan toplumlar arasında elbette farklar var. Bunları 1960'lı ve 70'li yıllarda daha ziyade ekonomik düzlemde tartıştık; yani Asya üretim tarzı, feodal üretim tarzı gibi kavramlarla tartıştık. Birçoğumuz o zamanlar daha ziyade Marksizm'in ekonomik indirgemeci varyantlarına veya yorumlarına mensup olduğumuzdan -en azından kendimi buna dahil ederek söylüyorum- doğrudan doğruya ekonomik formasyon, üretim tarzı veya çok temel üretim ilişkileri bağlamında farklar olmuş olması gerektiğini farz ederdik veya vehmederdik. Zaman içinde sosyal bilimler, tarih ve diğer sosyal bilimler genel olarak antropolojizasyon sürecine girdi. Her dönemde tarihin ufkunda böyle çeşitli yükselen yıldızlar vardır. Yani astrolojide yükselen burç diyorlar ya. Yani bir esas burcunuz var, bir de yükselen burcunuz var. Bir dönem tarihin ufkunda yükselen burç hüküktü mesela. Bu 19. yüzyıl başında daha ziyade kamu hukukuyla, diplomasiyle, hukuk tarihiyle iç içe legalist-formalist bir tarih anlayışı

Halil Berktaş

yarattı. Daha sonra ekonomi, tarihin ufkunda yükselen burç haline geldi, bu ekonomik tarihi yarattı, daha sonra sosyoloji ve sosyal tarih ve nihayet günümüzde bütün sosyal bilimlerin ufkunda antropoloji ve dolayısıyla kültür problematize edilmiştir ve antropoloji esas yükselen yıldız, yükselen burç haline geliyor. Kapsamlı olarak sosyal bilimlerin ve bu arada tarihin de antropolojizasyonu sürecini yaşıyoruz.

Bu bağlamda bizim bir zamanlar cevabını ekonomide, ekonomik yapı farklılıklarında aramış olduğumuz sorunların hemen hepsi bugün kültür alanında lokalize olmuş durumda. Ben de böyle düşünüyorum. Sencer Divitçioğlu'nun da aslında tahlillerinde birinci olarak gördüğüm ve bir buluşma noktası olarak kaydetmeyi arzuladığım; yani farklılıklardan söz etmeden önce, Sencer Hoca'nın tahlilinde de kültür ve siyasal kültür ve kurumlaşmış kültür öne çıkmış durumda. Çünkü şu anlattıklarıyla aslında, mesela Osmanlı sosyal formasyonuyla Avrupa sosyal formasyonu arasında küçük köylü üretimi miydi, yoksa büyük ölçekli aristokratik üretim miydi gibi bir fark aramaya girişmiyor. Sorunun cevabını doğrudan doğruya kültür katmanlarında arıyor, ben de buna yatkinim.

Geçmiş tartışmalara bir dokunma yaparsak, bunun bugün bir konverjans noktası olarak, en azından metodolojik bir konverjans noktası olarak ortaya çıktığını kaydetmeliyim. Öte yandan bu tahlille, bu yaklaşımla iki önemli problemim var. Kemalist devrimle ortaya çıkan son derece merkezîyetçi uzun bir dönem tek partili devlet iktidarı, çok partili olduktan sonra bile tek partili bir iktidara uygun düşecek son derece homojen bir ideolojik hege-

Halil Berktaş

Bizim
bir zamanlar
cevabını
ekonomide,
ekonomik
yapı
farklılıklarında
aramış
olduğumuz
sorunların
hemen
hepsi
bugün
kültür
alanında
lokalize
olmuş
durumda

monya vs araması, bu saptamada; yani Cumhuriyet realitesinin tasvirinde de muhtemelen buluşuyoruz. Ancak bunun tarihsel kökenlerini aramaya kalkıştığımızda, aramızda iki önemli fark ortaya çıkıyor. Birincisi, demin de lafın arasına girerek kısaca söylemeye çalıştım ki, bana göre çok fazla soyut bir tahlil. Belki bu artık aramızda oluşan mesleki deformasyonlara bağlı bir algıyaşıdır. Sencer Hoca her zaman iktisatçı olarak kaldı ve teorik iktisat daima teoristtir ve çok fazla soyutlamalara düşkündür ve hatta soyut olarak verilen bazı aksiyonlardan yola çıkan, büyük ölçüde dedüktif, apriorist bir soyutlama tarzı vardır. Tarih ise her zaman daha ampiriktir ve ben herhalde tarihte teorinin önemini inkâr edecek sonuncu tarihçi olurum. Ama sonuç olarak tarihçiliğin disiplinler söylemiyle ekonominin disiplinler söylemi arasında ve estetikleri arasında ciddi bir fark var; bana göre bu doğrudan doğruya Osmanlı'yla Kemalist iktidarı tarif ediş tarzı itibarıyla. Bunu başka toplumlarla karşılaştırmıyor, doğrudan doğruya Osmanlı'yla Kemalist devrimin yarattığı Cumhuriyet iktidarını karşılaştırmış tarzı itibarıyla o kadar yüksek bir soyutlama kertesinde ki, bu soyutlama kertesinde hakikaten "hiçbir fark yok" demek kolay oluyor. Halbuki aslında alt unsurlarına ayrıştıracak olursak, Sencer Divitçioğlu'nun da kabul ettiği gibi ekonomiyi ayrıntılı olarak tarif edecek olursak, küçük köylü üretimi ve küçük köylü üretiminden artığın piyasa dışı mekanizmalarla çekip alınmasıyla az buçuk, şu veya bu şekilde, her nasılsa modern sosyal sınıfların ve güdük de işlese bir piyasanın ortaya çıkması ve buna bağlı artığın çekilip alınış biçimleri ve bunun beraberinde getirdiği güdük bir piyasa da olsa, bir piyasanın varlığının beraberinde getirdiği iktidar modelleri vesaire arasında bana göre muazzam farklar var; bu soyutlama düzeyi onların hiç hakkını vermiyor, "Osmanlı eşittir Kemalist iktidar" gibi bir sonuç ortaya çıkıyor.

Fakat daha önemlisi, benim açımdan şöyle büyük bir problem var: 19. yüzyılı tamamen atlıyoruz, yani Tanzimat dönemini ve kolonyal olmayan ya da yarı kolonyal veya yarı sömürgeci bir bağlamda Osmanlı'nın premodern bir iktidar ve bir elit ve bir hâkim sınıf olmaktan çıkıp, Avrupa'dan dışarı yayılan modernitenin karmaşık etkileri içinde âdeta kendi topraklarının yerli kolonizatör, yerli sömürge iktidarı kimliğine dönüşen yukarıdan aşağı başlattığı modernite hamlesinin transformatif etkilerini bunların aslında klasik Osmanlı'dan ya da 15.,

16., 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı'sından ne kadar farklı iktidar yapıları ve modaliteleri ve ne kadar farklı bir toplumsal formasyon yarattığını hiç hesaba katmıyoruz bu tahlilde. Yani Sencer Hoca'mın tahlilinde değişmeyen bir Osmanlı var. Bu benim tarihsel estetiğime hiç uygun gelmiyor. Burada başka 19. yüzyıl Tanzimat tarihçileri ve 19. yüzyılda Osmanlı'da modern devletin doğuşu ve çok karmaşık bir süreç içinde imparatorluğun, geleneksel imparatorluğun hem bir modern devlete dönüşmesini ve hem de parçalanmasını ve içinden, o modern devlet fideğinden yeni ulus-devletler çıkması üzerinde çalışan başka 19. yüzyıl uzmanları olsa, hepsi isyan ederler.

Bana göre Cumhuriyet'in şekillenmesi bakımından çok tayin edici formatif etkiler ve en belirleyici miras, 15., 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı toplumundan, onun kurumlarından, ekonomik yapılarından; yani üretim, cebir ve ideolojik ikna ya da üretim, ordu, asker ve ideoloji ve lejitimasyon; bunlar bütün toplumlarda varolan öğeler. Bu öğelerin Osmanlı'daki klasik işleyişi içinde -nefret ediyorum bu klasik deyiminden, çünkü o da bir ideal tip postüle ediyor, idealist bir yaklaşım- 15.-18. yüzyıllardaki işleyişi içinde bu öğelerin birbiriyle olan etkileşiminden dolayimsız olarak, kesintisiz, evrimci bir devamlılık içinde intikal etmiyor bu Cumhuriyet'e; çok tayin edici olarak Tanzimat uzun yüzyılının dönüşümlerinden intikal ediyor. Şöyle de diyebiliriz: Tarihsel geri kalmışlığın; yani kendisini tarihsel olarak gecikmişlik, geri kalmışlık içinde hissetmenin ve bundan ötürü paniğe kapılmanın ve "eyvah, biz kısa zamanda bu moderniteye sığrayamazsak, bizi yutacaklar, paylaşacaklar, sömürgeleştirecekler" gibi bir gecikmişlik, yetismeci haleti ruhiyenin varlığından söz ediyorum. Bu bir teorik çerçeve. Sonuç olarak yetismeci bir gündem ve hızlandırılmış bir cebri yürüyüşle moderniteye kapağı atmak ve bir kere o moderniteye kapağı attığında ancak ve ancak orada kendini güvende hissetmek.

Bu nedenle Tanzimat'ın Batı modernitesine yetişme ve iltihak etme felsefesiyle, 1930'ların "muasır medeniyet seviyesine ulaşmak" sloganı tam bir devamlılık ve uyum içindedir.

Halil Berktaş

**Tanzimat'ın
Batı
modernitesine
yetişme ve
iltihak
etme
felsefesiyle,
1930'ların
"muasır
medeniyet
seviyesine
ulaşmak"
sloganı
tam bir
devamlılık ve
uyum
içindedir**

safevi 10-20-30 yılda kat etmeye çalışmanın beraberinde getirdiği özel bazı yapılar, yapılanmalar, kültürel ve siyasal oluşumlar var. Özet olarak bu hızlandırılmış modernite programı yukarıdan aşağı korkunç bir cebir uygulaması demek. Çünkü bu hızlandırılmış cebri yürüyüş normal olarak toplumun katlanabileceği bir şey değil. Yani mesela Sovyetler Birliği'ndeki subvotnikler, stanobitler, sonradan Vaydan'ın Mermer Adam filminde satirize ettiği o korkunç yukarıdan aşağı cebir yaptırımı, bunlar toplumu olağanüstü geren, âdeta şöyle bir şey: Toplumu kendi bağıcıklarıyla yukarı çekerek, kendi kendini moderniteye zıplatmaya çalışıyorsunuz. Korkunç bir cebir uygulaması demek ve merkezde bunu yapmaya kalkışan iktidarın elinde korkunç bir güç temerküzü, aslında 19. yüzyıl öncesi Osmanlı'da olmayan derecede bir güç temerküzü, ancak ve ancak İkinci Mahmut'tan itibaren olan türden bir güç temerküzü ve buna denk düşen, bunu tamamlayan son derece merkezîyetçi ideolojik yapılar, politik kültür demek.

Yani şunu söyleyeyim: 15.-16. yüzyıl Osmanlı'sının, toplumu uygarlığa yükseltme diye bir misyonu yok, bu premodern bir toplum. Bu misyon, bu zihniyet yapısı, "biz toplumu aydınlatacağız, kalkındıracağız, moderniteye sıçratacağız" gibi bir zihniyet yapısı Tanzimat'la ortaya çıkıyor. Bunun beraberinde getirdiği muazzam bir merkezîyet, topluma karşı Osmanlı'da varolmayan derecede ve ancak modernitenin bir türünde olabilecek derecede yukarıdan bakış ve bunun beraberinde getirdiği son derece modern otoriter yapılar var. Tanzimat'la yaratılan, Osmanlı'nın devamı olan bir otoriterizm değil; çok farklı ve modern bir otoriterizm.

Şunu söyleyeyim: Burada Kemalist devlet, Osmanlı'nın bu Tanzimat modernleşmesinin, yarı sömürgeci bir patika içinde giriştiği yukarıdan aşağıya Tanzimat modernleşmesinin çok önemli bazı bakımlardan yarattığı kurumları devralan; yarattığı telgraf şebekesini, demiryolları ve modern yolları ve iktisadi geriliği devralan ve en önemlisi onun yarattığı siyasal kültürü, uygarlaştırıcı misyona sahip bir merkezi devlet aygıtı; en önemlisi, "medeniyet merkezine sahip bir ordu bu toplumu ancak kurtarır ve kalkındırır" ideolojisini Osmanlı'dan değil; 19. yüzyıldan tebarüz eden bir Kemalist devrim, bir Cumhuriyet ve onun çeşitli yapıları, başka bazı tarihsel gecikmişlik matrisinden fıskıran, başka ve genellikle Kemalizm'le birlikte düşünmediğimiz başka çağdaş oluşum-

larla benzerlik gösteriyor. Sovyetler Birliği'nde Stalinizm'le benzerlik gösteriyor, Enver Hoca döneminin Arnavutluk'uyla benzerlik gösteriyor, Mao'nun Çin'iyle benzerlik gösteriyor, Kim il Sung Hanedanının elinde yürümekte olan Kore'yle benzerlikler gösteriyor, Saddam Hüseyin'in kültüyle benzerlik gösteriyor, Suriye'de yakın zamana kadar varolan Hafız Esat kültüyle benzerlik gösteriyor, Romanya'daki Çavuşesku kültüyle, vs. benzerlik gösteriyor. Bunların hepsini, bu benzerlikleri; yani bu kadar çok kişiye tapma kültü etrafında şekillenmiş, zamandaş ve pek çoğu da Osmanlı topraklarında yükselmeyen benzer politik morfolojileri, benzer politik kültürleri Osmanlı mirasıyla izah edemeyiz. Burada çok ciddi bir problem var. Bunların ortak yanı, bir ortak Osmanlı mirasına dayanmaları değil, 19.-20. yüzyılda bu aşırı hızlı otoriter modernizasyon ve muasır Batı medeniyetine yetişme cebri yürüyüşlerini yaşamış olmaları.

Ne oluyor? İktidar merkezde toplanıyor, iktidar tek partide toplanıyor, iktidar tek partinin merkez komitesinde toplanıyor, merkez komitesinin politbürosunda toplanıyor, politbüronun daimi komitesinde toplanıyor ve sonuç olarak gelip genel sekreter veya birinci sekreter veya cumhurbaşkanı, bir şekilde ulusun babası olan tek bir figürde toplanıyor. Bunun ortak bir politik sosyolojisi var; bu politik kültür, 19. ve 20. yüzyıl serüvenine özgü ortak temellerden geliyor. Somut olarak Türkiye örneğinde, esas olarak 19. yüzyıl Tanzimat modernleşmesi bu müthiş, bu inanılmaz boyutlardaki formatif etkiyi yaparken, bunu inşa eden adamlar Osmanlı kültürünün de bazı özelliklerinden beslenmişler midir? Benim cevabım evet, bu dip akıntısı mevcut. Ama bunu esas olarak Osmanlı'yla kesintisiz devamlılık içinde bir olay olarak düşünemeyiz. Bu yeni ve tamamen modern ve moderniteye bağlı olarak tanımlanan bir otoriterizm. Bu bakımdan 19. yüzyıl öncesi Osmanlı'nın Cumhuriyet'e kesintisiz bir evrim içinde bir miras intikali yoktur, mutlaka öncelikle Tanzimat'la Cumhuriyet arasındaki ilişkiyi çok ciddi olarak düşünmek zorundayız.

• **Murat Özyüksel** - Oktay Bey, size biraz daha somut bir soru yöneltmek istiyorum. Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihinin gelişimi üzerine bizi bilgilendirseniz çok seviniriz. Acaba buna bir kapitalizmin gelişiminin tarihi dememiz mümkün müdür? Burada dönemlendirme nasıl gerçekleştirilebilir sizce? Bunun dışında yine böyle bir süreklilik; ama aynı za-

Halil Berktaş

**15.-16.
yüzyıl
Osmanlı'sının,
toplumu
uygarlığa
yükseltme
diye
bir misyonu
yok,
bu premodern
bir toplum**

manda sığramalar mantığıyla bakarsak, 1908 devrimi bir başlangıç olabilir mi ya da İttihatçıların uyguladığı milli iktisat politikasına yukarıdan aşağıya burjuvazinin üretimi sorunsalı bağlamında bakabilir miyiz? İttihatçılıkla Kemalizm arasında iktisat politikaları bağlamında böyle bir devamlılık var mıdır? 1929 bunalımından sonraki devletçi, korumacı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki "liberal politikalar" bağlamında nasıl açıklayabiliriz bunu?

Belki katılırsınız, belki katılmazsınız; ama bu süreç burjuva demokrasisine ulaşamadı. Yani kapitalist ekonomik yapı ne kadar başardı? Aynı ölçüde bunun kurumsal, hukuksal üstyapısı gerçekleştirilebildi mi? Şu bağlamda soruyorum: Bir popülist demokrasi sanki; yani gerçek anlamda Halil Bey'in o aktardığı uzun dönemli klasik burjuva demokrasisini gerçekleştirmiş, feodal sınıflarla hesaplaşmış, bunu yaparken çalışan sınıfları yanına katmış ve onların organizasyonlarıyla birlikte bir ortak noktaya ulaşmış bir yapı değil; daha ziyade egemen sınıfların yukarıdan aşağıya ürettiği bir burjuvazi. Onun da devlete bağımlılığı sürecinde çalışan sınıflara kendi inisiyatifleriyle bazı hakları verip, onların bu inisiyatifler konusunda hak arama mücadeleleri bir anlamda sınırları zorlamaya başladığında askeri darbelerle kesilen süreçler; yani böyle bir çerçeve içinde zor bir 80 sene geçirildi. Sizin bu çerçeve içinde görüşlerinizi almak isterim.

• **Oktay Yenal** - Teşekkür ederim. Önce bir cümleyle şunu söyleyeyim: Benden evvel konuşanların söyledikleri hakkında zaman zaman tam uyuşmadığım noktalar var. Ama ben ne sosyologum, ne siyasal bilgiler uzmanıyım. Onları birkaç kere okumalıyım ki, hazmettikten sonra düşündüklerimi, oradaki farklarımı söyleyeyim; fakat konuşurken, bir-iki noktada temas edeceğim.

Önce müsaade ederseniz, ben bir iktisatçı olarak tarihe bakıyorum ve Halil Bey'in söylediğinin aksine, iktisat çok ampirik de bir ilimdir; yani sırf teorilerden gelmez. Fakat rakamlara bakarak, gerçeklere bakarak Osmanlı'yla Cumhuriyeti karşılaştırdığım vakit, önce tabii ilk 300 yılını bir yana bırakıyorum, tipik bir Ortaçağ devleti, Avrupa da 17. yüzyıla kadar öyle. Fakat ondan sonra bir kere şu soruyu soruyorum kendime: Cumhuriyet bir atlama mıdır, bir devam mıdır? Sonuç olarak baktığımız vakit, iktisat olarak -hep iktisat olarak konuşuyorum- ikinci 300 yılında Osmanlı İmparatorluğu tam bir yoksulluk, yenilgi ve gitgide çürüyen bir Ortaçağ imparatorluğudur iktisat yönünden.

Oktay Yenal

Neden böyle diyorum? Çünkü 17. yüzyılda, 1650'de Osmanlı'nın bugün Türkiye sınırları içindeki nüfusu 14-15 milyon, 1923'de 13 milyon. Avrupa bu esnada büyük bir atılım yapmış, nüfusu 4-5 katına çıkmış, milli geliri hızla artmış, Osmanlı fukaralık içinde bir devlet. Bir kere sonuç olarak burada hiç şüphem yok, çünkü ondan sonra Cumhuriyet bütün eleştirilerimize rağmen ve 80 yıl içinde Osmanlı'nın 300 yılda yaptığından çok çok üstünde bir gelişme gösteriyor. Ne bakımdan; halkın refahı.

Sonuç olarak böyleyse, acaba etmenler olarak, girdiler olarak ne gibi süreklilik var, ne gibi kesintiler var? Sencer'in de bahsettiği gibi, bence süreklilik esas itibarıyla, tabii bir devlet geleneği var; Afrika'nın bazı memleketlerinde olmadığı gibi, Azerbaycan'da olmadığı gibi bir devlet geleneği. Elbette Cumhuriyet'e geliyor. Bir organize ordu var ki, 19. yüzyılda büsbütün sistemi kurulmuş, bu Cumhuriyet'e geliyor bir süreklilik olarak. Tanzimat'la başlayan bir yerel yönetim reformu var; kaymakamlığından tutun, vilayetinden tutun, vs. de geliyor. Çok daha önemli olarak, yüksekokullar kuruluyor; mühendishane, tıbbiye, harbiye, mülkiye ve burada yetişen bir lider kadrosu var. 20. yüzyılın başındaki bu aynı insanlar Cumhuriyeti kuruyorlar, idare ediyorlar ve bu süreklilik var. Yine Meşrutiyet'le başlayan, İttihat ve Terakki'yle devam eden bir ulusallık fikri var; Türkleşme, bu da devam ediyor. Burada ben Halil Bey'den Tanzimat'ı iktisadi bakımdan bir ilerleme hamlesi olarak görmek konusunda ayrılıyorum. Böyle görmüyorum; çünkü Tanzimat, Islahat devrimlerinin bir sonucu, dış etkiyle olan bir aşamadır ve gayesi 17. ve 18. yüzyıllarda, Islahat'ta olduğu gibi,

Oktay Yenal

**Tanzimat,
Islahat
devrimlerinin
bir sonucu,
dış etkiyle
olan
bir aşamadır ve
gayesi
17. ve 18.
yüzyıllarda,
Islahat'ta
olduğu
gibi,
sarayı,
orduyu ve
sınırları
korumaktır**

sarayı, orduyu ve sınırları korumaktır. Bu o kadar böyledir ki, Tanzimat'ta siz eğitim hakkında bir cümle bulamazsınız, halkın refahı konusunda çok fazla bir şey bulamazsınız. Bunlar devleti korumak için yapılan reformlardır. Aşağı yukarı Meşrutiyet'te başlar bazı bütçe tartışmaları.

Şimdi gelelim, benim gözümde en büyük atılım nerededir? En büyük atılım, Osmanlı bir Ortaçağ devletiyken, Cumhuriyet'in bir Yeniçağ devleti olmasıdır. Bunun iktisadi bakımdan ölçüsü nedir? Ölçüsü, Osmanlı'da halkın refahı için büyük bir endişe yoktur. Osmanlı'da kamu hizmeti yoktur, İttihat ve Terakki'ye kadar yoktur, o vakit de kamu hizmeti İstanbul'un işesi ile sınırlıdır. Avrupa, devlet konsepti içinde, kamu için bir şeyler yapmak; bir bütçe yapmak, sağlığıyla uğraşmak, kanallar yapmak, demiryolları yapmak ve her şeyin ötesinde, temel eğitimi bir devlet fonksiyonu olarak ele almışken, Osmanlı'da, Meşrutiyet'te, gerçi "temel eğitim mecburidir" denir, bütçede bir kurşun yoktur. Cavit Bey'in 1917-18'deki o meşhur bütçe nutuklarını bile okursanız, tamamıyla borç ödeme, para işleriyle meşguldür; fakat "halka ne yapılacak, Çorum'da ne yapılacak, Sivas'ta ne yapılacak?" yoktur. Halk, Osmanlı nazarında bence -biraz abartıyorum ama, Toynbee de abartıyor tabii- emilecek bir sürüdür, oradaki katma değeri vergileme yoluyla alır, hatta askere de alır. Son zamanlarda büyük bir Abdülhamit hayranlığı olduğu için ben buna biraz tepki gösteriyorum. Abdülhamit neler yaptı sosyal devlet için? Bunlar hayrattır, bunlar vakıflardır, sivil toplum örgütüdür. Osmanlı bütçesinde, Avrupa demiryolları yaparken, temel eğitim yaparken, üniversiteler kurarken, sağlığıyla uğraşırken, halkın refahını yükseltmek için tarımı ilerletirken, Osmanlı'da bu kaygı yoktur. Halbuki, geliyor Cumhuriyet, aynı insanlar, fakat 1923 bütçe nutkunda açıp okuyorsunuz, en büyük kısım, "sağlığa neler harcanacak, eğitime neler harcanacak, demiryolları nasıl arttırılacak" sorularına ayrılmıştır ve bir halkçı devlet görüşü bence en büyük farktır. O kadar ki, o dar bütçe içinde, yani şuradan ölçün, Osmanlı Cumhuriyet'e devrolduğu vakit okur-yazarlık oranı ya yüzde 5'tir ya yüzde 6'dır, bu korkunç bir şeydir. Yani Osmanlı o kadar sene dayanmış ama nasıl dayanmış? Ondan sonra Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile, öğretmenleriyle, gerçi ilk ağızda mahalli idarelerden paralar toplanarak eğitim reformu gerçekleştirilmiştir, bu önemlidir. Onun için kamu hizmeti ve temel

eğitim bence en büyük ölçüdür. Osmanlı'da sadece orduya ve korunmaya yönelik yüksek okullar açılmıştır; Harbiye açılmıştır subay yetiştiren diye, Tıbbiye açılmıştır harpte yaralananların yarasını sarsın diye, Mühendishane açılmıştır topların açısını ayarlayabilsin diye, Mülkiye açılmıştır ayanları sindirsin diye, bunun dışında eğitime bütçeden hiçbir para harcanmamıştır, devlet bütçesi bu anlamda yoktur. Bence asıl büyük atılım ve Cumhuriyetin anlamı buradadır ve bundan sonra 1920'ler, gerçi o sıkıntılar içinde çok farklılık göstermeyen bir şeydir Osmanlı'ya göre gibi görünür ama yine de o sıkıntılar içinde 1929'da biraz gümrük vergilerimizi artırma imkanı doğunca -Lozan'da ertelenen- dünya buhranı vuruyor, ondan sonraki hamleler; evet, tarıma fazla bir şey yapılamıyor, ama halk artık nazardadır; Çorum'a, Sivas'a, Erzurum'a bir şeyler yapmak bir konudur. Osmanlı'da ben bu konuyu göremiyorum. Ben tarihçi değilim ve tarihçi arkadaşlarıma da, Şevket'e, Zafer'e "şu Osmanlı bütçesini bir dökün, bize sosyal alanlarda ne harcama yaptı, neyi endişe etti, bunu gösterin" diyorum. İttihat ve Terakki'de başlıyor "sulamada ne yapacağız" gibi konular ama o vakit bile bütün sorun İstanbul'dur, İstanbul'un işesidir. Ben böyle görüyorum Cumhuriyet iktisat tarihini. Buradan başlayarak, Cumhuriyet nereye gidiyor?

• **Murat Özyüksel** - 1908'i o zaman bir kırılma noktası olarak algılıyorsunuz, yani İttihatçıların uyguladıkları ekonomi politikasını?

• **Oktay Yenal** - Hayır. Onlarda bir farklılık var ama ne farklılık var? Cumhuriyet'e gelen bir şey de var tabii, bahsedildi galiba, yani orada devletçilik iktisatta çok daha kuvvetleniyor. Bir tek yine Cavit Bey var, mukayeseli avantaj prensibini savunan, diğer hepsi Lizst'in talebesi. Tabii o arada ona bağlı olarak iyi şeyler yapılıyor. Kapitülasyonlar kaldırılıyor, gümrük vergilerinde ayarlamalar yapılıyor vs. ve bu 1920'lerde de devam ediyor; çünkü İzmir Kongresi'nde de, "biz yapabildiğimiz hiçbir şeyi dışardan almayacağız" diye başlıyorlar. Ondan sonra tabii Yüksek İktisat Meclisi 1927'lerde "katiyen ithalat olmayacak" diyor, 1930'larda Trabzon Mebusu Rifat Bey "yerli malı kullanmam, satmam diyen adamı dükkanın önünde asmalı" diyor, "yerli malı kullanmalı" vs. Bu ne vakte kadar geliyor? Sanıyoruz ki 1980'e kadar geliyor, değil efendim, hâlâ ruhumuzda. Hâlâ ruhumuzda; çünkü beni Ankara'ya davet ettiler, gittim, işte ihracatta madalya veriliyor. 1966'da yazdığım bir maka-

Oktay Yenal

Osmanlı'da kamu hizmeti yoktur, İttihat ve Terakki'ye kadar yoktur, o vakit de kamu hizmeti İstanbul'un işesi ile sınırlıdır

leyi okudum, o vakit yazmışım, demişim ki, "döviz kuru bu kadar düşük olursa madalyayla ihracatçı kandırılır mı? Bir de ithalat çok mu fena bir şey. Öyleyse ithalatçıları da dövecek miyiz?" dedim.

Benim söyleyeceklerim bunlar. Ben Cumhuriyet'i iktisadi bakımdan Türkiye'nin gerçekten büyük bir atılımı olarak görüyorum. O dönemdeki dünyada böyle şeyler pek yok, sömürgelerin serbestleştiği bir dönem değil ve dış yardımın geldiği bir dönem değil. Büyük buhran Türkiye'yi vurduğu vakit bizim ihraç mallarımızda toplam aldığımız değer düşüşü yüzde 45. Bunu nasıl bütçeyle önlüyorlar? Savunma masrafları yüzde 30 kısıyor. Bugün yapabiliyorlar mı? Aynı derecede bir şeyle karşı karşıyayız. Buhran vergisi konuluyor, muvazene vergisi konuluyor, biz bunları atlattırıyoruz. Bunlar önemlidir ama bu arada çok fazla başarılı olunmayan alanlar da var. Nedir bunlar? 1923'ten başlayarak 1950'ye kadar tarım sarsılmamıştır, ancak Demokrat Parti ile toprak açılmıştır, traktörler girmiştir vesaire. 1980'e kadar Türk Parasını Koruma Kanunu korunmuştur, şimdi gazetelerden okuyorum, yeniden koymaya çalışıyorlar, böyle bir şey de var ve bizim dünyayla entegrasyonumuz uzun süre geri kalmıştır. Şimdi devlet eliyle bu entegrasyon abartılmaktadır. Yine devlet eliyle ama! "Aman, varımız yoğunuz Avrupa Birliği!" diye kafamız oraya gitmektedir. Binaenaleyh, bize İttihat ve Terakki'den kalan en büyük miras korumacılıktır iktisadi alanda.

• **Murat Özyüksel** - Peki bu entegrasyon özellikle 1946 sürecinden sonra şöyle bir sorunun içermedi mi? Birikim süreci dış kaynaklardan sağlandı yani eklemleme ulusal kaynaklardan gerçekleştirilemedi ve o günden beri zannediyorum hiç dış ticaret fazlası verdiğimiz bir dönem yok. Bunu önemli bir sorunsal olarak kalmış kabul edemez miyiz? Bir de temel mallar yani yatırım ve üretim malları üretiminden ziyade 1960'lardan sonraki süreçte de daha çok varlıklı sınıfların tüketim taleplerine yönelik bir üretime yönelmesi bir süre için, desteklemedi mi? Bu sorunları nasıl aşarız?

• **Oktay Yenal** - Ben hemen bir adım geriye gideyim, yani bizim 1932'deki birinci sanayi planı benim sonra okuduğum bir çok büyüme teorisine uyan bir plandır. Bugün baktığınız zaman, "hiç de fena yapmamışlar" diyorunuz. Tekstil zaten bütün ithal ettiğimiz. Nazilli, Malatya, gibi tekstil fabrikaları kurulmuş, buna adam yetiştirmiş. İkinci ithal maddemiz nedir: şeker. Evet, belki iyi bir yatırım ürünü değil;

Murat Özyüksel

ama şekeri kurmuşlar, orda olmuş. Oradan gelişimiz bizim İkinci Dünya Savaşı yılları tabii, sıkıntılar dönemi. İkinci Dünya Savaşı sonrası fazla veriyoruz, İkinci Dünya Savaşı'nda da fazla veriyoruz. Bütün dava orada. Buğdayımızı Yunanistan'a falan veriyoruz, alacağımız bir şey yok, gemiler falan getiremiyor, Demokrat Parti bir altın tabakta bir hediye alıyor. İsmet Paşa'nın biriktirdiği altınlar, Truman doktrini ile gelen dış yardım, ondan sonra Kore Savaşı sebebiyle hammaddelerde yükseliş ve üç iyi mahsul yılı ve böyle olunca tabii büyük bir atılım var orada. Aslında Türkiye'nin ikinci atılımı odur. Fakat ondan sonra bizim gelir dağılımı dışındaki bütün problemlerimiz doğrudan doğruya moneter; çünkü İstiklal Savaşı esnasında bile Atatürk, Doktor Rıza Nur ile Yusuf Kemal'i Moskova'ya yolladığı vakit bize altın yardımı yapılınsın diye, Stalin ve Çiçerin diyorlar ki "biz size altın veremeyiz, silah veriyoruz, altınımız yok ki, matbaa verelim, basın para." Onlar diyor ki "maaşları veremiyoruz." "Matbaa verelim, basın." "Yok, biz sağlam bütçeye bağlıyız" diyorlar ve bu 1950'ye kadar geliyor. Eylül'de para basıp, üç sene baktılar bir şey olmuyor, buna alıştılar, gidiş o gidiş. O vakitten beri biz bir para dengesizliği içindeyiz. Bunun doğrudan doğruya Osmanlı'da kökleri var tabii, borç alma, parayı Beyazıt'ta yakma, yeniden borç alma vesaire. Cumhuriyet Türkiye'sinde 1950'ye kadar bu durdurulmuştu. Şimdi çıkan Düyun-u Umumiye aynı Osmanlı Düyun-u Umumiye'sinin zihniyetinin ürünüdür. Fakat bu arada tabii iktisatçı olduğumu belirttim, bir şeyi de çözmiyorum; yani bu arada gelir dağılımı bozuldu, ayrı sınıflar da doğdu. Cumhuriyet böyle mi olmalıydı, onlar olmadı; fakat Cumhuriyet'in

Oktay Yenal

Şimdi
çıkan
Düyun-u
Umumiye
aynı
Osmanlı
Düyun-u
Umumiye'sinin
zihniyetinin
ürünüdür

Osmanlı'nın üç yüzyılına göre çok büyük bir atılım olduğu ve bu atılımın Osmanlı'nın bir devamı olmadığına çok inanıyorum ben. Yani ne Meşrutiyet'in devamıdır, ne Abdülhamit'in devamıdır. Neyin devamıdır, gökten zembille mi indi? Onu bilmiyorum. Benim gözümde tabii Atatürk çok büyüktür, bu vizyonu yapabilme ve bu milletle yapabilme gücünde. Çok büyütüyorum gözümde, ama onun da sorusunun cevabını bilemiyorum; fakat fark var. Fark var, yani Osmanlı'da siz eğitimi üç yüzyıl bu karanlık dünyada saklıyorsunuz; fakat geliyoruz Cumhuriyet'e, hiç olmazsa bugün Kore'ye göre, Vietnam'a göre falan geriyiz biz ama bir yandan da Ortadoğu'ya göre de ileriyiz. Ben burada bitireyim.

• **Murat Özyüksel** - Çok teşekkür ederiz, sağ olun. Sencer Hocam, ikinci turda öncelikle özel olarak söyleyeceklerinizi alayım. Onun dışında Halil Berktaş'a da bir iki sorum olacaktı.

• **Sencer Divitçioğlu** - Özel olarak söyleyeceklerim çok bir şey değil. Demin şunu dediniz; "böyle statik modeller her yerde yapılır" gibi bir şey anladım ben. Öyle mi, değil mi? Yanlış mı?

• **Halil Berktaş** - Hocam, şunu söyledim: Bu soyutluk üzerinde, evet, Osmanlı ile Cumhuriyet aynı gözüküyor, bu nedenle bize çok fazla bir şey söylemez dedim.

• **Sencer Divitçioğlu** - Batıyı anlatanlar, Doğuyu anlatanlar kendi içlerinde bizim gibi hep Daire-i Adliye'yi kullanır. Daire-i Adliye statiktir, statik bir şeydir. Halbuki -yani farkları anlatıyoruz şimdi- bu üçlü fonksiyon dediğimiz şey yahut daha sonraya dönelim; o söylediğim, ticaretle statikliği bozacağına inanan İngiliz merkantilizmi yahut Fransız merkantilizmi daima açar modeli; yani statiklikten kurtulur.

• **Halil Berktaş** - Hocam, ben pre-kapitalist toplumların kültürel yapıları arasında önemli farklar olduğunu söyledim. Size katılıyorum, farkların ekonomide değil de kültür katmanında aranmasında buluyoruz, bu iyi bir şey.

• **Sencer Divitçioğlu** - Doğru, doğru, o da doğru; ama ben diyorum ki, Batıda hep böyle modeller zımnı yahut şekli hangisi olursa olsun hep dinamizme doğru açılır. Bunun en güzeli Adam Smith'dir. Adam Smith dinamiktir. Bizde bir tane dinamik yoktur. Bizde sınıf olarak, üretici olarak bahsederler, beyleri bile üretici sınıf olarak saymışlardır.

• **Halil Berktaş** - Ben şimdi, söylenenlerle bağlantılandırmaya çalışarak bazı şeyler söy-

leyebilir miyim? Bir kere, çok teferruata girmeyeyim ama Sencer Divitçioğlu'nun söylediği, dile getirdiği bazı gözlemlere itirazım yok; yani kültür, siyasal iktidar yapılanmaları ve siyasal kültür düzeyleri bakımından Osmanlı toplumuyla faraza Batı Avrupa Ortaçağ toplumu arasında ben de önemli farklar görüyorum. Ama altını çizeyim, daha önce net olarak söylediğimi zannediyorum; yani sonuç olarak pre-kapitalist toplumlar arasında kapitalizme geçiş tempoları veya geçiş, geçememiş sorunu, moderniteye zıplayış, zıplayamayış bakımından vs. elbette ki önemli farklar var. Biz geçmişte bunların nedenini daha çok üretim tarzı katmanında arardık. O sonuç vermedi; fakat bugün şu veya bu nedenle öyle gözüküyor ki hepimiz kültür alanında arıyoruz. Bunu olumlu karşılıyorum. Ben de kültür planında önemli farklar görüyorum dedim. Elbette ki 11-12. yüzyıllarda şekillenen "üç sınıf" teorisi, "three states" ile Daire-i Adliye; birisi o toplumun politik lejitimasyon ideolojisi, birisi bu toplumun politik lejitimasyon ideolojisi olmakla birlikte önemli farklar var daha yakından baktığımızda. Elbette ki Batı Avrupa'nın özerk şehirleri; yani hukuki bakımdan, politik yapı bakımından özerk şehirleri genel olarak Ortadoğu'da ve özel olarak Osmanlı'da yok. Şehirlerin özerk olmasının çok önemli sonuçları var. "Kendiliğinden sınıf" olmaktan "kendisi için sınıf" olabilmeye giden yolda çok önemli farklar var. Ben bunları şöyle kavramlaştırıyorum: Eğer bir şehir, faraza Floransa, faraza Orleans veya İngiltere'de küçük bir Ortaçağ kenti politik özerkliğe sahipse, bir özgür şehir ise, bu şu demektir: O kentin içindeki oluşum halindeki sosyal sınıflar o kentin politik organlarına gelebilmek için birbirleriyle orta boy bir siyasi mücadele verebilirlerdi. Kimse kral veya imparator seçilmek için mücadele veremez, bu realist bir politik hedef değildir; ama Avrupa Ortaçağ toplumlarında, Sencer Hocam bunu "komün" sözcüğüyle özetledi, ben biraz içini açmaya çalışıyorum. Özerk kent olmak demek kent iktidarı için regüle edilmiş bir politik mücadeleye oyununu oynayabilmektir. Burada sultan olmak, sultanlığa aday olmak, krallığa, imparatorluğa aday olmak için oynayabilmek mümkün değildir. Kent özerk değilse, kentin özerk olmadığı bir toplum böyle farklı sosyal sınıflara politik tecrübe edinerek palazlanma ve kendisi için sınıf olmaya doğru yol alma olanakları sunmaz; ama Avrupa özerk kentleri, şehir komünleri bu olanağı sunar ve bunun da Avrupa'da sınıflaşmaya vs. çok önemli bir

Oktay Yenal

Batı
Avrupa'nın
özerk
şehirleri;
yani
hukuki
bakımdan,
politik
yapı
bakımından
özerk
şehirleri
genel
olarak
Ortadoğu'da ve
özel
olarak
Osmanlı'da
yok

katkısı olur. Bunun gibi bir yiğit gözleme katılabiliyim.

Oktay Yenal, Sencer Divitçioğlu'ndan farklı olarak Cumhuriyetin en azından ekonomik ve eğitim alanına ilişkin gelişmeleri bakımından aslında Osmanlı'dan ne kadar farklı olduğunu; birisinin bir Ortaçağ formasyonu diğeri- nin bir Yeniçağ formasyonu olduğunu vurguladı ve Cumhuriyetin kazanımlarını hatırlattı. Ben deyim yerindeyse bu noktada Oktay Yenal'la buluşurum. Çünkü benim söylediklerimin içinde de ve Sencer Divitçioğlu'nun Osmanlı ile Atatürk devrimi iktidarı; yani Cumhuriyet iktidarını özdeşleştirme soyutluğuna itirazlarımın içinde bunlar zaten var, bunlar zaten mündemiç. Kalitatif farkların yok olduğu kanısındayım.

Öte yandan Oktay Yenal'ın belki fazla modernist bir estetik içinde bunun bedellerini görmediği kanısındayım. Ya da bu iktisadi kalkınmaya ilişkin falan kazanımlara; yani sonuç olarak tarih takaslar, "trade-off"lar, trade-off'a ne diyorsunuz Türkçe'de, iktisat dilinde?

• **Oktay Yenal** - Hiç. Yok karşılığı.

• **Halil Berktaş** - Yok değil mi; yani tarihte daima devrimler ya da başka türlü olaylarda da bazı kapılar açılır, bazı kapılar da kapanır. Bedava yemek diye bir şey yoktur, her şeyin bir bedeli vardır. Ben anlatmaya çalıştım ki bu büyük modernizasyon hamlesi merkezîyet, tek partîlilik, tek şef kültürü, kişiye tapma kültürü, yer yer çok hoyrat olan bir otoriterizm vs. gibi; yani oldukça hegemonik, homojenezasyoncu, standardizasyoncu bir otoriter politik kültürle beraber gelmiştir ve bu, bu hızlandırılmış modernizasyon projesinin sonucudur. Bu da dar olarak Cumhuriyetle başlamaz, aslında Tanzimat'la başlar. Oktay Yenal benim Tanzimat vurgumu çok dar anladı. Tanzimat Fermanını kastediyorum zannetti; halbuki biz tarihçiler Tanzimat deyince Tanzimat Dönemini kastederiz, Tanzimat Fermanı'nın metnini kastetmeyiz, Tanzimat projesinin tamamını kastederiz.

Şimdi ben bir, Tanzimat projesiyle; iki, Jön Türklerle; üç, Kemalist Devrim'le, bu modernite hamlesinin üç aşamasıyla bu modernist otoriterizmin giderek yoğunlaştığını ve bunun cebri bir moderniteyi yakalamak yürüyüşünün kaçınılmaz sonucu olduğunu, zorunlu bedeli olduğunu ve işte Kemalizm'in bunu bedelin niteliği ve bedelin olumsuzluğu konusunda Sencer Divitçioğlu'yla buluşuyorum. Oktay Yenal'dan farklı olarak ben bir topyekûn Cumhuriyet olumlama yapabileceğim durumda değilim. Ekonomik bakımdan bunları gerçekleştire-

di, öyleyse her şey yolunda diyebilecek durumda değilim. Bunun muazzam bir bedeli olduğuna işaret ediyorum ve o bedeli tarif etmekte ve eleştirmekte kendimi Sencer Divitçioğlu'na yakın bir halet-i ruhiye içinde görüyorum. Sencer Hoca'dan farkım, bunun nereden türediği konusunda; yani Osmanlı'yla kesintisiz bir devamlılık içinde mi olduğu yoksa özel olarak 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda mı geldiği noktasında.

Burada kendi yerimi böyle tarif ettikten sonra bir şey daha belirtiyim. Oktay Yenal'ın Osmanlı hakkındaki gözlemlerinin pek çoğuna katılmıyorum; ama o önemli değil. Bir şeye işaret edebilirim ki gayet net bir şekilde, Osmanlı'nın mirası değildir; yani Tanzimat öncesi Osmanlı'nın mirası değildir. Gayet net bir şekilde 19. yüzyılın ve erken 20. yüzyılın mirasıdır. Milliyetçilik ve milliyetçiliğe eşlik eden bütün etnik homojenezasyonlar ve standardizasyonlar, katliamlar, etnik temizlikler, mübadeleler ve bütün bunlardan bir küll, bir teressübat olarak kalan, bugün de yaşadığımız hayli şizofren, hayli xenofobik Türk milliyetçiliği; Türkiye toplumunu boğmakta olan Türk milliyetçiliği, derin devletin milliyetçiliği. Ulus-devlet fundamentalizmi diye tarif edebileceğim bu milliyetçilik mirasının bana kimse, bütün şeytanlaştırmalarıyla birlikte, bütün demonolojisiyle birlikte; yani "bizim ezeli ve ebedi düşmanlarımız Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler" filan demonolojisiyle birlikte ve dış dünyayı şeytanlaştırmalarıyla birlikte kimse bana bunun Tanzimat öncesinden geldiğini söyleyemez. Bu bütünyle bir 19. ve erken 20. yüzyıl mirasıdır ve Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı, legacy anlamında mirastır.

• **Murat Özyüksel** - Bunu izninizle somutlaştırmak, bir noktaya çekmek istiyorum. Hobsbawm "Aşırıliklar Çağı"nda 20. yüzyılın en büyük felaketlerinden biri olarak -sizin de biraz evvel değindiğiniz katliamların ve sürgünlerin altını çiziyor; zaten jenosit kavramının daha önceden var olmadığını söylüyor. Ondan evvel böyle bir şey yok. Vatansız (apatride) kavramının yine ilk defa ortaya çıktığını; fakat bunu yaparken de bunun ilk uygulayıcılarının İttihatçılar olduğunu söylüyor ve bir rakam veriyor, 1,5 milyon Ermeni'nin jenoside kurban gittiğini belirtiyor. Hemen arkasından Nazileri örnek veriyor ve 5 milyon Yahudi'nin toplama kamplarında öldüğünü söylüyor.

• **Halil Berktaş** - Rakam önemli değil, fiil önemli.

Halil Berktaş

**Ulus-devlet
fundamentalizmi
diye
tarif
edebileceğim
bu milliyetçilik
mirasının
kimse
Tanzimat
öncesinden
geldiğini
söyleyemez**

• **Murat Özyüksel** - Rakam önemli değil; ama, başka bir yere gelmek istiyorum. Günümüzde de biraz evvel sözünü ettiğiniz Türk milliyetçiliğinin devlet katındaki uzantıları var. Bu koşullarda Ermeni meselesi hakkında serinkanlı bir tahlil yapılabilir mi?

• **Sencer Divitçioğlu** - Halil Berktaş yaptı.

• **Murat Özyüksel** - Evet yaptı, onu bildiğim için bu konuyu açtım.

• **Halil Berktaş** - Öyle bazı meseleler vardır ki, o meseleler gündeme geldiğinde, sadece o meseleler konuşulur. Başka meseleleri yutarlar. Ermeni meselesi de böyledir. Konudan sapmamaya çalışarak kısaca değinmeye çalışayım. Bir, rakamlar verdiniz; Ermeni katliamı konusunda 1915'te doğrudan doğruya ölen, canlarını kaybeden Ermeniler konusunda asgari rakam, Türkiye dışında 600 bindir. Ansiklopedia Britannica'nın bütün 20. yüzyıl edisyonlarında 600 bin rakamı vardır. Çeşitli ölçülü kaynaklarda ben 800 bin rakamına da rastladım. Parantez içinde bilmek gerekir ki, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın çok uzun süre gayri resmi olarak kabul ettiği ve aslında hâlâ da kabul etmeye devam ettiği rakam, Kamuran Gürün'ün Dışişleri Bakanlığı'nın yarı resmi "Ermeni Dosyası" kitabında verdiği 400-450 bindir. Nasıl öldükleri kritik mesele. Devletin emirleriyle mi öldüler, yoksa kazara mı öldüler? Biz ölmelerini önlemeye çalıştık, ama tesadüfen mi öldüler, o ayrı bir mesele. Ama bir kere rakam olarak şunu söyleyeyim: Açın Kamuran Gürün'ün Ermeni Dosyası'nı okuyun, orada verilen rakam 400-450 bindir.

Buradan asıl söylemek istediğim şeye geleceğim; son 5-10 yıl içinde Türkiye Devleti'nin Ermeni meselesi konusunda söylediklerinin kendi içinde aslında radikal bir değişim içinde olduğunu görüyoruz. Bütün 1950'ler, 60'lar, 70'ler boyunca ve 80'lere kadar Türkiye'nin resmi, yarı resmi söylemi aşağı yukarı şöyledir: Osmanlı milletler mozaiği içinde Türkler ve Ermeniler son derece huzur içinde yaşıyorlardı ve üstelik de Ermeniler milleti sadıka idiler. Fakat maalesef başka bazı etnik unsurların, panslavizmin veya büyük devletlerin ihasına uyduğu gibi, Ermeniler de geç bir noktada buna kapıldılar ve fol yok yumurta yokken deyim yerindeyse, özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve 1914-15'te Doğu Cephesinde özellikle Taşnak Sütyun komitacıları cephe gerisinde çok ciddi bir gerilla faaliyeti gösterme ve aynı zamanda da Türk köylerine saldırıp katletmeye başladı. Bunun üzerine bir emniyet tedbiri olarak onları tehcir ettirmek kaçınılmaz oldu. Maalesef tehcir edilirlerken, göç ederlerken, aşiretlerin saldırıları, yerel katliamlar devletin iyi niyetlerine ve onları korumak için alınan önlemlere rağmen, devletin iradesi dışında, 600-800 bin çok abartılıdır, ama 400 bini öldü.

Yakın zamana kadar, 1990'lara kadar açıklama buydu. Şimdi bugün ASAM ve YÖK tarafından yazılı ifadesini bulan şekliyle derin devlet içinde bir yerlerde üretilen yepyeni bir söylem ortaya çıktı. "Tarih boyuca Ermeniler ve Türkler her zaman birbirlerine düşman olmuşlardır. Ermeniler, daha Malazgirt Savaşı

Halil Berktaş

Son
5-10 yıl
içinde
Türkiye
Devleti'nin
Ermeni
meselesi
konusunda
söylediklerinin
kendi
içinde
aslında
radikal
bir değişim
içinde
olduğunu
görüyoruz

yıllarında Türklüğün ve Müslümanlığın iflah olmaz düşmanı olarak karşımıza çıktılar. Ermenilerle Türkler arasında hiçbir zaman dostluk olmamıştır, ezeli ve ebedi düşmanımızdılar. Ayrıca 1915'te Ermeni tehciri sırasında -bu arada okullarda tehcir sözünün kullanılması dahi yasaklanmıştır- sadece ve sadece Ermeniler Türklere saldırdılar ve katlettiler."

Yeni üretilen ultra ulus-devlet fundamentalisti söylem ile mesele şimdi böyle bir absürd noktaya geldi. Bir tahlil yapmak gerekirse, ben bu söylemin, Avrupa sürecindeki Türkiye'ye karşı bir provokasyon olarak üretildiği kanısındayım. Yani bu söylem doğrudan doğruya Ermeni meselesiyle ilgili değil. Ne yapabiliriz? Türkiye'nin pozisyonlarını, Türkiye toplumunun pozisyonlarını mümkünse o kadar ekstrem noktalara çekelim ki, onarılabilecek veya köprülenebilecek bir uçurum kalsın, asla iflah olamayacak bir kutuplaşma ortaya çıksın. Bu aslında Avrupalılaşma ve demokratikleşme sürecini paralyze etmek, provoke etmek için, kendisi dışındaki amaçlar için geliştiriliyor ve bunun geliştirilmesinde derin devlet çevresinde kümelenen en etnik ve dini bakımdan fanatik Ermeni aleyhtarı, MHP kalıntısı unsurlar kullanılıyor. Yani aslında Kemalist devletin bu konuda on yıllar boyu süren söylemi değiştiriliyor. Ben bu olayı dar olarak Ermeni meselesiyle sınırlı olarak görmüyorum. Bakın, yakın zamanda okullara gelen "öğrencilerimize Ermenilerin Türkleri nasıl katlettiği konusunda kompozisyonlar yazdıracaksınız" talimatı, herkesin bildiği bir gerçek var, Milli Eğitim Bakanlığı içinde üretilmemiştir. Derin devlet içinde üretilmiş ve Milli Güvenlik Kurulu toplantılarında Milli Eğitim Bakanlığı'nın önüne "bunu yapacaksınız" diye konulmuştur. Aslında bu Avrupalılaşma ve demokratikleşme sürecine karşı da bir provokasyondur; farkında olsun, olmasınlar, AKP iktidarına karşı da bir provokasyondur. Bu eski politikanın devamı değildir aslında. İronik olan taraf şudur: bu yeni söylem aslında Ermeni diasporası içindeki en aşırı Ermeni milliyetçilerinin özelemlerine de çok uygun. Çünkü onlar yıllardır, on yıllardır bu olayın âdeti Türklerin ötsel kötülüğünden; yani İslamiyet ve başka nedenlerle zaten yüzyıllar boyu fanatik olmalarından ve Ermeni düşmanı ve Hristiyan düşmanı olmasından kaynaklandığını söylüyorlar. Aslında bu yeni söylem, "evet, biz Ermenilere ezelden beri düşmanız" diyor. Yani bunu üreten adamlar aslında bunun Ermeni pozisyonunun en ekstrem sözcülerinin projeksiyonlarına denk düş-

tüğünü umursamıyorlar bile; çünkü aslında farkındalar, bence kasıtlı olarak yapıyorlar. Provokasyon diye bunu kastediyorum. Yarayı iyice onulmaz hale getirmek, asla ve asla diyalog olmasın durumu yaratmaya çalışıyorlar. Bunu bir yana bırakırsak, iler tutar tarafı yok, resmi tezin; yani geçmişteki, birinci söylem dediğimiz 1990'lara kadar gelen söylemin hataları, sakatlıkları, yanlış söylediği şeyler şunlardır: Sadece tehcir emri verilmiştir; tehcir nispeten masum bir şeydir; muğlak bırakılmakla birlikte tehcir emirleri sadece ve sadece savaş bölgesi ve Ermenilerin bir güvenlik tehdidi oluşturduğu alanlar için verilmiştir ve yine muğlak bırakılmakla birlikte, devlet asla ve asla katliam emirleri vermemiştir.

Dört tane çok problemli nokta vardır. Bunlara karşı şunlar söyleniyor:

Tehcir, kendisi başlı başına etnik temizliktir. Çünkü insanlar Taşnak Sütyun üyesi oldukları, gerilla veya komitacı oldukları ve yakalandıkları için filan tehcir edilmiş değillerdir; sadece ve sadece Ermeni oldukları için tehcir edilmişlerdir ve bu İstanbul ve İzmir Ermenileri hariç, İstanbul'un burnu dibindeki İznik'teki, İzmit'teki onbinlerce Ermeni dahil bütün Ermenileri kapsamıştır. Siz 1915'e kadar İznik'te, İzmit'te 30 bin, 40 bin satan Ermenice gazete olduğunu biliyor musunuz? İznik'de mi savaş alanıydı, İzmit'de mi savaş alanıydı, bütün Batı Anadolu hinterlandı mı savaş alanıydı? Asla savaş kuşağıyla, cepheyle, cephenin gerisiyle sınırlı tutulmamış, bütün Anadolu'dan ve sırf Ermeni oldukları için tehcir gerçekleştirilmiştir. Neresinden bakarsanız bakın, bu sırf tehcir olarak etnik temizliktir.

Mantiken düşünelim, bir yıl içinde 400-450 bin insan kazara ölür mü? Yani insanın ağızından çıkan kulağı duymalıdır. Öyle bir dönemden bahsediyoruz ki ve öyle bir coğrafyadan bahsediyoruz ki, Ermeni konvoyları Doğu Anadolu'nun çok seyrek nüfuslu, sarp, engelbeli arazisinde Doğu Anadolu'dan Güneydoğu Anadolu'ya ve Orta Anadolu'da ilerliyor, bunlar sıkı ve iyi koruma altında ve devletin görevlendirdiği refakat subayları ile birliklere de gerçekten korumaları emredilmiş, vazifelerine müdrik bir tavır içindeler. Kürt aşiretlerinin, Çeçen aşiretlerinin filan spontane saldırıları sonucu bir yıl içinde 450 bin kişi ölüyor. Bu olacak şey değildir.

Şunu söyleyeyim: Bizim arşivlerimizde ve devlet belgelerimizde muazzam temizlikler yapılmıştır. Bir kere İttihatçıların 1915-1918 ara-

Halil Berktaş

**Bizim
arşivlerimizde ve
devlet
belgelerimizde
muazzam
temizlikler
yapılmıştır**

sına Harbiye nezareti belgelerinde muazzam temizlik yaptığını biliyoruz, arkasından 1980'lerin sonunda Turgut Özal döneminde arşivler açılmadan önce emekli general ve diplomatlardan oluşan 3 kişilik bir komisyonun tekrar arşivlerde temizlik yaptığını biliyoruz. Bütün bunlara rağmen öyle belgeler vardır ki, yani "mızrak çuvala sığmaz"a getirmektedir işi.

Birinci Dünya Savaşı koşulları bütün ülkelerde parlamentolara karşı hesap verirliliği olmayan askeri diktatörlükler üretti. Almanya birakalım Kayser Wilhelm'i, doğrudan doğruya Hindenburg ve Ludendorff'un kontrolüne girdi. İngiltere ve Fransa gibi demokrasi geleneği çok daha güçlü olan iki ülke bile bundan etkilendi. Osmanlı İmparatorluğu gibi demokrasi geleneği çok daha zayıf olan bir ülkede Enver, Talat ve Cemal'in triumvirası ortaya çıktı. Bunlar zaten fedai adamlar, bunların zaten hayatında bir politik normalite tecrübesi olmamıştı. Bunların bütün hayatları imparatorluğun çökmekte oluyor olmasının çerçevesi olduğu olağanüstü koşullar içinde ve hep kanuni çerçeveye sığmayan şiddet kullanımlarıyla, anormal politika koşullarında geçmişti. Türk milliyetçiliği çok köşeye sıkışmış ve sırtını duvara dayamış durumdaydı ve Birinci Dünya Harbi'nin ola-

ğanüstü koşullarında Türk milliyetçiliğinin daha önce peydahladığı demonolojiye karşı, şeytanlara karşı birikmiş hınçları, kabak gelip Ermenilerin başına patladı. Bu Cumhuriyet'in bir eylemi değildir ve Atatürk'ün bu olayın korkunçluğunun farkında olduğuna dair çok ciddi ipuçları var. Atatürk'ün Ermenilere yapılanı savunan veya caiz gösteren veya yok sayan tek bir cümlesine rastlayamazsınız. Bu da çok ilginç bir olaydır. Yer yer çeşitli ifadeleri, olayın ne kadar korkunç bir olay olduğunu bildiğini ima eder, yansıtır. Bunu da yeri gelmişken kaydedelim.

• **Fuat Ercan** - Hocam, bir soru sorabilir miyim? Deminki tartışmada çok ilginç bir noktaya temas ettiniz. Sizin Tanzimat dönemine ilişkin vurgunuzda şöyle bir şey vardı, bence bu çok ilginçti: "Yetişmeci bir mantık, hızlandı-

ran bir cebri yürüyüş." Sonra da Atatürk, Stalin ve diğer örnekleri de hızlandırılmış moderniteye örnek gösterdiniz. Sanki Türkiye'de varolan, sizin de çok iyi bildiğiniz o süreklilik teorisinin temel referansı olan devlete içkin bir modernleşme yaklaşımına yakın bir bakış gibi geliyor bana. Günümüzü anlamak açısından bu yetişme teorileri, ulusalcılığı, milliyetçiliği biraz artıran bir yaklaşım. Bu yetişmeci mantığın, o dönemdeki siyasi yapılanmanın kara kutusunu açtığımızda nelerle karşılaşacağız? Yani bir siyasi liderler kadrosu, sizin dediğiniz gibi hayatı hiç de normal geçmeyen bir kesim mi birden yetişmeci bir mantığa geldi, bu süreci hızlandırdı; yoksa başka toplumsal birtakım dinamikler mi burada siyasal alanı oluşturdu?

• **Halil Berktaş** - Bunu tartışmak bir 3 saat daha alır ama şunu söyleyeyim. Mustafa Reşit

Paşa ve ondan sonra gelenlerin, o tip insanların geleneksel Osmanlı'yla, geleneksel devleti ile çok fazla ilgileri yok.

• **Fuat Ercan** - O zaman ilgi olmamasını sağlayan koşullar neydi?

• **Halil Berktaş** - Bu çok spesifik bir 19. yüzyıl araştırmaları konusu. Tamam, yani devamlılık içinde değişiyor. Görünüşte Osmanlı Devleti devam ediyor, fakat bu adamlar yavaş yavaş; Har-

ciye Nezaretinin Tercüme Bürosundan filan yetişen adamlar, sefaretlerle çok yakın temas içinde olan adamlar. Kendi topraklarına, teritoryaline, coğrafyasına bir geleneksel imparatorluk gözüyle değil de, bir modern devlet gözüyle bakmaya başlayan adamlar. Görünüşte aynı dili konuşuyorlar, fakat kavramlar ve anlamları değişiyor. Yani devlet görünüşte devamlılık içinde ama aslında modern devlet olmaya başlıyor. Oktay Yenal'ın söylediklerinde hiç katılmadığım bir nokta da hep organize bir ordu saptaması. Oysa modern ordu 19. yüzyılda organize oldu. 19. yüzyılda bunlar modern Avrupa ordusunu sıfırdan var ediyorlar. Geleneksel Osmanlı Ordusu 18. yüzyılın savaş meydanlarında toptan çökmüş durumda. Bunlar varolan orduyu ihya etmiyorlar. Adı üstünde; Nizamı Cedid veya Asakiri Mansureyi

Halil Berktaş

**Osmanlı
İmparatorluğu
gibi
demokrasi
geleneği
çok daha
zayıf
olan
bir ülkede
Enver,
Talat ve
Cemal'in
triumvirası
ortaya
çıktı**

Muhammediye, bunlar aslında Avrupa ordu-sunu ithal ediyorlar ve sonuç olarak eski ordu-yu da son derece kanlı bir şekilde likide edi-yorlar. Vakayı Hayriye, 1826. Bunları söylüyo-ruz da, anlamını idrak etmiyoruz. Eski orduyu şiddet yoluyla tasfiye ediyor bu adamlar ve yeni bir ordu kuruyor. Kurulan Avrupa ordusu-nun ithali, "import european army" diye tarif edilebilecek bir olay.

Ne zaman, nasıl değişiyorlar? Devlet kav-ramı nasıl ulus-devlet kavramına doğru adım adım yol almaya başlıyor? 1821 Yunan isyanı karşısındaki değişim nedir, bunun *impact*'ı ne-dir, Mehmet Ali vakasının *impact*'ı nedir vs.? Bunlar bir yığın mikro-ampirik araştırma konu-su, bu böyle bir genelleme modelinden çıkartı-lamaz. Benim birçok değerli araştırmacı arka-daşım, mesela Hakan Erdem, 19. yüzyıl uz-manı, arşivlerde çalışıyor. 1821 Yunan isyanı-nın beraberinde getirdiği, Yunan devriminin beraberinde getirdiği yeni politik *vocabulary* karşısında Osmanlıların o zamana kadar duy-madıkları "ulus" vs. gibi bazı kavramları görüp nasıl hızla bunları incelemeye başladıklarını ve onların kendi geleneksel siyasal söylemiyle farkını anladıklarını ve bu kavramları kendi *vocabulary*'lerine tercüme etmek ve içselleştir-

mek çabasına, politik olarak öğrenme çabası-na nasıl girdiklerini ve bundan sonra çeşitli eyalet valiliklerine "bakın, bundan sonra böyle olaylarla karşılaşabilirsiniz" filan diye kılavuz-lar yollamaya başladıklarını; yani devletin poli-tik *vocabulary*'lerinin, lisanının, söyleminin na-sıl değiştiğini inceliyor. Bu özgün bir araştır-madır, halen devam ediyor ve yayınlamış de-ğil. Ama şunun için söylüyorum: Kara kutuyu açmak bu demek. Önümüzde muazzam bir 19. yüzyıl etütleri, yeni nesil Tanzimat etütleri ufku açılıyor. Ancak böyle 15-20 tane kara ku-tu açtıktan ve belki 30-40 tane böyle yeni bir perspektifle yapılmış doktora tezi tamamlan-dıktan sonra biz aslında gerçekten 19. yüzyılı yeni baştan anlayabileceğiz.

• **Murat Özyüksel** - Çok teşekkür ederiz. Özellikle bu çerçeveye içinde, bizim sormadığı-mız, eklemek istediğiniz bazı şeyler varsa, on-ları alalım.

• **Halil Berktaş** - Bence söyleyebileceğim her şeyi söyledim, fazlasını söyledim. Yani dediğim bağlantıyı kurmayı denedim; yani ben, Oktay Yenal ve Sencer Divitçioğlu nere-de duruyoruz, o benim için önemliydi.

• **Murat Özyüksel** - Onu çok net bir biçim-de ortaya koydunuz. Tekrar teşekkür ederiz.

Cumhuriyet Türkiye'sinin 80 yıllık gelişimi temelde üretim ve bölüşüm ilişkilerinin liberalleşme doğrultusunda geçirdiği değişimin tarihidir. İlk bakışta tarımsal üretim ilişkilerinden sanayiye doğru yaşanan bu değişim kapitalist sistemin yeniden yapılanma dönemlerine göre şekillenen bir ekonomik ve siyasi yapılanmayı gösterir. Örneğin Cumhuriyet'in yeni kurulduğu yıllarda korumacı politikaların uygulanmasını beklerken, uluslararası sistemde durgunluğun yaygınlaşması nedeniyle karşınıza dışa açık liberal ekonomi politikaları çıkar! Aynı şekilde, II. Dünya Savaşı'nın en zor yıllarında da Saraçoğlu Hükümeti'nin liberal politikalara dönme çabaların rastlarsınız.

Ne var ki, her örtüşme sürecinde kapitalizmin kendini yenileme biçimi de farklılık taşımaktadır. Örneğin artık kapitalizm, pazar paylaşımının yerine hammadde ve enerji kaynaklarının yönetimine sahip olarak piyasa egemenliğini hedeflenmektedir.

Ülkenin ekonomik gelişimini kapitalizmin yeniden yapılanma dönemleriyle birlikte düşünmeye başlayınca devleti oluşturan güçlerin kimliği de farklılık kazanmaktadır. Özellikle de Türkiye gibi azgelişmiş bir ülkede korumacı politikaların uygulanması gerektiği dönemlerde aşırı liberal seçenekleri tercih eden hükümetlerce yönetiliyor olması ekonomik güç odaklarının önemini iyice artırmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 80 yıllık gelişimini bu çerçevede doğrultusunda değerlendirdiğimizde kapitalizmin krizi ve yeniden yapılanma süreçleri ile ülke ekonomisindeki düzenlemelerin örtüştüğü görülmektedir. Kaldı ki, 60'ların sonunda başlayan son krizin etkisiyle 1980'de piyasa modeline geçilmesi de bu doğrultudaki bir örtüşme örneğidir. Kapitalizm Uruguay Ro-undu'yla tüm piyasalarda yeniden yapılırken, Türkiye de bu yapılanmaya ekonomik istikrar ve yapısal uyum programlarında yer alan reformlarla eklenmektedir.

- Mal ve hizmet piyasalarının özgürleştirilmesi,
- Para ve sermaye piyasalarının özgürleştirilmesi,
- Yasaların özgürleşen piyasalara göre yeniden düzenlenmesi,
- Devletin yeniden yapılandırılması olmak üzere dört ayak üstüne oturan yeni eklem-

lenme sürecini ve bu süreçte Türkiye'ye biçilen rolü anlamak için liberalleşmedeki ilk örneklerle bakmak gerekir.

1. liberalleşme süreçleri

Liberalizm dendiğinde genellikle 1980'le başlayan piyasa ekonomisi dönemi anlaşılır. Hatta 24 Ocak 1980, bir çokları için milattır. Bu, 24 Ocak modelinin salt Türkiye'ye özgü bir model olarak algılanmasının yanı sıra, örtüştüğü uluslararası konjonktürün dikkate alınmamasından kaynaklanmaktadır. Oysa, ilk ve en belirgin liberalleşme düzenlemesi olan Balta Limanı Ticaret Anlaşması'ndan bugüne baktığımızda askeri darbe dönemleri de dahil olmak üzere liberalleşmenin süreklilik taşıdığı görülmektedir.

Türkiye'nin liberalizme eklenme tarihinin ekonomi politikadaki farklılıkları dikkate alarak:

- 1838-1930 kapitalist dünyaya eklenmenin başlaması,
- 1930-1961 sermaye birikimi ve pazar yaratma dönemi,
- 1961-1980 planlı ekonomi doğrultusunda kapitalizmle bütünleşme,
- 1980 ve sonrasında küresel sisteme eklenme dönemi olmak üzere dört temel başlık altında toplayabiliriz. Böyle bir ayırım, hem ekonomik ve siyasi liberalleşmenin birbirinden farklı süreçler içinde gerçekleşmediğini göstermekte... Hem de kapitalizmin yeniden yapılanma süreçleriyle Türkiye'nin sisteme eklenme süreçlerinin örtüşmesini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Ayırıma Balta Limanı Ticaret Anlaşmasıyla başlanması da sanayi devrimi sonrası yaşanan ekonomik krizlerin getirdiği yeni kaynak ve pazar arayışlarına ikili bir ticaret anlaşmasıyla çözüm üretilmiş olmasıdır.

1.1. 1838-1930 kapitalist dünyaya eklenmenin başlaması

Balta Limanı Ticaret Anlaşması (16 Ağustos 1838), buharlı dokuma tezgahları, çırçır makineleri, elektrik motoru ve jeneratör üretimdeki yerini aldığı, elektrikli yolcu trenleriyle ticaretin hızlandığı, silindir baskı makineleriyle, elektrikli telgrafla haberleşmenin yaygınlaştığı bir dönemde imzalanmıştır. Bilgi işlem ve

**Türkel
Minibaş***

Ülkenin
ekonomik
gelişimini
kapitalizmin
yeniden
yapılanma
dönemleriyle
birlikte
düşünmeye
başlayınca
devleti
oluşturan
güçlerin
kimliği de
farklılık
kazanmaktadır

* Prof. Dr.
İ.Ü. İktisat Fak.

iletişim teknolojisindeki tüm buluşların finans, tüketim ve yatırım malları piyasalarında kullanıldığı, küresel sermayenin kaynak ve pazar arayışını hızlandırdığı 2000'de IMF ile imzalanan stand-by anlaşması gibi!!

Kaldı ki, Balta Limanı Ticaret Anlaşması'nın:

- Osmanlı toprakları üzerinde yabancıların ticaret yapabilmesi,
- Osmanlı'ya ihraç edilen malların ülke içi satışında yabancılara hak tanınması,
- Bazı malların satımında yerli tacirin tekel olmasının (yed-i vahit) kaldırılması şeklinde özetleyebileceğimiz hükümleri ile 80. yılda Türkiye'nin kapitalizme eklemlenmek için giriştiği reformlar silsilesi çemberin tamamlanmış olduğunu göstermektedir. Devlet gelirlerinin bir kısmını Avrupa'ya geçiren 1881'deki Muharrem Kararnamesi ve akabinde kurulan Duyun-u Umumiye'yi de bu doğrultuda değerlendirmek gerekir.

Balta Limanı'yla başlayan ilk dönemin ikinci halkası ise, 20. yüzyılın başında Alman sermayesinin egemenliğinin giderek arttığı ve Mezopotamya petrollerinin yüzde 25'inin Almanlar'a geçmesiyle. I. Dünya Savaşı'nın öncesinde yayınlanan Teşvik-i Sanayi Kanun-i Muvakkatı (Aralık, 1913):

- yurt içinde üretilmeyen hammaddenin ithalatında gümrük ödenmemesi,
- yabancıların da teşvik tedbirlerinden yararlanabilmesi,
- ihraç edilecek mallarda gümrük bağımsızlığı sağlayarak bugünkü küresel politikalar gibi sisteme kaynak yaratmayı hedeflemiştir.

Özetle, Türkiye ekonomisinin 80 yılına baktıkça Cumhuriyet'in ilanından öncesine bakmak gerekir. Böylelikle hem bugüne dönük analizlerin hem de geleceğe dönük projeksiyonların güdük kalma riski azaltılabilir. Ulusal kurtuluş savaşı verilmesine ve Cumhuriyet'in ilanına rağmen liberal politikalarla devam edilmiş olması da böyle bir geniş perspektifi zorunlu kılmaktadır.

Lausanne Konferansı'nda Osmanlı dönemindeki ekonomik çıkar mekanizmalarının aynen sürdürülmesi üstüne yapılan pazarlıklar ve gündeme gelen ekonomik yaptırımlara bakıldığında, kapitalizmin girdiği yeni krize kaynak yaratma telaşı görülür. 1960'ların ikinci yarısıyla birlikte başlayan ve giderek yaygınlaşan bugünkü krizin savaşı noktalanmaya çalışılması gibi.

Kaldı ki Lausanne'da öne sürülen ekonomik yaptırımları kabaca sıraladığımızda :

- kapitülasyonlar,
- geçmişteki imtiyazların tanınarak devamının sağlanması,
- Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarının ödenmesi,
- İşgal kuvvetlerinin 1918-1922 arası savaş harcamalarının tazmini,
- İstanbul ve Boğazlar'ın boşaltılması,
- Irak'la sınır belirlenmesi istemlerinin temelinde üç yıl önce başlayan ve gelişme aşamasında olan uluslararası krize kaynak yaratma sorunu olduğu açıktır.

Cumhuriyet'in gerek siyasi gerek ekonomi tarihi üzerine yapılan çalışmalarda Lausanne Barış Konferansı ve İzmir İktisat Kongresi genellikle birbirinden ayrı ele alınmakta ve Lausanne siyasi bir bağımsız belgesi; İzmir İktisat Kongresi de ulusal ekonomi politikalarının üretildiği ilk platform olarak açıklanmaktadır. Oysa, Lausanne görüşmelerinin tartışma konuları da, kilitlendiği nokta da ekonomik nedenlidir ve yeni cumhuriyetin sisteme eklemlenmesi adınadır.

Barış görüşmelerinin kesildiği sırada toplanan İktisat Kongresi ise, dış dünyaya ulusal ekonomi politikalarına sahip ülke imajı ile siyasi bağımsızlığın sergilenmesi adınadır. Mustafa Kemal açılış konuşmasında ekonomik ve siyasi bağımsızlığın bütünlüğü meselesini "Bir devlet ki teb'asına koyduğu vergiyi, ecnebilere koyamaz; bir devlet ki gümrükleri için rüsum muamelesi vesaire tanzimi hakkında men'edilir, bir devlet ki ecnebler üzerinde hakk-ı kazasını tatbikten mahrumdur. O devlete müstakil denemez." (Afetinan s.61) açıkça ortaya koymuştur ama...! Dış kaynak gereksiniminde önemli rol oynayan yabancı sermaye sorununu da: "...zannolunmasın ki, ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vasi'dir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımızla riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim say'imize inzımam etsin ve bizim ile onlar için faideli neticeler versin." (Afetinan s.65) şeklinde yumuşak bir ifadeyle geçiştirmiştir.

Bugünden düne bakıldığında İzmir İktisat Kongresi'nin önemli yanlarından biri de, ülke içindeki 80 yıllık politik ve ekonomik egemenlik ilişkilerinin yönünü ortaya koymasıdır. Yeni devletin "Bizim halkımızın menfaatleri yekdiğerinden ayrılır sunuf halinde değil bilakis mevcudiyetleri ve muhassala-i mesaisi yekdiğerine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada sami'lerinin çiğçilerdir, san'atkalardır, tüccarlar ve amelidir. Bunların hangisi yekdi-

Lausanne görüşmelerinin tartışma konuları da, kilitlendiği nokta da ekonomik nedenlidir ve yeni cumhuriyetin sisteme eklemlenmesi adınadır

ğinin muarız olabilir. Çiftçinin sanatkarın hepsine, yekdiğerine ve amele muhtaç olduğunu kim inkar edebilir.... bütün halk için bir say misak-ı millisi mahiyetinde olan program etrafında toplanmakta hasıl olacak olan şekli siyasi ise alel'ade bir fırka mahiyetinde tasavvur edilmemek lazım gelir." (Afetinan, s.68) şeklindeki tavrına baktığımızda liberalizmin tercih nedeni de açıklığa kavuşmaktadır.

"Milli ekonomi" görüşü doğrultusunda "milli sermaye" yaratılması egemen sektör olan tarımın ulaşım zorlukları nedeniyle iç pazara yeterince açılmadığı, dünya üretiminin genişlemesi ve ABD'nin tarım ürünleri ithalatına sınır koyması gibi nedenlerle yaratılamamıştır. Bütçe gelirlerinin yaklaşık üçte birini sağlayan aşarın kaldırılması ise tarımın liberalleşmesinden ziyade büyük toprak sahiplerinin desteğini korumak amaçlı olduğundan tarım kesiminin daha da muhafazakarlaşmasına neden olmuştur*.

Özel girişimi teşvik etmek için her ne kadar Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927) çıkarılmışsa da bunu yabancı sermayeye alternatif olarak görmemek; liberal ekonomi politikası doğrultusundaki önemli çabalardan biri olarak görmek gerekir. Kaldı ki, bu dönemde yabancı sermayeli kuruluşların toplam sermayesi 31.5 milyon lira dolayındadır (Ökçün, 1971, s.156) ve... Modern kesimin oluşmasında devlet tarafından yapılan teşvikler kadar yabancı sermaye yatırımlarının payı da büyük olmuştur. Özellikle dış ticaret ilişkilerinin örgütlenmesinde yabancı sermayeli şirketler yerli firmalara nazaran daha etkilidir.

Ne var ki, 1923-1929 döneminde uygulanmakta olan liberal kalkınma modeli bunu gerçekleştirecek kurumlaşmanın yetersiz olması nedeniyle güdük kalmıştır.

1.2. 1930-1961 sermaye birikimi ve pazar yaratma dönemi

Türkiye Lozan Anlaşması'nın devlet gelirleri üzerinde sınırlayıcı hükümlerinin son bulunduğu 1929 yılına girerken uluslararası krizin büyüklüğünün pek de farkında değildi. Bu nedenle de artan devlet gelirlerinin sanayi yatırımların dönüştürülebileceği düşünülmüştü. Buna karşılık halkın tasarruf kavramına alışmamış olduğu, para-kredi mekanizmalarını ülke düzeyinde kontrol edecek bir kurumun olmadığı, tüketim kalıplarının daha çok ithal malları yönünde olduğu hesaba katılmamıştı. Uluslararası krizin etkisine liberal ekonomi politikalarının başarısızlığı da eklenince, devletçilik alternatif iktisat politikası haline gelmişti.

Ne var ki, devlet öncülüğünde ekonomik gelişmeye ivme kazandırılması salt Türkiye'ye özgü bir uygulama değildir. Klasik iktisadın politika araçlarını krizi çözmekte yetersiz kalması, "her arz kendi talebini yaratır" kuralının işlerliğini yitirmesi üzerine aksayan kapitalizmin devlet gücüyle ayağa kaldırılmasıdır. Devletin buradaki işlevi tabi ki ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık taşımaktadır. Örneğin, gelişmiş ekonomilerde devlet harcamaları yoluyla talebi uyarmayı hedeflerken... Türkiye gibi yeni kurulmuş bir ülkede bu işlev ulusal sermaye birikimi yaratarak ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek adınadır. 1930'da Merkez Bankası'nın kurulması kapitalist dünyada para-kredi mekanizmalarının kontrolü yoluyla dışa bağımlı ekonomik yapının finans cephesini kırma çabasını simgelerken...

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934) ve Milli Koruma Kanunu (1940) devleti sanayi ve maden işletmelerindeki üretim miktarından tarımda neyin ekileceğine kadar yetkili kılarken, özel girişimciyi de teşvik eden hükümler içermekteydi.

1929 krizinin etkisiyle girilen bu yeni eklemelenme sürecini 1930-1945 ve 1945-1960 olarak ikiye ayırmak gerekir. Zira, II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde sisteme eklemelenme çabalarıyla bağımsızlık tezi arasındaki bağ korunurken... Savaşın ortalarından itibaren bu bağın kopmaya başlamış, dışa bağımlılığı artıracak eğilimler ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu noktada 1946 devalüasyonu dışa bağımlılık sürecinin miladıdır. Çünkü, iç piyasada fiyatlar düşük, savaşın yeni bitmiş olması nedeniyle uluslararası piyasalarda yüksekken yapıldığı için ülke yöneticilerinin basiretsizliği açıklamak mümkün değildir.

Saraçoğlu Hükümeti'nin 1942'deki kısa süreli dışa açılma denemesi, 7 Eylül Kararları doğrultusunda gerçekleşen 1946 devalüasyonu ve akabinde başlayan dış borçlanma süreciyle kapitalizmin toparlanmasına katkıda bulunmuştur. Özetle, genç ve savaşa girmemiş bir ülke olmanın avantajıyla dünya piyasalarında varolma olasılığının ortadan kaldırılmasını sağlamıştır.

Kaldı ki Trumann'ın devalüasyondan yedi ay sonra ABD'nin Türkiye'yi askerî, siyasi ve ekonomik olarak destekleyeceğini söylemesi, aynı yılın Temmuz'unda da Amerikan Yardımı'na ilişkin anlaşmanın imzalanması da aynı nedenlerdir.

Tabi ki 40'lı-50'li yıllarda yaşayanların çoğu Amerikan yardımının ön koşulu olarak dev-

1923-1929
döneminde
uygulanmakta
olan
liberal
kalkınma
modeli
bunu
gerçekleştirecek
kurumlaşmanın
yetersiz
olması
nedeniyle
güdük
kalmıştır

letçilikten vazgeçilmesinin şart koşulduğunu ve de NATO'ya girmek için Kore'ye asker göndermenin kabul edildiğini bilmiyorlardı. O yıllarda kendi kendine yeterlilik açısından ilk sıralarda yer alan Türkiye'nin gün gelip pirinçten muza, etten una kadar her türlü gıda malının ithalatçısı konumuna düşeceğini de düşünmemişlerdi. Bugün için aynı saptamayı yapmak tabii ki mümkün değil. Bu nedenle de 1946 devalüasyonunu, kapitalizmin 20. yüzyılın son çeyreğindeki yeniden yapılanmasında Türkiye'ye biçilen rolü açıklayan bir anahtar gibi değerlendirmek gerekir.

1.3. 1961-1980 planlı ekonomi doğrultusunda kapitalizmle bütünleşme

Türkiye'nin 80 yıllık liberalleşme serüveninin kanımca en önemli aşamalarından biri de planlı kalkınma dönemidir. Zira, GATT görüşmelerinin salt gelişmişlerin taraf olduğu "konferans" niteliğinden çıkıp "round" haline dönüşmesi planlı dönemin başlangıç tarihiyle aynıdır.

Dillon Roundu (1960-61)'yla başlayan bu yeni süreçte Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerin de sisteme sokulmasının iki temel nedeni vardı: Pazarların genişletilmesi ve kapitalizmin sorunlarının paylaşımı! Çoğunluğu düşük katma değerli, hammadde ve yarı mamul mallara dayalı üretim ve ihracat yapan bu ülkelerin uluslararası arenada rekabet edemeyeceği biliniyordu. Kaldı ki, bu ülkelerin farklı gelişmişlik düzeyinde olması nedeniyle sisteme eklenirken karşılaştıkları sorunlar da farklıydı. Emperyalizme karşı ulusal kurtuluş savaşıyla bağımsızlık kazanmış, ama kapitalist sistemin dışına da düşmek istememiş Türkiye örneğinde olduğu gibi!

Dillon Roundu ile DPT'nin kuruluşunun, yani planlı ekonomiye geçişin aynı döneme denk gelmesi bu açıdan çok önemlidir. Zira, kalkınma planlarına liberalizme eklenme açısından baktığımızda ithal ikameci politikalar doğrultusunda:

a) Ülke içinde montaja dayalı yerli sermaye ve yerli sermayedarın oluşturulması;

b) Dünya piyasalarında hammadde ve birkaç kalem yarı mamul dışında rekabet gücü olmayan ekonomiler yaratılması olmak üzere iki sonuç yarattığı görülmektedir. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 1963-1967 arasında uygulandığı ve bu yılların kapitalizmin son altın yılları olduğu; 1968 itibarıyla sanayileşmiş ülkelerde karların artış hızının düşmeye başladığı hatırlanırsa planlı kalkınma sürecinin yarattığı sonuçlar ve bu sonuçlara neden müdahale edilmediğini anlamak kolaylaşmaktadır.

1960-70 arası sanayileşmiş ülkelerdeki gayri safi kar artış oranları (%)

Yıllar	ABD	İngiltere	Fransa	Almanya
1960	15.3	5.8	9.5	13.1
1961-62	17.7	5.3	9.1	12.4
1962-64	17.7	5.5	9.3	11.4
1965-66	18.7	5.7	9.4	11.5
1967-68	17.4	4.7	9.8	11.7
1969-70	14.9	3.9	11.3	12.6
1971.-72	15.1	3.6	10.3	11.5
1973	14.7	3.1	9.6	11.5
1974	13.2	2.2	8.2	10.9
1975	13.5	2.0	5.7	10.6

Kaynak : OECD 1977

1980'e kadar süreçteki planlı dönemde ekonominin kendi iç dinamikleri ve uluslararası konjonktürdeki gelişmeler nedeniyle belirgin iyileşmeler ortaya çıkmıştır. Örneğin, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ihracat beklenilenin üstünde artmıştır. Bu artışta 1963-67 döneminin kapitalizmin altın yıllarıyla çakışması dolayısıyla Türkiye'den yapılan hammadde ve tarım ürünü ithalatındaki artışın payı büyüktür. Özel sektör yatırımlarının hedeflenen ölçüde imalat sektörüne kaydırılamamış olması da tarımın ihracattaki ağırlığının devam edeceğini göstermektedir. Kaldı ki, uzun vadede ekonominin dış kaynaklara bağıllığının önlenmesi, ödemeler dengesindeki açıkların giderilmesi amaç olarak benimsenmesine rağmen, dış ticaret açığındaki büyüme devam etmiştir. Açıkları azaltmak amacı ile ithal ikamesi ve ihracatı geliştirme politikaları birlikte uygulanmasına rağmen, dış ticaret açığı 1968-71 arasında dört kat artmıştır. 1972'de bu fark 10.470 milyon liraya varmıştır.

1960-70 arasındaki fiyat hareketlerine baktığımızda ise, fiyatların yüzde 212 arttığı ve gelir dağılımının iyice bozulduğu görülür. Hatta Vehbi Koç 1969'da işadamları kimliğiyle politikacıları ve sermaye kesimini "İktisadi tedbir alınmazsa, demokrasi tehlikeye girer" uyarır bile. Her ne kadar Koç'un uyarısı kamuoyunca iş kesiminin gelir bozukluklarına karşı hükümete uyarısı gibi algılandığıysa da... Asıl neden gelişen sendikacılıkla birlikte Türkiye'nin liberal dünyaya eklenmeden vazgeçme endişesi idi. Kaldı ki 12 Mart 1971 darbesiyle birlikte sendikaların kapatılması yani 737 sendikada örgütlenmiş 2.088.219 işçinin toplu pazarlık ve grev hakkının "buzdolabına kaldırılması" emek maliyetlerini aşağı çekmek yani gelir dağılımını yerli sermaye lehine düzenlemesi idi. Bir yıl önce yani 1970'in 10 Ağustos kararlarıyla bu düzenlemeyi birlikte değerlendirdiğimizde Türkiye'nin kapitalist sistemdeki yeri daha netleşmektedir.

1980'e
kadar
süreçteki
planlı
dönemde
ekonominin
kendisi
iç dinamikleri ve
uluslararası
konjonktürdeki
gelişmeler
nedeniyle
belirgin
iyileşmeler
ortaya
çıkmıştır

Bu, sistemin gereksinimleri doğrultusunda kendini şekillendiren bir ülke profilidir. III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da "Kısa dönemde bazı iktisadi ve sosyal haklarda özüne dokunulmaksızın ciddi ve disiplinli fedakarlıkların benimsenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu fedakarlıklar, bir yandan millî yücelme ülküsünün, öte yandan devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin yeterince yerine getirilmesinin teminatı olacaktır." ibaresiyle açıkça kabullenilmektedir. Bu kabullenişte ne petrol fiyatlarının artacağı beklentisi vardı ne de Almanya'nın işçi kabul etmeme ve süresi dolanları geri döndüreceği olasılığı! Oysa, dünya piyasalarında üretim yavaşlarken işsizlik artmaktaydı. Dolayısıyla, Türkiye'nin döviz gelirlerinin de gerileyeceği belliydi. Kaldı ki, 1973 sonunda OPEC'in petrol fiyatlarını 4 katına çıkartan zamları maliyetlerin yükseleceğini yani talep enflasyonunun maliyet enflasyonunu besleyeceği de belliydi.

Türkiye'nin ihracat ve işçi dövizleri (milyon \$) (%)

Yıllar	Ihracat	İşçi Dövizleri	Ihracata Oranı
1973	1917	1193	90.5
1974	1532	1426	93.1
1975	1401	1312	93.6
1976	1096	983	51.6
1977	1753	990	56.5

Gelişen uluslararası kriz karşısında sanayileşmiş ülkeler kendilerini koruyucu önlemler alırken, Türkiye ara mallarda dışa bağımlı, iç pazara yönelik üretim yapısı, artan iç talep ve zaten ucuz olan emek maliyetlerini daha aşağı çekerek gelişmiş dünyadaki krizi emme işlevini üstlenmiştir. Ne var ki, uygulamaya çalıştığı koruyucu önlemler de sanayileşmiş ülkelerce kabul edilmemiştir. Örneğin yeni kurulan sanayileri, sinai ürünleri kapsayan Serbest Ticaret Anlaşması'na karşı koruyacağını III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtmiştir ama planda temenni olarak kalmıştır. AET Genel Sekreteri E.Noel de "Plan bürolarında basılmış tedbirlere iltifat etmeyeceğini." (Avcıoğlu, İstanbul) açıkça belirtmiştir.

Uluslararası krizi transferinde Demirel Hükümeti'nin tavrı da etkili olmuştur. Gündemdeki milletvekili seçimleri nedeniyle popülist politikaları tercih eden hükümet petrol zammını da doğrudan halka yansıtmayarak sübvansiyeye etmiştir. Böylelikle hem petrol ithalatçısı olarak krizi transfer etmiş hem de krizin maliyetini katlanarak ileriki yıllara kaymasına neden olmuştur.

70'lerin ikinci yarısında ise uluslararası krizin petrol kriziyle kazandığı ivmeye rağmen, yüksek büyüme hızı uğruna genişletici maliye politikalarına ve aşırı dış borçlanmaya devam

edilmesi dışa bağımlılık kısıracını iyice daraltmıştır. Ne var ki, sistemin kalelerini oluşturan IMF, Dünya Bankası yüksek büyüme hızıyla ikna olmamaya başlamış...! Dış borçlanma koşullarına siyasi istikrarı da ekleyivermişlerdi.

Aslında, 1978 Tokyo Roundu'ndaki tartışmalar dışa bağımlılık kısıracının ekonomik ve siyasi bütünlük içinde gerçekleşeceğini... Para ve sermaye hareketlerini serbestleştirerek piyasa ekonomisi doğrultusunda krize çözüm yaratılacağını gösteriyordu. Sermaye için zaman ve mekanın kalktığını anlamak için bilgi işlem ve iletişim teknolojisindeki gelişmeleri takip etmek yeterliydi ama...! Ne Türkiye ne de aynı konumdaki Latin Amerika ülke hükümetleri teknolojik gelişmelerle kriz arasındaki bağlantıyı kurmakta yetersiz kaldı.

1.4. 1980 ve sonrasının küresel sisteme eklemlenme dönemi

1980'e kadar gelen 57 yıla şöyle bir baktığımızda kapitalizmin yeniden yapılanma dönemlerine göre **şekillenen** bir ekonomik yapılanmayla karşılaşmaktadırlar. Ne var ki, 1923-30 örneğinde olduğu gibi özgür tercihle ekonomi politikalarını uyguladıkları ya da 1963-67 planındaki gibi **siyasi** kadroların her zaman bu **şekillenmenin** farkında olduklarını söylemek güçtür. Bunda **siyasi** kadroların kapitalizmin kriz dönemlerini dışsal faktör olarak algılamaları ve krizle birlikte çıkar ve sorumluluk dengelerindeki değişimi gözardı etmeleri etkili olmuştur. Zira, her kriz sürecinde kapitalizmin kendini yenileme biçimi de farklılık taşımaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasındaki yeniden imar-inşa döneminde Keynesyen politikalar doğrultusunda devlet öncülüğü tercih edildiği gibi...! 1968'le başlayan son krizin temelinde karların artış hızındaki gerilemenin yatması yeni kar alanlarının yaratılmasını gündeme getirmiştir. Bu alanların başında da genellikle devletin etkin olduğu enerji, maden, tarım gibi girdi sektörleri gelmektedir.

Öte yandan, karların artış hızının düşmeye başlaması sermaye birikiminin istikrarını bozmuştur. 1980 sürecinde IMF ile stand-by anlaşması yapan azgelişmiş ülkelere monetarist ekonomi programlarının önerilmesi de zaten bu nedenledir. Yüksek faize dayalı sıkı para ve kredi politikalarıyla bu ülkelerdeki fiyatlar kontrol altında tutulurken, ücretler de eşanlı olarak sınıflandırılmış, böylelikle karların payı genişletilmeye çalışılmıştır. Sıcak para hareketleriyle de ulusötesi sermayenin çabuk ve kolay nemalanması; yani karlarını koruması sağlanmıştır.

70'lerin
ikinci
yarısında
uluslararası
krizin
petrol
kriziyle
kazandığı
ivmeye
rağmen,
yüksek
büyüme
hızı uğruna
genişletici
maliye
politikalarına ve
aşırı
dış
borçlanmaya
devam
edilmesi
dışa
bağımlılık
kısıracını
iyice
daraltmıştır

1980'le ultra-liberal ekonomi politikaları doğrultusunda girilen yeni liberalleşme süreci:

- sermaye birikimi sorununu çözmeye yönelik politikalar,
- sistemin krizini üstlenmeye yönelik politikalar,
- sistemle bütünleşmeye yönelik politikalar olmak üzere üç ayak üstüne oturmaktaydı. Bir yandan faiz ve kur politikalarıyla sermayenin hızlı nemalanması sağlanmış; diğer yandan da kamu işletmelerinin özelleştirilmesi yoluyla sermayeye yeni alanlar yaratılmıştı. Bu arada para ve sermaye hareketlerini özgürleştirecek kurumsallaşmanın ya hiç olmaması ya da yetersiz kalması sistemi belli ölçüde de olsa rahatlatmıştı.

Hatırlanacağı gibi, 1980'de pozitif reel faiz uygulamasıyla birlikte birikimler de banka ve bankerlere akmaya başlamıştı. O günlerde "1 Temmuz Bankacılığı" diye tanımlanan enflasyon hızının üstündeki faiz uygulamasıyla amaçlanan spekülasyon eğilimlerin kırılarak tüketimin kısılması ve tasarruf hacminin artırılmasıydı. Böylelikle banka mevduatları artarken, bankalar dolaylı da olsa enflasyonu aşağı çekme görevini üstleniyorlardı. Gerçekten de 1983'ü saymazsak, 1985'e kadar tasarruf mevduatlarının artış hızı yükselen seyir izlemişti. 1985 Ağustos'undan itibaren de faizlerdeki düşüşle birlikte, mevduatların artış hızı da yavaşlamış... Özellikle 1987'de hızlanan enflasyon toplumun tüketim eğilimini arttırmış; yüksek döviz kurları alternatif yatırım alanı oluşturmuştur. Ne ilginçtir ki, gelişmiş ülke ekonomilerinde durgunluğun netleşmeye başlaması da aynı tarihtedir.

Bir ileri, bir geri aynı yıllarda durgunluğun uluslararası nitelik kazanacağı endişesiyle Uruguay Round'un toplandığını hatırlarsak... Sermaye birikimi yaratmayı hedefleyen politikaların sistemin krizini üstlenmeye yönelik politikalar haline nasıl dönüştüğü de daha kolay anlaşılmaktadır. Tasarrufa ağırlık veren finans politikaları gibi dışa dönük sanayileşme stratejileri doğrultusundaki politikalar da krizin yaygınlık kazanmasına göre ikili yapı göstermiştir.

Öte yandan, 1983'den beri seçim ekonomisi yaşanan ülkede her seçim döneminde kamuoyu üzerinde etkili olacak harcamalar hızlandırılmış; bu harcamaların finansmanı emisyonla karşılanmıştır.

Kaynak yetersizliğinin olduğu bir ülkede neredeyse her yıl kendini katlayan emisyon artışına başvurulması, uzun dönemli makro

Seçim Yılları	Emisyon Hacmi
1983 milletvekili genel seçimi	562.3 milyar lira
1984 erken genel yerel seçim	800.0 milyar lira
1985-1986 ara seçim	1 trilyon 907.7 milyar lira
1987 referandum ve erken seçim	2 trilyon 955.3 milyar lira
1988, seçim	4 trilyon 492.5 milyar lira
1991 genel seçim	
1994 yerel seçim	68 trilyon 25.8 milyar lira
1995 erken genel seçim	222 trilyon 491.5 milyar lira

hedeflerin gerçekleşmesini olanaksızlaştırırken kesimler arasında da büyük refah farklılaşmasına neden olmuştur.

Bilindiği gibi 1980, sadece Türkiye'nin değil kapitalist sistemin de önemli dönemeçlerinden biridir. Sistem, 1929 Büyük Dünya Bunalımı'na kadar "Her arz kendi talebini yaratır." savı üzerine oturmuştu. 1920'lerin başından itibaren oluşan aşırı stoklar, geri dönmeyen krediler, yüksek oranlı işsizlik ve banka iflaslarıyla birlikte sistem aksamaya başlamıştı. Uluslararası boyut kazanan krize bu kez de devlet harcamalarını arttırarak efektif talebi beslemek yoluyla çözüm bulunmuştu. Gerek savaş gerek savaş sonrasının tahribatını gidermek için girilen imar çalışmaları devletin doğrudan piyasalara müdahalesiydi.

Ne var ki, 60'ların ikinci yarısında karların artış hızının düşmeye başlamasına Keynesyen teoremin cevap getirememesi hem devletin bizzat yer aldığı sektörlerin piyasaya açılmasını hem de ticaretin önündeki gümrük ve desteklemelerden oluşan engellerin kaldırılmasını gündeme getirdi. Böylelikle, devletin kapitalist sistemin efektif talep yetersizliğini çözmek için piyasaları yönlendirme işlevi bitmiş oldu.

Kısacası 1980, 1945'lerin New Deal politikalarıyla piyasalara müdahale devletin piyasalardan çekilerek işlevlerini piyasa mekanizmasına bırakmaya başlamasının da resmi tarihi oldu.

Bilindiği gibi 1980 modeli

a. Mal ve hizmet üretim ve ticaretinde serbest piyasa modeli,

b. dışa açık sanayileşme modeli,

c. devletin yeniden yapılanması olmak üzere üç ayak üzerine oturmaktaydı. Her ne kadar model, ekonominin yüksek enflasyon, döviz darboğazı, bütçe açığı gibi sorunlarını çözmek için benimsendiyse de uluslararası krizin çevrimlerine baktığımızda krizi ithal etmek adına olduğu görülmektedir. Arz ve talep cephesinin ilişkilerini düzenleyen kurumlar oluşturulmadan serbest piyasa modeline geçildiği, iç pazara yönelik üretim ve pazarlama yöntemle-

1980,
sadece
Türkiye'nin
değil
kapitalist
sistemin de
önemli
dönemeçle-
rinden
biridir

riyle dışa açılmanın hedeflendiği düşünüldüğünde bu iddia daha kesinlik kazanmaktadır.

dış ekonomik ilişkilerde milat : 1980

1980, dış ekonomik ilişkileri düzenleyen stratejiler açısından da dönüm noktasıdır. İthal ikameci politikalardan dışa açılma politikalarına doğru bu dönüşümü :

- siyasal yapıdaki kırılma noktalarına: 1945 ve 1980 (09.07.1942 Şükrü Saraçoğlu.... liberal ekonomi, 07.09.1946 Recep Peker.... devalüasyon) "Aksi halde dünya ticaret nizamı içinde tecrit olacaktık" Başbakan Recep Peker.
- sermaye birikiminin sürekliliğine: 1930, 1961, 1973, 1980.
- uluslararası konjonktüre: 1947'deki GATT konferanslarından 1960'ların ikinci yarısında başlayan krize cevap oluşturan "round"lar olmak üzere üç aşamada değerlendirmekte yarar vardır. Böyle bir ayırım sadece dış ticaretin yapısını değil ülkenin dış pazarlardaki iktidar alanını belirlemek açısından da önem taşımaktadır. Zira kapitalizm, tanıdığı olduğumuz bu son krizine küreselleşme ile çözüm ararken, bunu eşitsizlik ve farklılaştırma üzerine kurduğu bütünleşmelerle sağlamaktadır ki AB, NAFTA vb. bu bütünleşmelerin en somut örnekleridir.

Türkiye'nin 1980 modeli doğrultusunda uygulamaya soktuğu dışa açılma modeli uluslararası piyasalardaki eşitsiz konumunu derinleştiren bir model olmuştur. Bunda:

- tekstil-konfeksiyon gibi ucuz emeğe dayalı sektörlerle dış pazarlarda alan oluşturulmaya çalışılması;
- iç pazara yönelik üretim yapısı ve pazarlama yöntemleriyle uluslararası alanda rekabete çıkılması;
- beğeni, zevk, davranış kalıpları da dahil olmak üzere dış talebin özelliklerinin dikkate alınmaması;
- sektörel uzmanlaşmaya gidilmemesi etkili olmuştur. Son 20 yılın verilerine baktığınızda da bu somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Sonuçta :

- fiyatların arz-talep koşulları doğrultusunda piyasada belirlenmesinin yasal çerçeveye gerektirdiğini;
- iç talebe göre örgütlenmiş üretim yapısıyla uluslararası piyasalarda rekabet etmenin hiç de kolay olmadığını;
- beğeni ve alışkanlıklardan değer yargılarına kadar toplumun kültür öğelerinin alt yapısının hazırlanması gerektiğini öğrendi.

2. küreselleşmeyle uyum

Şimdi sıra devletin yeniden yapılandırılmasında!

2004'le birlikte kesin şekli alacak olan yeniden yapılandırma sadece devletin kurumlarını değil sivil kesimin de yaşamını yeniden düzenlemekte. Bizim gibi örgütsüz yaşama alışmış toplumlarda bu tür değişimin yaşanması tabii ki sancısız olmayacak! Düşünün bir kere, bir yanda devletten aldığı teşviklerle gelişmeye alışmış özel sektör... Diğer yanda eğitim, sağlık gibi temel gereksinimlerini devletin karşılamasıyla ayak durmaya çabalayan sabit ve dar gelirli.

Gelin görün ki, devleti yeniden yapılandırma düzenlemelerin başlaması hiç de yeni değil. 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayıp bugüne kadar uzanan yasal düzenlemelere tek tek bakarsanız, hepsinin devletin görev alanını ultra-liberal ekonomi politikalar doğrultusunda yeniden düzenlediğini görürsünüz.

Toplumun özelleştirme olarak algıladığı bu yeniden düzenleme hatırlarsanız "zarar eden KİT'lerin satılacağı" savıyla gündeme gelmişti. Tartışmalar devam ederken zarar eden değil ama çimento gibi en karlı sektörlerin blok satışıyla özel kesime devir başlamıştı. Bu, devletin yatırımcı ve üretici olarak piyasadaki etkinlik alanından vazgeçmesiydi. Geçen zaman, yeniden yapılanmanın KİT satışlarının yanı sıra kamu ve belediye tarafından üretilen tüm hizmetlerin de metalaşması anlamına geldiğini de gösterdi.

Son dönemde Kamu Yönetimi Reformu başlığı altında tanımlanan bu düzenlemeyle :

- Eğitim, sağlık, trafik, kanalizasyon, madenlerin işletilmesi, orman alanlarının korunması gibi kamu hizmetleri özel kesimin faaliyet alanına geçmekte;
- Yönetimde merkezîyetçilik ortadan kaldırılarak merkezi ve yerel yönetimler arasındaki ilişkiler zinciri "yetki devri yöntemiyle" yeniden düzenlenmektedir.
- Yerel yönetimler, hizmet üretmekte "kendi strateji, amaç ve hedeflerine, performans ölçülerine" uymakla yükümlü kılınmaktadır.

Kısacası, merkezi yönetim ile yerel yönetim arasındaki bağlar kopmakta, yani merkezin yerel yönetimleri denetleme yetkisi ortadan kalkmaktadır. Böylelikle, düne kadar alışa geldiğimiz tüm yurttaşların hizmetlerden adil ve eşit yararlanma ilkesini ortadan kaldırmakta..! Fiyatını ödeyebilenlerin hizmetten yararlandığı bir yönetim biçimini gündeme getirmektedir.

2004'le
birlikte
kesin
şekli
alacak
olan
yeniden
yapılandırma
sadece
devletin
kurumlarını
değil
sivil
kesimin de
yaşamını
yeniden
düzenlemekte

Kamu hizmetlerinin özel kesime geçmesiyle birlikte kar hedefi ön plana çıktığından kamuda çalışan emek kesiminin rolü de değişmektedir:

- Kamu hizmeti ürettikleri için piyasa koşullarının altında ücret seviyesinde çalışma; bu nedenle de ömür boyu sosyal güvenlik garantisi tarihe karışmakta.... Yerini, firmanın kar maksimizasyonuna katkıda bulunacak nitelikte, yüksek verimlilik özelliklerine sahip kadrolara bırakmaktadır.
- Kamusal alanın hizmetleri özel kesimce üretildiğinden kamu yani devlet memuru olmanın getirdiği kısıtlar da emeğin üstünden kalkmaktadır.

Anlaşılabacağı üzere, yeni devlet modeli toplumsal yaşamı piyasa mekanizmalarıyla düzenlerken, devleti de özelleştirme yoluyla küçültmektedir. Ne var ki makam otosuyla, odacıdan vazgeçmek özelleştirmenin gerçekleştirilmesine yetmemekte..! Kamusal alanı belirleyen iktidar ilişkilerinin de yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

kamusal alanın düzenleyecileri

Ekonomi yazınına "good governance" yani "yönetişim" olarak geçen yeni biçimleme:

- * bürokrasi ve
 - * özel kesim olmak üzere iki temel ayak üzerine oturmaktadır. Burada bürokrasi yani devlet sadece kolaylaştırıcı görevini üstlenirken özel kesim:
1. ana hedefi maksimum kar olan şirketler, yani sermaye ve
 2. toplumsal yararı maksimize etmeyi amaçlayan gönüllü çalışmayı esas alan örgütler olmak üzere ikili bir yapı içinde üretimdeki yerini almaktadır. Böylelikle, siyasal güç yeniden paylaşılmaktadır.

Yerel yönetimlerin yetki alanını genişleterek yapılan bu paylaşımı üniter yapının lavedilmesi olarak algılamamak gerekir. Zira, burada kamunun küçülmesi yetkilerin yerele devredilmesi değil, piyasa ekonomisinin etkinlik alanının genişletilmesi adınadır.

Kısacası "yönetişim": Piyasa ekonomisi ile sivil toplumun birlikte oluşturduğu bir devlet bi-

çimidir. Piyasa ekonomisinin özgürleşmesi esasına dayanmaktadır.

Nedenli demokratik bir yönetim biçimidir ve sivil toplumu nasıl etkileyecek dersiniz...! Yönetişimle hedeflenen :

- şeffaf, yani denetlenebilir,
- hesap verebilir,
- sürekli gelişim,
- hizmetten yararlananların ihtiyaçlarına cevap verebilen,
- katılımcı bir yönetim biçimi ama sanıldığı kadar "eşitlikçi" bir yönetim biçimi değil!

Öncelikle, sivil toplumun özel sektörün ürettiği mal ve hizmetlerin üretiminde çalıştığı aynı zamanda da o mal ve hizmetlerin tüketicisi, yani müşterisi olduğunu hatırlamakta yarar var.

Yani? Kar amaçlı özel kesimin mali gücü karşısında toplumsal yararı gönüllük gücüyle maksimize etmeye çalışan sivil toplumun örgütlü dahi olsa, bağımsız yapılarını koruması çok kolay değil. Kaldı ki, sivil toplum örgütleri kar amaçlı olmadıklarından hedeflerine ulaşmak için gereksinim duydukları kaynakların büyük kısmını yine sermaye kesiminden karşılamak zorundadır. Dolayısıyla, ister proje ortağı isterse bağlı şeklinde olsun özel kesimin müşterisi konumundadırlar. Öte yandan, yerli-yabancı şirket ayırımının ortadan kalkması nedeniyle de sivil toplum firmalar karşısında eşitsiz bir konuma düşmektedir.

Gördüğümüz gibi, 2004 hiç de kolay bir yıl olmayacak. Devlet, piyasa ve sivil toplumun birbirini tanıyacağı, birlikte yönetmenin kurallarını öğreneceği bir yıl olacak.

Hal böyle olunca bize de sağlık, mutluluk, başarı ve kolay geçecek bir yıl dilemek kalıyor.

2.4. kurum kültürü

Artık şirketler işletme stratejilerini:

- kurum kültürü,
- şirketlerin sosyal sorumluluğu,
- şirket vatandaşlığı olmak üzere üç ayak üstüne kurmaktadır.

Yeni
devlet
modeli
toplumsal
yaşamı
piyasa
mekanizma-
larıyla
düzenlerken
devleti de
özelleştirme
yoluyla
küçültmektedir

dipnotlar:

- *) Şeyh Said İsyanından (13 Şubat) dört gün sonra aşar vergisi kaldırılmış (17 Şubat), kısa bir süre sonra da Takrir-i Sükun Kanunu (4 Mart) çıkarılmıştır.

türkiye baskı altında

Türkiye Cumhuriyeti kurulalı 80 yılı oldu. Prof. Dr. Gülten Kazgan, İktisat Dergisi için kuruluşun bugüne uygulanan iktisat politikalarını ve sonuçlarını kısaca değerlendirdi. Kendisiyle röportajı Yayın Kurulu üyemiz Serhat Aligil yaptı.

İktisat Dergisi: Geçen 80 yıllık süreci, dönemsel olarak nasıl bölümlendirebiliriz? Uygulanan politikalar nasıl sonuçlar verdi?

Gülten Kazgan: Cumhuriyet kurulduğundan bu yana uygulanan ekonomik politikalar ve sonuçları tekdüze değil. Kısım dünyada ortaya çıkan eğilimler, kısım içerde politikacıların alabildiği tavır ekonomi politikalarını belirledi.

Lozan Antlaşması'nın getirdiği kayıtlar dolayısıyla, 1923-1929 döneminde Osmanlı'dan devranılan ekonomik yapı devam etti. Cumhuriyet yönetimi, bu dönemde tam etkili olmadı. Bir kere gümrüklerin devlet eliyle yönetilebilir olması 1929'u bekledi. Bunun dışında Türkiye'nin bir Merkez Bankası yoktu. Dolayısıyla para arzını ayarlama imkanı bulunmadığı için içerdeki yabancı bankaların getireceği kısa vadeli krediler önemli bir rol oynuyordu. Türk Lirası İngiliz Sterlini'ne bağlı olarak işlem görüyor ve mali serbestlik devam ediyordu.

Bununla birlikte Cumhuriyet idaresi birkaç girişim de yaptı. Bunların biri demiryolu şirketlerinin millileştirilmesi çalışmalarıydı. Ayrıca, örneğin İş Bankası kuruldu.

Bu yıllarda, çok gerilemiş ve toprak kaybetmiş olan ülke yine de tarım sayesinde hızlı büyüme dönemine girdi. Yine bu dönemde Aşar Vergisi kaldırılmıştı.

dünya içine kapandı

1930'lu yıllarda ise çok farklı bir ortam doğdu. Bunun başlıca nedeni de, dünyada herkesin içine kapanmasıydı. Her yerde dış ticarete koruma politikaları, mali serbestiyi ortadan kaldırma çabaları ortaya çıktı. Türkiye, Dünya Bunalımı'ndan çok etkilendi. Büyük iflaslar oldu. Çünkü tarım ticaret hadleri neredeyse yarı yarıya düşmüştü. Ayrıca 1932'den

Gülten Kazgan

itibaren Osmanlı borçlarının ödenmesi devreye girdi.

Cumhuriyet yönetimi 1929-1933 arası kurumsallaşmaya girişti. Bunun başında Merkez Bankası'nın kurulması gelir. Ayrıca borç ödemeleri nedeniyle vergilerin artırılması ciddi bir sorun olarak ortaya çıktı.

Demiryolu şirketlerinin, limanların ve yabancı sermaye elindeki birçok alanın millileştirilmesi yine gündemdeydi. Yine sanayileşme çabaları için de kaynak gerekiyordu. Bunlar için önlemler alındı. Teşvik yasası çıkarıldı. Sanayileşme çabaları içinde Sümerbank, Etibank, Elektrik İşleri İdaresi kuruldu.

Unutmayalım ki, 1920'li yıllarda Türkiye içneden sürmeye, limondan patatese herşeyi ithal ediyordu. Bunalım koşullarında ithalat da zorlaşınca Türkiye herşeyi kendi üretme çabasına girdi. Devletçilik adıyla tanımlanan politikalar yürütüldü.

bütçe açıkları

Bu dönem 1939'a kadar başarıyla gitti. Ama 2. Dünya Savaşı patlayınca Türkiye de çok farklı bir ortama girdi. Seferberlik ilanı edildi. Genç nüfus askere alındı. Ancak, Türkiye'de bütün üretim, hatta askerlikte yapılan bütün işler emek yoğunu. Bu nedenle savaş

Türkiye,
Dünya
Bunalımı'ndan
çok
etkilendi.
Büyük
iflaslar
oldu.
Çünkü
tarım
ticaret
hadleri
neredeyse
yarı yarıya
düşmüştü

Türkiye için büyük ekonomik yıkım getirdi. Bu dönemde askeri harcamalar enflasyonla finanse edilir hale geldi. Bütçe açığı ortaya çıktı. Oysa 1930'lu yıllar enflasyonun aksine fiyat düşüşlerinin yaşandığı yıllardır.

1940'larda ekonomi de daraldı. Bu daralma 1946'ya kadar sürdü. Ayrıca bu dönemin hükümetleri bir takım yanlış kararlar da aldı. Bunlardan biri Toprak Mahsulleri Kanunu'ydu. Bu bir nevi 1924'te kaldırılan Aşar Vergisi'nin geri gelmesiydi. Büyük tepki aldı. Bir diğeri Varlık Vergisi'ydı. Aslında bu verginin haklı tarafı vardı. Çünkü bütün devletler savaş içinde böyle önlemler alır. Ama uygulaması çok yanlış oldu. Bu vergi de kısa sürede kaldırıldı ama etkileri çok kötü oldu. Ticaret ve üretim daraldı.

merkantilist dönem

1946'da Türkiye devalüasyon yaptı. Bunu savaş sonrası ilişki kurulan IMF yaptırdı.

Savaşın getirdiği bir tek olumlu etki, tarım ve maden ürünleri dış ticaret hadlerinin çok iyileşmesiydi. Bu sayede Türkiye savaş içinde epey altın ve döviz rezervi biriktirdi. Bu dönemde Türkiye Marshall Planı'ndan yararlanmak içinde başvurdu.

1946-1950 arası yıllar Türkiye'nin yeni duruma intibak etmesiyle geçen yıllardı. Türkiye bu dönemde çok partili döneme geçti. Demokrat Parti (DP) güçlenmeye başladı. Çünkü gerek Toprak Mahsulleri Vergisi gerek 1945'te çıkarılan çiftçiyi topraklandırma kanunu büyük toprak sahiplerini fevkalade kışkırdı. Bu kuşku sonucu siyasal dönüşüm istekleri ortaya çıktı. Ayrıca ticaret erbabı zenginleşmişti. Özel bankalar kuruldu. Türkiye'de özel sanayinin gelişmesi ise daha sonradır. Bir nevi Merkantilist dönem yaşanmıştır.

1950'li yıllarda, 1930'lu yıllardan beri süren devletçiliğin tasfiyesi gündeme geldi. Çünkü gerek palazlanan ticarî sermaye ve büyük toprak sahipleri, gerek dışardan yansıyan ABD kaynaklı baskılar Türkiye'nin serbestleşmesini gerektiriyordu.

moratoryum ilan edildi

DP iktidara geldiğinde bir serbestleşme programıyla ortaya çıktı. Bu programla KİT'ler satılacak, Toprak Reformu Kanunu rafa kaldırılacaktı. 1950-1953 arası konjonktür de, buna çok uygundu. Çünkü Kore Savaşı nedeniyle tarım dışı ticaret hadleri iyileşmişti. Ayrıca 2. Dünya Savaşı sonrası yıllarda müthiş tarım ürünleri kıtlığı yaşanıyor.

Bunlara güvenen DP iktidarı ticarete liberalizasyona gitti. Ancak bundan sonra işler aynı doğrultuda gitmedi. 1953'te Kore Savaşı bitince, tarım ürünleri fiyatları bir durgunluğa girdi. 1954'ten itibaren sıkışmaya başlayan Türkiye liberalizasyonu kaldırdı. Dışardan kısa vadeli kredi almaya başladı ama bu 1956'da tıkanı. IMF ile yine ilişkiye geçildi. IMF devalüasyon istedi. 1958'e kadar buna boş verildi ama yine bu yıl moratoryum ilan edildi, devalüasyon yapıldı.

planlama kalkınma

1962'de planlı dönem başladı. Bunun nedenlerinden biri askeri hareket sonrası Türkiye'ye açılan OECD kredilerinin şartlarının planlı ekonomiyi istemesiydi. 1963'te ilk plan devreye girdi. 1962-1974 arası Türkiye ekonomisi (1969'daki küçük sarsıntı hariç) fevkalade istikrarlı ve enflasyonsuz büyüdü. Enflasyon yüzde 10'un altında kaldı, ortalama büyüme hızı yüzde 6.5 oldu. 1970'lerin başında yüksek konjonktür yeniden başladı. Bu dönemde dolar üzerine spekülasyon ve Vietnam Savaşı'nın yarattığı ABD açıkları ile başlayan konjonktürden de Türkiye çok istifade etti. Ayrıca pamuk ipliği gibi bir imalat ürününü ihraç edebilme noktasına gelmişti. Turizm canlanıyordu. Bunların etkisiyle Türkiye 1972-1973'ü cari işlemler dengesini kurarak tamamladı. Ancak petrol krizi patlayınca işler tersine döndü. Petrol krizi döneminde çok büyük politik hatalar yapıldı. Petrol fiyatını sübvansede otomotiv sanayiine destek verildi. Döviz ihtiyacı karşılarken, Türkiye'nin ihracatını artırmak için çabaya girmek yerine, Döviz Çevrilebilir Mevduat hesabı getirildi. Bu nedenle 1978'de tekrar krize girildi. Bu krizin ekonomik politikalar açısından büyük etkileri oldu. Çünkü, Türkiye IMF ile görüşmeye başladığında, dünyadaki ekonomik politikalar değişmişti ve bunlar IMF eliyle ülkelere dayatılıyordu. Bundaki hedef küreselleşme sürecine ülkeleri uyumlaştırmaktı. Dünya bunalımı içinde Türkiye kafasına vurula vurula serbestleşmeye geçirildi. Oysa 1929 Bunalımı'nı Türkiye planlı ekonomiyle atlattı. Yine bu tarihlerde Türkiye'nin ihracatının 2/3'ü tarım ürünlerinden oluşuyordu. Oysa 1978'de tarım ürünleri fiyatları yine tepetaklak olmuştu.

ağır maliyet

İşte bu baskılarla Türkiye, 1980'lerde sanayi ürünleri ihracatına geçebilmek için çok büyük bir maliyete katlandı. Ağır devalüasyon-

Türkiye
IMF ile
görüşmeye
başladığında,
dünyadaki
ekonomik
politikalar
değişmişti ve
bunlar
IMF
eliyle
ülkelere
dayatılıyordu

lar yaşandı. Tarım fiyatları, işçi ücretleri baskı altına alındı. Ama sonunda sanayi mamülü ihracatına geçmeyi başardı Türkiye.

1988'de büyük bir kriz yine oldu. 1989'da bu krizi yaşarken, yeni bir serbestleşme konvertibilite ile geldi. Mali piyasalar serbestleşti. Gümrük vergileri düştü. Daha sonra Gümrük Birliği devreye girdi. Serbestleşme politikaları böyle sürdü.

1990'larda ise krizler sıklaştı. 1991, 1994, 1998. 1999 hep kriz vardı. Büyüme hızı çok düştü.

2000'lere geldiğimizde ise gelir artışı sıfırlandı. Türkiye ekonomisi tepetaklak gitti. Mutlak gelir düşüşü oldu.

İktisat Dergisi: Geçen 80 yıla ilgili kişisel gözlemlerinizi nelerdir? Öte yandan, Türkiye'yi nasıl bir dönem bekliyor?

Gülten Kazgan: Çocukluğumda yaşadığım Türkiye ile bugünün Türkiye'si çok farklı. Özellikle savaş yıllarını düşünürseniz örneğin vesikayla basma alınıyordu. Buna karşın 1990'ların ortalarına kadar çeşitli dalgalanmalarda olsa ekonomi bir iyimserlik yarattı. Ama özellikle 1994 Krizi'nden buyana geçen zamanda, genelde ekonominin tepetaklak gittiğini görüyorum. Bunun birkaç nedeni var.

Birincisi Türkiye'nin iç ve dış borçları öyle bir noktaya geldi ki, bu boğlarla ekonomi nasıl sürdürülebilir çok önemli bir soru.

İkincisi, Türkiye çok ciddi olarak IMF ve Dünya Bankası baskısı altına girdi. Bunu ABD baskısı diye de yorumlayabilirsiniz. Bu kadar dış baskı altında Türkiye ekonomisi için ne yapabilir bilmiyorum.

Yalnız bir şey var. Türkiye bu mali serbestliği kaldıramıyor. Çok sermaye kaçıyor. 1989'dan bu yana Türkiye'nin borcu 100 milyar dolar arttı. Bu, cari işlemler açıklarının toplamı değil. Yatırım da değil. Yatırımsa da batak yatırım. Çünkü büyümeye dönüşmedi. Bundan sonrası için şunu söyleyebilirim. Türkiye çok planlı bir ekonomi politikası uygularsa işi götürebilir. Bu serbestlik düzeninde, bu borçla Türkiye işi götürmeye çalışırsa bunda bir gelecek görmüyorum. Dikkat ederseniz iş adamları da artık Türkiye'de yatırım yapmıyorlar. Devlet de yatırım yapmıyor. O zaman kim yatırım yapacak?

İktisat Dergisi: Planlama yapılabilir mi?

Gülten Kazgan: Bu baskı altında zor ama en azından stratejik bir plan çerçevesinde işler götürülmeye çalışılabilir. Ama bu da yok.

sanayileşme ve türkiye'nin sanayileşmesi

I. giriş

Bu yazı iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümde, bir yandan genel olarak "sanayileşme" kavramı ve sorunsalı açıklığa kavuşturulmaya çalışılırken, diğer yandan sanayileşme sorunu "kültür" sorunu ile ilişkilendirilmeye teşebbüs ediliyor. İkinci bölümde, birinci bölümde geliştirilen perspektif ile Türkiye'nin sanayileşme sorunu münakaşa ediliyor ve değerlendiriliyor.

II. sanayileşme

1. biraz metodoloji

Sanayileşme "sorun"u üzerine düşünmeye başladığım ilk günlerde, her "meslekten iktisatçı"da yaygın ve güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğüne tanık olduğumuz bir kanaate; yani, "sanayileşme"nin basitçe ve sadece "iktisadi" ve/veya "teknolojik" bir sorun olduğu kanaatine ben de sahip idim. Fakat zaman içinde, "okuma"larım ve (başta Türkiye olmak üzere) ülkeler üzerine gözlemlerim arttıkça bu "kanat"imin pek de sağlam bir temele oturmadığını düşünmeye başladım. Bir kere "sanayi" adı verilen sektörün genişlemesine ve (hatta kimi zaman ve kimi yerlerde) derinleşmesine rağmen, bir ülke, yine de "tam" sanayileşmiş addedilemeyebiliyordu. Öte yandan, belki paradoksal biçimde, her bir "gelişmiş" ülke sanayileşmiş de sayılıyordu, ama sanayileşmiş her ülke "gelişmiş" görünmüyordu... Sanki bir diyakronizm söz konusu idi. Kaldı ki, doğrusu istenirse, kimse kimseye haksızlık da etmiyordu; her bir ülkeye uygulanan ölçütler/göstergeler bir biçimde standartlaştırılmış nicel (ve sentetik) ölçütler/göstergeler idi...

Sözünü ettiğim diyakronizmin gerçekten mevcut olup olmadığını anlamada, bana, iktisadi tarihin yardımcı ve yol gösterici olabileceğini sezinledim ve sanayileşmeyi, bir kere de, iktisatçı tarihçi gözü ile "okuma"ya başladım. Her birine gerçekten çok şey borçlu olduğum iktisatçı tarihçilerden sanayileşme süreç(ler)inde histrionic değişmelerin dönüşmelerin olabileceğini öğrendim: Sahne ve aktörler değişebiliyordu, dahası dramın kendisi farklılaşabiliyordu ama, bu sefer de, rerum gestarum olarak (iktisadi) tarih, res gestae olarak "iktisat"ın tarihine indirgenmiş oluyordu.

Bununla birlikte, yaklaşımda, berraklığa kavuşan bir şey de vardı: (iktisadi) tarihin konusu değişme idi ve sanayileşme de değişmenin uyarıcısı/sürükleyicisi idi... Böyle olmakla birlikte, bu kez de, değişimin tanımlanması sorunsal haline geliyordu. Sanıyorum, bunu, şöyle ortaya koyabilirim:

Veri bir T1 [t1, t2, t3,..., tn] dönemini, belki daha isabetli bir terimle "konjonktür"ünü ele alalım. Söz konusu T1 dönemi (konjonktürü) A1 [a1, a2, a3,...,an] durumu ile nitelensin. T2 [t1, t2, t3, ..., tn] dönemine geçildiğinde eğer bu T2 dönemine (konjonktürüne) tekabül eden bir B1 [b1, b2, b3,...,bn] durumu gerçekleşmişse, bu takdirde "değişme" vardır, diyebiliriz. Fakat, dikkatlice bakılırsa, bizim koyduğumuz biçimi ile "değişme", nicel değil, nitel bir farklılaşmaya işaret ediyor; çünkü A1 B1'dir. Elbette ki bu, nicel değişmelerin olmadığı, ya da bu nicel değişmelerin önemli olmadığı, gözardı edilebileceği anlamına kesinlikle gelmiyor. İşte yaklaşımda, anlayabildiğim kadarıyla, gözden kaçan bağlantı bu mekanik nicel artış ile organik nitel farklılaşma arasında mevcut olan ilinti ve farklılığın ele alınması idi...

Bu tatmin olmayış beni, "sanayileşme"nin tarihini bir de, tarihçi iktisatçı perspektifiyle "okuma"ya yönlendirdi. O perspektif içinde iktisadi tarih, genel tarihin içine yerleştirilebileceği için, "iktisadi" değişken ne kadar önemli görünürse görünsün, mekanik bir (tek) belirleyici olarak değil, organik bir etkileyici/etkilenen değişken konumuna giriyordu. Böylece, indirgemecilik riskinden de uzaklaşabiliyordu. Değişik bir ifadeyle, yaklaşımda sanayileşme, "iktisadi" bir olgu biçiminde karşımıza çıkıyordu, ama gerçek (proper) sanayileşme/gelişme özgünlüğünü ancak belirli bir "iklim", veya "havza" mevcut olduğunda/yaratıldığında kazanabiliyordu. Bu iklimin veya havzanın "havza"sı ise kültür (istenirse zihniyet) idi. Şu var ki bu "kültür"ün kendisi de tarihsel idi - ebed müddet değil! Bizatihi bir kültür olarak Rönesans, Hümanizma, Reform, Bilim Devrimi momentlerinden geçerek Aydınlanma'da toplumşallaşmış —kurumlaşmış, adeta tersinmez bir konuma gelmişti. Kısaca belirlenmek istenildiğinde bu, sonuçları ve yöntem(ler)i itibarıyla her daim münazaraya, münakaşaya ve itiraza

ışaya
üşür*

İktisadi
tarih,
"iktisadi"
değişken
ne kadar
önemli
görünürse
görünsün,
mekanik
bir (tek)
belirleyici
olarak
değil,
organik
bir
etkileyici/
etkilenen
değişken
konumuna
giriyordu

* Prof. Dr.
Gazi Üniversitesi
İİBF Eko. Böl.

açık ve belki de gücünü, etkileyciliğini ve cazibe sürekliliğini bu niteliğinden alan bir problem çözme kültürü idi. Elbette ki bu kültürün taşıyıcıları da olacaktı: burjuvazi. Fakat burjuva, basitçe işgören (ticari, zirai, sınai ve finansal) ve varıl bir kişi değil idi. Özellikleri üzerinde aşağıda duracağımız "kültür" dairesinde iş gören ve bu kültür toplumsallaşmadığı sürece kendisinin de iş göremeyeceğinin farkına varan bir kimse idi.

Demek ki, bu perspektif ile sanayileşme ve kültür bağlantısı üzerinde, bu yazının sınırları içinde kalmaya özen göstererek, durmamız gerekecek.

2. bir tipoloji önerisi¹

Sözcüklerle konuşulur ama kavramlarla düşünülür. Önerme, "Sanayileşme"ye uygulanabilir. Aşağı yukarı onsekizinci yüzyıldan itibaren kullanımı yaygınlaşmaya başlayan "sanayileşme" sözcüğü, o günlerden beri aynı duruma mı işaret etmektedir? Bugün "sanayileşme"nin temsil ettiği durum ile dünün "sanayileşme"sinin temsil ettiği durum, aynı "durum" değil. Dün, "sanayileşme" denilince akla fabrika bacaları gelirdi. Bugün, sanayileşmenin temsilcisi "yonga"lar... Fabrika bacaları ikinci sanayi devriminin göstergesiydi. Bu günün "yonga"ları ise üçüncü sanayi devriminin... Fakat sanayileşme, içeriği değişimler geçirmiş olsa da, dikkatli gözlerden kaçmamış olacağı üzere, her zaman ve her hâlükarda reel ekonomiye, dolaysız üretime gönderme yapıyor.

Sanayileşmenin tarihi ile ilgilenenler ya da sanayileşmenin iz sürücüleri açısından üretimde meydana gelen biçim ve içerik dönüşmeleri şaşırtıcı sayılmamak gerekir. Çünkü sanayileşme tarihi (hatta belki sanayileşme tarihi demektense sanayileşme arkeolojisi demek daha isabetli olabilirdi) çok katmanlıdır. Benzetmeyi sürdürmek anlayışla karşılanırsa, kazı işlemi alt katmanlardan başlayıp üst katmanlara doğru ilerledikçe, başlangıçta, ele gelen "maddi varlıklar" idi: üretilmiş şeyler ve "şey"lerin üretiminde kullanılan araçlar, gereçler. Ne var ki kazı işlemi boyutlandırıldıkça algılandı ve anlaşıldı ki üretim kendi kültürünü (bu bağlamda istenirse, uygarlığını) yaratıyordu; kültür de, bu sefer (in its turn), üretme biçimini içten ve derinden etkiliyordu...

Üçlü bir sanayileşme tipolojisi öneriyorum:

- yapma,
- imal etme,
- tahayyül etme.

Her tipolojinin sınırları ve handikapları olacağı tartışma götürmez. Bu, bizim önerimiz için de geçerli.

a) *Yapma katmanı* tipolojinin en altında yer alır ve tarım dışı bir faaliyet şeklinde kendini açığa vurur. Bu "tip"e niteliğini kazandıran fiziki emek temelinde gerçekleştirilen "iş" in teknik ve sosyal boyutlarıyla birlikte bütünüyle "iş gören"e bağlı olmasıdır. Veri teknolojinin görünen yüzü "alet"dir ama ortaya çıkan "iş", "işgören" in "ustalık" ında belirginleşmiştir. Alet oynar, el konuşur; böylece "usta", sürecin bütünü'nün sahibi olduğu gibi, ürünün de bütünüyle sahibidir.

b) *İmal etme katmanı*, "yapma" katmanının çatlaklarından türemiştir. Bu "tip"te artık, hem üretimdeki ilişkiler, hem de işteki ilişkiler dramatik dönüşümlere uğramıştır. Bunlarla birlikte, kültür de köy ve zanaat kültüründen, kent ve sanayi kültürüne dönüşme yönünde hızla yol almaya başlar... Her ne kadar "iş" yine esas olarak fiziki emek temelinde gerçekleştiriliyor olsa da, "işgören" inden bütünüyle kopmuştur. Meydana çıkan "iş" teki ustalık, yerini artık makinelerdeki ustalığa terk etmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, makinelerin ustalığı, oluşan "yeni" kültürün dolaysız bir sonucu olarak, kendini artık makinelerin milimetrik duyarlılığı biçiminde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla üretilen herhangi bir ürün, belki milimetrik farkla ve fakat onbinlerce üretilbilir hale gelmektedir. Böylece üretim, *yapma katmanında* kinin aksine "anonim" bir piyasa için gerçekleştirilir. Çok amaçlı aleti, aletle yapma gerekliliği, makineyi makinayla imal etme zorunluluğuna bırakmıştır. İşgören ile "işveren" birbirlerinden kesinlikle ayrılmış ve ayrılmışlardır. Toplumsal ve teknik işbölümü olabildiğine gelişmiş ve karmaşıklaşmıştır. Öylesine ki, imal edilmiş bir "mal" ın girdisi, yine imal edilmiş, fakat diğer bir "mal" olmaktadır. Kısacası, mallar mallarla üretilmektedir artık. Daha ötesi, insanlar da (toplumsal) ilişkilerini, ancak mallar aracılığı ile kurabilmektedirler.

Bu yazının elverdiği sınırlar içinde kaba fırça vuruşlarıyla ancak birkaç niteliğine işaret edebildiğimiz bu "tip" in tarihinin ancak birkaç "evre" ayırt edilmek suretiyle hikaye edilebileceği de açık olmalıdır.

c. *Tahayyül etme*: Benim kanaatim, bu "tip" in oluşumunun henüz tamamlanmadığı yönündedir. Bu katmanı karakterize eden, öyle anlaşıyor ki, üretim sürecine yeni bir "girdi" nin sokulmuş olmasıdır: Ma'lumat² "sanayi" haline gelen de artık bu "ma'lumat" ve ardın-

Makinelerin
ustalığı,
oluşan
"yeni"
kültürün
dolaysız
bir sonucu
olarak,
kendini
artık
makinenin
milimetrik
duyarlılığı
biçiminde
ortaya
koymaktadır

daki bilgi (knowledge) dir. Böylece, imâl etme katmanında gözlenen işgörenin niteliksizleşmesi yerine, "nitelikli" iş gören geçmektedir. İmal etme katmanında işgörene sorulan "ne yaparsın?" sorusu yerini, "bu işgören ne yapabilir?" sorusuna bırakmaktadır. Ücretler de bu "nitelik"e göre belirlenmektedir.³ Dolayısıyla, işteki ilişkilerde radikal dönüşümler gözlenebilmekte, buna karşılık üretimdeki ilişkilerde böylesine radikal dönüşümler meydana gelmemektedir.

Bu noktada, küçük bir parantez açıp bu iki "tip" in imal etme "tipiyle tahayyül etme "tipi" nin "uygarlık" ının (kültürünün) çok konuşulan, sık tartışılan iki kavramına dikkat çekmek istiyorum: "sivil toplum" ve "ma'lumat toplumu".

Tartışmamız bağlamında, ister "sivil toplum", ister "ma'lumat toplumu" olsun, teknolojik gelişmelerden ötürü ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla bu iki "toplum" teknolojik gelişmeler dolayımında ve "iktisadi" denilen faaliyetleri etkiledikleri kadarıyla ve etkiledikleri ölçüde mevcut olabilmektedirler. "Sivil toplum" imal etme tipi'nin bir evresinde gündeme gelmiş (genellikle adlandırıldığı üzere, "liberal" evresinde) ve iktisadi "bireycilik" ile bununla temellendirilen iktisadi "rasyonalite" kavrayışına dayandırılırken "ma'lumat toplumu" nun payandası, "yeni" bir iktisadi faaliyetin (sektörün?), kendisi de artık "yeni" ma'lumat teknolojilerine dayalı ma'lumat faaliyetinin belirginlik kazanmasıdır. Eğer böyleyse, tahayyül etme tipinde biri "eski", diğeri "yeni" olan bu iki kavram yeni ve farklı bir önem kazanacak demektir. Çünkü iktisadiyat bir yandan "sivil toplum" ile "devlet" arasına girmekte, böylece ikisi arasında kaçınılmaz bir "ilişki" hasıl olmakta, ama öbür yandan da ma'lumat faaliyeti, öncelikli bir "iktisadi" faaliyet haline gelmekte; böylece devlet, "sivil toplum" ile "ma'lumat toplumu" kavşağında bulunmak zorunda kalmakta, dolayısı ile yeni bir toplumsal/iktisadi ilişkiler ağı ve örüntüsü oluşmaktadır: tahayyül etme tipinin "yeni" kültürü de her halde buradan yeşermektedir.

İmal etme, elbette ki silinmemiştir. Fakat sürece niteliğini kazandıran imâl etme değil, imâl etmenin tahayyül edilmesidir. Makine ortadan kalkmamıştır ama, üretimin gerçekleştirilmesi tek başına "makine"ye terk edilmemiş, Türkçe'deki o yanlış, fakat artık yerleşmiş adıyla (galat) bilgisayarlara; daha tam olarak söylemek gerekirse bilgisayarlar aracılığı ile nitelikli işgörenin "tahayyül"üne dayandırılmıştır. Böylece, elektronik sektörünün nitelikleri önem kazanmakta, bu nitelikle aynı zamanda,

tahayyül etme tipini, imal etme tipinden ayırt edici/farklılaştırıcı karakteristikler sergilenmektedir:

a) Esaslı "girdi" bilgi (knowledge) dir. Bilgi (knowledge) muhakkak ki imal etme'de de mevcuttu; fakat makineye "içerilmiş" idi. Oysa burada, artık özgül bir "üretim faktörü"ne, emek gücüne "içerilmiş"tir. Buradan iki özellik daha türüyor:

a1) Rekabet sürekli/kesintisiz teknolojik yeniliklere (technological innovation) dayanmaktadır: Schumpeter'ci "yaratıcı yıkım" (creative destruction) ın payandası artık, "bilgi" olmaktadır.

a2) Bu özgül emek gücünün dağılımı, hem ülke içinde, hem de ülkeler arasında eşitsizdir.

b) Bilgiye (knowledge) dayalı elektronik ürünlerin esaslı işlevlerinden biri ma'lumat (information) işlemeye yöneliktir. Her türden toplumsal ilişki iletişime (communication), her türden iletişim de ma'lumat (information) a ihtiyaç duyacağından, ma'lumatın işlenmesi, dolayısıyla bu işlemi gerçekleştirebilen elektronik ürünlerin kullanılması toplumun kılcal damarlarına kadar yayılma istidadı gösterir. Bu durum, bir süre sonra, ma'lumat ile bilginin özdeş olduğu yanılmasına yol açar...

c) Elektronik temelli bu yeni üretme biçimi, yeni bir toplumsal ve teknik işbölümü ortaya çıkarır. Bu, üretimdeki ilişkilerin yeni bir "evre"sine, işteki ilişkilerin ise dramatik dönüşümüne işaret eder. İş süreci, imal etmeden farklı olarak katılığını kaybedip esnekleşebildiği için işgücü piyasası da "parça"lanır. İş sürecinin esnekleşebilmesi, aynı zamanda, küçük/orta boy işletmelere yeni bir önem ve işlev atfedilmesinin de temellerini atar...

d) Bu, üretim birimlerinin organizasyon yapılarında da dönüşümlerin meydana geldiği anlamını taşıyacaktır. Bu, üretim birimlerinin dikeyine bütünleşmiş büyük-ölçekli firmalardan yatay ilişkilerin egemen olduğu firmalara geçişte kesin ifadesini bulur. Küçük ve orta ölçekli firmaların dinamik özellikler kazanması, büyük ölçekli çok uluslu şirketlerin (ya da ulusötesi şirketlerin) mevcudiyetlerinin ortadan kalktığı anlamına gelmez. Bu şirketler, dünya ekonomisinin ya da popüler deyimıyla küresel ekonominin egemen birimleri olma niteliğini korurlar. Değişim ile anlatılmak istenen, sadece, farklılaşan ve çeşitlenen piyasalar karşısında esneklik ve uyarlanabilirliği artırabilmek için organizasyon biçiminin değişmesidir.⁴

İş
sürecinin
esnekleşebilmesi,
aynı
zamanda,
küçük/orta
boy
işletmelere
yeni
bir önem ve
işlev
atfedilmesinin de
temellerini
atar

Anlaşılan o ki makine artık bir "alet" haline gelmekte ve sanayileşmenin simgesi olmaktan uzaklaşmaktadır. "Tahayyül etme" ve bu tahayyülü "piyasaya sunma bir "hizmet"tir. İşte artık sanayileşme, bu "hizmet"nin kendisidir. Daha tam bir ifadeyle "sanayileşme"nin yeni tarzı "hizmet"nin üretimidir. Ne var ki buradaki "hizmet" kavramının ima ve telkin edebileceği yanlış anlamalardan kaçınmak gerekir. Hizmeti, finansal varlıkların ve tüketim mallarının el değiştirmesine aracılık etmekle sınırlı tutulmamak lazım gelir (genellikle algılanan da budur); fakat daha çok maddi üretim alanında malumat (information) ve bilgi (knowledge) aktarılmasına/içerilmesine aracılıktır. Dolaşım alanında ifadesine kavuşan "hizmet", üretim alanında yaratılmaktadır. Yeni sanayileşme kavramı da budur.

3. dönemleştirme ve konjonktür⁵

Bir süreç olduğu kabulü yapıldıktan sonra sanayileşmenin kendi tarihi olacağı açık hale gelir. Buna rağmen, "sanayileşme tarihini dönemler (evreler) halinde ele almayı gerektiren nedir?" sorusu yine de sorulabilir. Sorunun cevabı, kısaca, sanayileşmeyi niteleyen ilişkilerin zaman içinde değişime/dönüşüme uğramaları kabulünde yatar. Yukarıda ana hatları ile sunduğumuz teorik çerçevede bunun anlamı, üretimdeki ve işteki ilişkilerin değişimleri dönüştürmeler geçirdikleri ve değişimi dönüşümlerin de bir "konjonktür" içinde gerçekleşebilmesidir. Fakat bir dönemleştirme önerisi sunmadan önce, sanayileşmeye geçişin önkoşullarını basit bir model içinde açıklamak yararlı olacaktır.

Genel olarak sanayileşme sürecinde, özel olarak da tarihsel açıdan sanayileşmede en büyük problem, ya da sanayileşmenin önündeki "engel" kırsal kesimdir. Kırsal kesimdeki "problemler" çözülmeksizin "sanayileşme"ye ulaşmak; (daha doğrusu) kendi —merkezli bir "sanayileşme"yi yerleştirmek mümkün değildir. Bu, en azından tarihsel olarak Batı Avrupa merkezli sanayileşme süreci için üzerinde tartışma olmayan bir "doğru"dur. Üretimin kapitalist örgütlenmesinde, "serbest" işgücünün varlığının gerekli koşul olduğu hatırlandığında, kırsal kesimdeki "problem"nin münhasıran bu kesim içindeki feodal bağların çözülmesi anlamına geleceği, herhalde açıktır. Bu, diğer bir anlatımla, ancak farklı bir açıdan, diyakronik işbölümünün gelişme ve yerleşme sürecinin zaman içindeki bir momentine; fakat aynı zamanda, "artık"ın (surplus) kullanım mekanizma

ve kanallarında meydana gelen değişme sürecinin başlangıçlarına da işaret eder. Bu açıdan değerlendirildiğinde "feodal" ilişkilerin çözülmesi, yukarıda anlatılan teorik çerçevede ifadesini bulan, üretimin örgütlenmesinde üretimdeki ilişkilerin ve işteki ilişkilerin nitelikleri itibarıyla değişikliğe uğradığı anlamına gelir.

Kırsal kesimdeki "problem"lerin çözülmeye başlaması ile birlikte "sermaye"nin ve sermayedar"ın niteliğinde de değişimler belirmeye başlamıştır. Gerek para şeklindeki, gerek üretim araç ve gereçleri anlamındaki sabit sermaye ve gerek dolaşan (circulating) sermaye, onaltıncı yüzyıldan çok daha önceleri de mevcuttu. (Kapitalist) sanayileşme açısından, esas (temel) mesele bu türden "sermaye"lerin mevcut olup olmaması değildir. Üretimde, bu "sermaye"lerin görece ağırlıklarının (paylarının) yer değiştirmesi; yani örneğin, sabit "sermaye"nin görece ağırlık kazanması meselesi de değildir. Başka bir deyişle üretimde, ya da üretim biriminde, üretim araç ve gereçlerinin görece olarak yoğun biçimde kullanılıyor olmasını (hatta bu üretim amaçlarının "makine", "bilgisayar" halinde tecessüm etmesi), bizatihi (kapitalist) sanayileşmenin dolaysız bir göstergesi saymamak lazım gelir. Çünkü unutmamak lazımdır ki, sabit "sermaye"nin görece ağırlık kazanmasının dahi tarihsel (ve mantıksal) bir ön-oluşumu söz konusudur: "sermaye"nin bir kısmının "serbest" işgücü satın alımında kullanılabilmesinin ön-oluşumu ya da ortamı (iklimi) yaratılmış olmalıdır ki, geriye kalan kısmı sabit sermayeye "yatırılması"nın, dolayısıyla "sermaye"nin bu parçasının görece ağırlık kazanmasının "rasyonalite"si olabilsin. Bu süreçte "sermaye", para ve üretim araçları anlamlarını aşarak (ama onlarla birlikte) yeni bir anlama; bir *ilişki* anlamına gelmeye başlar. İşte bu "yeni" ilişkiler ağının gelişmesiyle birlikte "sanayileşme kültürü"de belirginleşmeye başlar ki bunun üzerinde aşağıda duracağız.

İlk "sanayileşme"ye geçilebilmesi için, kırsal kesimdeki "problem"lerin çözülmesi, öte yandan, iç içe geçmiş iki açıdan daha gerekliydi.

Sanayileşmeye geçiş ex-ante tasarlanmış değil idi; bu anlamda "aşağıdan yukarı" meydana gelmiş idi. Ne var ki bu "aşağıdan yukarıya" meydana gelebilmesinin çerçevesinin de aynı biçimde belirmiş olması gerekir. Aksi takdirde "süreç" tamamlanamazdı. Sözünü ettiğimiz çerçeve ise genel bir niteleme ile tarım ve tarım-dışı faaliyetler ("sanayi") arasındaki bölüşüm ilişkileridir. Basit bir model ile bu durumu açıklayabiliriz.

**Sanayileşmeye
geçiş
ex-ante
tasarlanmış
değil idi;
bu anlamda
"aşağıdan
yukarı"
meydana
gelmiş idi**

Kapalı bir ekonomiyi ele alalım. Bu ekonomi kabaca, tarım ve tarım-dışı ("sanayi") olmak üzere iki faaliyetten oluşsun. Tarımsal faaliyetler esas olarak tüketim malı; tarım-dışı ("sınai") faaliyetler ise esas olarak üretim malı üretiliyor olsunlar. Vurgulamak istediğimiz mesele açısından bu "ekonomi" iki sorunu bir arada çözmek zorundadır, "sanayi"nin gelişmesi (sanayileşme) için: Tarımsal faaliyet içinden, bir yandan tarım-dışı faaliyetin ihtiyaç duyacağı tarımsal işgücü fazlasının; öte yandan tarım üretimini düşürmeksizin, tarımda yaratılan "artık"ın, tarım-dışı faaliyetlere aktarmak. Diğer bir anlatımla tarımsal faaliyet, tarım-dışı faaliyet için hem işgücü arz fazlası, hem de ürün fazlası sağlayabilmelidir. Dikkat edilirse, tarımsal "artık"ın tarım-dışı faaliyetlere aktarılmasının "anamlı" olabilmesi için bizzat bu "artık"ın büyüklüğü tek başına yeterli olmayacaktır. Aktarımın gerçekleşebilmesi ve "anamlı" olması için "artık"ın yeterince büyük olması gerekli ama yeterli koşul değildir, bir başka anlatımla. Yeterli koşul "aktarılabilen artık"ın yeterince büyük olmasıdır. Bu, şu anlama gelir; tarımsal faaliyetlerin verimlilik düzeyindeki⁶ artış öyle bir noktaya varmalıdır ki hem tarımın kendisini, hem de, bir yandan tarım-dışı faaliyete aktarılan işgücü fazlasına, öbür yandan da (zaten) tarım-dışı faaliyette çalışmakta olanlara ürün fazlası arz edebilsin. Ne var ki daha bu aşamada hemen belirtilmesi gereken bir noktada söz konusu: gerek tarımdaki işgücü fazlasının, gerek tarım-dışına aktarılabilecek ürün fazlasının gerçekleşebilmesi için, bu iki "fazla"dan ikisinin de "serbest" olması gerekir. Aktarım mekanizmasının, deyim yerindeyse "ön-koşulu" budur. Tarım-dışı faaliyetin gelişmesi (sanayileşme) için yukarıda anlatılanların gerçekleşmesi de yeterli olmaz. Bu faaliyetlerin gelişebilmesi için, aktarılan işgücü ve ürün fazlasının bedellerinin de tam olarak ödenmemesi gerekir. Bu, iki faaliyet arasındaki bölüşüm ilişkilerinde, tarım kesimi aleyhine bir gelişmenin olması gerektiği anlamına gelir. Aksi takdirde, tarım-dışı faaliyetin gelişmesi, ancak kendi içinden sağlayabileceği "artık" (tasarruf) ile sınırlı kalır. Kısaca, bu ekonomide tarım-dışı faaliyetlerin "finansman"ı ekonominin kendi içinden, tarımsal faaliyetten sağlanmalıdır. Böyle bir "ekonomik" gelişme sonucunda tarım-dışı faaliyetin gelişmesi "sanayileşme" halinde tecessüm eder ve iki faaliyet alanının birbirlerine "pazar" teşkil etmesi sonucunu da beraberinde getirir.

Kapalı ekonomi varsayımı bir yana bırakıldığında, yani ekonomi dışı açıldığında yukarıdaki analizin özü ve mantığı değişmez. On altıncı yüzyıldan itibaren dış ticaret (uzak mesafe ticareti) Batı Avrupa örneğinde, yukarıda kısaca çözümlenen süreci hızlandırmış, ya da süreçte katalizör görevi görmüştür; ama "mantığını" değiştirmemiştir. Böylece, ayrıntılar ve somuttaki durum(lar) bir yana bırakıldığında, Batı Avrupa sanayileşmesinin yukarıdaki modele uygun bir yoldan geliştiği söylenebilir. İşte bu yol onsekizinci yüzyılın yarısından itibaren önce Büyük Britanya'da *İlk Sanayi Devrimi*'ne ulaşacak ve sanayileşme ile özdeş anlamda ele alınacak ve daha sonra bir "norm", bir "model" biçiminde değerlendirilecektir. Sanayileşme tarihinde dönemleştirme teşebbüsleri de, doğal olarak bu tarihten başlatılacaktır.

1750'lerden günümüze, sanayileşmeyi genel bir çerçeve ile, dört evrede ele alıp incelemek mümkün ve uygun görünüyör:

1. Evre : 1750 - 1820: Birinci Sanayi Devrimi'nin ilk evresi.
2. Evre : 1840 - 1870: Birinci Sanayi Devrimi'nin ikinci evresi.
3. Evre : 1890 - 1970: İkinci Sanayi Devrimi.
4. Evre : 1980 - : Üçüncü Sanayi Devrimi.

Her bir evre, dört karakteristikle temsil ve teşhis edilebilir: a) (yeni) *teknoloji*, b) *ölçek*, c) *iktisadi/toplumsal dönüşümler*, d) *uluslararası ortam*.

Burada 1. -2. -3. evreler, yukarıda tahlil edilen ve önerilen tipolojimizdeki "imal etme"ye (ve onun alt evrelerine) tekabül ederken 4. evre "tahayyül etme"ye karşılık gelmektedir.

Evrelerin her birini izah ve tahlil etmek yarıdaki amacın dışına çıkmak olur. Bununla birlikte, evrelerin karakteristiklerinden birine; dördüncüsüne özellikle dikkat çekmeliyiz.

1750—1820 evresinde sanayileşme (=Sanayi Devrimi) bir kez Britanya'da meydana geldikten sonra, artık ülkelerin sanayileşmelerinden değil, ülkelerdeki sanayileşme(ler)den bahsetmeyi daha doğru saymak gerekir. Çünkü, bir diğer açıdan bakıldığında bunun anlamı uluslararası ortamda dramatik dönüşümlerin ve yeni düzenlemelerin meydana gelmiş olmasıdır. Daha açık bir ifade ile uluslararası işbölümü, bu (yeni) sanayileşme kalıbına göre şekillenmektedir artık. Dolayısıyla, bir ülkedeki sanayileşme, bundan böyle, uluslararası işbölümünde işgal edebildiği yere göre anlamlandırılır.

Sanayi
Devrimi
bir kez
Britanya'da
meydana
geldikten
sonra,
artık
ülkelerin
sanayileşme-
lerinden
değil,
ülkelerdeki
sanayi-
leşme(ler)den
bahsetmeyi
daha
doğru
saymak
gerekir

labilmektedir. Genellikle gözden kaçan bir noktadır bu. Eğer uluslararası işbölümünü bir merdivene benzetebilirsek, bu takdirde sanayileşmiş olmak, merdivenin üst basamaklarında yer almak anlamına gelecektir.

4. sanayileşme – “kültür” bağıntısı

Sanayileşme basitçe, bir “teknik ve teknolojik” sorun mudur? Genellikle böyle olduğu düşünülür; doğrusu, çıplak gözlemler de buna haklılık kazandırır. Elbette ki sanayileşmenin bir teknik ve teknolojik boyutu oldu ve olacaktır. Ne var ki, genellikle göz ardı edilen veya dikkatlerden kaçan husus, bizzat teknolojinin kendisinin bir “kültür” sonucu olduğu ve sorununu olduğudur. Burada “kültür”ü sadece, bir toplumun maddi üretimi şeklinde algılamadığımı belirtmeliyim. “Kültür”ü çok daha geniş bir içerikte, toplumsal ilişkiler, ahlaki ilkeler, tutum ve davranış kalıpları ve belki daha da önemlisi, teori üretebilme kapasitesi biçiminde anlıyorum. Bu biçimiyle ele alındığında “kültür”, onu aracı kılarak belirli bir referans çerçevesi içinde düşünmek anlamına gelir. Bu haliyle de “dünya görüşü” ile bağlantılı olacağı açıktır. Kültür üzerine incelikli bir çözümleme yapmam, herhalde burada benden beklenmemelidir. Dikkatlere sunmak, tartışmaya açmak istediğim husus şudur: On yedinci yüzyıl bilimsel devrimi, on sekizinci yüzyıl Aydınlanma hareketi olmasaydı sanayileşmenin başlangıcı olarak ele alınan Sanayi Devrimi ve Sanayi Devrimlerinin teknolojik tabanı gerçekleşmezdi. Sanayi Devrim(ler)inin tek (single) belirleyicisinin bunlar olduğunu da iddia etmiyorum. Sadece, bunun yukarıda tanımını verdiğim “konjonktür”ün onsuz olmaz —bir ögesi olduğunu ileri sürüyorum. Bu iddianın vargısı açıktır: “Sanayileşme” bütünlük iki veçhe ile karakterize edilir: üretim ve kültür. Aynı fikri bir benzetme ile dile getirmem istenirse şunu söyleyebilirim: “Sanayileşme” bir para gibidir. Uluslararası kabul görürlüğü, hem “yazı”, hem de “tura” tarafının “basılı” olmasına bağlıdır. O halde şimdi sıra, ayrıntılarına girmeksizin, “Sanayileşme”nin kültür ortamının mantığını sergilemeye gelmiştir.

Yukarıda önerdiğimiz “tipoloji” bağlamında “yapma” aşamasından “imal etme” aşamasına, oradan da “tahayyül etme” aşamasına geçişte nicelik ve nitelik itibarıyla iyileşmeler/gelişmelere sonuçlanan “üretme” tekniklerindeki değişimler “teknik devrimleri”i oluştururlar ve sanayi devrimleri kavramlaştırmalarının vazgeçilmez referansı ve/veya yaşamsal ögesi iş-

levini görürler. Bu değişimlerden/gelişmelerden ötürüdür ki temel niteliği “malzeme”leri şekillendirmek olan “makine”lerin tersinmez bir biçimde ve kitlesel olarak uygulamaya konulması “yeni” teknolojik sistemlerin yerleşmesine yol açar.

Mühendis duyarlılığı içinde olmasa da, buradaki amacımız bakımından dar anlamında teknik, doğayı denetim altına almak veya ona egemen olmak için faaliyette bulunan insanların kullandıkları araç ve süreçlerin bütünü olarak tanımlanabilir. Tanımın iki karakteristiği bulunduğu hemen göze çarpıyor:

1. İnsanların yaptıkları (artifacts) nesneler,
2. Süreçler. Fakat bu insan yapımı nesnelerin üretilmelerinden önce tasarlanmış (design) olmaları gerekir. Diğer bir anlatımla bu nesneler hem tasarlanır, hem de üretilir. Öte yandan, bu tasarlanarak üretilmiş olan şeyler, belirli bir amaca ulaşmak için kullanılırlar. En ilkelinden en gelişmişine teknolojiye ortak payda teşkil eden özellikleridir bunlar. Dolayısıyla, bu nesnelerden oluşan teknoloji, üretim ve tüketim mallarının üretimine ilişkin tüm alanlara yayılır. Ancak teknoloji, bu dar anlamındaki üretim alanının ötesine gider ve toplumsal ilişkilerin de dokusuna işler. Bunun anlamı, insan (toplum) —teknoloji ilintilerinde zorunlu bir ayrışmanın olmayacağıdır. Dolaysız bir anlatımla, teknolojik sistem(ler) ile sosyo-ekonomik sistem(ler) arasında bir “bağımsızlık”tan söz etmek doğru olmaz. Bu karşılıklı etkileşim ilişkisi kabulü anlamlı bulunduğu, teknolojik gelişmelerin kolaylığı veya zorluğu veya imkanlılığını da bu ilişkilerin mahiyetinde aramak gerekecektir.

Çekim yasası (the law of gravitation) bir mekândan diğerine, dolayısıyla mekanlarda yerleşik kültürlerde farklılık göstermez; bu yasa her kültürde evrenseldir. Ne var ki bu yasanın keşfi, uygulaması “kültür”ün yukarıda verdiğimiz tanımına bağlı olarak farklılık gösterir, değişikliğe uğrar. Yukarıda insan yapımı nesnelerin (artifacts) önceden tasarlanarak üretilmesine dikkat çekmiştim. Öyle sanıyorum ki “kültür” ile teknolojik sistem(ler)in kavşak noktası, tam da bu “tasarlama” (design) işleminde meydana gelmektedir. Çünkü “tasarlama” ilk bakışta görüldüğünün aksine, bir bağlam (context) içinde, bir referans çerçevesi içinde ve o referans aracılığı ile gerçekleştirilir. Örneğin, Batlamyusun yer-merkezli bir evreni referans alan ve onun aracılığı ile gerçekleştirilecek bir “tasarım” ile, Galileo’un güneş-merkezli bir evreni referans alan ve onun aracılığı ile tasarım-

“Sanayileşme”
bir para
gibidir.
Uluslararası
kabul
görürlüğü,
hem
“yazı”,
hem de
“tura”
tarafının
“basılı”
olmasına
bağlıdır

lanan (designed) insan yapımı nesneler (artifacts) aynı olmazlar. Keza, sonlu ve bilinemez bir evren bağlamı ile sonsuz ve bilinebilir bir evren bağlamını ortaya çıkaracağı toplumsal ilişkiler ağı, "bilgi"nin üretebildiği ve yayılabilirliğinin kolaylığı ya da zorluğu herhalde derin (belki de kıyaslanamaz) farklılıklar gösterir.⁷

İşte, çeşitli evrelerden geçerek bugünkü tarzını alan sanayileşme ve onun temelini oluşturan (bilimsel) "kültür" ve o kültür aracılığı ile tasarlanan teknoloji sistemleri Onyedinci Yüzyıl Bilim Devrimi'nin uzantısı ya da vargısıdır. Bu yeni evren görüşü veya referans çerçevesi onsekizinci yüzyılda Aydınlanma ile birlikte toplumsal olanı da kucaklayacak dolayısıyla bu "akıl", "toplumsal akıl" biçimini alacaktır. Artık, "toplumsal akıl" ile "teknolojik akıl" birbirini dışlayıcı değil, birbirini kuşatıcı; birinin pasif (toplumsal akıl) diğerinin aktif (teknolojik akıl) olduğu bir ilişkiler setini değil, karşılıklı etkileşimin gerçekleştiği bir tamamlayıcılık durumunu gösterir olmuştur. Bilimsel Devrim'in en popüler (ve tartışmasız) temsilcisinin Galileo olduğunu biliyoruz. Onun kişiliğinde bu "yeni düşünce"nin üç temel direğine işaret edilmelidir: a) Doğada kesin yasalar vardır. b) bu yasalar "mekanik" nitelikli yasalar ve insan aklı bu yasaları keşfedebilir. c) Bu keşif Doğa'nın dilini öğrenmekle yapılabilir ki bu dil de matematiktir. Dolayısıyla evrenin sırrı niteliklerde değil, niceliklerde saklıdır.⁸ Dönemin özellikleri hatırlanınca bu anlayışın uzantısı açıktır: "Bilim, Kitabı Mukaddes yorumlarına değil, Kitab-ı Mukaddes yorumları bilimin ortaya koyduğu sonuçlara —araştırmaların, deneylerin ve tanıtlamaların sonuçlarına— uyum sağlamak zorundaydı. Galileo'nun savunduğu devrimci görüş buydu ve sadece bu nedenle bile kendi ortamı ve esini bakımından benzersiz olan modern bilimin doğuşunu Galileo'ya borçlu olduğumuzu söyleyebiliriz."⁹

II. türkiye'de sanayileşme

Yukarıda ana hatlarıyla anlattığımız sanayileşme tipolojisi çerçevesinde Türkiye'de sanayileşme süreci de açıklanabilir.

Sanayileşme süreçlerine statik ya da dinamik olarak yaklaşılabilir. Statik yaklaşımda sürecin belli bir dönemdeki enstantane fotoğrafı çekilirken, dinamik yaklaşımda süreç film olarak gösterilir. Yukarıda sunduğumuz tipoloji, süreci dinamik yani film olarak göstermeye elverişlidir. Biz de burada filmi görmeye/göstermeye çaba sarfedeceğiz —kısa metrajlı da olsa.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan dramatik bir kopuşla kuruldu. Fakat bu, her kopuşta olduğu gibi süreklilik içinde bir kopuştu. Diğer bir anlatımla, Osmanlı'dan devreden iktisadi/kültürel yapıların sürekliliği içinde bir kopuştu bu.

Osmanlı'da bir Sanayi Devrimi (=Sanayileşme) yaşandı mı, yaşanmadı mı? Zaman zaman tartışılan bir soru(n)dur bu. Burada bu tartışmalara girmemizin imkanı da yok; anlamlı da olmayabilir.¹⁰

Sorunu algıladığım ve ortaya koyduğum biçimiyle Osmanlı'da bir Sanayi Devrimi yaşanmadı. Böylece, yukarıda çizilen tarihsel şemanın birinci (1750-1820) ve ikinci (1840-1870) evreleri Osmanlı'da "yaşanmamış" oldu. Osmanlı'dan devreden iktisadi yapılar/süreçler dikkatlice gözden geçirildiğinde "sanayileşme" sürecine katılmanın üçüncü evrede (1890-1970) başladığı görülebilir. Ne var ki bu "katılım" basitçe bir "geç kalmışlık" (late comer) sergilemez sadece; daha önemlisi, ikinci evredeki sanayileşme "modeli" taklit edilmeye çalışılır. Bunun anlamı, Osmanlı'da sanayileşmeden değil, Osmanlı'nın sanayileşmesinden bahsedilebileceğidir. Gerschenkron'cu bir ifadeyle, demek ki, karşı karşıya kalınan durum yerli (autochthonous) bir sanayileşme değil, türev (derived) bir "sanayileşme"dır.¹¹

Diğer bir açıdan, yukarıda yaptığımız üçlü ayrım (yapma, imâl etme, tahayyül etme) açısından bakıldığında, Osmanlı sanayileşme sürecine imâl etme aşamasının ikinci evresinde, fakat birinci evrenin modeliyle girebilmiştir diyebiliriz.

Sürece giriş noktasına (yani kabaca, on-dokuzuncu yüzyılın son çeyreği) bakıldığında, sarsak ve kararsız bir tavır, sürecin mekanik fakat yetersiz bir taklidi anlamında, ögesi değil, parçası olması teşebbüsleri göze çarpar. Bu, Acem kaşığı ile Roma dondurması yeme isteği evresidir.

1923, sanayileşmenin mekaniğini değil, "kültür"ünü de alma/edinme, dolayısıyla (dünya) sanayileşme sürecinde bir parça değil, onun bir ögesi olmak iradesidir. İşte kopuş, tam da bu noktada başlar. Nitekim, Cumhuriyet'in 1929-1947 dönemi dikkatle incelenirse "türev" (derived) bir sanayileşmeden daha ziyade "yerli" (autochthonous) bir sanayileşme anlayışının egemen olduğu görülür. Çünkü dönemin önder kadrosu, "kültür"ün onun vasıtasıyla düşünülen, ve "bu" düşünüleninden yapma/etme bilgisinin türetilileceğini çok iyi

Osmanlı'dan
devreden
iktisadi
yapılar/
süreçler
dikkatlice
gözden
geçirildiğinde
"sanayileşme"
sürecine
katılmanın
üçüncü
evrede
(1890-1970)
başladığı
görülebilir

kavramıştır. Bu, Onyedinci Yüzyıl Bilimsel Devrim'inin ve Aydınlanma geleneğinin ilk kez toplumsal düzeyde yaşanması/yaşatılması kararlı teşebbüsüydü. Dönemin toplumsal ve iktisadi göstergelerine, örneğin eğitim, sağlık, GSMH, TL'nin değeri, dış ticaret dengesi vb. bakıldığında nicel büyümeler yanında nitel iyileşmeler trendi rahatlıkla gözlenebilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında hem teknoloji de ve hem de (uluslararası) ortamda meydana gelen değişimler berraktır. Ne var ki içeride de bir şeyler "değişme" yönündedir: Sanayileşme algılayışı, yine o geleneksel algılayışa, mekanik, "teknik", nicel bir olay algılayışına dönmeye yüz tutar. Buna, sanayileşmede restorasyon nitelemesini yakıştırabiliriz. Kabaca 1950-1960 döneminin toplumsal/iktisadi göstergeleri bu yargımızın dayanağını oluşturmada yeterlidir.

1962-1973 dönemi, (1950-1960) dönemine bir düzeltme teşebbüsü dönemi şeklinde görülebilir. 1962 Anayasası'nın ortaya koyduğu yeni siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel düzenlemeler 1929-1947 döneminin bir üst düzeyde sürdürülmesi olarak değerlendirilebilir. Fakat bu türden düzenlemelerin dünya-tarihsel bir çok örneğinde gözlenebileceği üzere, toplumsal/kültürel gelişme hızı, iktisadi gelişmelerin hızından daha fazla olmuştur. Bu iki hız arasında farklılaşmanın belirginleşmesi, bekleneceği üzere, sistemi "çatışmalı" hale getirebilirdi; nitekim öyle de olmuştur. Burada bunun üzerinde uzun uzadıya durmamız gerekmiyor. Yazının eksenini bağlamında dikkat çekmek istediğim esas husus şudur: Bu dönemin ikinci yarısı (uluslararası) ortamda ve teknolojiye dramatik (ex-post sonuçları itibarıyla bazen trajik) değişimlerin çiçeklenmeye başladığı bir dönem olmuştur. Yukarıda yaptığımız ayırım çerçevesinde ele alındığında, sanayileşmede yeni bir dönüşüme, yani imâl etme evresinden tahayyül etme evresine geçişin tohumlarının çatlamaya başladığı bir dönemdir bu. İşte o "çatışmalı" ortamda gözden kaçan, ikazlara kulakların açık olmadığı "kritik" durum, bu olmuştur: Fabrika bacalarını hala sanayileşmenin alamet-i farikası olduğu yanılsamasından kurtulunamamıştır. "Teknik sorunlar"ın çözümü yönünde biraz da beceriksiz çabalar bir yana bırakıldığında, bana öyle geliyor ki, Aşıl'ın topuğu algılanamamıştı.

1980'dan itibaren sanayileşme, artık tartışmasız yeni evresinde, yani tahayyül etme evresindedir. Buna bağlı olarak uluslararası işbölümünde de değişimler, farklılaşmalar ve

kaymalar ortaya çıkmıştır. Yeni dönemin klişeleşen deyimi küreselleşme ve dünya ekonomisine "serbest piyasalar" aracılığı ile bütünleşmedir. Fakat dünya ekonomisine, bir diğer ifadeyle uluslararası işbölümüne bütünleşme biçimleri kabaca iki yoldan gerçekleşmektedir: a) finansal yoldan, b) üretim yoluyla.

İletişim teknolojilerindeki "devrim" diye nitelendirilen dönüşümler finansal varlıkların el değiştirmesinde, diğer kurumsal/yasal düzenlemelerle birlikte, deyim yerindeyse, neredeyse sürtünmesiz bir ortam yaratmıştır. Saniye ile ifade edilen süreler içinde milyonlarca dolar —sınır tanımlamaksızın— el değiştirebilmektedir. Bu durum, dünya ekonomileri bütünüyle "duyarlı" hale getirirken bazı (birçok?) ekonomileri duyarlılığın çok ötesinde "kırılgan" hale getirmiştir. Finansal piyasaların yapıları, bu piyasalarda işlem yapma tarzları nasıl gerçekleştirirse gerçekleşsin, bir bütün olarak finansal işlemlerin sınırı, üretim yapısı ile çizilir. Basit bir örnek soruna açıklık getirebilir: bir birimlik üretim karşılığında üç birimlik finansal işlem muhtemelen büyük bir sorun çıkarmaz; ama bir birimlik üretim tabanı üzerinde (diyelim) on birimlik finansal işlem yapılmaya başlanırsa ekonomiler duyarlılığın ötesine geçer ve "kırılgan" hale gelir. Üretim temelinden adeta kopmuş finansal işlemlerin ilk ve büyük sonucu etkisini, bölüşüm süreçlerinde gösterir. Üretim-yönelimli teorik iktisatçıların on yıllardır yığıldıkları bilgi birikimi, üretimin niteliğinin bölüşümün niteliğinden bağımsız olamayacağına işaret etmektedir. Tam bu noktada, dünya ekonomisiyle üretim yoluyla bütünleşme sorunu yine karşımıza çıkmaktadır. Artık, sanayileşmenin bir defada olmuş bitmiş bir şey olmadığı, zaman içinde dönüşümler geçirdiği açık hale gelmiş olmalıdır. Dolayısıyla dünya ekonomisine üretim yoluyla bütünleşme ya "yeni" sanayileşmenin üretimi, ya da "eski" sanayileşmenin üretimi yoluyla gerçekleşebilecektir. Ne var ki finansal işlemlerin gelir yaratma potansiyeli "eski" de olsa sanayileşmenin (=üretimin) gelir yaratma potansiyeli yerine konmaya başladığında, bu bir gelir yanılsaması ortaya çıkarır ve "eski" üretim tabanı da sarsıntılara maruz kalır. Ekonomilerin "kırılgan" hale gelmesinin temelindeki nedeni de herhalde bu olmalıdır.

Şimdi; çok ve sık tekrarlandığı için artık hepimizin ezberlediği, yine bir "klişe" haline getirilmiş bir deyişe dikkat çekmek istiyorum: Bilgi Toplumu. Deyimin kendinde bir karışıklık bulunduğuna hemen işaret etmeliyiz. Buradaki bilgi, "ma'lumat" (information) anlamındadır; bi-

Finansal piyasaların yapıları, bu piyasalarda işlem yapma tarzları nasıl gerçekleştirirse gerçekleşsin, bir bütün olarak finansal işlemlerin sınırı, üretim yapısı ile çizilir

limsel bilgi anlamında değildir. Ma'lumat Toplumunu yerine Bilgi Toplumu ifadesi kullanıldığında, sanki bilimsel bilgi ile donanmış/donatılmış ve bu bilgi çerçevesinde/doğrultusunda yönetilen/yönlendirilen toplum izlenimi yaratılmış olmaktadır. Oysa ki ma'lumat simülasyona (miş gibi yapmaya) yol açar ama dönüştürücü/iletilici "bilim"i zorunlu olarak ortaya çıkarmaz. Ma'lumat toplumunun sosyolojisi ve kültürü ile bilgi toplumunun sosyolojisi ve kültürü farklı toplumsal/iktisadi örüntüler ortaya çıkarır. Ma'lumat toplumu tüketim toplumuna götürür; bunun arkasında bilim topluluğu var ise söz konusu ülke (toplum) uluslararası işbölümünün üst noktasında, yani merdivenin üst basamaklarında yer alabilir, dolayısıyla o evredeki "sanayileşme"nin belirleyicisi, tanımlayıcısı, sınır çizicisi haline gelebilir. Aksi durumdaki ülkeler (toplumlar) merdivenin alt basamaklarında kalırlar. Görece bir az daha iyi konumda olanlar, bir önceki evrenin eksik gedik sanayileşmesini, sanayileşmenin kendisi sanarak teselli bulabilirler. "Ma'lumat Toplumu" da yerini köşeyi dönme topluma bırakabilir.

Bunların diğer bir anlamı dünya ekonomisiyle bütünleşmenin finans alanında iyi-kötü gerçekleşebileceği; fakat *üretim* tabansız böyle bir bütünleşmenin dünya ekonomisi içinde "belirlenen" konumuna düşüleceğidir. Bu durumda dahi belli nicel büyüklüklere ulaşmak

mümkündür ama nitel dönüşümler sağlanmadığı takdirde ancak sanayileşmesiz "büyüme" ile yetinilmek durumunda kalınmış olunur.

Türkiye'deki iktisadi gelişme/sanayileşme sorununa, buraya kadar geliştirdiğimiz perspektiften bakıldığında benim iddiam şudur:

Türkiye'de bir "iktisadi sorun" yoktur; sanayileşmesinde sosyolojik ve kültürel sorunu vardır. Çevremize bu perspektiften ve bir kez daha bakalım: "İktisadi sorun" olarak görünen/gösterilen sorunlar, esasında, kültürel/sosyolojik sorunlar değil midir? Sanayileşmenin "kültür"ü bir "problem çözme" kültürüdür; bir "problem"i bir başka problem ile öteye itme kültürü değildir.

Buraya kadar geliştirdiğim tezleri bir Afrika hikayesi güzel özetliyor. Eldeki yazıyı bu hikaye ile bitirmek istiyorum:

Bir zamanlar çok uzun bir yılan varmış. Bu yılan çok ama çok uzunmuş. Bir gün ağaç ve çalılıklar arasında sürünürken kendi kuyruğunu görmüş; kuyruğu kendisine çok ama çok çirkin gelmiş. Yılan bu çirkin şeyi öldürmek istemiş ve onu kovalamaya başlamış. Yılan kovaladıkça kuyruğu kendisinden daha hızlı kaçıyor. Sonunda, yılan kuyruğunu yakalayamadan yorgunluktan ölmüş:

Hangisi öldü; yılan mı yoksa kuyruk mu?

Türkiye'de
bir
"iktisadi
sorun"
yoktur;
sanayileş-
mesinde
sosyolojik ve
kültürel
sorunu
vardır

dipnotlar:

*) "Yerli" ve "türev" sanayileşme arasındaki temel fark sanayileşmenin dinamiklerine ilişkindir. Değişik bir deyişle, sanayileşmenin dinamikleri içsel faktörlerde arandığında karşımıza "yerli" sanayileşme; buna karşılık sanayileşmenin dinamikleri dışsal faktörlerde arandığında "türev" sanayileşme çıkacaktır. Aynı ayrıma sermaye oluşumu ya da sermaye yatırımı açısından bakmak da mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, "yerli" sanayileşmede sermaye oluşumu, kural olarak, ülke içi dinamikler tarafından; buna karşılık "türev" sanayileşmede sermaye oluşumu ya da sermaye yatırımı, kural olarak, ülke dışı dinamikler tarafından belirlenecektir. birinci durumda sanayileşmenin (söz konusu) ülke merkezli olmasına karşılık, ikinci durumda sanayileşmenin itici gücü dünya ekonomisinin "gelişmiş" ülkelerine bağlanmış olur. İ.Üşür, "Sanayileşme Kavramından..." art.cit.s. 237.

1) Bu bölümde kısmen daha önceki bir yazıma dayanıyoruz. Ayrıntılı bir çözümleme için; İşaya Üşür, "Sanayileşmenin Adı", *Mürekkep*, Kış/bahar 1995, ss.17-25'e bakılabilir.

2) "Bilgi" yerine ma'lumat kullandığım gözden kaçmamıştır. Bunun gerekçelerini ve "ma'lumat toplumu"na giden yolu bir başka yazımda açıklamıştım: İşaya Üşür, "Ma'lumat toplumu ya da Buharlaşan Her Şey Katlaşıyor", *Türk-İş Yıllığı*, 97, cilt 2. ss. 293 - 320.

3) Burada "tip"i'n karakteristiği vurgulandığı gözden kaçırılmamalıdır. Elbette ki, niteliksiz işin hiç kalmadığı ileri sürülmüyor.

4) Buradan, bu yazının boyutlarını ve amaçlarını aşan önemli bir sorun alanının çıktığına da işaret etmeliyim: Teknolojik değişmelerle organizasyonların (optimal) ölçeği arasında bir ilişki var mıdır? Eğer var ise, bundan bir tarihsel kalıbın mevcudiyeti ileri sürülebilir mi? Bu iki soruya da olumlu yanıt veren çok iyi bir çalışma için: Leonard M.Dudley, *The Word and the Sword, How Techniques of Information and Violence Have Shaped our World*, Blackwell, Publisher, Oxford, 1991.

5) Burada ki "konjonktür" kavramı, "iktisadi dalgalanmalar" kuramlarındaki anlamından farklıdır. Kavramı tarihçi P.Vilar'dan ödünç alıyoruz. P.Vilar'a göre geniş anlamda "konjonktür, bir problemin ya da bir olayın içinde yerleştiği tüm koşulların bütünselliği (totality) anlamına gelir. Tarihçi [de], eylem adamı gibi, sürekli olarak bu 'genel konjonktür'ü tanımlamalıdır.. " Bu şekilde anlaşılan konjonktür kavramı "bizi araştırma bölgesinin sınırlarının ötesine gitmeye zorlar.. Simiand'ın söylediği gibi 'hava [durumunu] arka bahçenizden tahmin etmeyiniz. İkinci olarak, konjonktür kavramı, naiv politik, iradi yorumlamaları dışlar..." P.Vilar, "Problems of the Formation of Capitalism"

- içinde D.Landes (ed.), *The Rise of Capitalism*, The Macmillan Camp. New York, 1996, s. 39 ve s. 40.
- 6) P.Bairoch, verim ve verimlilik arasında bizce de anlamlı bir ayrım yapar, verimlilik düzeyini "sınai kalınma" açısından daha önemli görür. Bkz: Paul Bairoch, *Üçüncü Dünya Çıkmazında* (Çev. Mehmet Dülger), Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara, 1973, ss. 32-33.
- 7) Buradaki çözümleme paralelinde fakat tabiatıyla ayrıntılı bir çalışma için bkz: Margaret C. Jacob, *Scientific Culture and the Making of the Industrial West*, Oxford University Press, 1997, Keza, bizim çözümlemelerimizle tam örtüşmesi de Batı ve Batı dışı "bilim" anlayışlarının kıyaslamalı bir tartışması için bkz: Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science. Islam, China and the West*. Cambridge University Press. 1993.
- 8) Augusto Forti, "Modern Bilmin Doğuşu ve Düşünce Özgürlüğü", içinde Federico Mayor, Augusto Forti (der.) *Bilim ve İktidar* (Çev. M. Küçük) TÜBİTAK, Ankara, 1997, s. 25.
- 9) Art. cit. s. 27. Konu dışına taşmama sınırlaması nedeniyle üzerinde durmadığımız bu serüven şu çalışmalardan izlenebilir.
- John Herman Randall, Jr. *The Making of the Modern Mind*, (rev.ed), Houghton Mifflin Company. 1940 (1926)

- Charles Coulston Gillispie, *The Edge of Objectivity. An Essay in the History of Scientific Ideas*, Princeton, N.J. Princeton University Press, 1960.
- Stephen Toulmin, *Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity*, The Free Press. New York, 1990.

10) Şu çalışmalardan bir fikir edinebilir: Clark, E. "Osmanlı Sanayi Devrimi" (Çev. Y.Cezzar), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. 14, sayı 82-83-84, 1976.

Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. T. Güney), İletişim Yay. İstanbul, 1999, ss. 13-14 bu konudaki çalışmaların eleştirel bir değerlendirmesini sunar. Ancak, hemen belirtelim ki bu çalışmalar bizim yaklaşmamızın bir boyutunu, teknolojik boyutunu tartışır, "kültür" boyutuna değinmezler bile.

11) Bu ayrım için: A. Gerschenkron, "The Typology of Industrial Development as a tool of Analysis", içindede: A. Gerschenkron, *Continuity in History and Other Essays*, Harvard Univ. Press, 1962, Ayrıntılar ve tartışmalar için benim bir başka çalışma bakılabilir. İ. Üşür, "Sanayileşme Kavramından Tipolojilere", *İçinde Türk-İş Yıllığı 99, Yüzyıl/binyıl Biterken Dünya'da ve Türkiye'de Durum*, Ankara, 1999, ss. 229-277; fakat özellikle: ss.236-243 Gerschenkron'u ele almaktadır.

HAKEMLİ DERGİ KURALLARI

Yayın Kuralları:

- İktisat Dergisi her ay yayınlanan hakemli bir dergidir.
- Dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.
- Dergi'de yayınlanmak üzere gönderilen her tür yazı, yayın kurulu tarafından bir ön incelemeye tabi tutulduktan sonra, uygun görüldüğü takdirde hakem tespiti yapılacak ve ilgili hakemlere gönderilecektir.
- Makale konuları başta iktisat olmak üzere sosyal bilimler alanlarıyla sınırlıdır.

Teknik Özellikler:

- Makale Microsoft Word programıyla yazılmalıdır. Bir disket ve dört adet A4 boyutunda çıktıyla teslim edilmelidir.
- Makaleyle birlikte yazarın (yazarların) adını, ünvanını, çalıştığı kurumu, açık adresini, kolay ulaşılabilecek iş ve cep telefonlarını, e-mail adreslerini belirten bir kapak yazısı yolanmalıdır.
- Makale sonlarında yazar soyadlarına göre sıralanmış bir kaynakça yer almalıdır.
- Makale ile birlikte 50-100 kelimelik İngilizce bir özet verilmelidir.

türk sanayinin rekabet gücü: uygulanan politikalar ve etkileri

giriş

Türkiye ekonomisinde 1980 yılından itibaren dışa açık iktisat politikaları izlenmektedir. Mal hareketlerinin serbestleşmesi ile başlayan bu politikalara 1990 yıllarında sermaye hareketlerinin serbestleşmesi eklenmiştir. 1994 ve 2001'de yaşanan ekonomik krizler kamu ve finans kesiminde ciddi dengesizlikler olduğunu gözler önüne sermiştir. Bugün, yurtdışından sağlanan kaynakların neredeyse tümü bu iki sektörün hala tamamlanmamış olan reformu için kullanılmaktadır. Ancak borç yükünün çok yükseldiği bu serbestleşme sürecinde, dış ticaret fazlası vermek ve ekonominin kendi ürettiği malların yurt dışına satışı ile döviz kazanmak her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Ancak buna rağmen günümüzde uygulanan politikalar, bankacılık kesiminin reformu ile reel sektöre finansman sağlanabileceği, TL'nin değer kaybetmesi ve ucuz işgücü ile reel sektörün rekabet gücünün artabileceği yaklaşımı ile sınırlı kalmaktadır. Halbuki Türkiye ekonomisinde reel sektörün uluslararası rekabet gücü önemli dengesizlikler barındırmaktadır. Özetlemek gerekirse:

- Ticarete konu olabilecek sektörlerin yatırım oranı düşük;
- İhracat yarım asırdan uzun süredir ithalatın altında;
- 2000 yılında ihracatın yüzde 50'si tüketim malları, yüzde 8'i yatırım mallarından oluşmakta;
- Önemli ihracatçı sektörlerde ihracat/ithalat oranları düşük, bu oran yeni ihracatçı sektörlerde daha düşük;
- İthalatın yüzde 21'i yatırım ve yüzde 65'i ara malı, yani ekonomide ithalata bağımlılık yüksek;
- Ara ve yatırım malı ithalat artışındaki yavaşlama döviz kurundan çok, ekonomik daralmaya duyarlı;
- 1979 yılından 1996 yılına gelindiğinde ihracatın ithalata bağımlılığı yüzde 88.7 artmış;
- Türkiye ekonomisindeki ihracatçı sektörlerin ihracat artışlarının neden olduğu ithalat gereği hızla yükseliyor;

- 1979 ve 1996 yıllarında gerçekleşen ihracatın neden olduğu ithalat gereği yüzde 115 artış gösteriyor.

Türkiye ekonomisinin gerçekleştirdiği ihracatın yüzde 80'inden fazlasını gerçekleştiren imalat sanayinin yakından incelenmesi yukarıda sayılan zafiyetlerin nedenlerinin anlaşılmasında yararlı olacaktır. Türkiye'de özel sektör imalat sanayi yatırımlarının GSMH içindeki payı 1976 yılından 1980 yılına kadar azalma göstermektedir. Çizim 1'de de görülebileceği gibi, 1980 yılı ile iç talebin yükseldiği 1993 yılı arasında özel sektör imalat sanayinin yatırımlarının GSMH içindeki payı sabit kalmıştır. 1994-1997 arasında görülen basit bir artışı 2002 yılına kadar süren bir düşüş izlemiştir. İmalat sanayi yatırımlarındaki bu durgunluk iki temel nedenle ülke ekonomisinin geleceği için çok ciddi sorun yaratmaktadır. Bunlardan birincisi yirminci yüzyılın son yirmi yılına, dünya ülkeleri arasındaki rekabetin en temel unsuru olan, üretim süreçlerini tümünden değiştirebilecek ve varolan sabit sermaye stokunu tümüyle atıl hale getirebilecek yeni teknolojik gelişmeler damgasını vurmuştur; Türkiye bu gelişmelere ayak uydurmak zorundadır. Diğer yandan Türkiye ekonomisinin dışa açıldığı, dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi hedeflediği son yirmi yılda toplam ihracatının içinde imalat sanayi ihracatının payı giderek yükselerek en büyük paya sahip olmuştur; imalat sanayi ihracatındaki bu olumlu trendin sektöre yatırım yapılmaksızın sürdürülebilmesi beklenemez.

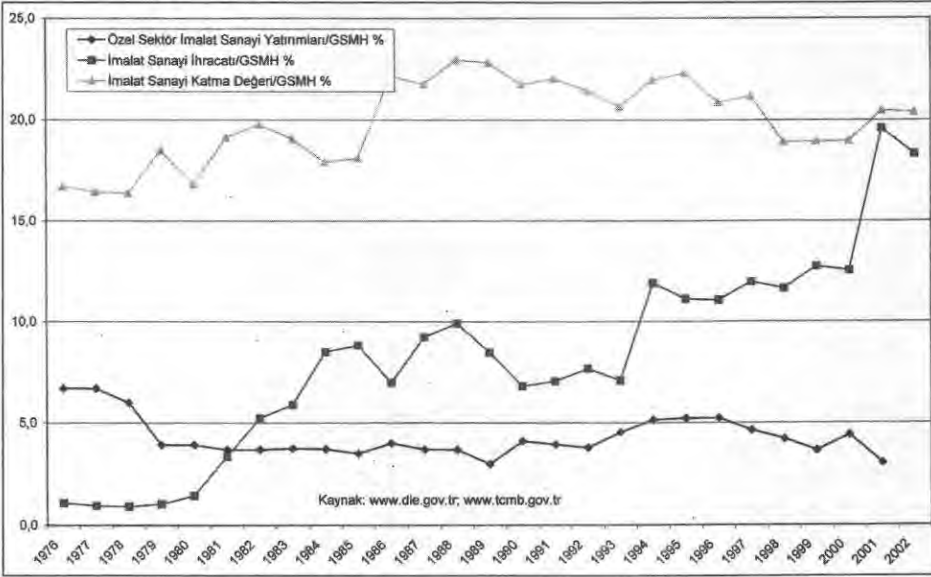
İmalat sanayinin yatırım, katma değer ve ihracat trendlerinin incelenmesi reel sektörün gelişimi konusunda bir fikir vermektedir. Çizim 1'de görüldüğü gibi, 1980 yılından itibaren imalat sanayi ihracatı çok hızlı bir artış göstermektedir. İhracattaki bu artışı cılız denebilecek bir katma değer artışı izlemektedir. İmalat sanayi yatırımları ise 1978-79 krizi ile başlayarak azalma göstermiş, bu azalma 1980 yılından sonra da sürerek 20 yıl boyunca sabit sayılacak düzeyde kalmıştır. 1994 yılındaki devalüasyondan sonra ortaya çıkan imalat sanayi ihracat artışının üretim ve yatırım ilişkisi

Nurhan
Yentürk*

Türkiye
ekonomisinde
reel
sektörün
uluslararası
rekabet
gücü
önemli
dengesizlikler
barındırmaktadır

* Prof. Dr.
İstanbul
Bilgi Üniversitesi

Çizim 1: İmalat sanayi göstergeleri

de 1980 yılına göre bir farklılık göstermemektedir¹.

Bu çalışmanın amacı 20 yıl boyunca ihracat artışını etkileyen politikaların neler olduğunu tartışmak ve bu olgulardan yola çıkarak reel sektörün rekabet gücündeki önemli zafiyetlerin altını çizmek ve ihtiyaç duyulan dövizin kazanabileceği bir rekabet gücüne ulaşılmasının önündeki engelleri gözler önüne sermektir.

Birinci bölümde ihracat ve ithalatı etkileyen iktisat politikaları dönemler itibarıyla ele alınacaktır. Bu dönemlerden ilki dış ticaret politikalarında en önemli değişikliğin başladığı 1980 yılıdır. 1980-1989 yılı arasında uygulanan mal hareketlerindeki serbestleşme politikalarını 1989 yılından sonra sermaye hareketlerindeki serbestleşme dönemi izlemiş ve bu dönemde uygulanan iktisat politikalarının dış ticaretin gelişimi ve bileşimi açısından değişik etkileri olmuştur. 1994 yılında ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krizlerin ve 2000 yılı içinde uygulanan nominal çapa politikalarının imalat sanayinin rekabet gücü üzerinde önemli etkileri olmuştur.

İkinci bölümde ihracat ve ithalat alt kategoriler itibarıyla ele alınacak ve değişik kategorilerin döviz kuru ve büyüme ile olan ilişkileri incelenecektir. Özellikle ihracat payı yüksek sektörler ithalatları açısından ele alınacaktır. İhracat artışının dış açığı kapatacak etki yapması ilk ağızda kabul edilebilecek genel geçerli bir yaklaşımdır. Ancak ihracat artışının neden olduğu ithalat artışı ve uzun vadede neden olacağı ithalat artışı bilinmeden bu konuda kesin bir öngörde bulunmak kolay de-

ğildir. Bu nedenle ihracatçı sektörlerde amaçlanan ihracat artışının sağlanması durumunda, bunun kendi dahil tüm sektörlerde ne kadar ithalat artışına neden olacağı bilinmelidir. Üçüncü konu Leontief girdi-çıkı tablolarını kullanarak ihracatın ithalata bağımlılığını incelemektedir.

I. İktisat politikalarının dış ticaret üzerindeki etkileri

I.1) mal hareketlerinin serbestleşmesinin dış ticaret üzerindeki etkileri

Türkiye'de 1980'den sonra çok önemli bir ihracat artışı yaşanmış, döviz darboğazı önemli ölçüde aşılmış, dış pazar ve yabancı mallarla rekabet ilk kez Türk sanayicisinin gündemine gelmiştir. 1988 yılına kadar duraksama göstermeyen bu artışın etkilendiği iktisat politikaları birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu bölümde, mal hareketlerindeki serbestleşme uygulamalarının ihracatın gelişimine etkileri incelenecektir. Temel olarak önce, ihracatın bileşimi, artışı, bu artışa paralel olarak sektörel katma değerlerin ve ithalatın bileşiminin nasıl geliştiği incelenecek, daha sonra 1980 sonrasında görülen hızlı ihracat artışında etkili olan faktörlerin neler olduğuna değinilecektir.

1980 sonrası ihracat artışı çok hızlı bir gelişme göstermiştir. 1980 yılında 2.910 milyon dolar olan ihracat 1988 yılında 11.662 milyon dolara erişmiş, ithalattaki artış ihracattaki kadar hızlı olmamış 1980'de 7.909 milyon dolar olan ithalat, 1988'de 14.340 milyon dolara yükselmiştir. Tablo 1'den de görülebileceği gi-

1994 yılında ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krizlerin ve 2000 yılı içinde uygulanan nominal çapa politikalarının imalat sanayinin rekabet gücü üzerinde önemli etkileri olmuştur

bi ihracatın ithalatı karşılama oranı 1977'de 0.30 iken, 1980'de 0.39 olmuş, 1988'de 0.87'e kadar çıkmıştır. İhracattaki artış esas olarak imalat sanayi ihracatından kaynaklanmaktadır. 1980'de 0.36 olan imalat sanayi ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1988'de 0.77'ye kadar yükselmiştir.

İmalat sanayi ihracatının GSMH içinde aldığı pay da giderek artmış, 1980'de 0.02 iken, 1988'de 0.16'ya kadar yükselmiştir. Ancak aynı dönemde ilginç bir gelişme imalat sanayi ihracatının GSMH içindeki payını, imalat sanayi katma değerinin GSMH içindeki payı ile karşılaştırınca ortaya çıkmaktadır. İmalat sanayi ihracatının GSMH içindeki payının hızla arttığı bir dönemde, katma değerinin GSMH içindeki payı 1965 yılından 1990 yılına gelindiğinde çok düşük bir artış göstererek 0.13'ten ancak 0.22'ye çıkmıştır. Aynı şekilde imalat sanayi yatırımlarının GSMH içindeki payı ise düşerek azalma göstermiş sonra da sabit bir oranda kalmıştır.

Tablo 1'den çıkarılacak önemli sonuçlar, 1980'lerden sonra Türkiye ekonomisinde görülen imalat sanayi ihracatı artışının mevcut kapasitelere dayalı sanayi ihracatını yansıttığı, imalat sanayi üretiminin payında bir durak-

lama görüldüğü ve yatırım sürecinin hızını kaybettiği konularında yoğunlaşmaktadır.

1980'den sonra artış gösteren imalat sanayi ihracatına paralel olarak ithalatın bileşimindeki değişimler üzerine gözlemler yapmak yerinde olacaktır. 1980'lerden önce ve sonra ithalatın yatırım ve ara malları arasındaki dağılımına bakıldığında ortaya ilginç bir gelişme çıkmaktadır. 1975 öncesinde birbirine yakın oranlara sahip olan yatırım ve ara malı ithalatının toplam ithalat içindeki payları, 1980'lerden sonra yatırım malı ithalatı için yüzde 20'lere düşmüş, ara malı ithalatı içinse yüzde 78'lere kadar çıkmıştır. Bu dönem içinde yerli yatırım malı sanayinin ithal ikamesi yoluyla kurulmadığı göz önüne alındığında, bu gelişme ihracat artışının yeni yatırım ve üretim kapasiteleri yaratmaya dayalı olmaktan çok, ara malı ithalatı artışı ile kapasite kullanım oranının artırılması sonucu olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Özetle, uygulamanın ilk on yılında, yani 1980'li yılların sonlarına kadar, daha çok 1980 öncesi dönemden devir alınan sanayi kapasitesi daha etkin kullanılarak ve üretim maliyetinden çok, ihracat fiyatları düşürülerek bir ihracat artışı sağlanmıştır. İmalat sanayi yatı-

1989'dan itibaren sanayide kapasite kullanım oranı sınırlarına yükselmiş ve ihracat artışı yatırım malı ithalatı artışına ihtiyaç duyar hale gelmiştir

tablo 1: türkiye ekonomisinde dış ticaret göstergeleri

	1974	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Toplam İhracat (milyon dolar) X	1960	1753	2268	2281	2910	4703	5690	5905	7389	6250	7583	10332	11829	11780
Toplam İthalat (milyon dolar) M	5125	5795	4598	5069	7513	8567	8518	8995	10331	11290	10664	13551	13706	15999
X/M %	38.2	30.2	49.7	44.9	38.7	54.9	65.1	66.4	71.5	73.5	71.1	76.2	87.0	73.6
İmalat sanayi İhracatı/X %	30.4	33.4	27.2	34.7	36.0	48.7	59.7	63.8	72.1	75.3	71.4	79.1	76.7	78.9
Özel Sektör İmalat Sanayi Yat./Özel Sektör Toplam Yat. %	1978	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Özel Sektör İmalat Sanayi Yatırımları/GSMH %	6.7	6.7	6.9	3.9	3.9	3.7	3.7	3.7	3.7	3.9	4.0	3.7	3.7	3.0
İmalat Sanayi İhracatı/GSMH %	1.1	0.9	0.9	1.0	1.4	3.4	5.2	5.9	5.5	6.8	7.0	9.2	9.9	8.4
İmalat Sanayi Katma Değeri/GSMH %	16.7	16.6	16.4	16.5	16.9	19.1	19.8	19.1	17.9	18.1	22.2	21.8	23.0	22.8
RER 1985=100												162.9	152.7	139.2
Yatırım malı İthalatı/M %	1978	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Ara malı İthalatı/M %	43.7	38.9	34.8	31.5	30.0	34.1	35.5	25.1	24.7	22.9	31.9	25.2	21.4	19.9
Tüketim malı İthalatı/M %	53.3	58.6	62.5	66.6	77.8	73.3	71.8	72.3	70.9	66.1	60.1	64.8	64.4	79.2
Yatırım malı İhracatı/X %														3.4
Ara malı İhracatı/X %														51.4
Tüketim malı İhracatı/X %														46.6
Ticaretile konu olan özel sektör yatırımları/GSMH	1978	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Ticaretile konu olmayan özel sektör yatırımları/GSMH	8	9	9	9	8	6	6	6	6	6	6	7	10	12
1985=100	106.7	102.9	99.6	96.1	125.6	100.0	98.2	100.0	93.5	92.0	98.7	113.3	96.1	
Yatırım malı İthalatı/M %	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	
Ara malı İthalatı/M %	28.2	24.3	23.6	23.6	26.2	26.3	26.1	22.9	23.1	23.1	26.7	24.0	24.8	
Tüketim malı İthalatı/M %	4.1	3.9	3.8	4.5	5.1	5.2	5.2	4.8	4.2	3.7	4.4	3.1		
Yatırım malı İhracatı/X %	6.8	7.0	7.7	7.1	11.9	11.1	11.1	12.0	11.8	12.7	12.5	19.6	18.3	
İmalat Sanayi Katma Değeri/GSMH %	21.7	22.0	21.4	20.5	22.0	22.3	20.9	21.2	18.9	19.0	19.0	20.5	20.4	
RER 1985=100	106.7	102.9	99.6	96.1	125.6	100.0	98.2	100.0	93.5	92.0	98.7	113.3	96.1	
Yatırım malı İthalatı/M %	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	
Ara malı İthalatı/M %	18.1	20.5	21.2	25.1	22.5	22.8	23.9	22.9	23.4	21.6	20.9	17.0	16.5	
Tüketim malı İthalatı/M %	72.6	71.9	71.0	66.3	71.5	70.4	66.3	65.0	64.9	65.8	65.8	73.1	72.5	
Yatırım malı İhracatı/X %	9.3	7.5	7.8	8.6	8.0	5.8	9.8	11.1	11.7	12.5	13.3	10.0	9.7	
Ara malı İhracatı/X %	4.7	5.3	7.6	6.2	8.8	9.3	11.3	11.9	12.5	16.6	18.5	15.6	15.6	
Tüketim malı İhracatı/X %	46.7	46.9	43.4	42.9	45.4	41.4	42.0	42.0	41.4	40.9	41.7	42.8	40.5	
Ticaretile konu olan özel sektör yatırımları/GSMH	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	
Ticaretile konu olmayan özel sektör yatırımları/GSMH	6	5	5	6	7	7	7	8	6	5	6	4		
1985=100	10	11	11	13	13	13	13	13	14	12	11	11	9	

Kaynak: www.dia.gov.tr; www.tcmb.gov.tr

Not: İthalatın sektörel dağılımı 1989 öncesinde ISIC rev-2'ye göre, sonrasında ISIC rev-3'e göre verilmiştir.

rımlarının yanı sıra üretiminin de hızlı bir artış göstermemesi, iç talebin kısılması ile atıl kalan üretim kapasitesinin dış pazarlara yönlendirildiğini göstermektedir. Bu nedenle bu politikaları "ihracata yönelik sanayileşme stratejisi" olarak adlandırmaktan çok "ihracatı artırma politikaları" olarak adlandırmak daha doğrudur (Boratav, 1990; Şenses, 1989; Yentürk, 1992a; Öniş, 1993; Rodrik, 1991).

İhracata yönelmenin ilk yıllarında kapasite kullanımına dayalı bir artış birçok ülke için geçerli bir uygulamadır. Özellikle devalüasyonun etkisiyle yeni yatırımlardan vazgeçip var olan kapasitenin daha etkin kullanılmasına yönelik ihracat artışı dış ticaret dengesi üzerinde ilk yıllarda hızlı sonuç alınması için geçerlidir. Türkiye ekonomisi için de bu geçerli olmuş, yatırım mali ithalatının büyüme hızı ara mali ithalatının büyüme hızının çok altında kalmıştır. Ancak 1989 yılından itibaren sanayide kapasite kullanım oranı sınırlarına yükselmiş (ISO, 1990) ve ihracat artışı yatırım mali ithalatı artışına ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Bu olgu dünyada elektronik teknolojilerinde ortaya çıkan gelişme ile de pekişmiş ve ihracatın yeni yatırımları gerektirmesi kendini göstermiştir.

Uygulanan politikaların dış ticaret açığını kapatmakta etkisiz kalmaya başlamasının başka nedenleri de mevcuttur. Örneğin, imalat sanayi yatırımlarında da azalma şeklinde kendini gösteren bu gelişme en önemli ihracatçı sektörlerde verimlilik artışını ve buna bağlı sağlanabilecek bir ücret artışını da sürükleyememiştir (Yentürk, 1997). Bu gelişme, ihracatın artırılmasında devalüasyon, ücretlerin düşürülmesi ve sübvansiyonların önemini artırmıştır. Ancak özellikle 1987 yılından sonra girilen seçim atmosferi, süreklilik arz etmeye başlayan düşük ücret politikaları uygulamalarından vazgeçilmesini beraberinde getirmiş ve GATT anlaşması ise sübvansiyonların uygulanmasını olanaksız kılmıştır. Bu değişikliklerin ortak etkisiyle 1980 yılından itibaren uygulanmakta olan politikaların 1988 yılından sonra dış ticaret üzerindeki olumlu etkileri ortadan kaldırmaya başlamıştır. 1989 yılından sonra ihracat/ithalat oranındaki düşme bunun göstergesidir.

I.İ) sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin dış ticaret üzerindeki etkisi

I.İ.a) 1989-1994 yoğun spekülatif sermaye girişi dönemi

Aşırı spekülatif sermaye girişinin ekonomi üzerindeki etkileri ekonomi yazınında derinle-

mesine tartışılmaktadır: Aşırı spekülatif sermaye girişi sonucu yerli para yabancı paralar karşısında değer kazanmaktadır. Bu olgunun ihracatçı sektörlerin rekabet gücü ve dış ticaret dengesi üzerinde önemli olumsuz etkileri olmakta, ithalat hacmi ve ekonominin ithalata bağımlılığı artmaktadır (Kaminsky, Lizondo ve Reinhart, 1998; Calvo, Leiderman ve Reinhart, 1993; Fernandez-Arias ve Montiel, 1996 ve Calvo ve Vegh 1999; Calvo, 1994; French-Davis, vd.1994). Yerli paranın yabancı paralar karşısında reel olarak değer kazanması, bir anlamda ticarete konu olan ve olmayan malların görece fiyatlarının ikincisi lehine değişmesi demektir. Bu olgu ticarete konu olmayan sektörlerde karlılık ve yatırım artışını beraberinde getirmektedir (Yentürk, 1998 ve 2003b). Bunun önemli bir sonucu uluslararası rekabet gücünün azalması ve genellikle dışa açık bir sektör olan imalat sanayinin olumsuz etkilenmesi ve hizmet ile ticaret sektöründe şişmenin ortaya çıkmasıdır (Rebelo ve Vegh, 1995; Ghosh ve Pangestu, 1999; Corbo ve De Melo, 1987; Joumard ve Reisen, 1992; Uygur, 1994).

Türkiye 1989 yılında hızlı bir kararla ve oldukça dengesiz bir ekonomiyle finansal serbestliğe adımını atmıştır. Hemen sonra, 1990 yılında dünya konjonktürüne damgasını vuran spekülatif sermaye hareketlerinin gelişmekte olan ülkelere yönelmesi şeklinde özetlenebilecek bir gelişme ile karşı karşıya kalmıştır. 1990 yılından sonra spekülatif sermaye girişinden etkilenen her gelişmekte olan ülkede ekonominin dengelerinde çeşitli olumsuz etkiler ortaya çıkmıştır. Bunların arasından, üç önemli faktörden söz edilebilir: yerli paranın yabancı paralar karşısında değerlenmesi, faiz oranının yükselmesi ve iç talebin artması.

i) yerli paranın değerlenmesi

Finansal hareketlerin serbestleşmesi sonucu ortaya çıkan spekülatif sermaye girişi, yerli paranın yabancı paralar karşısında değer kazanmasına yol açarak ihracat ürünlerinin dış fiyatlarının artmasına ve ithalatın ucuzlamasına neden olmaktadır. Bu olgu spekülatif sermaye atağı ile karşı karşıya kalan bütün gelişmekte olan ülkeler için geçerli olmuştur. Dış ve iç pazarlarda uluslararası rekabet gücünün çok azalması ile sonuçlanan bu dönemde Türkiye'de imalat sanayi ihracatı ve üretimi azalma göstermiştir (Tablo 1). İmalat sanayi yatırımlarındaki durağanlık devam ederken, diğer sektörlerde yatırım trendi hızlanmıştır.

**Türkiye
1989
yılında
hızlı bir
kararla ve
oldukça
dengesiz
bir
ekonomiyle
finansal
serbestliğe
adımını
atmıştır**

Uluslararası rekabet gücünün azalmasının en doğal sonucu imalat sanayinde yatırımların azalmasıdır, çünkü ihracatçı sektörlerde rekabet gücünün azalması nedeniyle yatırımlardan uzaklaşma, ithalatla rekabet eden sektörlerde ise ithalatın ucuzlaması nedeniyle yatırımlardan uzaklaşma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Bu nedenlerle, yerli paranın değer kazanması hem kısa vadede hem de uzun vadede dış ticaret üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır. Kısa vadeli etki dış pazarlarda derhal ortaya çıkan rekabet gücü kaybıdır. Uzun vadeli olumsuz etki ise yatırımların ticarete konu olan sektörlerden uzaklaşması ve diğer sektörlerle kaymasıdır.

ii) faiz oranının yükselmesi

Spekülatif sermaye girişi sonucu yatırımların sektörel dağılımını etkileyen diğer bir unsur artan faiz oranlarıdır. Faiz oranı reel yatırımlarla finansal yatırımlar arasında tercih yapılmasını belirleyen bir faktördür ve finansal araçların getirisinin yükselmesi reel yatırımları azaltıcı rol oynamaktadır (Taylor, 1991; Cho ve Khatkhat, 1989). Türkiye'de de reel yatırımlarla faiz oranı arasında ters yönlü bir ilişki ortaya çıkmakta ve yatırımlar finansal sektöre ve dışa kapalı sektörlerle yönelmektedirler (Yentürk, 1998; Yentürk, 2003b).

Özellikle, yabancı sermaye akımlarının gelişmekte olan ülkelerde reel yatırımlara yönelmemiş oldukları, daha çok spekülatif yatırımlara ve kısa dönemli kazançlara yönelmiş oldukları bilinmektedir (Akyüz, 1993; UNCTAD, 1992). Türkiye'de de görülen bu olgu nedeniyle, 1989-1994 arasında finansal sektör reel sektörden kopmuş, bankalar tüketici kredilerini artırmış ve kamu iç borç senetlerine yönelerek kamu kağıdı ticaretinde yoğunlaşmışlardır. Finans sektörünün reel sektörden kopmasını, reel sektörün reel sektörden kopması izlemiş ve incelediğimiz dönem boyunca reel sektörün karlarının önemli bir bölümü faaliyet dışı karlara kaymıştır (İSO, 1995). Reel sektörün bu şekilde yatırımlardan uzaklaşmış olması hem ihracatçı sektörlerde yakalanabilecek bir yapısal rekabet gücünü zayıflatmış, hem de ithalatı ikame edecek ürünlere yönelik yatırımların ertelenmesine neden olarak ekonomide ihracatın ithalata bağımlılığını artırmıştır.

iii) iç talepteki artış

1989-1994 arasındaki şeytan üçgeninin son ayağı ise aşırı spekülatif sermaye girişinin neden olduğu talep artışı ve bunların yatırım,

üretim ve ihracat üzerindeki etkileridir. İhracat üzerindeki olumsuz ve ithalat üzerindeki olumlu etkisi değinilmeye gerek olmayacak kadar açık olan iç talep artışının yatırımlar ve üretim üzerindeki etkileri sektörlerle göre farklılık göstermektedir.

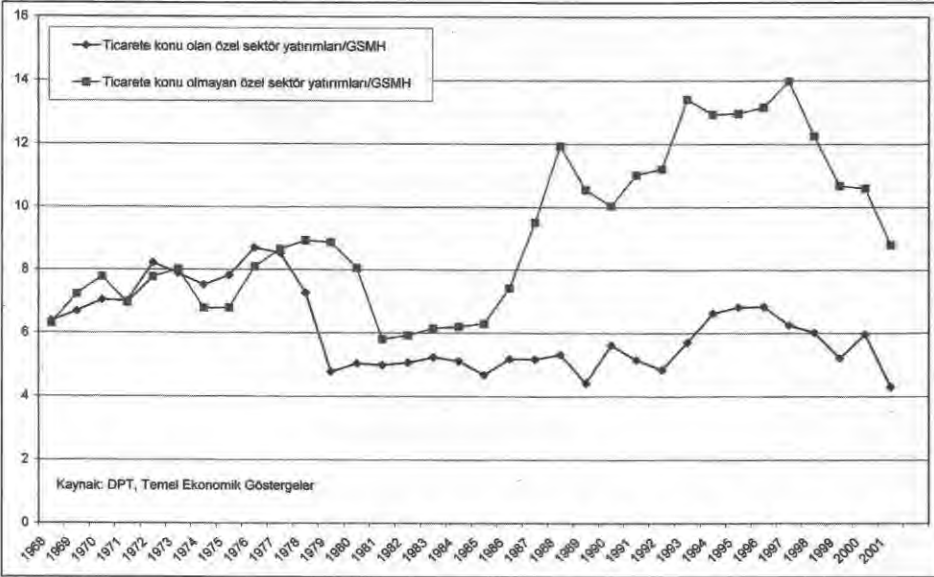
Finansal sermaye akımlarının yatırımlar üzerinde görülen bu etkisi daha derinlemesine incelendiğinde, Türkiye'ye hızla ve artarak giren kısa dönemli spekülatif sermaye ile yatırımlar arasında uzun dönemli bir eşbütünlük etkisi bulunmadığı görülmektedir (Yentürk, 1996). Diğer bir çalışmaya göre, sermaye girişlerinin yatırımlar üzerindeki etkileri daha çok artan iç talep nedeniyle dolaylı bir şekilde gerçekleşmektedir (Ülengin ve Yentürk, 2001; Onaran ve Yentürk, 2001; Yentürk ve Çimenoglu, 2003). Bir başka deyişle, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve gelişmekte olan ülkelere yabancı spekülatif sermaye girişinin artması ile ortaya çıkan talep artışı, ticarete konu olan sektörlerde esas olarak ucuzlayan ithalat ile karşılanırken, ticarete konu olmayan sektörlerde fiyat ve yatırım artışı olarak karşılanmaktadır. İç talep artışının reel sektör yatırım ve üretim artışı etkisi bu nedenlerle çok düşük kalmaktadır.

Gerçekten de, Türkiye'de 1980 sonrası özel kesim yatırımlarının ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan sektörler arasında dağılımının incelenmesi ilginç sonuçları ortaya çıkarmaktadır²: 1980 yılından sonra yatırımların sektörel dağılımında ortaya çıkan gelişmeler yapısal uyum politikalarından beklenenin tersine bir gelişme göstermektedir. Çizim 2'den Türkiye'de yatırımların ticarete konu olan ve olmayan sektörler arasında nasıl dağıldığı izlenebilir. 1980 yılından önce ticarete konu olan özel sektör yatırımlarının GSMH içindeki payı yüzde 1971-1976 arası yüzde 7.9; 1977-1979 arası yüzde 6.9 civarındadır. Bu oran 1980 yılında yüzde 5'e düşmüş ve 15 yıl aynı düzeyde kalmış ve 1993 yılından itibaren yüzde 6'ya yükselmiştir. 1999'da yüzde 5'e 2001'de ise yüzde 4'e gerilemiştir.

Halbuki özel sektör ticarete konu olmayan sektörlerin GSMH içindeki payı 1981 yılında yüzde 6'ya düşmüş, 1985 yılında artış göstermeye başlayarak, 1994 yılında yüzde 13'e yükselmiştir. Bu oranı 1998 yılına kadar korurken, kriz yılları olan 1999-2000 arasında yine yüzde 11'e gerilemiştir. 2001 yılında ise yüzde 9'un altına düşmüştür. Özetle denilebilir ki, dışa açılma politikaları ile birlikte, Türkiye'de içe dönük sektörlerin yatırım oranlarında bir artış

Dışa
açılma
politikaları ile
birlikte,
Türkiye'de
içe
dönük
sektörlerin
yatırım
oranlarında
bir artış
görüldürken,
dışa açık
sektörlerin
yatırım
paylarında
bir sabitlik
söz
konusudur

Çizim 2: özel sektör yatırımlarının sektörel dağılımı

görüldüğünde, dışa açık sektörlerin yatırım paylarında bir sabitlik söz konusu olmuştur.

Türkiye'de yabancı sermaye akımlarının tüketim talebini artırması sadece tüketici kredisi arzının artmasına bağlı değildir. Diğer yandan, tüketim talebindeki artış uygulanan sterilizasyon politikası ile de yakından ilgilidir. Türkiye'de 1989-1994 arasında, artan net dış varlık karşısında ortaya çıkan parasal tabandaki genişleme, Merkez Bankası tarafından sterilize edilmek yerine, hazinenin kağıtlarıyla kamu tarafından kullanılır hale getirilmiştir. Bu olgu, kamunun harcamalarını artırmak için gelirlerini artırmak gereğini doğurmaksızın, bir başka deyişle vergi reformu yapılmaksızın personel ve faiz harcamalarının artırılmasına olanak sağlamıştır.

Kamuda ortaya çıkan ücret artışlarının belirli bir oranda özel kesim ücretlerine de aktarılabilmesi ve bunun karları (mark-up'ları) düşürmeden yapılabilmesi için, sanayi kesiminin ücret dışı maliyetlerinin düşürülmesi yoluna gidilmiştir (Boratav, Türel ve Yeldan, 1994; Köse ve Yeldan, 1998). Türk imalat sanayinde ücretler dışındaki maliyetlere yansıyan en önemli unsur reel döviz kurudur. Girdi açısından ithalata bağlı olma olgusu böyle bir sonucu doğurmaktadır. Dolayısıyla genellikle ücretlerle dövizin maliyeti arasında bir değişim (trade-off) vardır denilebilir. Bir anlamda 1980 öncesi ve 1989 sonrasında değerli kur politikası ile yüksek ücretler arasında, 1980 ile 1989 arasında ise düşük ücretlerle devalüasyonlar arasında bir değişimden (trade-off) söz etmek mümkündür. Sabit kur politikalarının uygulanamadığı 1989 sonrası dönemde ya-

bancı sermaye girişi dövizin maliyetinin düşürülmesi ile sağlanmıştır. Böylece, 1989 yılından sonra, 10 yıldır düşürülmekte olan ücretlerin artırılabilmesi için yabancı sermaye akımlarına bağlı mekanizmalar kullanılmaya başlanmıştır. Kamu bu şekilde *yurtiçi kaynak yaratmaksızın* maaş harcamalarını artırmış, özel kesim ise *maliyetleri artırmaksızın* ücretlerde yapacağı bir artışı düşük döviz kuru ile telafi edebilmiştir. Bu işleyiş iç talebin artmasının bir diğer unsurunu oluşturmaktadır.

Özetle, aşırı spekülasyon sermaye girişi ile birlikte reel döviz kurunun değerlenmesi, faiz oranının yükselmesi ve iç talebin artması, gelişmekte olan ülkelerde reel sektörün uluslararası rekabet gücünün azalmasını ve yatırımların esas olarak ticarete konu olmayan sektörlerle yönelmesini teşvik eden şeytan üçgenini oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, reel yatırımlardan uzaklaşan, dışa dönük büyümeye yerine içe dönük bir büyümeye ve ticarete konu olmayan sektörlerle yatırımları teşvik eden politikalar, 1989 sonrası döneme de damgasını vurmuştur. Reel sektörün yatırımlardan uzaklaşmış olması nedeniyle ihracatçı sektörlerde yapısal bir rekabet gücü yakalanamamış, ihracat için gerekli olan ithalatı ikame edecek ürünlere yönelik yatırımlar ertelenmek zorunda kalmış ve ekonomide ihracatın ithalata bağımlılığı yükselmiştir. Reel sektörün uluslararası rekabet gücü çok aşınmış, Cumhuriyet tarihinin en büyük dış ticaret açığı bu dönemde verilmiştir. İhracatın ithalatı karşılamaya oranı yeniden 1980 yılının oranına düşmüştür.

Türk
imalat
sanayinde
ücretler
dışındaki
maliyetlere
yansıyan
en önemli
unsur
reel
döviz
kurudur

I.II.b) 1995-1999 kriz erteleme dönemi

Yüksek devalüasyon ve 1994 krizinden³ hemen sonra açıklanan 5 Nisan paketi sadece 1994 ve 1995 yılında bazı olumlu sonuçlar yaratabilmiştir. Ancak hemen 1996 yılı ile birlikte yeniden tüm göstergeler açısından geriye dönüş dengesizliklerin baskın karakterde olduğunu ve alınan önlemlerin yeterli olmadığını göstermiştir. 1996 yılında yine hızlı bir spekülasyon sermaye girişi ile birlikte döviz kurunda değerlenme göze çarpmaktadır. Bunun en temel sonucu dış açığın büyümesi ve ihracatın ithalatı karşılama oranındaki düşmedir (Tablo 1).

Özetle, 1995-1999 döneminde yani 5 yıl gibi uzun bir süre boyunca, ülke ekonomisini 1994 krizine sürükleyen ekonomik ve siyasi faktörlerde herhangi bir iyileşme ve gelişme yaşanmamış, dengesizlikler yapay tedbirlerle bastırılarak, krize yol açmadan geçiştirilmeye ve olası bir kriz ertelenmeye çalışılmıştır. Bu tür bastırarak zamana yayma politikaları, bastırma olanağı ortadan kalkınca daha güçlü krizlere yol açmaktadır. Aynen uzun süre aşacağı çekilerek tutulan bir yayın serbest bırakıldığında, çok hızla yukarı fırlaması gibi, ekonomi bu dönem boyunca bir yay gibi gerilmiştir. Ayrıca, bu şekilde kaybedilmiş olan bir başka beş yıl, reel sektörün uluslararası rekabet gücündeki azalma, Güney Doğu Asya ülkelerinin ve Çin'in rekabet gücünde ciddi bir sıçrama yaptıkları döneme denk gelmektedir.

I.II.c) 2000 yılı nominal çapaaya dayalı istikrar programı dönemi

2000 yılı istikrar programı ekonomide var olan dengesizlikleri önemli yapısal reformlar yaparak ortadan kaldırmayı hedefleyen bir programdır. Yapısal reformların yapılabilmesini sağlayacak bir ortamın hazırlanabilmesi için de döviz kurunun nominal çapa olarak kullanılması hedeflenmiştir. Enflasyonla mücadele esas olarak yapısal reformların tamamlanmasına bağlanmış, döviz kurunun nominal çapa olarak kullanılması ise 18 ay boyunca gerek kısa dönemde beklentileri kırmak, gerek ekonomiyi miyopluktan kurtarabilmek için başvurulan bir araç olarak açıklanmıştır.

Döviz kurunun nominal çapa olarak kullanılmasının yerli paranın değerlendirilmesi sürecini doğuracağı bilinmektedir (Amadeo, 1996; UNCTAD, 2001; Calvo ve Veigh, 1999). Bunun neden olacağı dış ticaret açığı Türkiye'de de ortaya çıkan bir olgudur. Bu programda ihracatçı sektörün döviz kurunun değerlendirilmesinden olumsuz etkilenmesinin giderilebilme-

sinde düşük faiz oranlarının yararlı olabileceği yaklaşımı vardır. Programda sterilizasyona gidilmeyeceği, oluşan net dış varlıkların parasal tabanı genişletmesi sonucu faiz oranlarının düşeceği, bunun da ekonomide olumlu etkilerinin olacağı beklentisi bulunmaktadır. Programda uygulanmaya çalışılan klasik reçete, faiz oranlarının düşmesinin yatırımları artıracığıdır. Esas olarak beklenen, TL'nin değerlendirilmesinin reel sektör üzerinde yaratacağı olumsuz etkinin düşük faiz oranları ile telafi edilebileceği ve dış ticaret açığının çok yükselmeyeceğidir. Bu klasik reçete Türkiye için beklenen sonucu vermemiş, faiz oranının düşüşü daha önce incelediğimiz gibi uzun yıllar yatırımdan uzak duran ticarete konu olan sektörleri hızla yatırım, ithal ikamesi ve ihracat artışı için teşvik edememiştir. Tam tersine faiz oranındaki düşüş, Türkiye gibi tüketim eğilimi yüksek olan bir ülkede, tasarruf eğilimini düşürüp tüketimi daha da artırmıştır.

Türkiye ekonomisinin büyüme kalıpları dikkate alınmadan uygulanan bu klasik reçetenin beklenen sonuçları vermemesi programın bir çok hedefini saptırmıştır. Burada sadece reel sektör açısından ortaya çıkan olumsuz sonuçlara değinelim: Öncelikle reel döviz etkiyi telafi edecek bir yatırım artışı reel sektörde ortaya çıkmamıştır. Tüketim artışı kur çapası uygulayan birçok başka gelişmekte olan ülkede olduğu gibi, kendisini tüketim mali ithalatında bir patlama olarak göstermiş ve dış ticaret artışı yükseltici etki yapmıştır (Amadeo, 1996; Calvo ve Veigh, 1999; Ersel, 2000; Özatay, 2000). Diğer yandan talep enflasyonunu körüklemiş ve fiyatlardaki artışın saptanan döviz kurunun üzerinde seyretmesinde etkisi olmuştur. Bu da TL'nin daha çok değerlendirilmesine ve dış açığın daha da artmasına neden olmuştur.

I.II.d) güçlü ekonomiye geçiş programı

Güçlü ekonomiye geçiş programı nominal çapa uygulamasının 2001 yılında krizle⁴ son bulmasından sonra uygulanmaya konulmuştur. Programda bankacılık ve kamu kesimindeki dengesizlikler ile ilgili reformlar ön planda tutulmaktadır. Diğer yandan, kısa dönemli borçlanmanın önündeki engeller dikkate alınarak ihracat artışına büyük önem verilmektedir. 2001 yılının başında büyük bir devalüasyon olmuş ve yıl boyunca ciddi bir ekonomik daralma ortaya çıkmıştır. Aynı yıl gerek toplam yatırımlarda gerek imalat sanayi yatırımlarında

Döviz
kurunun
nominal
çapa
olarak
kullanılmasının
yerli
paranın
değerlenmesi
sürecini
doğuracağı
bilinmektedir

hızlı bir düşme göze çarpmamaktadır. 2001-2002-2003 yıllarında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nda öngörülen ihracat artış hedeflerine ulaşılmıştır. Bu ihracat artışı 1980 yılındaki konjonktörü andırmaktadır: sürekli devalüasyon, daralan iç talep ve yeni ihracatçı sektörler. Ancak bu ihracat artışının sürekli olması önünde çeşitli kısıtlar bulunmaktadır:

i) Devalüasyonların ihracat fiyatını düşürücü etkisi kadar ithalat girdi maliyetini yükseltmesi nedeniyle, ihracat artışı için ücretlerin düşürülmesi ve iç talebin kısılmasına anahtar rol yüklenmektedir. Daha önce belirtildiği gibi, bu, toplumsal olarak uzun-orta vadeli sürdürülebilir bir politika değildir. Hızla, yatırım ve verimlilik artışına dayalı bir rekabet gücü kazanılması gerekmektedir.

ii) Yapısal bir rekabet gücü dışında sadece ucuz işgücüne dayalı ihracatı artırma hedefleri uluslararası konjonktür ile de çok uyumlu değildir. Bir kere önümüzdeki yıllar için OECD hedefi gerek GSMH gerek cari açıktaki bir daralmadır. Diğer önemli olgu ise Çin ve benzeri ucuz işgücüne dayalı ihracat hedefleyen ülkelerin bu konuda uzun dönemde Türkiye'ye fırsat tanımayacağıdır.

iii) Diğer yandan, Türkiye'de ithalat ile büyüme çok ilişkilidir. Hızlı büyüme, hızlı ihracat ve düşük ithalat artış hedefleri ancak uzun yıllar yüksek yatırım oranlarına ulaşmış ve atıl kapasitenin varlığı durumunda söz konusu olabilir ki, bunun tersi bir gelişmenin Türkiye için neredeyse 20 yıldır geçerli olduğu bilinmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'de 1980 yılından itibaren dış ticaret açığını kapamak üzere izlenen iktisat politikaları ekonomide yapısal bir rekabet gücünün kazanılabileceği, ilgili sektörlerdeki yatırım ve verimlilik artışlarına dayalı bir ihracat artışı ve ithalat azalışına yol açmamışlardır. Bu olgu ekonominin ve özellikle uluslararası rekabet için kalite, yenilik ve markanın ön planda olduğu ihracatçı sektörlerde ithalata bağımlılığı azaltmamış hatta artırmıştır.

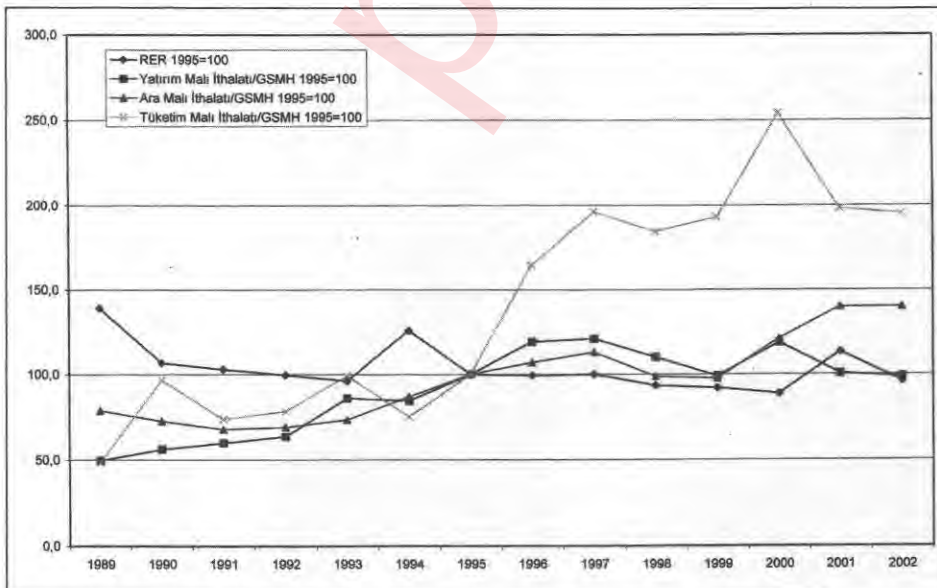
II) dış ticaretin ekonomik kategoriler itibarıyla incelenmesi

İncelemenin derinleştirilmesi amacıyla dış ticaretin kategoriler itibarıyla incelenmesi ve ihracat ile ithalatın alt kategorilerinin döviz kuru ve büyüme ile ilişkisinin ele alınması yararlı olacaktır. Çizim 3 ve 4, ithalat ve ihracat paylarının indeks değerlerini ekonomik kategorilere göre vermektedir⁵.

İthalattan başlamak gerekirse, tüketim malı ithalatının GSMH içindeki payının diğer ithalat kategorilerine göre çok hızlı arttığı görülmektedir (Çizim 3). 1994 yılında reel döviz kurunda yaşanan değer kaybı da grafikte görülmektedir⁶. TL'nin değer kaybı tüketim malı ithalatında bir azalmaya yol açmıştır. Yatırım mallarının GSMH içindeki payında bir duraklama görülürken, ara malı ithalatı artış göstermeye devam etmiştir. Bir başka deyişle ara malı ithalatı, malın fiyatındaki artıştan bağımsız olarak, ekonominin bağımlılığının yüksek olduğu bir türdür.

Ara malı ithalatı, malın fiyatındaki artıştan bağımsız olarak, ekonominin bağımlılığının yüksek olduğu bir türdür

Çizim 3: ekonomik kategorilerine göre ithalat payları ve reel döviz kuru

1995 yılı yeniden yerli paranın değerlendirildiği bir yıldır. Bu değerlendirme süreci ile birlikte her üç kategorinin ithalatında artış görülmektedir. Ancak tüketim malı ithalatı yerli paranın değer kazanmasından en çok etkilenen kategoridir. 1998-1999 yıllarında kendini hissettiren ekonomik duraklama süresince en hızlı azalma yatırım malı ve ara malı ithalatında ortaya çıkmaktadır. Ekonomik daralma yaşanan 1998-1999 döneminde ithalattaki daralmanın en sınırlı olduğu kategori yine tüketim malı ithalatıdır.

2000 yılı, yerli paranın değer kazanması sürecinin nominal çapa uygulaması nedeniyle çok hızlandığı bir yıldır. Bu değer kazanma sürecinde her üç kategorideki ithalat bir fırlama ile sonuçlanmıştır. 2001 yılındaki devalüasyon ara malındaki artışa engel olamamış ama diğer iki kategorideki ithalatı duraklatmıştır. 2002 duraklama döneminde ise her üç ithalat kategorisinde duraklama ortaya çıkmaktadır.

Özetle, çizim 3'ten görüldüğü gibi, tüketim malı ithalatı devalüasyona daha duyarlıdır: yerli para değer kaybettiğinde tüketim malı ithalatı hemen azalmakta, değer kazandığında hemen ve çok hızla artmaktadır. Ara malı ise devalüasyondan çok, ekonomik durgunluktan etkilenmektedir. Nitekim 1994 ve 2001 devalüasyonunda ara malı ithalatı artmaya devam etmiştir. Ara malı ithalatının azaldığı dönemler ekonominin daraldığı dönemlerdir. Devalüasyon dönemlerinde yatırım malı ithalatı durmaktadır.

İncelemeyi derinleştirebilmek amacıyla, Tablo 2'de kategoriler itibarıyla ihracattaki, it-

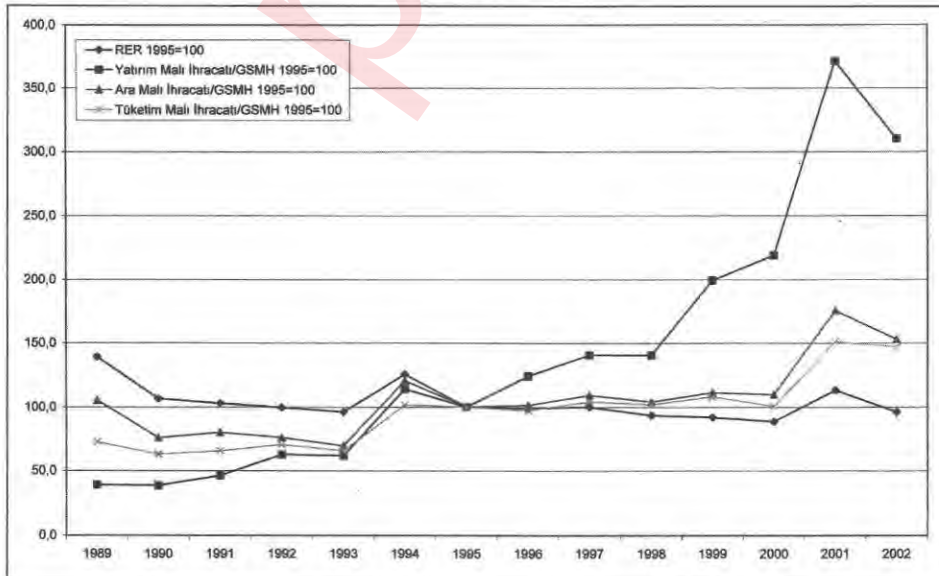
halattaki yıllık büyümeler ile milli gelirdeki büyümeler verilmektedir. 1994 ve 2001 yıllarındaki daralma ve devalüasyonun sonucunda esas olarak tüketim malları ithalatında bir azalma göze batmaktadır. Aynı yıllarda ara malları ithalatı ve yatırım malları ithalatı tüketim mallarına göre daha az bir düşüş göstermiştir. Yerli paranın değerlendirme dönemlerinde tüketim malları ithalatında diğerlerine göre daha hızlı bir artış olmuştur. 1995-1997 dönemi buna örnektir. Diğer yandan 1998 ve 1999 daralma yıllarında tüketim malı ithalatı en az düşüş gösteren kategoridir. 1998-1999 yılında döviz kurunda değerlendirme süreci devam ederken yaşanan ekonomik daralmanın sonucu yatırım malları ve ara malları ithalatında bir azalma ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, ithalat hedefleri açısından, Çizim 3'ün ve Tablo 2'nin incelenmesinden iki sonuç çıkarmak mümkündür: Döviz kurundaki değerlendirilmenin sürmesine rağmen ekonomik daralmanın etkisiyle ithalat kategorilerindeki azalma, ithalat-büyüme ilişkisinin önemini ve bu ilişkinin esas olarak ara malları ve yatırım malları üzerinde daha güçlü olduğunu sergilemektedir. Tüketim malları ithalatı ise döviz kuruna daha duyarlıdır.

ihracatın ekonomik kategorilere göre dağılımı incelendiğinde en ilginç nokta yatırım malları ihracatının GSMH içindeki payında görülen hızlı artıştır (Çizim 4). Diğer yandan, yaşanan ciddi devalüasyona rağmen, 1994 yılında ve 2001 yılında, tüketim malları ihracatının GSMH içindeki payındaki artış diğer iki kategoride yaşanan artışın altında kalmıştır. Tablo

1994 ve
2001
yıllarındaki
daralma ve
devalüasyonun
sonucunda
esas
olarak
tüketim
malları
ithalatında
bir azalma
göze
batmaktadır

Çizim 4: ekonomik kategorilerine göre ihracat payları ve reel döviz kuru

tablo 2: kategorilere göre dış ticaret ve gsmh büyüme oranları (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
YATIRIM MALI İHRACATI	38	20	43	11	33	15	33	19	6	29	19	23	4
ARA MALI İHRACATI	1	5	0	3	25	9	9	13	1	-3	7	16	8
TÜKETİM MALI İHRACATI	22	4	14	5	11	29	4	12	4	-4	1	9	21
YATIRIM MALI İTHALATI	59	6	12	52	-29	56	28	7	-3	-18	30	-39	22
ARA MALI İTHALATI	29	-7	8	20	-15	51	15	11	-7	-10	34	-16	24
TÜKETİM MALI İTHALATI	181	-24	13	43	-45	75	77	25	0	-5	43	-43	22
GSMH BÜYÜME HIZI	9	0	6	8	-6	8	7	8	4	-6	6	-9	8

Kaynak: www.tcmb.gov.tr EVDS

2'de ihracat kategorileri yıllık büyüme hızlarına göre verilmiştir. Bu tabloya göre, 1995 yılında tüketim malları ihracatında bir sıçrama görülmekte, ancak bu sıçrama daha sonraki yıllarda ortadan kalkmaktadır. Yatırım malları ihracat artış hızı ise 1994 yılında yakalanan hızlı büyüme temposunu sürdürebilmiştir.

Görüldüğü gibi, tüketim malları grubuna dahil olan hazır giyim, gıda gibi sektörlerde ihracat fiyatı düşürülerek rekabet gücünün artırılması imkanı artık sınırlıdır. Devalüasyondan sonra artış gösteren tüketim malları ihracatının önemli bir bölümü binek otomobil ihracatından kaynaklanmaktadır. 1994 krizinden sonra, 1995 krizinden itibaren binek otomobili ihracatında önemli bir artış yaşanmıştır. Bu sektör, 1990'lı yıllardan beri iç talebe dayalı olarak en çok yatırım yapan sektörler arasında yer almaktadır. 1994 krizinden sonra ortaya çıkan atıl kapasite ve iç talebin yüzde 50'lik bir kısmının Türkiye'de üretilmeyen yüksek standartta ithal otomobillere kapıtılması,

otomobil sanayini ana firmalarla anlaşma yaparak saptanan modellerin uluslararası pazarlara yönelmiştir.

Tüketim malları sektörü içinde önemli miktarda ihracat artışı gösteren diğer bir mal grubu evde kullanılan elektrikli eşyalar arasında yer alan beyaz ve kahverengi eşyadır. Ara malları ihracatında en önemli sektörlerden olan demir-çelik, kimya, mineral, metal eşya, dokuma sektörlerinde önemli bir artış görülmemektedir. Yatırım malları ihracatındaki artış esas itibarıyla makine ve binek otomobil hariç ulaşım araçları sektöründe ortaya çıkmaktadır. Yatırım malları ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1990 yılında yüzde 4.7 iken, 2002 yılında yüzde 18.8'e yükselmiştir. Tüketim mali ihracatının toplam ihracat içindeki payı ise 2002 yılında yüzde 51.5'tir (Tablo 1). Özetle yatırım mali ihracatı toplam ihracat içinde en düşük paya sahip iken ihracat artış hızı olarak birinci sırada yer almaktadır.

Türk
yatırım
mali
sanayinin
bir çok
alanda
kendi
ürettiği
bir markası
yoktur.
Bu nedenle
ihracat
artışı
yurt dışı
ana
firma ile
yapacağı
anlaşmaya
bağlıdır

tablo 3: önemli ihracatçı sektörlerin ithalatı karşılama oranı

2002			
	İhracat	İthalat	İhracat/İthalat
Diğer giyim eşyası	7.668.407	258.482	29,67
Dokumacılık ürünleri	4.244.064	2.839.283	1,49
Otomotiv sanayi ürünleri	3.160.177	2.793.462	1,13
Demir ve çelik	2.781.241	2.161.697	1,29
Meyve, sebze ve mamulleri	2.030.469	140.444	14,46
Elektrikli makina ve cihazlar	1.609.348	1.683.356	0,96
Büro makineleri ve haberleşme cihazları	1.594.371	3.173.425	0,50
Diğer elektriksiz makineler	1.102.916	5.489.873	0,20
Diğer kimyasallar	958.702	4.108.212	0,23
Diğer ulaşım araçları	938.879	1.176.588	0,80
Metal eşya	878.343	729.784	1,20
Alçı, çimento vb. inşaat malzemeleri	551.940	28.777	19,18
Kauçuk mamulleri	509.015	329.358	1,55
Cam ve cam eşya	410.677	150.402	2,73
Plastikler	402.137	2.059.564	0,20
Deri ve kürkten giyim	388.202	24.806	15,65
Tütün ve mamulleri	385.033	207.916	1,85
Kağıt-karton ve kağıt, karton esaslı mamuller	305.778	830.993	0,37

Kaynak: www.disticaret.gov.tr

Notlar: Veriler 1000 dolardır.

300.000.000 doların altındaki ihracatçı sektörleri tabloda yer verilmemiştir.

Tablo 3, önemli ihracatçı sektörlerin dış ticaret göstergelerini vermektedir. Görüldüğü gibi, 2002 yılında önemli ihracat artışının yaşandığı ve kısmen yatırım malları sektörüne, kısmen ise dayanıklı tüketim malları sektörüne dahil olan otomotiv, elektrikli ve elektriksiz makineler, büro araçları ve ulaşım araçları ihracatı Türkiye'nin 1980 yılından beri konvansiyonel ihracatçı sektörlerinin hemen arkasında bazen de önünde yer almaya başlamıştır⁷. Bu sektörler gerek toplam ihracat hacmi, gerek ihracatlarındaki büyüme açısından bir sıçrama göstermişlerdir. Ancak bu sektörlerin dış ticaret dengesi açısından önemli bir zafiyet taşıdıkları görülmektedir, çünkü ihracatın ithalatı karşılama oranı göz önüne alınarak incelendiğinde, bu sektörlerin önemli ithalatçı sektörler arasında da yer aldıkları görülmektedir. Bu yüksek ithalat hacmi, üreticilerin kendi sektörlerinden ihtiyaç duydukları ithal girdilerin yüksek olduğunu (otomotiv yan sanayi ya da yedek parça gibi) ve ihraç edilen birçok üründe iç pazarlarda ithalatla rekabet edilemediğini (yerli üretim otomobillerin lüks sınıftaki ithal otomobillerle rekabet edememesi gibi) göstermektedir. Bir başka deyişle, bu sektörlerin henüz genel anlamda döviz kazandırıcı olduklarından söz etmek zordur.

Diğer yandan, Türk yatırım malı sanayinin bir çok alanda kendi ürettiği bir markası yoktur. Bu nedenle ihracat artışı yurt dışı ana firma ile yapacağı anlaşmaya bağlıdır. Bu olgu ihracatta pazar ve ürün seçimi konusunda bazı kısıtlamaları doğurabilmektedir. Bu kısıt nedeniyle Türkiye'nin sahip olabileceği ihracat kapasitesinin kendi markasını üreten Güney Doğu Asya ülkeleri kadar yükselmesini ve süreklilik arz etmesini beklemek yerinde olmaz. Bu olgu, çoğunluğu lisans altında üretim yapan otomotiv, elektronik, haberleşme cihazları, beyaz ve kahverengi eşya için de geçerlidir.

III. Türkiye ekonomisinde ihracatın ithalata bağımlılığı

İhracat artışı gösteren sektörler ihracatın ithalatı karşılama oranı göz önüne alınarak incelendiğinde, bu sektörlerin yüksek ithalat hacmine sahip oldukları görülmektedir. Dolayısıyla, son yıllarda ihracat artışı gösteren sektörlerin genel anlamda döviz kazandırıcı olduklarından söz etmek için henüz erkendir. İhracat artışının net döviz kazandırıcı olması için bu sektörlerin ithalat gereksinimlerini azaltacak şekilde yatırımlar yapılması gerekmektedir. İhracatçı sektörlerin ithalat gereksinimi

sadece kendi sektörlerinden kaynaklanmamakta, diğer bir çok sektörü de kapsamaktadır. Bu konunun etrafı olarak incelenilebilir. Bu konuda yapılan çalışmalar (Ersel ve Temel, 1990; Yentürk, 1992b, Yentürk, 1994; Yentürk, 2003c) ihracatın ithalata bağımlılığının arttığını göstermektedirler. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde 1979, 1990 ve 1996 tabloları kullanılarak ihracatın ithalata bağımlılığının gelişimi incelenmeye çalışılacaktır⁸.

III.1. yöntem

Bu bölümde iki temel soruya cevap verilmeye çalışılacaktır: Bunlardan birincisi ihracatı bir birim artığında toplam ithalat talebi (kendisi dahil diğer tüm sektörlerden olan ithalat talebi) en çok artan sektörlerin hangileri olduğudur. Böylece sanayideki tüm sektörler, ihracatları bir birim artınca toplam ithalatı ne kadar artıracakları bakımından sıralanmış olacaktır. Bu incelemeyle, 1996 yılında sanayide önemli ihracat payına sahip sektörlerin sıralamadaki yerleri saptanabilecek ve bu sektörlerin 1979-1990-1996 arası ithalata bağımlılıkları açısından değerlendirilmesi yapılabilir. Söz konusu inceleme ithalat ters matrisinin sütun toplamalarına dayanılarak yapılacaktır.

İkinci soru ise, 1979 ve 1996 yıllarında gerçekleşen ihracatın ne kadar ithalata neden olduğu ile ilgilidir. Ayrıca sektörlerin gerçekleştirdikleri ihracatın ayrı ayrı ne kadar ithalata neden oldukları araştırılacak ve bunların toplam ihracatın içindeki paylarına bakılacaktır. Bu ikinci soruya cevap verilebilmesi için 1979 ve 1996 ithalat ters matrisleri aynı yılların ihracat vektörleriyle çarpılıp ihracatın ithalat gerekleri hesaplanacaktır.

Çalışmanın yöntemi olarak, DİE tarafından 1979 ve 1990 yılları için 64x64 sektör bazında hazırlanmış olan mal akım ve ithalat akım tabloları ve 1996 yılı için 98x98 sektör bazında hazırlanmış olan mal akım ve ithalat akım tabloları 37x37 sektör bazında toplulaştırılmıştır⁹. Daha sonra her yıl için söz konusu mal akım ve ithalat akım tabloları kullanılarak ithalat ters matrisleri hesaplanmıştır.

İthalat ters matrisi $R = A_m(I - A_d)^{-1}$ olarak ifade edilebilir.

$A =$ Girdi-çıkış katsayılar matrisi

$A_m =$ İthalat akım katsayılar matrisi

$A_d =$ Yurt içi katsayılar matrisi

$I =$ Birim matrisi

Son
yıllarda
ihracat
artışı
gösteren
sektörlerin
genel
anlamda
döviz
kazandırıcı
olduklarından
söz
etmek
için
henüz
erkendir

R matrisinin elemanları rij, j sektörünün ürününe olan son talep (örn. ihracat) bir birim artığında, bunu karşılayacak üretimin yapılabilmesi için i sektöründen ne kadar ithalat yapılması gerektiğini gösterir. R matrisinin sütun toplamlarından her biri, ilgili kesimin ürününe son talep bir birim artığında bütün kesimlerin yapmak zorunda oldukları ithalatı gösterir. Bunlar geriye bağ etkisini verir ve büyüktür küçüğe sıralanmaları, sektörlerin bir birim ihracatlarının gerektirdiği ithalat miktarına göre sıralanmaları anlamına gelir.

R matrisinin satır toplamlarından her biri ise, bütün kesimlerin ürünlerine olan son talep birer birim artığında her sektörün ne kadar ithalat yapması gerektiğini gösterir. Bunlar ileriye bağ etkisini gösterir ve sektörlerin büyüklüklerine göre sıralanmaları, ihracatta her sektörde meydana gelecek birer birimlik artışın neden olduğu ithalat artışının hangi sektörlerde daha çok olduğunu gösterir (Şenesen, 1990; Şenesen ve Küçükçiftçi, 1991). R matrisinin belirli bir yılın ihracat sektörü ile çarpılması ise her sektör için o yıl gerçekleşen ihracatın gerektirdiği ithalat miktarlarını göstermektedir (Ersel ve Temel, 1990; Yentürk, 1994).

III.2) ithalat ters matrisinin sütun toplamları

Tablo 4, 1979, 1990 ve 1996 yılları için hesaplanmış olan ithalat ters matrisinin sütun toplamlarını 37 sektör için vermektedir. Sütun toplamları herhangi bir sektörün ihracatı bir TL

artığında, kendi dahil tüm sektörlerden ne kadar mal ithal etmek gerektiğini gösterir. Yani ayrı ayrı her sektörün girdi yönünden ithalata bağımlılığını verir.

Bu kısımda amaç, sanayide en önemli ihracat payına sahip sektörlerin ithalata bağımlılıklarındaki değişmeyi ölçmektir. 1996 yılı itibarıyla ihracatın sanayi sektörleri arasındaki dağılımı incelendiğinde, dokuma-giyim, makine, demir-çelik, gıda, diğer kimyasallar, motorlu taşıt araçları, sebze ve meyve sanayi, çimento ve taş toprağa dayalı sanayi ve metal eşya ilk on sırada yer almaktadır (Tablo 4). Bu sektörlerin ihracatı toplam ihracatın yaklaşık yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Bu nedenle ithalat ters matrisinin sütun toplamlarından yola çıkarak bu 10 sektörlerin ithalata bağımlılıklarında görülen gelişmeler tabloda işaretlenmiştir.

Tablo 4'ün son satırında yer alan toplam satırından görülebileceği gibi, her sektörde 1 TL'lik bir ihracat artışı (toplam 37 sektörde 37 TL'lik bir ihracat artışı) 1979 yılında 3,5 TL'lik bir ithalata neden olurken bu 1990 yılında 6,1 ve 1996 yılında 6.6 TL'lik bir ithalata neden olmaktadır, bir başka deyişle 1979 -1996 arası, ekonomide ihracatın ithalata bağımlılığı 37 sektörlük toplulaştırma ile yüzde 88,7 artmıştır.

Tablo 4'ün 1., 3. ve 5. sütunları her sektör için ayrı ayrı 1 TL'lik ihracat artışının kaç TL'lik ithalat artışına neden olduğunu göstermektedir. Örneğin, hazır giyim sektöründe 1 TL'lik ihracat artışı 1979 yılında 0.029 TL'lik bir itha-

R matrisinin belirli bir yılın ihracat sektörü ile çarpılması ise her sektör için o yıl gerçekleşen ihracatın gerektirdiği ithalat miktarlarını göstermektedir

tablo 4: ithalat ters matrisi ($R = A_m(I-A_d)^{-1}$) sütun toplamları

SEKTÖRLER	1979 TOPLAMI	1979 % PAY	1990 TOPLAMI	1990 % PAY	1996 TOPLAMI	1996 % PAY	1979-1996 ARTIŞI	1996 İHRACATÇI SEKTÖRLER
1 TARIM HAYVANCILIK ORMANCILIK BALIKÇILIK	0.040362	1.15	0.051210	0.83	0.073613	1.11	32.39	1
2 İMARET PETROL	0.043797	1.24	0.045959	0.75	0.045573	0.69	4.02	2
3 MEZBAHA ÜRÜNLERİ	0.037796	1.07	0.075720	1.23	0.164347	2.47	334.94	3
4 SEBZE VE MEYVE İŞLEME SANAYİ	0.039974	1.13	0.111680	1.82	0.072755	1.09	82.01	4
5 BİTKİSEL VE HAYVANSAL YAĞLAR İMALİ	0.124865	3.64	0.196979	3.20	0.100411	1.51	-19.58	5
6 SEKER ÜRETİMİ	0.081312	2.31	0.075521	1.23	0.138481	2.05	87.85	6
7 ÜK VE ÜKLU MAMULLER VE DİĞER BESİN MADDELERİ	0.042810	1.21	0.122597	1.89	0.100229	1.53	154.00	7
8 ALKOLLÜ İÇKİLER	0.025304	0.72	0.073489	1.20	0.073943	1.15	211.59	8
9 ALKOLSUZ İÇKİLER	0.069441	1.97	0.069296	1.20	0.082835	1.42	33.69	9
10 TUTUN SANAYİ	0.025487	0.72	0.046649	0.76	0.166722	2.51	554.18	10
11 DOKUMA SANAYİ (ÇİCİRLAMA DAHİL)	0.062436	1.77	0.022256	1.50	0.204196	3.07	227.04	11
12 ELBİSE, GİYİM EŞYASI VE DOKUMADAN HAZIR EŞYA	0.029219	0.83	0.143823	2.34	0.126052	1.90	331.41	12
13 DERİ VE KURK ÜRÜNLERİ	0.060965	1.43	0.105946	1.72	0.256018	3.85	406.31	13
14 AYAKKABI SANAYİ	0.038194	1.08	0.113571	1.84	0.359422	5.40	843.27	14
15 AĞAC VE MANTAR ÜRÜNLERİ (MOBİLYA HARİC)	0.040036	1.14	0.045455	0.79	0.152395	2.29	280.57	15
16 AĞAC MOBİLYA VE MEFRUSAT SANAYİ	0.039963	1.13	0.117830	1.92	0.141996	2.13	255.28	16
17 KAGIT VE KAGIT ÜRÜNLERİ	0.182520	2.91	0.220318	3.58	0.200060	3.01	95.13	17
18 BASIM, YAYIM VE ÇİLTİCİLİK	0.128181	3.64	0.159501	2.53	0.136328	2.08	7.92	18
19 DİĞER PETROL VE KÖMÜR ÜRÜNLERİ	0.342275	9.71	0.435463	7.09	0.354480	5.33	3.88	19
20 KİMYASAL GÜBRELER İMALİ	0.184191	5.23	0.269553	4.38	0.339265	5.10	84.15	20
21 DİĞER KİMYASAL MADDELER İMALİ	0.207877	5.93	0.238339	4.00	0.240228	3.61	27.04	21
22 İLAÇ SANAYİ	0.153225	4.49	0.228903	3.72	0.220999	3.48	45.36	22
23 KAÇUK VE KAÇUK ÜRÜNLERİ	0.149043	4.23	0.300092	4.89	0.182498	2.74	22.46	23
24 PLASTİK ÜRÜNLERİ	0.139094	3.95	0.279098	4.48	0.421085	6.33	202.73	24
25 CAM VE CAMDAN MAMUL EŞYA SANAYİ	0.097433	2.76	0.131180	2.13	0.164698	2.48	59.04	25
26 ÇİMENTO VE DİĞER TAŞA TOPRAGA DAYALI SANAYİ	0.108796	3.09	0.111003	1.82	0.105493	1.59	-3.05	26
27 DEMİR, ÇELİK ANA SANAYİ	0.172597	4.90	0.370983	6.04	0.252382	3.79	46.23	27
28 DİĞER METAL ANA SANAYİ	0.134038	3.83	0.246329	4.01	0.242836	3.65	79.96	28
29 METAL EŞYA SANAYİ	0.104805	2.97	0.202955	3.30	0.212632	3.20	102.79	29
30 MAKİNA (ONARIM DAHİL)	0.139158	3.95	0.241304	3.93	0.199368	2.90	41.33	30
31 MOTORLU KARA ULASIM ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	0.156070	4.45	0.180738	2.94	0.200316	3.15	33.35	31
32 DENİZ ULASIM ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	0.094224	1.54	0.124703	2.19	0.078577	1.18	44.91	32
33 DEMİRYOLLARI ULASIM ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	0.046165	1.40	0.070551	1.25	0.156577	2.35	216.47	33
34 DİĞER TAŞIM ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	0.107438	3.05	0.184415	2.87	0.163902	2.46	52.55	34
35 DİĞER İMALAT SANAYİ	0.058453	1.69	0.209460	3.27	0.252137	3.79	278.42	35
36 ELEKTRİK, GAZ VE SU	0.060289	2.56	0.035262	0.57	0.139435	2.10	54.43	36
37 İNŞAAT, ULASTIRMA, HABERLEŞME, HİZMETLER	0.039217	1.11	0.067675	1.10	0.087250	1.31	71.48	37
TOPLAM	2.824148	100	6.148437	100	6.851663	100	88.74	

Kaynak: DİE, 1979, 1990 ve 1996 yılı girdi-çıktı tablolarından hesaplanmıştır.

lata neden olurken, 1990 yılında 0.14 ve 1996 yılında 0.13 TL'lik bir ithalata neden olmaktadır. Tablo 4'ün 7. sütunu 1979-1996 arasında sektörlerin ithalata bağımlılığındaki artış oranlarını vermektedir. Son satıra bakıldığında yüzde 88.7 olarak bulunan ithalata bağımlılık-taki bu ortalama artış sektörel olarak incelendiğinde farklılıklar göstermektedir. İthalata bağımlılıklarda 1979 ve 1996 arasında görülen artışın sektörel incelenmesi hazır giyim sektöründe yüzde 331; dokuma sektöründe yüzde 227; makine sektöründe yüzde 41; demir-çelik sektöründe yüzde 46 oranında bir artışa işaret etmektedir (sütun 7).

Her sektörün ihracatının neden olduğu ithalatın toplam ithalat gereği içindeki paylar seneler için 2., 4. ve 6. sütunlarda verilmektedir. Yine örnek olarak birinci ihracatçı sektör olan hazır giyim sektörüne bakıldığında, ihracat artışının neden olduğu toplam ithalat artışı yüz kabul edildiğinde, hazır giyim bunların içindeki payı 1.90 olduğu (sütun 6) görülmektedir. Bu oran dokuma için 3.07, makine için 2.96, demir-çelik için 3.79 olarak hesaplanmaktadır. Kimya-petrol ve ürünleri gibi ara sanayiler dışarıda bırakıldığında, ihracatçı sektörlerin neden olduğu ithalatın oranları yüksek çıkmakta ve 1979'a göre yükselme göstermektedir.

Özetle tablo 4, gerek ekonominin gerek ihracatçı sektörlerin ithalata bağımlılığında artış olduğunu göstermektedir. Özellikle 1979-

1990 yılları arasında kendini gösteren bu artış daha düşük bir hızla da olsa 1990-1996 arasında da devam etmektedir.

III.3) İthalat ters matrisinin ihracat vektörü ile çarpılması

Şimdiye kadar yapılan incelemeler ihracatın her sektör için bir birim artması durumunda ithalat gereklerinin ne olduğunun incelenmesine dayanıyordu. Bunun yanı sıra, ithalat ters matrisini ilgili yıllarda gerçekleştirilmiş ihracat ile çarparak sektörlerin gerçekleştirdikleri ihracatın ithalat gereklerini hesaplamak mümkündür. Tablo 5'in 1. ve 3. sütunları sırasıyla 1979 yılı ve 1996 yılı toplam ihracat rakamlarını vermektedir. 2. ve 4. sütunlar ise ihracatın ithalat gereğini göstermektedir ve ilgili yılın ithalat ters matrisleri (37x37) ile ilgili yılın ihracat vektörünün (1x37) çarpılması sonucu hesaplanmıştır.

Tablo 5'in son satırı incelendiğinde, 1979 yılı ihracatının 102.768 milyon TL olduğu, bu ihracatın neden olduğu ithalatın ise 5.419 milyon TL olduğu görülmektedir. 5. sütunun son satırından görülebileceği gibi 1979 yılında bir TL'lik ihracat yapmak için 0.05 TL'lik ithalat gerekmektedir. 1996 yılında ise toplam ihracat 3.653.236.279 milyon TL'dir. Bunun neden olduğu ithalat ise 415.115.884 milyon TL olmaktadır. 6. Sütunun son satırından görülebileceği gibi, 1996 yılında, 1 TL'lik ihracat yapı-

Kimya-
petrol ve
ürünleri
gibi
ara
sanayiler
dışarıda
bırakıldığında,
ihracatçı
sektörlerin
neden
olduğu
ithalatın
oranları
yüksek
çıkarmakta ve
1979'a
göre
yükselme
göstermektedir

tablo 5: 1979 ve 1996 ihracatın ithalat gereği

	1979 TOPLAM İHRACAT MİLYON TL 1	1979 İHRACATIN İTHALAT GEREĞİ MİLYON TL 2	1996 TOPLAM İHRACAT MİLYON TL 3	1996 İHRACATIN İTHALAT GEREĞİ MİLYON TL 4	1979 İHRACATIN İTHALAT GEREĞİ / İHRACAT 2/1 5	1996 İHRACATIN İTHALAT GEREĞİ / İHRACAT 4/3 6
1) TARIM, HAYVANCILIK, ORMANCILIK, BALIKÇILIK	13005	87	165 480 208	17 294 893	0,01	0,10
2) MADEN, PETROL	3019	1583	23 024 206	88 259 776	0,52	3,83
3) MEZBANA URUNLERİ	664	4	15 076 375	6 079 081	0,01	0,40
4) SEBZE VE MEYVE İŞLEMESANAYİ	5432	0	56 817 327	111 692	0,00	0,00
5) BİTKİSEL VE HAYVANSAL YAĞLAR (İMALİ)	1040	128	19 388 022	1 178 148	0,12	0,06
6) SEKER ÜRETİMİ	23	0	360 966	541 268	0,00	1,36
7) URN VE URUNLU MAMÜLLER VE DİĞER BESİN MADDELERİ	11782	12	95 319 915	3 261 968	0,00	0,03
8) ALKOLÜLÜ İÇKİLER	207	0	19 801 276	599 068	0,00	0,03
9) ALKOLÜLSİZ İÇKİLER	2	0	24 061 354	0	0,00	0,00
10) TUTUN SANAYİ	4390	0	18 591 088	83 379	0,00	0,00
11) DOKUMA SANAYİ (ÇİRCİRLAMA DAHİL)	17807	129	263 949 924	24 571 368	0,01	0,09
12) ELİBİSE GİYİM EŞYASI VE DOKUMADAN HAZIR EŞYA	3430	0	287 561 257	0	0,00	0,00
13) DERİ VE KURK URUNLERİ	25	0	16 512 744	5 115 690	0,01	0,31
14) AYAKKABI SANAYİ	126	0	11 479 443	0	0,00	0,00
15) AĞAC VE MANTAR URUNLERİ (MOBİLİYA HARİC)	89	1	5 424 729	1 115 652	0,01	0,21
16) AĞAC MOBİLİYA VE MEPRUSAT SANAYİ	21	0	5 389 627	0	0,00	0,00
17) KAGIT VE KAGIT URUNLERİ	152	87	5 034 435	11 893 190	0,44	1,50
18) BASIM, YAYIM VE ÇİLTÇİLİK	25	9	14 157 771	689 897	0,01	0,05
19) DİĞER PETROL VE KÖMÜR URUNLERİ	139	793	22 162 481	17 084 709	0,74	0,77
20) KİMYASAL GÜBRELER (İMALİ)	0	641	1 492 085	3 665 583	0,00	2,46
21) DİĞER KİMYASAL MADDELER (İMALİ)	817	936	87 679 274	81 964 966	1,02	1,05
22) İLAÇ SANAYİ	133	17	11 580 612	3 110 738	0,13	0,27
23) KAÇUK VE KAÇUK URUNLERİ	77	20	16 980 996	2 058 198	0,26	0,13
24) PLASTİK URUNLERİ	48	0	16 266 629	1 281 509	0,01	0,08
25) CAM VE CAMDAN MAMUL EŞYA SANAYİ	1117	38	16 507 910	7 12 369	0,01	0,04
26) ÇİMENTO VE DİĞER TAŞA TOPIRAĞA DAYALI SANAYİ	1483	34	31 889 289	7 796 305	0,22	0,06
27) DEMİR, ÇELİK ANA SANAYİ	1171	391	117 785 828	57 149 512	0,33	0,48
28) DİĞER METAL ANA SANAYİ	485	86	22 656 577	17 838 852	0,18	0,79
29) METAL EŞYA SANAYİ	439	106	26 605 787	952 267	0,25	0,04
30) MAKİNA (ONARIM DAHİL)	537	132	132 871 808	33 471 115	0,14	0,25
31) MOTORLU KARA ULAŞIM ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	1272	197	89 445 834	12 912 408	0,16	0,18
32) DENİZ ULAŞIM ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	1	1	4 400 783	177 550	0,77	0,04
33) DEMİRYOLLARI ULAŞIM ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	4	11	56 383	53 651	2,63	0,95
34) DİĞER TAŞIMA ARAÇLARI (ONARIM DAHİL)	0	4	8 336 195	3 557 789	0,00	0,43
35) DİĞER İMALAT SANAYİ	875	7	17 883 392	5 466 142	0,01	0,31
36) ELEKTRİK, GAZ VE SU	183	46	2 162 078	0	0,28	0,02
37) İNŞAAT, ULAŞTIRMA, HABERLEŞME, HİZMETLER	32299	1	1 896 699 518	0	0,00	0,00
TOPLAM	102 768	5 419	3 653 236 279	415 115 884	0,05	0,11

* 1979 ve 1996 yılı ihracatı ilgili yıllara girilmiştir tablolarından alınmıştır.

** 2. ve 4. sütun ilgili yılın ithalat ters matrisi (R) ile ihracat vektörünün çarpımından elde edilmiştir.

bilmek için 0.11 TL'lik ithalat yapmak gerekmektedir.

Bu hesaplamalardan elde edilebilecek sonuca göre 1979 -1996 arası ihracatın ithalat gereği yüzde 115 artış göstermiştir. Benzeri artışları önemli ihracatçı sektörleri içinde bulmak mümkündür. Tablo 5'den de izlenebileceği gibi, gıda sektörleri, dokuma sektörü, taş toprağa dayalı sanayi, makina sanayi bunların arasındadır. Bütün bu bulgular gerçekleşen ihracatların hem tüm sektörlerde hem de ihracatçı sektörlerde ithalata olan bağımlılıkların yüksek oranlarda arttığını göstermektedir.

sonuç

1980 yılından sonra uygulanan politikalar önceleri bir ihracat artışı sağlamış olsalar bile reel sektöre yapısal bir rekabet gücü kazandırmakta yeterli olmamışlardır. Yukarıda çeşitli dönemler itibarıyla uygulanan politikaların ticarete konu olan sektörlerle, özellikle imalat sanayine yönelik yatırım kararlarını nasıl olumsuz etkilediği tartışılmıştır. Esas olarak 1994 yılından sonra ekonomide üretilen kaynaklar ve borç alınan kaynaklar büyük oranda finans ve hizmet sektörlerinde kullanılmıştır. Ekonominin dış borç alma kapasitesinin yaşanan iktisadi krizler nedeniyle sınırlı olması, ekonominin ihtiyaç duyduğu dövizin elde edilebileceği ihracatçı sektörlerin önemini tekrar ortaya çıkarmıştır. Yıllardır yatırımların oldukça durağan olduğu bu dışa açık sektörlerin hızlı ihracat artışını, ithalatı çok artırmadan ve büyüme hedeflerini uzun süre daraltmadan gerçekleştirmelerinde etkili olabilecek politikalar günümüzde de uygulanmamaktadır.

Uzun soluklu, cari açığı kapatabilecek ve dış borçların servislerini de gerçekleştirebilecek bir ihracat artışının sağlanabilmesi olasılığının yüksek olmamasının nedenleri arasında yıllardır yatırımdan uzak durulması, tümüyle parasal teşviklere yer verilmesi, bu parasal teşviklerden en önemlisi olan döviz kurunun spekülasyon sermaye hareketlerinin etkisi altında olması ve ithalata bağımlılığın yüksek olması sayılabilir.

İthalatın alt kategoriler açısından incelenmesi, yüksek devalüasyonların yaşandığı 1994 ve 2001 ekonomik krizlerinde bile ara malı ithalatının artmaya devam ettiğini göstermektedir. İthalat fiyatının artmasından sadece tüketim malı ithalatı ters yönde etkilenmektedir. Ara malı ithalatında daralma ancak ekonomik durgunluk döneminde ortaya çıkmaktadır.

Bu ilişkiler ekonominin ithalata bağımlılığı ve büyüme hedeflerinin yüksek ara malı ithalatını beraberinde getireceği konusunda ipuçları vermektedir.

Toplam ihracat içinde yatırım malı ihracatının payı, 2002 yılı için, yüzde 18.8 iken tüketim malı ihracatının payı yüzde 51.5'tir. Bir başka deyişle, Türkiye esas itibarıyla, tüketim malı ihracatı yapan bir ülkedir. Ancak yaşanan ciddi devalüasyona rağmen, 1994 yılında ve 2001 yılında, tüketim malları ihracatının GSMH içindeki payındaki artış, diğer iki kategoride yaşanan artışın altında kalmıştır. Toplam ithalatın içinde en düşük paya sahip olan yatırım malları ihracat artış hızı ise 1994 yılında yakalanan hızlı büyüme temposunu sürdürebilmiştir. Bu nedenlerle, tüketim malları grubuna dahil olan hazır giyim, gıda gibi sektörlerde ihracat fiyatı düşürülerek rekabet gücünün artırılması olanağı artık oldukça sınırlıdır. Devalüasyonların etkisi yeni sektörlerde kendini göstermektedir.

Devalüasyondan sonra artış gösteren tüketim malları ihracatının önemli bir bölümü binek otomobil, evde kullanılan elektrikli eşyalar arasında yer alan beyaz ve kahverengi eşyadır. Yatırım malları ihracatındaki artış, esas itibarıyla makine ve binek otomobil hariç ulaşım araçları sektöründe ortaya çıkmaktadır. Yeni ihracatçı sektörler olarak tanımlanabilecek olan tüm bu sektörler dış ticaret açısından önemli bir zafiyet taşımaktadırlar, çünkü ihracatın ithalatı karşılama oranı göz önüne alınarak incelendiğinde, bu sektörlerin önemli ithalatçı sektörler arasında da yer aldıkları görülmektedir. Bir başka deyişle, ihracat/ithalat oranı yüksek olan bu sektörlerin henüz genel anlamda döviz kazandırıcı olduklarından söz etmek zordur.

1980 yılından günümüze izlenen iktisat politikaları ihracatın ithalata bağımlılığına etkisi açısından incelendiğinde, bu politikaların yatırım ve verimlilik artışına dayalı bir ihracat artışı ve ithalat azalmasına yol açtığı söylenemez. Bu politikaların ihracatın ithalata bağımlılığı üzerinde nasıl bir etkisinin olduğunun incelenmesi için bu çalışmada ihracat artışının neden olduğu ithalat artışı incelenmiştir. Leontief girdi-çıkı modeli yardımıyla yapılan incelemeden çıkan sonuçlara göre, 1979-1996 arasında ihracatın ithalata bağımlılığı yüzde 88.7 artmıştır, birçok önemli ihracatçı sektörlerin ihracat artışlarının neden olduğu ithalat gereği ise ortalamanın üzerinde artmaktadır.

1994
yılından
sonra
ekonomide
üretilen
kaynaklar ve
borç
alınan
kaynaklar
büyük
oranda
finans ve
hizmet
sektörlerinde
kullanılmıştır

dipnotlar:

- 1) Türk imalat sanayinde girdi maliyetlerinin %70'lere varan kısmı girdi maliyetlerinden, geri kalanı ise ücretler dahil diğer maliyetlerden oluşmaktadır. Girdilerdeki dışa bağımlılık nedeniyle döviz kuru en önemli uluslararası rekabet gücü faktörü olarak çıkmaktadır. Diğer önemli faktör olan verimlilik artışının gelişimi ve bu gelişimin nedenlerini tartışan bir çalışma için bkz Onaran ve Yentürk, 2001.
- 2) Tarım, imalat, maden ve turizmi içeren uluslararası ticarete konu olan sektörler, diğerleri ise geri kalan hizmet sektörlerini içeren ticarete konu olmayan sektörlerdir. Her ne kadar bu sektörler mutlak olarak bir gruba dahil olmasalar da uluslararası literatürde ilgili incelemeler için başvurulan temel iki ayırım bu şekilde yapılmaktadır. Yatırımların sektörler arasındaki dağılımı ve dağılımı etkileyen faktörlerin incelenmesi için bkz. Yentürk, 2003a.
- 3) 1994 krizinin derinlemesine tartışıldığı kaynaklar olarak bkz. Yentürk, 2003c; Yentürk, 1999; Öniş, 1996; Özatay, 1996; Ersel, 1996; Uygun, 1994.
- 4) 2001 krizinin derinlemesine tartışıldığı kaynaklar olarak bkz. Yentürk 2003c; Özatay ve Sak 2002; Akyüz

ve Boratav, 2002; Ersel, 2000; Öniş, 2003; Alper ve Öniş, 2003.

- 5) SITC-Rev 3'e göre Yatırım malı: Enerji makineleri, büro makineleri, kontrol cihazları, elektrikli ve elektriksiz makineler ve binek otomobiller hariç ulaştırma araçları. Ara malı: sanayide kullanılan gıda, kimya, plastik, kağıt, dokumacılık, demir çelik, kömür petrol doğal gaz ve türevleri, yedek parça. Tüketim malı: gıda, benzin, binek oto, ilaç, evde kullanılan elektrikli ve elektriksiz makineler, mobilya vb.'dir.
- 6) Reel döviz kurundaki artış yerli paranın değer kaybı anlamına gelmektedir.
- 7) Yatırım, ara ve tüketim malı kategorilerine göre ihracat verilerinde alt sektörlerle inilememektedir. Bu nedenle Tablo 4'teki sektörel verilerde otomotiv ve makine sektörlerinin tüketim ve yatırım malı kategorilerine göre ayrı ayrı tasnif edilmesi mümkün olmamıştır.
- 8) En son yayımlanan girdi-çıkıtı tablosu 1996 yılının verilerini kapsamaktadır.
- 9) Toplulaştırma yöntemi için bkz Yentürk, 2003c.

kaynakça:

Akyüz, Y.(1993), Financial Liberalization: The Key Issues, UNCTAD Discussion Paper no, 56.

Akyüz, Y. ve Boratav, K. (2002) The making of the Turkish financial crisis, www.bagimsizsosyalbilimciler.org

Alper, C.E. ve Öniş, Z. (2003) Emerging Market Crises and the IMF: Rethinking the Role of the IMF in Light of Turkey's 2000-2001 Financial Crisis, Canadian Journal of Development Studies, vol. XXIV, no 2, s. 267-284.

Amadeo, E.J. (1996), The Knife-Edge of Exchange-Rate-Based Stabilization: Impact on Growth, Employment and Wages, UNCTAD Review, s. 1-26.

Boratav, K.(1990), Stabilization and Adjustment Policies and Programmes: Country Study, Turkey, WIDER, Helsinki.

Boratav, K. Türel, O. ve Yeldan, E. (1994) Distributional Dynamics in Turkey under "Structural Adjustment" of the 1980s, New Perspectives on Turkey, (11), s. 43-69.

Bruno M. vd. (1991) Lessons of Economic Stabilisation and its Aftermath, MIT Press, Cambridge MA.

Calvo, G. Leiderman, E. ve Reinhart, C. (1993) Capital Inflows and Real Exchange Rate Appreciation in Latin America, IMF Staff Papers, vol 40, no 1, s. 108-151.

Calvo, G. ve Vegh, C.A. (1999), Inflation Stabilization and BOP Crises in Developing Countries, Taylor, J. ve Woodford (ed) Handbook of Macroeconomics, North Holland içinde.

Calvo, G., (1994), "The Management of Capital Flows: Domestic Policy and International Cooperation", International Monetary and Financial Issues for the 1990s, vol. IV, UNCTAD, s. 57-75.

Cho, Y.J. ve Khaikhat, D. (1989) Lessons of Financial Liberalization in Asia: A Comparative Study, World Bank Discussion Paper, no 50.

Corbo, V. ve De Melo, J. (1987) Lessons from the Southern Cone Policy Reforms, The World Bank Research Observer, vol 2, no 2.

Ersel, H. (1996) The timing of capital account liberalisation: The Turkish experience, New Perspectives on Turkey, volume15, s. 45-64.

Ersel, H. (2000) Ekonomik İstikrar ve Uyum Programının Neresindeyiz? İşletme ve Finans yıl 15, no 173, s. 7-28.

Ersel, H. ve Temel, A.(1984), Türkiye'nin Dış Alım Başarısının Değerlendirilmesi, Toplum ve Bilim no 27, Güz.

Fernandez-Arias, E. ve Montiel, P.J. (1996) The Surge in Capital Inflows to Developing Countries: An Analytical Overview, The World Bank Economic Review, vol.10, no.1, s. 51-77.

French-Davis, R. Titelman, D. ve Uthoff, A. (1994), International Competitiveness and the Macroeconomics of Capital Account Opening, UNCTAD Review, s. 107-123.

Fontaine, J-M. (1992) Foreign Trade Reforms and Development Strategy, Routledge, Londra.

Ghosh, S. ve Pangestu, M. (1999) Indonesia: Macro-Financial Linkages and Build Up of Vulnerabilities, <http://www.nber.org/~confer/2000/currency/ghosh.pdf>.

İSO, (1990) İmalat Sanayi Sektörü ve üretim Kapasitesi Kullanım Oranı anketleri, İSO yayınları, İstanbul.

İSO, (1995), 500 Büyük İmalat Sanayi Anketleri, Ekim 1995, İstanbul Sanayi Odası, İstanbul

İstanbul Bilgi Üniversitesi (2003) Prof. Dr. Gülten Kazgan'a Armağan: Türkiye Ekonomisi, yayımlanmak üzere.

Jourmard, J. ve Reisen, H. (1992) Real Exchange Rate Overshooting and Persistent Trade Effects, The World Economy, vol. 19, no 3, s.373-388.

Kaminsy, G., Lizondo, S. ve Reinhart, C.M. (1998) Leading Indicators of Currency Crises, IMF Staff Papers, vol. 45, no 1, s.1-47.

Köse, A. ve Yeldan, E. (1998) Makroekonomik Politikalar Açısından Türk Emek Piyasasının Çözülmesi, mimeo, Ankara.

Kuczynski, P.P. (1992) International Capital Flows to Latin America: What is the Promise? Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics, 1992.

Onaran, O. ve Yentürk, Y. (2001) Do Low Wages Stimulate Investments? An Analysis of the Relationship between Wages and Investments in Turkish Private Manufacturing Industry, *International Journal of Applied Economics*, vol. 15, no 4, s. 359-375.

Öniş, Z. (1993) The Dynamics of Export-Oriented Growth in a Second Generation NIC: Perspectives on the Turkish Case 1980-1990, *New Perspectives on Turkey*, (9) s. 75-100.

Öniş, Z. (1996) Globalization and financial blow-up in the semi-periphery: Perspectives on Turkey's financial crisis of 1994, *New Perspectives on Turkey*, (15), s. 1-24.

Öniş, Z. (2003) Domestic Politics versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of the 2000 and 2001 Financial Crises in Turkey, *Turkish Studies*, vol. 4, no 2, s. 1-30.

Özatat, F. (1996) The Lessons from the 1994 crisis in Turkey: public debt (mis)management and confidence crisis, *Yapi Kredi Economic Review*, volume 7, no. 11, s.21-37.

Özatat, F. (2000) 2000-2002 Yıllarında Türkiye Ekonomisi, *İşletme ve Finans*, yıl 15, no 166, s. 17-23.

Özatat, F. ve Sak, G. (2002) Banking sector fragility and Turkey's 2000-01 financial crisis, *Brookings Trade Forum 2002*, Brookings Institution Press.

Rebelo, S. ve Végh, C.A., (1995) Real Effects of Exchange Rate Based Stabilisation: An Analysis of Competing Theories, *National Bureau of Economic Research Working Paper 5197*, Temmuz, Cambridge, MA.

Rodrik, D., (1991) Premature Liberalisation, Incomplete Stabilisation: The Özal Decade in Turkey, *Bruno vd. 1991 içinde*.

Şenesen, Ü. (1990) Türkiye Ekonomisinde Dışalınma Bağımlılık, *Boğaziçi Üniversitesi, Ekonomi ve İdari Bilimler Dergisi*, vol. 4, no 1.

Şenesen, Ü. ve Küçükçiftçi, S. (1991), Türkiye Ekonomisinin Dışa Bağımlılığı: Fiyat ve Fiyat Dışı Etmenler, *Yöneylem Araştırması ve Endüstri Mühendisliği Ulusal Kongresi*, 17-19 Haziran 1991, İstanbul.

Şenses, F., (1989), "The Nature and Main Characteristics of Recent Turkish Growth in Export of Manufacturing", *The Developing Economies*, vol. XXVII, no 1, s.19-33.

Taylor, L. (1991) *Income Distribution, Inflation and Growth: Lectures on Structuralist Macroeconomics*, MIT Press.

UNCTAD, (1992), *Trade and Development Report*, Cenevre.

UNCTAD, (2001), *Trade and Development Report*, Cenevre.

Uygur, E. (1994) Türkiye'de Ekonomik Kriz: Oluşumu, Seyri, Geleceği, *İşletme ve Finans*, vol. 9, no 100, s. 42-54.

Ülengin, B. ve Yentürk, N. (2001) Impacts of Capital Inflows on Aggregate Spending Categories: the Case of Turkey, *Applied Economics*, (33), s. 1321-1328.

Yentürk, N. (1992a) Industrialization Strategies Foreign Trade Regimes and Structural Change in Turkey: 1980-1988, *Fontaine*, 1992 içinde.

Yentürk, N. (1992b) 1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde İhracatın Yapısal Gelişimi, 3. İzmir İktisat Kongresi, *Bildiriler Kitabı*, Cilt I, 4-7 Haziran 1992, İzmir.

Yentürk, N. (1994) Türkiye Ekonomisinde İhracatın İthalata Bağımlılığı, yayımlanmamış rapor, *Diş Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK)*, Mayıs 1994, İstanbul.

Yentürk, N. (1996) Impacts of Capital Inflows on Saving and Investment: A Comparison of Turkey and Latin American countries, *Middle East Technical University Studies in Development*, 23(2), s. 67-84.

Yentürk, N. (1997) *Türk İmalat Sanayinde Ücreter, İstihdam ve Birikim*, *Friederich Ebert Vakfı*, İstanbul.

Yentürk, (1998), *Ajustement et Accumulation: La Turquie*, *Canadian Journal of Development Studies*, vol XIX, no 1, s. 55-78.

Yentürk, N. (1999) Short-term capital inflows and their impact on macroeconomic order:: Turkey in the 1990s, *Developing Economies*, volume XXXVII, no 1, s. 89-113.

Yentürk, N. (2001) Türkiye Ekonomisinin Son 20 Yılı: Yangın Söndürme Arsayı Kurtardık, *Foreign Policy*, Ağustos 2001.

Yentürk, N. (2003a) Birikimin Kaynakları, *Korkut Boratav ve Oktar Türel'e Armağan*, II. cilt, *İletişim* yayınları.

Yentürk, N. (2003b) *Körlerin Yürüyüşü : Türkiye Ekonomisi ve 1990 sonrası Krizler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Yentürk, N. (2003c) Türkiye'de Uygulanan İktisat Politikalarının İhracatın İthalata Bağımlılığı Üzerindeki Etkileri: Girdi-Çıktı Tekniği ile bir İnceleme, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003 içinde.

Yentürk, N. Ve Çimenoglu, A. (2003) Finansal Sermaye Girişi gölgesinde İstikrar Uygulaması: 2000 İstikrar Paketinin incelenmesi, Yentürk, 2003b içinde.

amele birliği'nden yeni iş kanunu'na: türkiye'de çalışma ilişkilerinin 80 yılı

giriş

Türkiye'de çalışma ilişkilerinin 80 yıllık gelişimini kısa bir yazı çerçevesinde değerlendirebilmek güç olmakla birlikte; geçmişe olduğu kadar, günümüze de ışık tutacak böyle bir değerlendirmeyi, en genel çizgileriyle ve özlü biçimde yapmayı deniyoruz. Kuşkusuz, böyle bir incelemenin farklı ölçütlere ağırlık veren değişik yaklaşımlar çerçevesinde yapılması mümkündür. Biz değerlendirmelerimizde, Türkiye'de 1930'lu yıllardan başlayarak, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde Gerhard Kessler'in ve Orhan Tuna'nın, Mülkiye'de Cahit Talas'ın ülkemizde gelişmesi için büyük çaba gösterdikleri "sosyal politika" disiplininin temelini teşkil eden "sosyal koruma" düşüncesini esas alıyoruz. Yazımızda, Türkiye'de 80 yılda çalışma ilişkileri alanında yaşanan gelişmeler; ülkenin siyasi, iktisadi ve toplumsal yaşamındaki gelişmelerle bağlantılı biçimde ele alınmaktadır. Böyle bir incelemede, 80 yıllık dönemin, kendi içerisinde yaklaşık 40'ar yıllık iki alt döneme ayrılması uygun olacaktır: 1960 öncesi ve sonrası dönemler. 1960 öncesi dönem, çalışma ilişkilerinin üç temel kurumu olan sendikal örgütlenme, toplu pazarlık ve grev-lokavt açısından belirli bir kurumsallaşmanın sağlanamadığı, 1960 sonrası dönem ise her üç kurumun bir arada varlık kazandığı bir dönemdir. Bu dönemlerin de kendi içlerinde daha homojen alt dönemlere ayrılması, değerlendirmeleri kolaylaştıracaktır. 1960 öncesi dönemde, ilk İş Kanunu'nun çıkarıldığı 1936 yılı ve çok partili yaşama geçilen 1946 yılı temel dönüm noktalarıdır. 1960 sonrası dönemde ise 12 Eylül'ün karakterize ettiği 1980 yılı gene temel bir dönüm noktası olarak belirginleşmektedir.

1920-1945 dönemindeki gelişmeler

İktisadi açıdan değerlendirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan mirasın, Cumhuriyet'in başlangıç dönemlerinde varlığını sürdürdüğü görülür. Türkiye bu dönemlerde tam bir tarım ülkesi görünümündedir. 1923 yılı itibarıyla GSMH içinde tarımın payı yüzde 39.8 iken, sanayinin payı yüzde 13.2'dir. İstih-

damin sektörel dağılımı da benzer bir yapı göstermektedir. Toplam istihdam içinde tarımın payı yüzde 89.6, sanayinin payı yüzde 4.6, hizmetler kesiminin payı yüzde 5.5'tir. İktisadi yapının bir başka önemli özelliği, tüm kesimler itibarıyla küçük üreticiliğin başat olmasıdır. *İzmir İktisat Kongresi* ve bunu izleyen dönemde, olmazsa olmaz bir amaç olarak tanımlanan sanayileşme hedefine ulaşma çabaları içerisinde, bu yapının değiştirilmesi için gayret gösterilmiştir. Bu bağlamda, milli iktisat anlayışı çerçevesinde sermaye mallarının yerli unsurlara geçmesi için çaba gösterilirken, 1927 yılında çıkarılan *Teşvik-i Sanayi Kanunu* ile özel kesimin teşviki yoluna gidilmiştir. Ancak, "liberal" olarak nitelendirilen bu dönemde, değişik nedenlerle bu amaca ulaşmada yetersiz kalmıştır.

Çalışma ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, tarım kesiminde küçük arazi mülkiyetinin, sanayi alanında ise el sanatları ve küçük imalathanelerin başat olduğu bu yapının doğal sonucu olarak; işgücü içerisinde kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçileri ağırlıklı, buna karşılık ücretliler azdır. 1921 *Sanayi Suyumu* sonuçlarına göre toplam işçi sayısı 76.216 iken, kuruluş başına düşen işçi sayısı da sadece 2'dir. Üstelik bu dönemde ücretliler, henüz kırsal kesimle bağlarını koparak sürekli bir sanayi işçisine dönüşmemişlerdir ve büyük ölçüde eğitimsiz ve niteliksizdirler. İşçi kesiminin nicel artış yanında nitelik ve süreklilik kazanması, zaman içerisinde ve tedrici olarak gerçekleşecektir. Dönem içerisinde, çalışma ilişkileri alanının gelişmemişliğine koşut olarak, alana yönelik yasalastırma çabaları da sınırlı ve "sosyal koruma" düzeyi itibarıyla düşük olmuştur. Henüz Kurtuluş Savaşı devam ederken, halkçılık ilkesinin daha sosyal tonlar taşıdığı 1921 yılında, madencilik alanında çalışma koşullarını düzenlemek için çıkarılan ve dönemine göre ileri sosyal politika önlemleri getiren 151 sayılı *Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Muteallik Kanun* ve bu çerçevede 1923 yılında oluşturulan *Amele Birliği*'ne ilişkin düzenlemeler ise sadece söz konusu bölge ve sektörle sınırlı kalmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan 1924

Ahmet
Makal*

1960
öncesi
dönem,
çalışma
ilişkilerinin
üç temel
kurumu
olan
sendikal
örgütlenme,
toplu pazarlık ve
grev-lokavt
açısından
belirli
bir kurumsal-
laşmanın
sağlanamadığı
bir
dönemdir

* Prof. Dr.
Ankara Üniversitesi
SBF

tarihli *Hafta Tatili Kanunu*, 1926 tarihli *Borçlar Kanunu* ve 1930 tarihli *Umumi Hıfzısıhha Kanunu* gibi çalışma ilişkileri açısından "dolaylı" bir nitelik taşıyan yasalar ise bu alanı bütünsel olarak düzenleme amacını gütmüyor ve sınırlı konularda düzenlemeler yapıyordu. Genel bir yasanın yokluğunda, çalışma yaşamına ilişkin düzenlemeler getiren *Borçlar Kanunu* ise liberal bir yaklaşımla işçi ve işvereni denk güçte taraflar olarak görüyor; yasada *umumi mukavele* adıyla düzenlenen toplu sözleşme kurumu, dönem koşullarında kağıt üzerinde kalarak, uygulamaya aktarılamıyordu.

Sanayileşme çabalarının yetersiz kalması yanında, 1929 dünya bunalımının etkileri, Türkiye'yi 1930'lu yılların başında yeni arayışlara yöneltmiş ve pragmatik bir yol olarak devletçi iktisat politikaları gündeme gelmiştir. Bu dönemde planlı bir sanayileşme çabası içerisine girilir ve devlet bir dizi yasal ve idari önlemlerle iktisadi yaşam üzerindeki kontrolünü artırırken, İktisadi Devlet Teşekkülleri de devletçi sanayileşmenin motoru olarak organize edilip, geliştirilmişlerdir. Bu politikaların sonucunda Türkiye tarihinde nadir görülen bir iktisadi büyüme sağlanırken; işçi kesimi de önemli bir nicel artış göstermiştir. Sadece sınırlı bir kapsamı olan İş Kanunu kapsamına giren işçilerin sayısı 1937'de 265.341'e, 1943'te ise 275.083'e yükselmişti. Devletçi iktisat politikaları izlenirken, sanayileşme sürecinin sermaye yanında işgücü açısından da düzenlenmesi zorunlu olmuş; üretimin artırılması ve düzenlenmesi gerekliliği, bunun bir aracı olarak koruyucu sosyal politika önlemlerine başvurulmasını gerekli kılmıştır. Sanayileşme sürecinde çalışma yaşamının giderek gelişmesi ve işçi-işveren ilişkisinin yaygınlaşması; bu ilişkileri genel çizgileriyle düzenleyecek bütüncül bir yasa çıkarılması düşüncesinin tedrici biçimde oluşmasına yol açmış; özellikle İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde bir işçi topluluğunun ortaya çıkması, devletçi sanayileşme sürecini sekteye uğratabileceği düşünülen sorunları engelleme isteği de bu oluşum üzerinde etken olmuştur. Bu süreçte, içsel etmenler yanında dışsal dinamikler de etkili olmuş; Türkiye'nin 1932'de Uluslararası Çalışma Örgütü'ne üye olması ve işgücünün belirli bir koruma altına alınarak çalışma yaşamının uluslararası normlarına yaklaşma gerekliliği, düzenleme ihtiyacını artırmıştır.

Söz konusu döneme siyasi açıdan damgasını vuran ise tek parti yönetimi ve onun halkçılık ideolojisidir. "Dayanışmacı" bir sosyolojik anlayış üzerinde yükselen halkçılık ideolojisi

temelinde, toplumsal sınıfların varlığı ile bunlar arasındaki sınıfsal çıkar farklılıkları ve mücadeleleri reddediliyor, toplumun farklı meslek erbabının oluşturduğu organik bir bütün olduğu savunuluyordu. Bu savunu çerçevesinde, batıda olduğu gibi farklı sınıfların çıkarlarını temsil edecek çok sayıda partiye de gerek yoktu ve Cumhuriyet Halk Partisi bütün toplumu temsil edebilirdi. Çok partili yaşama geçiş 1920'lerde ve 1930'da iki defa denenip, süreç başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, tek parti yönetimi giderek katılaşmaya ve kemikleşmeye başladı. 1936 *Ceza Kanunu* değişiklikleri, cemiyetlerin kuruluşunda bir ön izin sistemi getirerek, başka siyasal partilerin kurulmasını engelleyen 1938 tarihli *Cemiyetler Kanunu*, bu sürecin önemli bileşenleri arasındadır.

Bu ortamda, gelişmekte olan çalışma yaşamına ilişkin düzenlemelerin, dönemin siyasi ve iktisadi koşullarına uygun olması ve sınıfsal çıkar farklılığını reddeden halkçılık ilkesi doğrultusunda yapılması mukadderdi. 1936 tarihinde çıkarılan *İş Kanunu* bunu gerçekleştirdi ve iktisadi yaşamdaki devletçilik ile siyasal yaşamdaki tek parti yönetimini, çalışma yaşamında yaptığı düzenlemelerle tamamladı. Kapsama, düzenlemelerin içeriğine ve uygulamaya ilişkin geniş sınırlama ve aksaklıklar bir tarafa tutulursa, *İş Kanunu* ile Türkiye tarihinde ilk defa, çalışma ilişkileri bütüncül bir biçimde düzenlenmiş olmaktadır. Bireysel iş ilişkileri alanında işçiyi koruyucu önlemler getiren yasa, toplu iş ilişkileri alanında dönemin özelliklerine uygun otoriter düzenlemeler yapıyor; çalışma ilişkileri sisteminin asli iki aktörü olan işçi ve işveren geriye itilirken, devlet belirleyici bir ağırlık kazanıyordu. İş mücadelesi araçları olarak grev ve lokavtın kesin bir biçimde yasaklanması ve cezai müeyyidelerle bağlanması, sendikalardan söz edilmeksizin işçi temsilciliği kurumunun getirilmesi, toplu iş uyuşmazlıklarının çözümünün zorunlu tahkim sistemiyle devlete ihale edilmesi; yasanın belli başlı düzenlemeleriydi. 1938 tarihli *Cemiyetler Kanunu* ise derneklerin kurulmasına ilişkin olarak getirdiği tesvil zorunluluğu yanında, "sınıf esasına veya adına dayanan" cemiyet kurma yasağı ile tek parti döneminde zaten fiilen mevcut olmayan sendikal örgütlenme özgürlüğünü hukuken de ortadan kaldırıyordu. İş Kanunu 1967 yılına kadar çeşitli değişikliklerle yürürlükte kalacak ve grev-lokavt yasağı rejimiyle, Türk çalışma ilişkileri sisteminin omurgasını oluşturacaktı. Grev-lokavt yasağı rejimi, toplu pazarlık kurumunun gelişmesini de engelleyecek; Borçlar

1936'da
çıkarılan
İş Kanunu
iktisadi
yaşamdaki
devletçilik ile
siyasal
yaşamdaki
tek parti
yönetimini,
çalışma
yaşamında
yaptığı
düzenlemelerle
tamamladı

Kanunu'nda düzenlenen *umumi mukavele* kurumu, dönemin kendine özgü koşullarında neredeyse hiç uygulama alanı bulamayacaktı. Türkiye, 1940'lı yılların ortalarına gelindiğinde; sendikal örgütlenme ve grev-lokavtın yasak olduğu, toplu sözleşme kurumunun kâğıt üzerinde kaldığı, çalışma ilişkilerinin taraflarının sistemde söz sahibi olmadığı bir ülke durumundadır. Bu koşullar, dönemin çalışma yaşamına ilişkin uluslararası normlarına da aykırıydı.

1945 sonrası dönemdeki gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki uluslararası konjonktür ve Türkiye'nin yeni oluşan dünyada kendine bir yer bulma çabaları, içsel dinamiklerle birleşerek, siyasi ve iktisadi alanda olduğu gibi, çalışma ilişkileri alanında da önemli değişimler getirecektir. Bu değişimlerin en temel halkası, çok partili siyasal yaşama geçilmesidir. Bu çerçevede 1946'da, derneklerin kuruluşunda tescil zorunluluğunu getiren ve bazı tür cemiyetlerin kurulmasını yasaklayan 1938 tarihli *Cemiyetler Kanunu* değiştirildi. Bu değişikliklerle, CHP dışındaki siyasal partilerin kurulması yanında, sınıf esasına veya adına dayanan cemiyetlerin, bu çerçevede sendikaların kurulması da mümkün hale geldi. Bu yıllarda, devlet kendisi de, gelişmekte olan çalışma ilişkileri alanına yönelik olarak örgütlenme ve düzenleme çabaları içerisine girdi. *Çalışma Bakanlığı'nın* ve *İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun* kuruluşu, sosyal güvenlik alanına yönelik olarak *İşçi Sigortaları Kurumu'nun* kurulması ile değişik sigorta kollarının ihdası, 1949 yılında memurların sosyal güvenliğine yönelik olarak *Emekli Sandığı'nın* kurulması; 1945 yılından itibaren gerçekleşen önemli gelişmelerdir. Cemiyetler Kanunu değişikliğiyle kurulması mümkün hale gelen sendikalara ilişkin yasal düzenleme ise 1947 yılında çıkarılan *İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun*'la yapıldı. Bu yasanın çıkarılış süreci de, İş Kanunu'nda olduğu gibi, dönemin siyasal koşullarıyla bağlantılıdır ve çok partili yaşama geçiş sürecinin içsel ve dışsal dinamikleri tarafından belirlenmiştir. Bu yasayla, Türkiye'de ilk defa işçi ve işveren sendikalarının kuruluşları ve faaliyetleri düzenlenmekteydi. Bununla birlikte, yasanın düzenlemeleri dönemin uluslararası normlarından uzaktaydı. Özgür bir sendikacılık hareketinin oluşumunu değil, emek evreni üzerinde sosyal bir kontrolü temel alan yasa; sendikalar üzerinde yargı denetimi yanında yoğun bir idari denetime olanak sağlıyor, katı bir siyaset

yaşadığı getiriyor, uluslararası mesleki teşekküllere üyeliği Bakanlar Kurulu'nun iznine bağlıyordu. Sendikalar Kanunu *genel sözleşme* adı altında sendikalara toplu sözleşme yapma yetkisi tanırken, İş Kanunu'nun grev ve lokavt konusunda koymuş olduğu yasaklar da sürmekteydi. Grev konusu, 1947-1960 döneminin en sıcak gündem maddelerinden birini oluşturacak; grev hakkını savunan ve daha sonra programına da alan DP, iktidarının ilk yıllarından sonra konuyu rafa kaldırırken, iktidar döneminde buna şiddetle karşı çıkan CHP, muhalefet döneminde programına alarak, bu doğrultuda çalışmalar yapacaktı.

Ancak, tüm sınırlılıklara karşın, sendikal örgütlenmenin sağlanmış olması ve bizzatı çok partili yaşama geçiş, çalışma ilişkileri üzerinde olumlu etkiler yaptı. Bireysel çalışma ilişkileri alanına yönelik hukuksal düzenlemeler, savaş sonrası yıllarda ve özellikle DP'nin iktidarda olduğu 1950 sonrası dönemde giderek hızlandı. İş Kanunu'nda yapılan değişikliklerle kapsam genişletildi; kapsam dışında kalanlardan bir bölümü de, değişik faaliyet kollarına yönelik olarak çıkarılan *Basın İş Kanunu* ve *Deniz İş Kanunu'nun* kapsamına alındılar. Yasalar yanında, çıkarılan tüzük, yönetmelik ve kararname de Türkiye'de bir iş kodunun oluşmasına katkıda bulundu. Değişik sosyal sigorta kollarının kurulmasıyla, sosyal güvenlik alanında da önemli gelişmeler sağlandı. 1951 yılında, tedrici bir biçimde gelişecek olan asgari ücret uygulamalarına başlandı. Dönem içerisinde memurların gerçek gelirleri azalırken, işçilerin ve özellikle kamu kesimi işçilerinin çalışma ve yaşam koşullarının iyileşmesi, gerçek ücretlerinin en azından GSMH'daki artışı izleyen bir gelişme göstermesi; dönemin iktisadi dinamikleri ve sendikaların iş ihtilafları yoluyla ücret düzeyleri üzerinde etkin olmaları yanında, bireysel çalışma ilişkileri alanında yapılan düzenlemelerle de bağlantılıdır. DP iktidarının sonu olan 1960 yılına gelindiğinde, bireysel çalışma ilişkilerine yönelik düzenlemelerin içeriği itibarıyla önemli bir birikim sağlanmış durumdadır ve temel çizgileri 1961 Anayasası ile çizilen ekonomik ve sosyal hakların gelişimi üzerinde, bu birikimin de katkısı olacaktır.

Bu gelişmeler, çok sayıda iktisadi, sosyal ve siyasi etmenle bağlantılıdır. Siyasi açıdan bakıldığında, çok partili yaşamın kendine özgü dinamiği, sağlanan haklar ve gelişmeler üzerinde pekiştirici bir etki yaptı. Tüm sınırlılıklarına karşın, tek parti döneminden çok partili döneme geçiş; otoriter çizginin daha yumuşak ve

Bireysel
çalışma
ilişkileri
alanına
yönelik
hukuksal
düzenlemeler,
savaş
sonrası
yıllarda ve
özellikle
DP'nin
iktidarda
olduğu
1950
sonrası
dönemde
giderek
hızlandı

ince tutulması sonucunu doğururken, bireysel hakların gelişimine katkıda bulundu. Çok partili yaşama geçilmiş olması "...parlamentar rejimin gereği olarak geniş halk kitlelerinin toplum sahnesinde, artık seyirci değil, aktörler olarak yer alması sonucunu doğurmuştur. Siyasi iktidarlar, bu tarihten sonra, en azından seçimden seçime, işçi, köylü, esnaf gibi kalabalık halk kesimlerinin ekonomik ve sosyal isteklerini dikkate almak, bunlara şu veya bu biçimde yanıt vermek zorunda kalacaklardır." Daha önceki dönemlerden farklı olarak, artık oy hakkına sahip olan ve bu hakkını seçimden seçime iki rakip parti arasında kullanan geniş halk yığınlarının oy gücü, bölüşüm politikalarında ve sosyal politikalarda *popülist* uygulamaların varlık kazanması üzerinde etkili oldu. Programında ekonomik ve sosyal haklara geniş yer vermiş olan DP, çok partili siyasal yaşam koşullarında, bu kesimlerin çıkarlarını da göz önüne alan popülist politikalar izleyecek ve koşulların uygun olduğu dönemlerde tüm kesimleri tatmin etmeye yönelecektir. Dönem içerisinde toplu iş ilişkileri alanında yaşanan olumsuz gelişmeler nasıl Türk demokrasisinin eksikliklerini yansıtıyorsa, bireysel iş ilişkileri alanında yaşanan gelişmeler de, bizzatı çok partili yaşama geçişin bağımlı çalışanlar açısından getirdiği kazanımlara tekabül etmektedir.

İktisadi açıdan bakıldığında, belirli yıllar dışında sağlanan büyüme, kuşkusuz bireysel hakların daha geniş tutulabilmesini olanaklı kıldı. Bu dönemde ulusal gelirden, 1954 sonrasında yaşanan görece iktisadi daralmaya karşın, önemli artışlar sağlandı. 1948-1960 döneminde GSMH'daki artış oranı yüzde 91, kişi başına artış oranı ise yüzde 39'du. GSMH artarken, sektörel dağılımı da sanayi kesimi lehine, tarım kesimi aleyhine değişmekte; buna koşut olarak, istihdamın sektörel dağılımında da kaymalar olmakta, tarımın payı 1944'te yüzde 86.5 iken 1960'ta yüzde 74.8'e düşmekte, sanayinin payı yüzde 8.3'ten yüzde 11.5'e yükselmektedir. Bu süreçte çalışma ilişkileri açısından bakıldığında, işgücünün statü dağılımı açısından da önemli değişimler geçirdiği ve ücretlilerin sayısının artarak 1960 yılında 2.437.137'e ve faal nüfus içindeki payının da yüzde 18.76'ya yükseldiği görülmektedir. Ücretlilerin sayısı ve faal nüfusa oranı artarken, İş Kanunu kapsamına giren ücretlilerin sayısı da artmaktadır. 1947-1960 döneminde İş Kanunu'na tabi işçi sayısı yüzde 185 oranında artarak 289.147'den 824.881'e yükselmekte, toplam ücretlilere oranı da yüzde 33.85'i bulmak-

tadır. Bu nicel gelişmeler yanında, ücretli işgücü zaman içerisinde nitelik olarak da tedrici bir dönüşüm geçirmekte ve eski dönemlerin "köylü-işçi" tipi, yerini sürekliliğe dayanan yeni, modern bir işçi tipine bırakmaktadır. Kırsal kesimdeki oluşumlar ve bunun bir sonucu olarak iç göç, bu gelişimin önemli etmenleri arasındadır.

Bireysel alandaki olumlu gelişmelere karşılık, dönem, toplu iş ilişkileri ve onun bir parçası olarak sendikal faaliyetler ile çalışma koşullarının belirlenmesinde sendikal örgütlerin rolü açısından parlak değildir. *Cemiyetler Kanunu* değişikliğiyle sendikaların kurulması olanaklı hale geldikten ve 1947 tarihli *Sendikalar Kanunu* çıkarıldıktan sonra sendika ve sendikalı işçi sayısı artmakta, 1948'de 52.000 olan sendikalı işçi sayısı, 1955'te 189.595'e, 1960'ta ise 282.967'ye ulaşmaktadır. Sendikal örgütlenme, 1952 yılında da ilk işçi konfederasyonu olan Türk-İş'in kuruluşuna ulaşmaktadır. Ancak, örgütlenme ve kendilerini kabul ettirebilme çabası içerisindeki sendikalar, üye sayısı ve mali açıdan güçsüz olmaları yanında; yasal ve yasal olmayan sınırlamalarla, baskılarla karşılaşmaktadırlar. *Grev-lokavt yasağı* ve zorunlu tahkim sistemi ile toplu çalışma ilişkilerinin koterilmesini devlete ihale eden *İş Kanunu* ile devlet vesayeti altında bir sendikal yaşamı amaçlayan *Sendikalar Kanunu*'nun çizdiği alan, uygulama ile de kontrol altında tutulmaya çalışılmaktadır. 1956 tarihli *Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun* örneğinde olduğu gibi, derneklerin faaliyetlerini sınırlandırıcı yasalastırma çalışmaları da sürmektedir. Toplu ilişkiler alanındaki bu uygulamalar, 1954 sonrasında olumsuz iktisadi koşulları altında artmıştır ve DP'nin basın ve üniversite ile değişik toplum kesimlerine ve örgütlerine yönelttiği baskılara koşuttur. Bu koşullarda, 1960 öncesi dönemde sendikalar çalışma koşulları üzerinde, İş Kanunu uyarınca çıkardıkları iş ihtilafları yoluyla sağlayabildikleri kısmi ücret artışları dışında etkili olamamışlar; çabalarını daha çok örgütlenme, varlıklarını sürdürme ve İş Kanunu'nun yeterince uygulanmayan, örneğin çalışma süreleri gibi hükümlerinin yaşama geçirilmesi için mücadeleye yöneltmişlerdir. Dönem içerisinde, yürürlükteki yasalardan ve uygulamadan kaynaklanan nedenlerle, Türkiye ile Uluslararası Çalışma Örgütü arasındaki ilişkilerde de sorunlar yaşanmıştır.

1960-1980 dönemindeki gelişmeler

1960 sonrası dönem, iktisadi ve siyasi açıdan olduğu kadar, çalışma ilişkileri açısından

İktisadi
açıdan
bakıldığında,
belirli
yıllar
dışında
sağlanan
büyüme,
kuşkusuz
bireysel
hakların
daha
geniş
tutulabilmesini
olanaklı
kıldı

dan da Türkiye tarihinin önemli bir dönemidir. 1961 Anayasası'nın getirdiği çerçevede siyasi özgürlükler açısından daha önceki döneme göre açılımlar sağlanırken, iktisadi açıdan da 1963'ten itibaren ithal ikameci politikaların izlendiği bir planlı kalkınma deneyimi yaşanmaktadır. Dönem süresince ulusal ekonomide gözlenen yüksek büyüme eğilimi, popülist bölüşüm politikaları eşliğinde gerçekleşti. Koşullar uygun olduğu sürece, bütün toplumsal kesimlerin ve bu arada ücretlilerin milli gelir artışından yararlanmaları mümkün oldu. Siyasi ve iktisadi gelişmeler, çalışma ilişkileri alanında da açılımlar yarattı. Bu açılımlar üzerinde, yeni dönemin koşulları yanında, 1960 öncesine ilişkin deneyim de olumlu ve olumsuz yönleriyle önemli bir etkiye bulundu. Bireysel ilişkiler alanında, 1963'ten itibaren toplu iş hukukunun tümüyle İş Kanunu dışına çıkmasıyla, daha önceki dönemlerde yapılan değişiklikler ve çıkarılan farklı yasalarla bir yamalı bohça haline gelen İş Kanunu 1967'de yerini 931 sayılı yeni İş Kanunu'na bırakacak, bu yasanın Anayasa Mahkemesi tarafından şekil yönünden iptali sonucunda 1971'de, 2003 yılına kadar yürürlükte kalacak olan 1475 sayılı İş Kanunu kabul edilecekti. Yeni İş Kanunu ile kapsam, tek işçi çalıştıran işyerlerini ve fikir işçilerini içerecek biçimde genişlemekteydi. Dönem içerisinde *Basın İş Kanunu* ve *Deniz İş Kanunu* değiştirildi ve mevcut haklarda artışlar sağlandı. 1951 yılından itibaren bazı il ve işkolları itibarıyla yapılmasına başlanan asgari ücret uygulamaları da, bu dönemde tüm illere yaygınlaştırıldı. 1971'de *Bağ-Kur*'un kurulmasıyla, işçi ve memurlardan sonra, bağımsız çalışanlar da sosyal güvenlik kapsamına alındılar. 1945'ten itibaren tedrici ve dağınık biçimde gelişen sosyal sigorta mevzuatı da, 1964'te çıkarılan 506 sayılı *Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunu*'yla toplu ve sistematik hale getirilirken, sağlanan haklarda gelişmeler oldu.

Toplu iş ilişkileri açısından bakıldığında ise 1960 sonrası dönemde çalışma ilişkilerinde önemli bir kurumsallaşmanın sağlandığı görülmektedir. Dönemin temel hukuksal düzenlemesi olan 1961 Anayasası, çalışma ilişkileri alanına yönelik olarak da özgürlükçü düzenlemeler yaptı. Anayasanın *Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler* başlıklı bölümünde *sosyal devlet* anlayışı içerisinde; sendikal örgütlenme, toplu pazarlık, grev, çalışma ve sözleşme hürriyeti, çalışma hakkı ve ödevi, çalışma şartları, dinlenme hakkı, ücrette adalet sağlanması, sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkı yanın-

da, diğer bazı toplumsal kesimler açısından da kooperatifçiliği geliştirme, tarımın ve çiftçinin korunması gibi önemli düzenlemeler yapıyordu. Anayasanın toplu çalışma ilişkilerine ilişkin ilkeleri, 1963 tarihli ve 274 sayılı *Sendikalar Kanunu* ile gene aynı tarihli ve 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu*'yla yasalaştırıldı. Bu düzenlemeler, çalışma ilişkilerinin yeni bir mecraya girmesine neden olacak, sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık yanında; sacın diğer önemli ayağının, yani iş mücadelesi araçları olarak grev ve lokavtın kurumsallaşmış olması, sendikacılık ve toplu pazarlığın ufkunu açarak, gelişmesine katkıda bulunacaktır. Anayasa sendika hakkını "çalışanlar"a tanıdığı için, devlet memurlarının da bu çerçevede sendikalaşması mümkün hale gelecek, bu hakkın kullanımı 1965'te çıkarılan yasa ile düzenlenecek; ancak 12 Mart döneminde Anayasa'da yapılan değişiklikle, "çalışanlar" yerine "işçiler" ifadesi konularak, memurların sendika hakkı ortadan kaldırılacaktır.

Bu dönemde, iktisadi gelişmelere koşut olarak ücretlilerin sayısı da artacak ve 1970'lerin sonunda İş Kanunu'na tabi işçi sayısı 2 milyonu geçerken; sendikal işçi sayısı da, gerçekleri yansıtmayan resmi rakamlar bir tarafa bırakılacak olursa, 1 milyonu aşacaktır. Sendikalar, grevle tamamlanmış toplu pazarlık yoluyla başta ücretler olmak üzere, çalışma koşulları üzerinde etkili olmaya başlayacaklardır. Dönem içerisinde, 12 Mart'ı izleyen ve sendikal hakların kullanımı üzerine sınırlar getirilen 1971-1972 yılları hariç olmak üzere, gerçek ücretlerde artış gözlenecek; sağlanan iktisadi gelişmeler ve izlenen popülist-ithal ikameci politikalar bunu kolaylaştıracaktır. Sendikalar kendilerine tanınmış olan grev hakkını kullanırlarken; özellikle iktisadi, siyasi ve toplumsal istikrarın bozulduğu 1977-1980 döneminde, grev eğilimi artacak ve uluslararası ortalamaların üzerine çıkacaktır.

Dönem, sendikaların siyasal etkinlikleri açısından da bir öncekinden farklıdır. Sendikal hareketin niteliği, görev ve felsefesi üzerindeki görüş farklılıkları; sendikal hareket içerisinde farklılaşmalara yol açacak, süreç farklı görüşler taşıyan konfederasyon düzeyindeki örgütlenmelere ulaşacaktır. 1952'de kurulan Türk-İş'ten sonra, 1967'de daha sol bir görüşe sahip olan DİSK kurulacak ve bunu farklı siyasal görüşteki partilere yakın başka konfederasyonlar izleyecektir. Daha çok kamu işyerlerinde örgütlü olan Türk-İş partiler üstü sendikacılığı savunurken, DİSK siyasal partilerle

Toplu
iş ilişkileri
açısından
bakıldığında
1960
sonrası
dönemde
çalışma
ilişkilerinde
önemli bir
kurumsallaş-
manın
sağlandığı
görülmektedir

ilişkilerinde daha etkin bir tavır takınacaktır. Kısa bir değerlendirme yapılacak olursa, 1960-1980 dönemi, 12 Mart sonrası dönemin ilk yılları ve 1970'lerin son yılları hariç tutulursa, siyasal ve iktisadi açıdan olduğu kadar, çalışma yaşamı açısından da önemli gelişmelerin ve açılımların sağlanmış olduğu bir dönem olarak tezahür etmektedir.

1980 sonrası dönemdeki gelişmeler

Türkiye'de 1977'de belirtileri ortaya çıkmaya başlayan iktisadi bunalım, popülist-ithal ikameci politikalara dayalı yapıyı ve uygulamaları sarsacak; oluşmasına katkıda bulunduğu siyasal ve toplumsal çalkantılarla birleşerek, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine uzanan yılların temel belirleyicisi olacaktır. Bunu izleyen dönemde siyaset-iktisat-çalışma yaşamı üçgeninde önemli değişimler yaşanacaktır. Siyasal alanda demokrasiden uzaklaşmayla karakterize olan bu dönemde, daha 12 Eylül öncesinde 24 Ocak kararlarıyla uygulanmaya başlanan yapısal uyum ve istikrar tedbirleri 12 Eylül sonrasında da sürdürülecek; popülist-ithal ikameci politikaların yerini ihracata dönük sanayileşme politikaları alacak, demokrasinin askıya alındığı koşullarda, sendikal örgütler ve ücretler üzerinde sınırlandırıcı uygulamalara gidilecektir. Bu dönemde çalışma ilişkileri alanı, iktisadi ve siyasi yaşamdaki oluşumlara koşut olarak yeniden biçimlendirilmektedir. Ara dönemde sendikal faaliyetlere getirilen sınırlamalar ve iş mücadelesi araçları olarak grev ve lokavtın yasaklanmasından sonra, 1982 Anayasası ve onun temel düzenlemeleri doğrultusunda çıkarılan 1983 tarihli ve 2821 sayılı *Sendikalar Kanunu* ile 2822 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu* çalışma ilişkilerini yeni politikalar doğrultusunda kalıcı bir biçimde düzenlemeye yönelmektedir. Bu çerçevede sendikal faaliyetler ile grev hakkının kullanımı üzerine getirilen hukuksal sınırlamalar ve bunu pekiştiren fiili durum ve uygulamalar, izleyen dönemde çalışma yaşamına damgasını vuracaktır. Bu hukuksal ve fiili durum Türkiye'yi çalışma yaşamının uluslararası normlarından daha da uzaklaştıracak ve Uluslararası Çalışma Örgütü'yle ilişkilerde yeni ve ciddi sorunlara yol açacaktır. Ancak, zaman içerisinde, bu yasalarda değişiklikler yapılacak ve kısmi düzeltilmeler sağlanacaktır.

Tüm bu oluşumlar, sendikal örgütlerin azalan etkinliklerine koşut olarak, ücretlilerin yaşam koşulları ve gerçek ücretler üzerinde yansımalarını bulmuştur. 1980'den itibaren düşme

eğilimi içerisinde giren gerçek ücretler, dalgali bir seyir izledikten sonra; dış pazarlarda tıkanma ve iç pazarlara yöneliş yanında; işçi eylemlerinin de etkisiyle, 1989'dan itibaren artma eğilimi içerisinde girecektir. Ücretler, yaklaşık dört yıllık bir ara dönemden sonra, 1994'ten itibaren tekrar düşmeye başlayacaktır. 5 Nisan 1994 kararlarıyla tezahür eden yapısal uyum ve istikrar tedbirlerine yeni yöneliş, emek evrenine yönelik sınırlandırıcı önlemleri tekrar yoğunlaştıracak; bu da sendikal örgütlerin etkinliklerinin azalması ve sonuç olarak gerçek ücret düzeylerindeki düşmelerde yansımaları bulacaktır.

günümüzdeki temel sorunlar

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde başlayan gelişmeler, zaman içerisinde giderek süreklilik kazanıp, kemikleşmiştir. İhracata yönelik iktisat politikalarıyla dünya ekonomisine belirli bir tarzda eklenmeye çalışan Türkiye, dünya ekonomisindeki gelişmelere daha duyarlı hale gelmiş, ülkenin iktisadi performansının düşüklüğü de bu duyarlılığı artırmış; sonuçta IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların önerdiği yapısal uyum ve istikrar tedbirleri Türkiye için neredeyse süreklilik kazanmıştır. Bu oluşumlar emek evreni üzerinde sınırlandırıcı etkiler yaparken; sendikal örgütlenme, bu örgütlerin gücü ve gerçek ücret düzeyleri üzerinde de etken olmuştur.

Günümüz Türkiye'sinde, bu genel çerçevede çalışma ilişkileri alanı üzerinde etkili olan çok sayıda olgunun varlığından söz edilebilir. Zaman içerisinde işsizlik oranları ciddi biçimde artarken, işgücü ve örgütleri üzerinde ciddi bir baskı oluşturur hale gelmiştir. Bu olgu, emek piyasasına yeni girenler kadar, ücret karşılığı istihdam edilen birçok insanın son yılların kriz ortamında işlerini kaybetmiş olmaları düzleminde de değerlendirilmelidir. Diğer taraftan, kayıt dışı ekonominin büyümesi; hem İş Kanunu hem de Sosyal Sigortalar Kurumu kapsamında olması gerektiği halde, kaçak çalıştırılan geniş bir ücretliler kitlesinin doğması üzerinde etken olmuştur. 2000'li yılların başında, SSK'ya tabi işçi sayısı 5.3 milyon iken, kayıt dışı işçi sayısı 3.4 milyona ulaşmıştır. Bunun yanı sıra, düzenli ve yeterli bir işi olmayanların sayısı 3 milyon, açık işsizlerin sayısı ise 2.4 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu son üç kategorideki kişilerin sayısı 8.8 milyona ulaşmış olup, SSK kapsamındakileri yüzde 66 oranında geçmektedir. Bu olgular, işgücünün ve ücretlilerin büyük bölümünün insani bir yaşam için gerekli gelirden ve sosyal korumadan

**Türkiye'de
1980
sonrası
dönemde
başlayan
gelişmeler,
zaman
içerisinde
giderek
süreklilik
kazanıp,
kemikleşmiştir**

mahrum kalması sonucunu doğururken, kayıt içi ekonomi ve burada çalışanlar üzerinde de olumsuz etkiler yapmaktadır. Dünyada sosyal bilimler literatürünün son zamanlarda en çok tartışılan konularından biri olan ve uluslararası kuruluşların da gündemine girmiş olan "yoksulluk", Türkiye'nin de sıcak gündem maddelerinden biri haline gelmiştir ve ülkede yoksulluk çemberi içerisinde yaşayan kişilerin sayısının 13 milyon dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. Devletin sağlık, eğitim gibi sosyal nitelikli harcamalarını ciddi ölçüde azaltmış olması, bu durumu pekiştirici bir rol oynamaktadır. Bunların yanı sıra; emek piyasası, çalışma koşulları, ücretler ile emeğin göreceli pozisyonu üzerinde olumsuz etkiler yapan başka oluşumlar da yaşanmıştır. Özelleştirme tartışma ve uygulamalarıyla birlikte iktisadi yaşamda kamu kesiminin ağırlığı azalırken, özel kesimin payının artması; imalat sanayinin istihdam içerisindeki payının azalması, işletme ölçeklerindeki küçülme, işgücünün cinsiyet ve yaş dağılımında meydana gelen gelişmeler ve bu çerçevede kadınların ve genç işçilerin paylarının artması, yeni istihdam biçimlerinin gelişmesi ve kısmi zamanlı, geçici emek istihdamının artması, alt-işveren (taşeron) kullanımının yaygınlaşması bunlar arasındadır.

Dünya ölçeğinde de geçerli olan bu oluşumlar, Türkiye'de işçi sendikalarının son 20 yılda hemen her düzeyde güç kaybetmeleri üzerinde etken olmuştur. Değişik nedenlerle gerçekleri yansıtmayan resmi rakamlar bir tarafa bırakılırsa, 1980'li yıllarda Türkiye'de toplam ücretlilerin yaklaşık yüzde 20'si sendikalı iken, bu oran 2000'li yılların başında yüzde 8'lere düşmüştür. Gene 1980'li yıllarda Sosyal Sigortalar Kurumu'na tabi işçilerin yaklaşık yüzde 50'si sendikalı iken, bu oran 2000'li yılların başında yüzde 16 dolaylarına gerilemiş; mutlak rakamlarla sendikalı işçi sayısı ise 1.5 milyondan 1 milyonun altına düşmüştür. Buna koşut olarak, toplu sözleşme kapsamına giren işçi sayısı da; oransal olduğu kadar, mutlak rakam olarak da düşme eğilimindedir. Sonuç olarak, ülkemizde toplumsal yaşamda ve üyelerinin haklarını korumada zaten batı ülkelerindeki kadar etkin olamayan sendikalar, bağımlı çalışanların ücret ve diğer çalışma koşulları ile yaşam düzeylerinin belirlenmesinde, etkinliklerini geniş ölçüde yitirmişlerdir. Kuşkusuz, bu gelişmeler üzerinde sendikal hareketin kendi yapısal zafiyetlerinden kaynaklanan nedenler de rol oynamıştır. Bu değişimlerle, Türkiye'nin tarihsel gelişim süreci içerisinde

tedrici biçimde oluşan iktisadi ve sosyal haklar gerilerken, endüstri ilişkileri büyük ölçüde piyasanın dinamikleri tarafından belirlenir hale gelmiştir. Sendikaların üyelerinin çıkarları doğrultusundaki etkinlikleri zayıflarken; gelişmeler, iktisadi ve sosyal bakımdan güçsüz diğer bazı toplumsal kesimlerin de aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. Tüm bu gelişmeler, işgücünün yaklaşık yarısını oluşturan ücretlilerin çalışma ve yaşama koşulları ve onun bir parçası olarak ücret düzeyleri açısından olduğu kadar, siyasal rejim itibarıyla da değerlendirilmelidir. Sendikal örgütlerin güçsüzleşmesi, farklı düşünce ve çıkarlara sahip toplumsal kesimlerin kendi çıkarları doğrultusunda örgütlenerek mücadele etmeleri düşüncesi üzerinde yükselen demokrasinin temellerini de zayıflatmaktadır. Bu temelin Türkiye'de zaten yeterince güçlü olmadığı düşünüldüğünde, gelişmeler demokrasinin geleceği açısından umut kırıcı olmaktadır.

Bu genel çerçevede, son dönemlerde sosyal politika alanındaki önemli gelişmeler şöyle değerlendirilebilir: **Kamu görevlilerinin sendikal hakları konusu, çalışma ilişkilerinin temel sorunlarından biri olmaya devam etmektedir.** 1990 yılından başlayarak fiilen kurulan memur sendikalarının uzun mücadeleleri sonucunda, 2001 yılında 4688 sayılı *Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu* kabul edilmiştir. Yasanın çıkarılışı bizzatıhi olumlu bir gelişme olmakla birlikte; grev hakkına yer vermeyen, sınırlı bir "toplu görüşme" mekanizmasına ve uyuşmazlıkların uzlaştırma yoluyla çözümüne yer veren yasa, memurların çalışma koşulları üzerinde nihai aşamada kamu makamlarının yetkili olduğu bir düzen kurmaktadır. Yasanın getirdiği genel çerçevenin ve birçok düzenlemesinin, uluslararası normlara ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün sözleşmelerine aykırı olduğu kuşkusuzdur.

Son dönemlerde uygulanmasına başlanan işsizlik sigortası, bizzatıhi olumlu bir gelişme olmakla birlikte; yararlanma koşullarının ağırlığı ve sağlanan ödeneklerin sınırlılığı düşünüldüğünde, ancak bir başlangıç olarak değerlendirilebilir. 1995 yılında bir Hükümet genelgesi ile oluşturulan *Ekonomik ve Sosyal Konsey*'in varlık kazanması da, Türk çalışma ilişkileri sisteminin en büyük eksikliklerinden biri olan sosyal taraflar arasındaki diyalogsuzluğun giderilmesine yardımcı olabileceği açısından önemlidir. Ancak, kurum; salt istişari bir nitelik taşıması, üye yapısı ve hükümetlerin Konsey çalışmalarını kendi çıkarlarına kullanma tavrı yüzünden, bugüne kadar başarılı olamamıştır.

Kamu görevlilerinin sendikal hakları konusu, çalışma ilişkilerinin temel sorunlarından biri olmaya devam etmektedir

2002 yılında, çalışma mevzuatında değişiklikler yapan ve kısaca *İş Güvencesi Yasası* olarak bilinen yasanın kabulü, önemli bir gelişmeydi. Ancak, Türk çalışma ilişkileri sisteminin önemli bir eksikliğini gidermeye çalışan bu yasada 10 veya daha fazla işçi çalıştıran işyerleri itibarıyla düzenleme yapılırken; 2003 yılında yeni İş Kanunu'yla bu baraj 30 işçiye yükseltildi. Türkiye'de SSK'ya tabi işçilerin yaklaşık yarısını kapsam dışında bırakan bu değişiklik, iş güvencesinin etkinliğini ciddi ölçüde azaltmış oldu. 2003 yılında kabul edilen 4857 sayılı yeni *İş Kanunu* ise, kuşkusuz Türk çalışma ilişkileri sisteminde son dönemlerin en önemli düzenlemesidir. Çalışma yaşamındaki gelişmelere ve yeni ihtiyaçlara koşut olarak, yeni bir İş Kanunu çıkarılması doğal olmakla birlikte, çalışma yaşamına damgasını vuracak bu temel yasanın bir sosyal uzlaşmaya dayanmaması ve tüm tarafları tatmin eden bir içeriğe sahip olmaması; iktisadi mülhazalar ile sosyal mülhazalar arasında bir denge kuramaması, Türk çalışma ilişkileri sistemi açısından bir şanssızlık olmuştur. Yasanın, çalışma koşullarını sosyal koruma hilafına esnekletiren düzenlemelerinin, Cumhuriyetle başlayan ve sosyal koruma düzeyi zaman içerisinde dalgalanmalarla da olsa yükselen çizgiyle uyum içerisinde olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu süreçte sendikal hareketin edilgenliği ise sendikaları güçsüz kılan dışsal koşullar kadar, bu örgütlerin kendi yapısal ve yönetsel zafiyetlerini yansıtmaktadır.

kaynakça:

- Boratav, Korkut; Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002, Yedinci Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Bulutay, Tuncer; Employment, Unemployment and Wages in Turkey, International Labour Office - State Institute of Statistics, Ankara, 1995.
- Çelik, Mete; Akkaya, Yüksel; 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Endüstri İlişkileri, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1999.
- 4857 Sayılı İş Kanunu ve Gerekçesi, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını, Ankara, 2003.
- Gülmez, Mesut; Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi), İkinci Baskı, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1991.
- Gülmez, Mesut; Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961), Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.
- Gülmez, Mesut; Kamu Görevlileri Sendika ve Toplu Görevlendirme Hukuku, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara, 2002.
- Kepenek, Yakup; Yentürk, Nurhan; Türkiye Ekonomisi, Onüçüncü Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Makal, Ahmet; Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Makal, Ahmet; Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

kendi yapısal ve yönetsel zafiyetlerini yansıtmaktadır.

gelecek için birkaç söz

Türkiye'de 21. yüzyıl başları itibarıyla, izlenen iktisat politikaları ve sonuçları ile demokrasimizin eksikliklerinden kaynaklanan bir kıskaç altında olan çalışma ilişkileri alanı sorunlu bir görünüm arz etmektedir. Bu kıskaç, kuşkusuz, ücretliler ve örgütleri kadar olmasa da, çalışma ilişkilerinin diğer tarafı olan işverenleri de bazı iktisadi ve sosyal sınırlamalar altına sokmaktadır. Ancak, bu sınırlamalar altında dahi; çalışma ilişkilerinin, geniş çalışan kitleleri makul bir yaşama ve çalışma düzeyinde tutacak, uluslararası normlara da uygun bir biçimde düzenlenmesinden vazgeçilemez. Aksi taktirde Türkiye 21. yüzyılın başında işsizlik-örgütsüzlük-yoksulluk üçgeninde, bütünleşmeye çalıştığı Avrupa Birliği'ne uyumlu bir kimlik kazanamayacağı gibi; sosyal huzursuzluklar, çalışma barışı kadar tüm toplumsal barışı da sarsıcı sonuçlar doğurabilecektir. Dünyanın birkaç yüz yıllık, Türkiye'nin 80 yıllık sosyal politika deneyimi perspektifinden, bir sosyal politika tarihçisi olarak, en azından bizim görebildiğimiz budur. Cumhuriyetin 100. yılına ulaşacak olan önümüzdeki 20 yıl içerisinde, bu sorunların sosyal taraflar arasındaki uzlaşma sürecini de devreye katacak biçimde, adalet duygusunu zedelemeyen insanî bir çözüme kavuşturulmasının yolları aranmalı ve mutlaka bulunmalıdır.

Sendikal hareketin edilgenliği ise sendikaları güçsüz kılan dışsal koşullar kadar, bu örgütlerin kendi yapısal ve yönetsel zafiyetlerini yansıtmaktadır

Makal, Ahmet; "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İş-gücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar", Toplum ve Bilim, Sayı: 92, Bahar 2002, ss. 34-70.

Makal, Ahmet; "Demokrat Parti Döneminde Bireysel Çalışma İlişkilerine Yönelik Hukuksal Düzenleme ve Uygulamalar", Mülkiye, Mart-Nisan-Mayıs 2003, Cilt: XXVII, Sayı: 239, ss. 279-318.

Makal, Ahmet; "Türkiye'nin İlk İş Kanunu: 1936 Tarihli ve 3008 Sayılı Yasa", Tes-İş Dergisi, Sayı: 2003-3, Ağustos 2003, ss. 18-26.

Talas, Cahit; Sosyal Politika, Birinci Kitap: Sosyal Politika Giriş ve Tarihsel Gelişim, Yenilenmiş Üçüncü Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara, 1967.

Talas, Cahit; Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu; Kayıtdışı İstihdam, Ankara, 2003.

Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası; 1997-1999 Yılı, İstanbul, 2000.

Yeldan, Erinc; Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

80 yılda gelinen nokta: tarımda tam teslimiyet**

1. İkinci dünya savaşı öncesinde tarihsel gelişim

Türkiye Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı ardından dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun bağrından çıkan son ulus devlet olma özelliğini taşımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, bir ulusal kurtuluş savaşı sonucunda kurulan ilk 20. yüzyıl devleti olmuştur. Bu Kurtuluş Savaşı, hem Sevres Antlaşması (1920) ile Anadolu'yu parçalamaya yönelen muzafer İtilaf Devletleri'ne ve onların güdümünde Batı Anadolu'yu işgal eden Yunan kuvvetlerine karşı, hem de son günlerini yaşayan Osmanlı Sarayı'na karşı yürütülmüştür. Balkan Savaşları (1912-13), onu izleyen Birinci Dünya Savaşı (1914-18) ve nihayet Kurtuluş Savaşı'nın (1919-1922) 10 yılı aşan tahripkar etkileri, yeni doğan ulus devletin üretici güçlerini önemli ölçüde aşındırmıştı. Gerçi altı yüzyıllık Osmanlı Devleti sanayi devrimini gerçekleştirmeden tarih sahnesinden silinen kırsal bir toplum kimliğindeydi ama, genç Cumhuriyet'e devreden tarımsal yapılar ve beşeri kaynaklar, kapitalizm öncesi özellikler taşıması yanında önemli ölçüde zayıflamış da bulunuyordu.

Cumhuriyet'in mimarları olan askeri-sivil bürokrasi, yeni bir toplum yaratma yolunda 20. yüzyılın en kapsamlı toplum mühendisliği projelerinden birine girişmiş, bunda başarılı olabilmek için kendisine sınıfsal bir destek oluşturmaya yönelmiş, ticaret kesimi ve büyük toprak sahipleriyle kurduğu ilişkilerle yetinmeyip, en geniş toplumsal kesimi oluşturan köylülüğün tüm katmanlarını yanında tutmaya çalışmıştır.

77 yıllık Cumhuriyet tarihi, ekonomik ve tarımsal gelişme ve politikalar açısından 1923-1945 ve 1946 sonrası olmak üzere iki ana dönem altında kavranabilir. Ancak, ulusal perspektifleri yitirircesine bir dışa açılma ve yeniden yapılanma modeli olan 1980 sonrası ayrı bir dönem olarak tanımlamakta yarar olacaktır¹. Bu dönemlendirmenin bazı sorunları olmakla birlikte, doğru bir alt dönemlendirmeyle desteklenmek kaydıyla, bir ilk yaklaşım olarak benimsenebilir. Yüzyıl sonunun politika tercihlerini doğru değerlendirebilmek için, aşığıda bu dönemler ve alt dönemler itibarıyla bazı gelişme özelliklerine dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

1.1. ulus devletin inşasında tarım politikaları

1920'li yıllarda yeni Cumhuriyet yönetiminin reformları daha çok siyasal alanı kapsadı. Bu reformlar özde anti-feodal nitelikler taşıyan, eski Osmanlı döneminin siyasal rejimiyle, ideolojik/dinsel, hatta kültürel kimliğiyle bilinçli bir kopuş yaratılmaya özen gösterildi. Buna karşılık, iktisat politikaları alanında bir kopuş yaşanmadı; 1908 sonrasında başlatılan milli iktisat politikası benzer bir liberal temel üzerinde devam ettirildi. Bununla birlikte, iktisat-kamu maliyesi alanında da, 1925'te tarım üzerindeki aşar vergisinin (Batı'daki decimus veya dime vergisi eşdeğerinin) kaldırılmasıyla, yüzlerce yıllık bir "artık sağma mekanizması", beklenmedik bir hızla silinmiş oldu. Bu uygulama, maliye politikası alanında da geçmişle bir kopuşun başladığını gösterdiği kadar, 1920'lere egemen olan liberal politikaların aslında bu dönemin anti-feodal nitelikli özülüyle ters düşmediğini de göstermektedir.

1925'te kaldırıldığı zaman bütçe vergi gelirlerinin dörtte birinden fazlasını sağlayan aşarın zamansız kaldırıldığına ilişkin bir tartışma Türkiye'de öneminden kaybetmeden sürdürülmüştür. Gayrisafi ürün üzerinden nispi bir ondabir vergisi olarak alınan aşarın dönüştürülerek korunmasının daha doğru olacağını savunan görüşlere göre (özellikle Önder, 1981 ve 1999), nüfusunun dörtte üçü köylerde yaşayan, ulusal gelirinin yarısına yakını tarımsal kaynaklı olan bir toplumda, hızlı bir yapısal dönüşümün (yani sanayileşmenin) kaynak gereksinimi, ancak tarımsal ekonomik artığın kamu vergi ve harcama politikalarıyla sinai sermaye birikimine dönüştürülmesi yoluyla sağlanabilirdi. Bu, Japonya ve Almanya tarzında olduğu gibi, tarımdan sanayiye bir gelir ve kaynak transferi mekanizması yaratabilirdi. Bu tür bir transferi öngörmek yerine, büyük toprak sahiplerinin talepleri doğrultusunda ve en çok da onlara kaynak aktarmaya dönüşecek şekilde temel bir vergi aracından vazgeçmek, Türkiye'nin ekonomik gelişmesini ciddi bir katkıdan yoksun bırakmıştır.

Bu eleştirel bakışta haklılık payı yok değildir. Ancak gerek dönemin sınıfsal ittifaklarının getirdiği kısıtlar ve bu bağlamda yeni rejimin "köylü milletin efendisidir" sloganında da ifa-

Oğuz
Oyan*

1925'te
tarım
üzerindeki
aşar
vergisinin
kaldırılmasıyla,
yüzlerce
yıllık bir
"artık
sağma
mekanizması",
beklenmedik
bir hızla
silinmiş
oldu

* Prof. Dr.
CHP İzmir
Milletvekili

desini bulan siyasal meşruiyet arayışları, gerek izleyen 20 yıllık dönemde tarım üzerindeki dolaysız ve dolaylı ek yüklerin (vergilerle, mali tekellerin fiyat politikalarıyla veya 1929 krizi sonrasında iç ticaret hadlerinin tarım ürünleri aleyhine dönmesi yoluyla gene fiyatlar aracılığıyla) kısmen telafi edici etkileri dikkate alındığında, bu eleştirel bakışın nüanslandırılması gereği ortaya çıkmaktadır (Oyan, 1986:122-4; 1999a: 52-55). Bu arada, 1924-29 yılları arasında tarımsal hasılanın yılda ortalama yüzde 16.2 oranında (aynı dönemdeki sınai büyüme hızının yaklaşık iki katı) büyümesinin, aşarın kaldırılmasının muhtemel olumlu etkilerini taşıdığı da söylenebilir. Öte yandan, mültezimler aracılığıyla pazara sunulan tarımsal ürün miktarında aşarın kaldırılması sonrasında bir azalma yaşanmaması, ticarileşmenin biçim değiştirerek kapitalistleşme yönünde dönüştüğü şeklinde yorumlanabilir. Köylünün 1920'lerde tüccar aracılığıyla, 1930'ların ortalarından itibaren ise tarımsal kooperatifler ve devlet ofislerini de kullanarak ürününün bir bölümünü vergiyle değil de fiyat karşılığında pazarlaması kuşkusuz önemli bir dönüşümdü (Boratav, 1988: 39, 41).

1.2. dünya krizi ve devletçilik yılları

1930'lu yıllar, önceliğin sanayileşmeye verildiği hatta beş yıllık bir sanayileşme planının yürürlüğe konulduğu; daha da önemlisi, 1908-1929 döneminin liberal politikalarından köklü bir kopuşla devletçi politikaların uygulandığı bir dönemdir. 1929 Büyük Dünya Krizi koşullarının dünya ticaret hacmini daralttığı ve içe dönük kalkınma politikalarını kışkırttığı bu dönemde, tarımsal fiyatlarda Türkiye'de ortaya çıkan çöküş GÜ örneklerini dahi aşmıştır. Biraz da bunu telafi edici bir refleksin sonucunda ortaya çıkan tarımsal üretim artışı, sanayinin gerisinde kalmakla birlikte, 1930-39 dönemi boyunca Türkiye'de yüzde 5.8'lik bir büyüme performansına katkıda bulunmuştur. Bu dönemin en önemli stratejisi, sanayi ile tarım arasında organik bir işbirliğinin uzun vadeli temellerinin atılması olmuştur. Sanayinin ihtiyaç duyduğu tarımsal hammaddelerin ve kentlerin ihtiyaç duyduğu tarımsal gıda maddelerinin içeriden sağlanabilmesi için ürün çeşitlendirilmesini, ürün deseninin değiştirilmesini de içeren bir tarımsal yeterlilik stratejisi özenle uygulanmak istenmiştir. Sanayide olduğu kadar tarımsal alanda da ithal ikameci bir anlayışın benimsenmesi, politika tercihlerinin tamamını açıklayabilmek için yeterli değildir. Örneğin Ri-

ze'de çay kültürünün başlatılmasının ardında sadece ithal ikamesi yaklaşımı değil, bu bölgenin toprak ve mülkiyet yapısına uygun bir ürün arayışı ile bu bölgenin ekonomik çöküntüsünü frenleme niyetleri de etkili olmuştur.

1930'ların tarım açısından önemli kurumsal dönüşümleri arasında 1935'te yeni bir yasayla tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin (TSKB) düzenlenmesi, böylece tarımda kooperatif örgütlenmenin teşvik edilmesi ve gerektiğinde tarımsal desteklemenin kurumsal mekanizması olarak kullanılabilecek bir araç yaratılması; dört fabrikanın binleştirilmesiyle 1935'te bir kamu teşebbüsü olarak Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin (TŞFAŞ) kurulması ve şeker üreticilerinin bu fabrikaların şekerpancarı gereksinimini kooperatif örgütlenme modeliyle karşılar duruma getirilmesi, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin 1930'ların başlarındaki ilk kuruluş denemelerinin ardından 1938'te kurulması öncelikle sayılabilir.

Tarımsal eğitim, araştırma ve yayım faaliyetlerinin (bitkisel ve hayvansal üretimde ıslah çalışmaları, tohumluk, fidanlık, damızlık üretiminin) sistemli olarak desteklenmesi de 1930'lu dönemin genel tarım politikalarının bir parçası olmuştur. 1925'ten itibaren devletçe örnek çiftlikler oluşturma girişimi, 1937'de Zirai Kombinalar İdaresi'nin kuruluşuyla çiftçiyi modern tarıma alıştırmaya ve buğdayı düşük maliyetlerle/daha yüksek verimlilikle üretme amaçlarına daha fazla yaklaşmıştır (Tekeli ve İkkin, 1999a: 45). Devletin örnek zirai işletmeleri ile Zirai Kombinalar İdaresi'nin birleştirilmesiyle 1950'de Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur (bugünkü adıyla, özelleştirme kapsamındaki, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü veya kısaca TİGEM). Bütün bu kurumsal düzenlemeler ve bazı ürünlerde destekleme alımları yapılması, bir anlamda, sanayinin ucuz hammadde gereksinimi için düşük oranda korunan tarım sektörüne tazmin edici düzenlemeler anlamını da taşımıştır.

1930'lu yıllarda tarımda devletçe örgütlenen araştırma ve deneme faaliyetlerinin genelde başarılı olduğu, ancak buradan sağlanan deneyimlerin pratiğe yansıtılarak geniş çiftçi kitlesine benimsetilmesinde (yayım faaliyetlerinde) aynı ölçüde başarı sağlanmadığı söylenebilmektedir (ibid: 52). Bu saptama, esas olarak geniş kitleyi ve geniş tarımsal toprakları ilgilendiren tahıllarda, baklagillerde ve hayvancılıkla ilgili olarak yapılmakta, bu ürünlerde deneme çiftliklerindeki sağlanan verimlilik sıçramalarının tarımın geneline yansıtıla-

1929
Büyük
Dünya
Krizi
koşullarının
dünya
ticaret
hacmini
daralttığı
bu dönemde,
tarımsal
fiyatlarda
Türkiye'de
ortaya
çıkan
çöküş
GÜ
örneklerini
dahi
aşmıştır

madığına işaret edilmektedir. Ancak, genelde paylaşılan bir görüş, pamuk, tütün, şekerpancarı gibi sanayi bitkilerinde ve bağ bahçe tarımında sağlanan başarıların bu genel yargının dışında kaldığı; bu arada 1937'de Rize'de çay fidanlığı kurulması, 1940'dan sonra yerli tohum üretiminin başlaması ve 1942'den itibaren ilk ciddi üretim sonuçlarının alınması; 1936'da Antalya'da Bahçe Kültürleri İstasyonu'nun kurulmasıyla lüks veya ithal ürün niteliğindeki portakal ve limon gibi narenciye üretiminde (ve hatta muz üretiminde) 1940'larda sıçrama yapılmasının aynı yönde önemli olumlu örnekler olduğudur (ibid:52-55).

Tarımda 1930'lu yıllardaki çabaların tarımın geneline kararlı verimlilik artışları olarak yansımadağı yönündeki görüşlere rağmen, 1930'lardaki iktisadi bunalım koşullarında Türkiye'de hızlı ekonomik büyümenin kaynakları arasında tarımın katkısına özel bir vurgu da yapılmalıdır. Nitekim, hissedilir verimlilik artışlarına konu olmayan ürünlerde dahi önemli üretim artışlarının ortaya çıkmış olması, yaygın (ekstansif) tarım yönündeki güçlü gelişmeye işaret etmektedir. 1920'lerin sonlarında buğday itlahatçısı olan bir ülkenin, 1930'larda ülke nüfusunun yüzde 20 artmasına karşın 1930'ların sonlarında buğday ve diğer tahıllarda ihracatçı konumuna gelmesi, tahıl alanında da azımsanmayacak bir başarının göstergesidir. Tarımsal üretim miktarlarının 1930'larda yüzde 50-70 arasında artış göstermesinin arkasındaki başlangıç nedeni, fiyatların çökmesine karşı gelir düzeyini korumak için üretim artışına yüklenen geleneksel çiftçi tepkisi olarak denilebilir. Ek olarak, demografik büyüme artışının ekilen tarımsal toprakları genişletici etki yapmasını, mübadeleyle gelen göçmen çiftçilerin kendi bölgelerinin üretim kültürlerini taşıırken, aynı zamanda yeni topraklarda sağlam bir yer edinmek için daha üretken olmak çabalarını, aynı dönemde çekim hayvanları sayısında da yüzde 40'a varan artışlar olmasını da hesaba katmak gerekir (Pamuk, 1999: 38; Kuruç, 1999: 22).

Türkiye'de 1950'ler öncesinde tarımsal mekanizasyondaki gelişmeler hayli yavaş ve istikrarsız olmuştur. 1920'lerde iç ve dış faktörlerin (Türkiye tarımında, uzun yıpratıcı savaşların da etkisiyle, emeğin ve çekim hayvanlarının kıt unsur oluşu, savaş sonrasında GÜ makine sanayiinin sivil amaçlı makine üretimine dönüşmek için pazar genişletme çabalarını yoğunlaştırması gibi) ortak etkilerle mekanizasyon yönünde güçlü eğilimler belirmişti (Köymen, 1999). 1929 Krizi, bu eğilimlerin so-

nu olmuştur. 1930'da ulaşılan 1844 adetlik traktör parkına bir daha ulaşmak için 1940'ların sonunu beklemek gerekecektir. 1930'larda gerçekleştirilmek istenen ana dönüşüm, çeki hayvanı olarak öküzün daha çevik olan atla ikamesiydi. Bu, Avrupa'da 11. yüzyıldan sonra ortaya çıkan bir ikame sürecinin, üstten gelen telkinlerle 20. yüzyılda Anadolu'da yakalanma çabasıydı. Karasaban yerine pulluğun ikamesinde ise Cumhuriyet'in ilk 15 yılında oldukça büyük mesafe alınmıştır: 1913-14'te Anadolu'da 17.500 pulluk kullanıldığı tahmin edilirken, bu sayı 1927'de 210.000'e, 1936'da ise 410.000'e yükseliyordu. Her ne kadar yıllık 100 bin kapasiteli yerli pulluk üretiminin tüm kapasitesi hiçbir zaman kullanılmadı idiyse de, modern tarımsal aletlerin gördüğü teşviğin karşılıksız kalmadığı anlaşılmaktadır (Tekeli ve İkkin, 1999b : 6-9).

Mustafa Kemal Atatürk'ün yönetimin başında olduğu 1923-1938 döneminde, toprak mülkiyeti dağılımında büyük eşitsizlik nedeniyle önemli iş görmesi beklenebilecek toprak reformu konusunda somut adımların atılamadığını veya büyük toprak sahiplerini karşıya almamak için özellikle atılmadığını, buna karşılık iskan kanunu ile topraksız köylüye ve mübadeleyle gelen göçmenlere tahsis edilen arazi büyüklüğünün azımsanmayacak bir altüst oluşa işaret ettiğine dikkat çekmek gerekir. Gerçi bu sosyal dönüşüm özel büyük mülklerin kamulaştırılması üzerinden bir sınıfsal altüst oluşa denk düşmemiştir ama, mübadeleyle giden köylülerin toprakları ile işlenmeyen Hazine arazilerinin dağıtımı yoluyla gelişen biçimiyle dahi hiç de durağan olmayan bir mülkiyet ve işletme yapısı algılamasını davet etmesi açısından önemlidir.

1.3. savaş döneminin yükü

1940'larda tarıma ilişkin gelişmelerin ilk yarıdaki savaş dönemi ile izleyen savaş sonrasında yarı onyılında farklı özellikler gösterdiğinin altı çizilmelidir. Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na doğrudan katılmamış olmakla birlikte, bu onyılın ilk yarısında seferberlik halinin gereği olarak büyük bir ordunun beslenmesi sorununu çözmeye çalışmıştır. Üstelik bunu, tarımdaki üretici güç ve verimlilik kaybına rağmen gerçekleştirmeye çalışmış ve ek olarak, dış bağlantıları zayıflamış, karaborsanın kısacına düşmüş kentlerin iğesi gibi devasa bir soruna da çözüm aramıştır. 1940 yılında çıkarılan ve dönemin politikalarını büyük ölçüde belirleyen Milli Korunma Kanunu (MKK), köy-

1920'lerin
sonlarında
buğday
itlahatçısı
olan
bir ülkenin,
1930'ların
sonlarında
buğday ve
diğer
tahıllarda
ihracatçı
konumuna
gelmesi,
tahıl
alanında da
azımsanma-
yacak
bir başarının
göstergesidir

lülük üzerine de ek yükler getirmiştir. Hükûmete geniş yetkiler tanıyan bu yasaya göre, 1941 yılında çiftçi tahılını zorunlu olarak devlete satmaya zorlanmış, ancak piyasada yükselen fiyatların yarısından azını üreticiye ödemek isteyen iktidara karşı, köylü, ürününü kaçıarak direnmiş; 1942 ortasından itibaren uygulama derecelendirilmiş bir kısmı satış yükümlülüğüne dönüştürülerek (50 tona kadar tahılın yüzde 25'i, 50-100 ton arası yüzde 35'i, 100 tonun üzerinde yüzde 50'si) hafifletilmiş, ancak düşük fiyat uygulaması devam ettirildiği için beklenen sonuçlar tam olarak alınamamıştır. Aynı yasaya göre, 40 dekar arazi başına bir çift öküzün devlete verilmesi zorunluluğu getirilmiş, bu zorunluluk 40 dekardan az toprak sahiplerini de kapsadığı için, küçük çiftçiyi çekti hayvanından tamamen yoksun bırakan bir uygulamaya dönüşebilmiştir (Oyan, 1978).

Esasen askerlik hizmetinin uzaması veya tekrarlanması nedeniyle bir emek yükümlülüğü altına giren köylü kitlelerine, bu dönemde, askeri olmayan amaçlarla da bedensel çalışmaya yükümlükleri getirilmiştir. Kırsal erkek nüfus, parasal olarak da ödenmesi mümkün olan yol vergisini daha ziyade bedensel bir yükümlülük olarak yol yapımında çalışarak ödemiş, civar maden ve özel çiftliklerde ücretli işçi olarak çalışma yükümlülüğüne de (her ne kadar bu uygulama sınırlı kalmış olsa da) tabi tutulmuşlardır. Bu arada hayvan vergileri ve arazi vergisi miktarları savaşın ilk yıllarında yükseltilmiş, ancak yüksek enflasyon bu tutarları izleyen yıllarda önemli ölçüde aşındırmıştır.

1942-44 yılları arasında spekülâtif savaş ve enflasyon kazançlarına karşı uygulanan olağanüstü bir servet vergisi örneği olan Varlık Vergisi kırsal kesimi fazla etkilememiştir. Ancak 1943 yılında aşara geçici bir dönüş anlamına gelen Toprak Mahsulleri Vergisi uygulaması başlatılmış, iki yıl yürürlükte kalan bu ondabir vergisi belki bütçeyi önemli ölçüde desteklemiş ancak köylünün tüm kesimlerinin tepkisini de toplamıştır.

Böylece, 1940-45 döneminde, gerileyen bir ulusal gelire (1938-39 yılları 100 kabul edilirse, 1944-45 endeksi reel olarak 75'e düşmektedir), gerileyen sınai ve tarımsal üretime (buğday üretim endeksi aynı tarihlerde 100'den 63'e düşmektedir) rağmen, tarım lehine dönen iç ticaret hadleri (buğdayda nominal fiyat düzeyi 100'den 568'e çıkmaktadır) nedeniyle bölüşüm göstergelerinin çiftçilerin aleyhine döndüğü söylenemez. Hatta birçok çiftçi katmanının görece konumunu düzelttiği de söy-

lenebilir (Boratav, 1988: 69-71). Buna rağmen iktidarın, savaş yükünü, Varlık Vergisi'nin sillesini yiyen azınlıklar yanında kırsal kesime taşımak istediği yönündeki algılamaya kalıcı olmuştur. O kadar ki, 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile giriştiği toprak reformu uygulaması dahi, iktidarın köylü kitleleriyle barışmasına katkı yapamamış ve 1950'deki siyasal yenilgisini esas olarak savaş döneminde biriken köylü tepkisi nedeniyle almıştır.

2. savaş sonrası: yeni bir dönüm noktası

1946-50 dönemi 1930 sonrasındaki dönemle yeni bir kopuş anlamına gelmiştir. Dışa açık liberal politikalara geçildiği bu dönem (bu politikalar 1953'e kadar sürmüştür), aynı zamanda çok partili siyasal rejime geçildiği, savaş öncesinin planlı kalkınma modeliyle tüm bağların koparıldığı ve Marshall Yardımı'nın da etkisiyle ABD'nin etkisinin çok yoğun olarak hissedilmeye başlandığı bir dönem olmuştur. 1946 sonrasında, savaş döneminin gerilemesi üzerine gelen hızlı bir ekonomik büyüme yaşanmış, tarımsal büyümenin buna katkısı, 1920'lerde olduğu gibi, sınai büyümeyi yendi aşırmıştır. 1953'e kadar, "bu gelişme biçimi, dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansıması olmuştur" (Boratav, 1988: 80).

Bu dönemde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu parlamentodaki muhalefet nedeniyle büyük özel tarımsal mülkleri asla tehdit etmeyecek biçimde sulandırılarak çıkarılmış, uygulanması ise bu Kanuna karşı muhalefet yürüten Demokrat Parti eliyle 1950'li yıllarda esas olarak Hazine arazileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu yasa uyarınca, 1.8 milyon hektar toprak dağıtılmış, bunun yalnızca yüzde 0.8'i özel mülk toprakların kamulaştırılmasıyla elde edilmiştir. 1923-45 döneminde, özellikle 1934 tarihli İskan Kanunu uyarınca, göçmen ve mültecilerin topraklandırılması ile göçbelerin toprağa yerleştirilmesi amacıyla 1.2 milyon hektarlık toprağın dağıtıldığı dikkate alınırsa, 1950'lerdeki toprak reformunun sınırlılığı anlaşılır. Tersten bakılırsa, 1945 öncesindeki toprak dağıtımının da (bunun kaynakları Hazine arazileri yanısıra mübadeleyle giden göçmenlerin topraklarıydı) önemsiz olmadığı söylenebilir (Sencer, 1971: 87-101).

2.1. tarım devrimi mi?

1950'li yılların başlarında yaşanan hızlı ekonomik büyüme ve bölüşüm ilişkilerindeki

1942-44
yılları
arasında
spekülâtif
savaş ve
enflasyon
kazançlarına
karşı
uygulanan
olağanüstü
bir servet
vergisi
örneği
olan
Varlık
Vergisi
kırsal
kesimi
fazla
etkilememiştir

düzelme, döviz ve altın rezervlerinin erimesi pahasına elde edilebilmiştir. İktisadi güçlüğüyle artacağı kaygılarının da etkisiyle 1954'ten itibaren yeniden içe dönük ithal ikameci politikalarla dönülmüştür. 1954 sonrasında, ilk yıllarla tezat oluşturacak şekilde düşük büyüme oranları elde edilmiş, tarımsal hasılanın yıllık ortalama artışı 1946-53 döneminde yüzde 13.2 düzeyinde gerçekleşirken, 1954-61 döneminde yüzde 1.8'e gerilemiştir (Boratav, 1988: 90).

1950'li yılların tarım açısından asıl çarpıcı gelişmesi, ekilebilir alanlardaki inanılmaz genişlemesidir. 10 yıllık süre içinde özellikle Hazine arazisi niteliğindeki doğal meraların gerilemesi pahasına gerçekleştirilen denetimsiz toprak açmaları, sürülebilir alanların yüzde 50 civarında artışına yol açmıştır. Aynı süreçte, Marshall yardımlarının da etkisiyle karayolu ve kara ulaşımına ve tarımda mekanizasyona öncelik veren politikalar bu genişlemeyi desteklemiş ve gerek kırsal alanın pazara açılmasında, gerek tarımdan kopan milyonlarca nüfusun kentlere göçmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1923-50 döneminin görece düşük demografik artışlı, görece istikrarlı kentsel nüfusuyla kıyaslandığında, 1950 sonrasında hızlı bir demografik artış ve hızlı bir kırsal göçle tanımlanan Türkiye'si çok büyük bir hareketlilik içine girmiş gözükmektedir.

Traktörün simgelediği mekanizasyon bu dönemde emekgücünü kısmen ikame ederek kırsal göçün hızlanmasına katkı yapmış olmakla birlikte, tarımda verimlilik artışının bir unsuru olamamış, daha ziyade toprak açmalarının tercihli bir aracı olmuştur. O kadar ki, bu dönemde sağlanan üretim artışları esas olarak tarımsal toprakların genişlemesine bağlı olmuş, dönem içinde hissedilir verimlilik artışları yaşanmamıştır. 1948'de 1756 olan traktör sayısı, 1953'e varıldığında 35.600'e, 1959'da ise 41.896'ya ulaşmış bulunmaktaydı. Tarla kültürüne ayrılan alanların nadas dahil genişliği ise, 1950'de 14.6 milyon hektardan, 1960'da 23.3 milyon hektara ulaşmaktaydı. Bu arada nadasa ayrılan alanlar daha hızlı genişlemekteydi. Nitekim, buğdayda toprak verimliliği 1950-55 dönemi ortalaması olarak hektarda 1036 kg iken, 1956-60 döneminde 1063 kg düzeyinde kalıyordu. Aynı dönemde buğday ekili alanlar yüzde 58 genişlerken, buğday üretiminin yüzde 50 arttığını dikkate alırsak, dönemin tamamen ekstansif bir tarımsal gelişmeyle simgelediği daha iyi anlaşılabilir (Köymen, 1999: 17-20; Oyan, 1978: 357, 412, 461, 478).

2.2. 1960'lı ve 70'li yıllar: yaygın tarımdan yoğun tarıma

1963'ten itibaren Türkiye yeniden planlı kalkınma dönemine girerken, 1960'lı yılların ortalarından itibaren tarımda da modern girdilerin kullanımına bağlı olarak verimlilik artışları sağlanmaya başlamıştır. Bu dönemin iktisat politikalarında vurgu hızlı bir ithal ikameci sanayileşme üzerinde olmakla birlikte, tarıma dönük oldukça sistemli destekleme politikaları da yürürlüğe konulmuştur. Savaş sonrası dönemde köylerin fiziksel/beşeri altyapısının geliştirilmesi yönündeki atılım, planlı dönemden itibaren yoğunlaştırılmış; anayolların yanında köy yollarının yapımı, köylerin elektrikleştirilmesi, içme ve sulama amaçlı yatırımların (barajlar, göletler, sulama kanalları) planlı olarak sürdürülmesi sağlanırken, köylere okul yapılması, üreticilerin eğitilmesi, tarımsal kooperatiflerin desteklenmesi, tarım mühendis ve teknisyenlerinin yetiştirilmesi gibi beşeri yatırımlar da desteklenmiştir. Bu atılımlar sonucunda görece kapalı köy ekonomisinde kırılmalar başlamış ve ticarileşme oranlarında yükselmeler sağlanmıştır. Yarı-feodal ilişkiler de bu dönemde önemli ölçüde tasfiye olmuştur. Tarımsal işletmelerin çok parçalı yapısı ve çoğunlukla 5 hektardan küçük boyutları devam ederken, köylülüğün sömürsü genellikle kapitalist piyasayla daha yoğun ilişkiler geliştirilmesi üzerinden gerçekleşmeye başlamıştır. Bu arada tarıma fiyat destekleri (hükümetçe ilan edilen fiyatlardan alım garantisi) artarak sürmüştür. 1932'de buğdayla başlamış olan bu uygulama, 1950'lerde tahıllar, tütün, şekerpancarı ve haşhaşla sınırlı olarak sürdürülmüş, 1960'larda Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (TSKB)'nin alım-satım ve dönüştürmesini yaptığı ürünlerin önemli bir bölümü de kapsama alınınca 1969'da desteklenen ürün sayısı 17'yi bulmuş, 1970'lerde ise 22'ye kadar çıkmıştır.

2.3. gelişimin nicel görüntüsü

1950-1980 dönemine bazı nicel göstergeler bakımından toplu olarak bakıldığında, bu dönemin tarımda en hızlı dönüşüm yıllarını içerdiği görülecektir. 1980 sonrasına ilişkin bazı karşılaştırma öğeleriyle birlikte gelişimin özet nicel görüntüsü şöyledir:

Tarımsal katma değer 1925'te cari fiyatlarla ulusal gelirin yüzde 47.8'i mertebesindeyken (Bulutay, 1998:xviii), 30 yıl sonra 1950-59 ortalaması olarak hâlâ yüzde 44 dü-

1950-1980
dönemine
bazı
nicel
göstergeler
bakımından
toplularak
olarak
bakıldığında,
bu dönemin
tarımda
en hızlı
dönüşüm
yıllarını
içerdiği
görülecektir

zeyindedir. Bu pay, 1960'ların ortalaması olarak yüzde 36.6'dır. 1970'lerin ortalaması ise yüzde 26.6 olacaktır. Her 10 yıllık dönemde 10 puanlık bir nispi önem azalışı söz konusudur. İzleyen dönemde böyle bir önem azalışı için 20 yıllık bir süre söz konusu olacaktır: 1980'ler yüzde 20.5; 1990'lar yüzde 15 (Temel, 1999: 87). Tarımsal katma değerdeki bu azalış eğilimine, beklenebileceği gibi, sanayi ve hizmetler sektörlerindeki artış eğilimi eşlik etmiştir. Ancak sanayi sektöründeki artış hızı 1980'ler sonrasında, yani henüz erken bir dönemde, yavaşlayacaktır.

Tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının azalışında 1950 öncesinde de hareketlilik yaşanmış gözükmektedir. 1925'te toplam istihdamın yüzde 89.6'sı olan bu pay (Bulutay, ibid), 1950'lerin ortalaması olarak yüzde 78'dir. Bu alanda da, 1950'ler sonrasında her on yıllık dönemde 10'ar puanlık gerilemeye tanık olunmaktadır: 1960'lar yüzde 69.6; 1970'ler yüzde 58.6; 1980'ler yüzde 49.7 (Temel, ibid). Kırsal alandaki nüfusu artış hızının daha yüksek olmasına rağmen tarımsal istihdamda böylesine hızlı bir azalış eğilimi yakalanmış olmasının anlamı, bu dönemde hızlı bir kırsal göçün yaşanmış olduğudur. Nitekim, köy-kent nüfus dağılımındaki gelişme de buna koşut olmuştur.

İhracatın bileşiminde de önemli bir değişim yaşanmıştır. İhracatın ezici bir ağırlığı yakın zamanlara kadar tarımsal ürünlerden oluşmaktaydı: 1957: yüzde 93, 1970: yüzde 75. Bu geri yapının kırılışında ilk önemli dönüşüm 1970'li yıllarda başlamış ve 1980 yılına gelindiğinde tarımın payı yüzde 57'ye düşmüştür. İkinci dönüşüm dönemi 1980'li yıllar olacak ve 1990'da tarımın ihracattaki payı yüzde 18'e gerileyecektir. Kuşkusuz tarım ürünleri ihracatı mutlak rakam olarak gerilemiş değildir; tam tersine, burada da önemli artışlar vardır. Ancak asıl güçlü artış sanayi ürünlerinde olmuştur. İlginç bir gelişme ise, tarımsal ürünler ithalatıdır. 1980 öncesinde çok önemsiz sayılabilecek bu tür ithalatın payında 1980'ler ve 1990'larda ciddi artışlar ortaya çıkmış ve 1999'da toplam ithalat içinde yüzde 8.4'e kadar ulaşmıştır.

Tarımsal yapıdaki değişimin bir boyutu da **tarımsal işletmelerin ve toprak mülkiyetinin dağılımında** ortaya çıkan dönüşümdür. 1950/1952 ve 1991 tarım sayımlarının sonuçlarının karşılaştırılması, 40 yıllık dönemde işletme ve mülkiyet dağılımında çok büyük değişiklikler olmadığını göstermektedir. Söz ko-

nusu dönemde, tarımsal işletmelerin biraz daha ufalandığı, toplam işletme sayısının 3 milyondan 4 milyona çıktığı, bunlar içinde 50 dönümden küçük işletmelerin (veya hanehalkının) sayısının yüzde 62'den yüzde 67'ye çıktığı; buna karşılık -çoğu mülk arazi olarak- işledikleri toprakların toplam işlenen alan içindeki payının yüzde 18.6'dan sadece yüzde 22.1'e çıkabildiği görülmektedir. 50-200 dönümlük küçük ve orta boy işletmelerin toplam işletme sayısı içindeki payı 1952'de yüzde 32.2 iken, 1991'de yüzde 27.5'tir. İşledikleri toprak büyüklüğünün payı ise sırasıyla yüzde 40 ve 40.8 olarak verilmektedir. Dolayısıyla bu grubun görece önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü ve son grup olarak alınabilecek 200 dönümün üzerindeki orta ve büyük boy işletmelerin sayısal önemi sırasıyla yüzde 5.7 ve 5.3'tür. Toprak büyüklüğü açısından bu grubun görece önemi ise, sırasıyla, yüzde 41.4 ile yüzde 36.9'dur. Mikro ve küçük işletmelerdeki toprak genişliği artışının buradaki azalmadan kaynaklandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. İşlenen alandaki pay azalışı gerçekte 500 dönüm üzerindeki arazilerdedir; çünkü 200-500 dönüm dilimindeki orta-üst gruptaki işletmelerin payında bu dönemde 3 puanlık bir artış söz konusu olmuştur.

Bütün bu gelişmelerde nüfus artışının ve toprakların sürekli olarak varisler arasında bölünmesine yol açan miras hukukunun etkisi olduğu bilinmektedir. Ancak, kapitalist gelişmenin kendiliğinden dinamiklerinin rasyonel bir tarımsal işletme dokusunu piyasa mekanizması aracılığıyla ortaya çıkaramadığı da uzun süredir gözlemlenen bir olgudur. Dolayısıyla bu olumsuz gidişata dıştan müdahalelerin uzun süredir gündeme getirilmesi beklenirdi. Bu sürece miras hukuku yönünden olsun, çok parçalı işletmelerin toplulaştırılması çalışmaları açısından olsun, zamanında ve yeterli müdahaleler yapılamamıştır. Bu tür araçların kullanımı başlamışsa da, yetersiz ve gecikmelidir.

3. dışa açık yeniden yapılanma

3.1. 1980'ler: dönüşüm başlıyor

1980'li yıllarda Türkiye yeniden dışa dönük bir gelişme modelini benimsemiştir. Bunun başlangıcını 24 Ocak 1980'de IMF gözetiminde uygulamaya başladığı istikrar programı dönemi oluşturmuştur. 12 Eylül 1980 darbesiyle, yürürlükteki ekonomik programın emekçi ve çiftçi kesimler aleyhine negatif bölüşüm etkilerinin itirazsız sürdürülmesi garanti edilirken, DB/IMF gözetiminde yeniden yapılandır-

Kapitalist
gelişmenin
kendiliğinden
dinamiklerinin
rasyonel
bir tarımsal
işletme
dokusunu
piyasa
mekanizması
aracılığıyla
ortaya
çıkaramadığı da
uzun
süredir
gözlemlenen
bir
olgudur

ma sürecine sokulan tarım kesimine olan yaklaşımda da köklü değişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünya ekonomik sistemiyle yeni bir eklemlenme denemesini oluşturan 1980'li yıllarda, uluslararası finans kuruluşlarının tarımsal desteklemenin kapsamının daraltılması yönündeki koşulları da etkili olmuştur.

İktisat politikalarının negatif etkileri iç ve dış piyasalarda oluşan olumsuz süreçlerle birleşince, çiftçinin eline geçen fiyatlarda da reel olarak önemli gerilemeler ortaya çıkmıştır. 1978/79 100 kabul edildiğinde, tarımın ticaret hadleri 1985 yılında (milli gelir serisinden hesaplandığında) yüzde 63.9'a kadar geriliyordu. Aslında görece fiyatların tarım aleyhine döndüğü yıl olan 1976'dan itibaren alınırsa, tarımın ticaret hadleri dokuz yılda yüzde 48.8 oranında gerilemiş oluyordu (Boratav, 1988:133-5). Bu görece fiyat bozulması, büyük kriz dönemiyle (1928/29 ile 1934 arası dönem) karşılaştırılırsa, "1976-85 yıllarının Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsünün karşılaştığı en büyük iki fiyat çöküntüsünden birini (belki de en ağırını) oluşturduğu ortaya çıkar" (ibid:135-6). Dünya ticaret hadlerinde 1950'lerden 1970'lerin son çeyreğine kadar tarım ürünleri aleyhine önemli bir olumsuz trend ortaya çıkmazken, 1970'li yılların sonlarından itibaren bu eğilimin tersine dönmesinin etkilerini de dikkate almak gerekir (Kazgan, 1999: 31-3).

1980'lerde destekleme kapsamındaki ürün sayısının azalması ve destekleme alımlarının tarımsal hasılaya oranla görece önem kaybetmesi de uygulanan politikaların sonuçlarından biriydi. Destekleme alımı yapılan ürün sayısı 1980'de 22 iken, 1985'te 13'e düşürülmüş, 1990'da ise 9'a geriletilmiştir (Doyuk, 1992: 19). "Destekleme alımlarının değeri, 1972-77 ve 1978-79 yıllarında ortalama olarak tarımsal safi hasılanın yüzde 17.6 ve 16.4'ünü oluşturmakta iken, 1980-85'te aynı oran yüzde 12.2'ye düşmektedir" (Boratav, 1988: 135)².

3.2. 1990'lar: bir yolun sonu mu?

1990'lı yıllarda liberal politikalar derinleştirilerek sürdürülmüş, ancak bunun tarım kesimi üzerine yansımaları oldukça dalgalı bir seyir izlemiştir. İlginç olan, tarıma dönük desteklemelerin tasfiyesinin en çok gündeme getirildiği 1990'lı yıllarda, siyasal konjonktürün değişmesi (koalisyon hükümetlerinin kaçınılmazlaşması, erken genel seçimlerin gündeme gelmesiyle daha sık seçim iklimine girilmesi) nedeniyle,

tarımsal desteklemenin 1980'lerde olduğundan daha yoğun olarak kullanımıdır. Nitekim, kısa vadeli uluslararası sermaye hareketleri üzerinde tüm kontrollerin kaldırıldığı 1989 sonrasında, tarıma dönük desteklemeleri kökten daraltmaya hazırlanan iktidar partisi 1991 seçim yılında arızı olarak bunun tam tersine yönelmiş, ancak bu fırsatçılığı seçimleri kazanmasına yeterli olmamıştır. Bununla birlikte, seçim platformunda tarımsal destekleme üzerinden yapılan iddialaşmalar ve vaatler, izleyen koalisyon hükümetinin 1991'de genişletilmiş bulunan destekleme alımlarını 1992/93 ve 1993/94 kampanya dönemlerinde sürdürmesine neden olmuştur.

Ancak 1994 yılı başında yaşanan mali kriz ve bunun sonucunda gene IMF gözetiminde başlatılan istikrar programı (5 Nisan 1994 Kararları), tarımsal desteklemenin 1991 öncesinden çok daha köklü bir biçimde daraltılmasını gündeme getirmiştir. IMF'ye verilen taahhütler doğrultusunda destekleme kapsamında sadece üç ürün bırakılmıştır: Tahıllar, tütün, şekerpancarı (bunlara bir de haşhaş kapsülü eklenirse dört ürüne ulaşılır). Tahılları önem sırasıyla buğday, arpa, mısır, çavdar ve yulaf olarak ayırdığımızda dahi, haşhaş kapsülü de dahil olmak üzere, toplam 9 ürün söz konusu olmaktadır; oysa 1993 yılında desteklemenin kapsamı 24-26 üründür. Türkiye'de destekleme denildiğinde, bunun resmi tanımı olarak, Hazine garantisi altında ürün alım kredisinin sağlanması, ürünlerin Hazine adına stoklanması ve görev zararlarının Hazine'ce üstlenilmesi anlaşılmaktadır. İşte 1994 sonrasında bu kapsam içinde sadece yukarıda sayılan 3 (veya tahıllar ayrı ayrı yazılırsa 9) ürün ve 3 tarımsal KİT (tahıllar için Toprak Mahsulleri Ofisi:TMO, tütün için TEKEL Genel Müdürlüğü, şekerpancarı için Şeker Fabrikaları A.Ş.) yer almaktadır. Dışlanan kurumların (ve ürünlerin) esas olarak kooperatif birlikleri olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte destekleme kapsamının ilan edildiği ölçüde daraltılmadığı bilinmektedir. Gerçekte sadece tanımlar değişmiştir. Nitekim, 1995'ten itibaren Hazine garantisini içermeyen sübvansiyonlu tarım kredileriyle Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (TSKB)'ne sağlanan olanakları da desteklemenin bir türü olarak tanımlamak gerekmektedir. Kaldı ki, 1994-1999 döneminde TSKB'nin alım yaptıkları ürünlerin fiyatlarına müdahaleler de sürdürülmüştür. Daha ilginç bir yenilik ise, 1994 öncesinin Hazine garantili destekleme dönemle-

1994
başında
yaşanan
mali
kriz ve
bunun
sonucunda
gene
IMF
gözetiminde
başlatılan
istikrar
programı
tarımsal
desteklemenin
1991
öncesinden
çok daha
köklü bir
biçimde
daraltılmasını
gündeme
getirmiştir

rinde (1980'ler dahil), TSKB'ye piyasa faizlerine yakın (hatta bazen cari faizlerin üzerinde kalan) oranlarda kredi desteği sağlanırken, desteklemenin bilinen anlamıyla kalktığından ilan edildiği 1994 sonrasında TSKB'lerin gerçekten bir sübvansiyon içeren indirimli faiz oranlarıyla desteklenmesidir. Aradaki faiz uçurumunu göstermek bakımından, 1994 öncesinde TSKB'lere Ziraat Bankası'nca kullandırılan en son kredi faiz oranının yüzde 114 olduğu, vergi/ton ve 3 aylık temerrüd faizlerinin eklenmesiyle bunun birinci yıl sonunda yüzde 190'ı aştığı, 1995'ten itibaren ise bunun Destekleme Fiyat İstikrar Fonu (DFİF) kaynaklı yüzde 50 faizli kredilere dönüştürüldüğünü belirtmek yeterli olabilir. İki dönem arasında enflasyon bakımından böylesine bir farkı anlaşılır kılabilecek bir farklılık olmadığını da ekleyelim.

Gübre, tohumluk, tarımsal ilaçlara ve süt ve fidan primine ilişkin tarımsal harcamalar 5 Nisan Kararları çerçevesinde 1994 yılından sonra bütçe kapsamına alınmıştır. 1994/95 dönemi için gübre destek sistemi değiştirilerek, sübvansiyon, gübre üreticisi sanayi işletmeleri yerine doğrudan doğruya çiftçiye yönlendirilmiştir. Gübre sübvansiyonu, 1994 yılında KDV'li fiyatın yüzde 30'u olarak belirlenmişken 1995 yılı Ekim ayında, yani genel seçimler arifesinde bu oran yüzde 50 olarak uygulanmıştır. Gübre sübvansiyonunda 1998/99 iş yılı öncesinde yeniden değişiklik yapılmış ve çiftçiye dönük fiyat desteğinin tekrar gübre üreten sınıai kuruluşlar aracılığıyla yapılması uygulamasına dönülmüştür. Böylece 5 Nisan 1994 Kararlarının getirdiği "yenilik" öncesi duruma dönülmüştür. Ancak, daha önemlisi, Kasım 1997'den itibaren gübre sübvansiyonu nispi esastan miktar (TL/kg) esasına geçirilmiş ve izleyen yıllarda destek miktarları nominal olarak sabit tutularak, çift haneli fiyat enflasyonunun aşındırmasına terk edilmiştir. Nitekim, IMF'ye verilen Niyet Mektubu ve Ekleri ile Dünya Bankası'na verilen Niyet Mektubunda (Hazine, 2000/I ve II), "gübre ve diğer girdi sübvansiyonları 2000 ve 2001'de nominal olarak sabit tutulacaktır" taahhüdü yer almıştır³.

1994 sonrasında tarımsal desteklemenin görece öneminin, çeşitli göstergeler itibarıyla, 1994-95 yıllarında dip noktalara indiği, 1996'da yeniden artış eğilimine girdiği ve 1997-98'de 1991-93 düzeyini dahi aşacak bir noktaya yükseldiği saptanabilmektedir. Ancak bu büyük dalgalanmaların sadece pozitif gelir aktarımlarının nicel boyutlarıyla sınırlı kaldığı

da düşünülmemelidir. 1994'te şeker ve mısır üreticileri, 1995'te buğday üreticileri ve 1996'da tavuk eti üreticileri tarımsal politikalarla desteklenmek bir yana, vergilendirilmişlerdir (Çakmak vd., 1999: 60-66).

1998 yılı ortasından itibaren Türkiye IMF ile "Yakın İzleme Anlaşması"nı imzalamıştır. Böylece, 3 yıllık bir dönem için, mali kolaylık sözkonusu olmaksızın, IMF'nin 3 ayda bir tekrarlanacak denetimleri altında kamu maliyesini ve bankacılık sistemini disipline edecek bir uygulamaya girişmiştir. Bu uygulama süresinin tam yarı yolunda, 9 Aralık 1999'da IMF'ye verilen Niyet Mektubu ile daha kapsamlı yeni bir üç yıllık anti-enflasyonist istikrar programı (*stand-by*) başlatılmış, bu programın güçlü bir yapısal uyum ayağı da formüle edilmiştir. Tarımsal desteklemenin tedrici bir tasfiyesini takvime bağlayan bu programın tartışılmasının, Türkiye'de 1999 öncesinin destekleme politikalarını amansızca eleştiren ve niyet mektuplarındaki tasfiye programının da gerekçesini oluşturan görüşlerin eleştirisi çerçevesinde yapılması kanımızca zorunludur.

4. sonuç yerine: 2003 sonbaharında hangi noktadayız?

2000-2002 dönemi tarımsal politikalarını ayrıntılarıyla inceleyen bir yazımız gene İktisat Dergisi'nde yer aldığı için (Oyan, 2001) bu döneme tekrar girmedik. Yeniden yapılandırmanın gelişmiş ülkelerin çıkarları ve talepleri doğrultusunda şekillendiği bu döneme haktan gelen tepkiler, 3 Kasım 2002 seçimlerinde üç koalisyon ortağının üçünü de Meclis dışına iten bir sürecin yaşanmasına yol açtı. Bu tepkiler sadece kentsel kesimlerden gelmedi. Kırsal kesimin tepkisi belki de daha şiddetli oldu. Öyle ki, kırsal kesime dayalı bir seçmen yapısı olan DYP, iktidarda olmamasına rağmen yüzde 10 barajını geçemeyerek Meclis dışında kalabildi.

Ancak 3 Kasım seçimlerinden tek başına iktidar olacak bir seçmen desteğiyle çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) de IMF/DB politikalarına angaje olmakta gecikmedi. Dolarıysıyla, AKP iktidarının birinci yılında köylü/çiftçi tepkileri yatışmış değildir.

Belki burada sorulması gereken son bir soru da, uygulanan "küreselleşmeye yapısal uyarılama programı"nın niçin tarımı ve tarımcıyı daha fazla rahatsız ettiği. Bu soruya son bir yıldan da örnekler vererek yanıt aramaya çalışalım:

1994'te
şeker ve
mısır
üreticileri,
1995'te
buğday
üreticileri ve
1996'da
tavuk eti
üreticileri
tarımsal
politikalarla
desteklenmek
bir yana,
vergilendiril-
mişlerdir

- a) Uygulanan program tarımı diğer sektörlerden ve tarımcıyı diğer kesimlerden daha fazla hedef aldı. 5 Nisan 1994 Kararları ve sonrasındaki ücret aşındırma politikaları, özelleştirme uygulamaları, vb. daha erken dönemlerden itibaren ücretli/maaşlı kesimi hedef almıştı. Buradaki gelişmeler tedrici ve çalkantılı bir seyir izledi. Buna karşılık, 5 Nisan Kararları tarımsal desteklemeyi azaltmayı hedeflese de bunu tam başaramadı; bu konuda hızlandırılmış bir program ancak 2000 yılı başından itibaren işlemeye başladı. Tasfiye süreci, herkesin farkedebileceği kadar kısa süreli bir zaman aralığına sıkıştırıldı.
- b) Tasfiye sürecinin görünür kılınmasını perdelemeye dönük olarak uygulamaya sokulan doğrudan gelir desteği (DGD) gibi mekanizmalar dahi bütçe kısıtlarına çarparak önemli gecikmelere konu olmaya başladı. Örneğin, (i) 2003 yılı DGD uygulaması için bütçeye konulan yetersiz ödenek dahi, yeni başlatılan "çiftçiye mazot desteği"ne kaydırılmak zorunda kalındı. "Çiftçiye mazot desteği" ise, akaryakıt fiyatlarındaki haksız artışların telafisinden başka bir anlam taşımayan, bir göz boyama ve avutma aracından başka birşey değildi. (ii) Aynı durum beş ürün için uygulanan prim desteğinde de yaşandı. 2002/2003 ürün yılı için öngörülen ve en geç 2003 ilkbaharında tamamlanması beklenen 264 trilyon TL primin, 2003 Ekim'inde henüz ancak dörtte biri ödenebilmişti. Oysa üretici tam da sonbaharda eski dönemin primi bir yana yeni hasat döneminin (2003/2004 ürün yılının) yeni prim ödemelerinin başlamasını beklemekteydi. İktidar bu konuda bir açıklama bile yapamayacak durumda. IMF gözden geçirmeleri sürüyor ve IMF bu tür prim desteklerine onay vermiyor. Tarım Bakanı, tıpkı 57. Hükümet döneminde olduğu gibi, çaresiz. (iii) Çaresizlik büyüdükçe, göstermelik oyalama projeleri gündeme sokuluyor. "1000 köye 1000

tarımcı" bunlardan biri. Yılda 15 trilyon TL değerinde bir proje. Oysa üreticinin 2003 yılı sonuna kadar beklediği prim ve doğrudan gelir ilk taksidinin ödemeleri toplamı 2 katrilyon lirayı buluyor. Söz konusu projenin önemi bunun 3 binde biri değerinde. Üretici nakite sıkışmış, Bakan ve Başbakan adeta "sabredin size veya komşu köye danışman yolluyoruz" diyorlar! Bu danışmanların ise, yeni bir kadrolaşma kapısını açmak dışında, ne işe yarayacağı bilinmiyor.

- c) Tarımın, istikrar ve yapısal uyum programının baskısını bu denli üzerinde hissetmesinin bir nedeni de, ulusal gelirin ve istihdamın hâlâ önemli bir bölümünü temsil ediyor olması. Bu payların çok hızla daralmaya zorlanması, Türkiye'de tüm sosyal dokuyu tahrip edecek bir nitelik taşıyor. Yoksullaşmanın sürdüğü bir zaman diliminde çiftçi kesimi bu yeni baskıları taşıyamıyor ve işyan ediyor.
- d) Çiftçinin sesinin iktidarı bu denli etkiliyor olmasının nedeni ise sadece sosyolojik değil, aynı zamanda politik. AKP, tıpkı önceki koalisyonun tarımla ilgili bakanlıklarını alan MHP gibi, tarım kesiminden önemli oy desteği alarak geldi. Bundan sonra daha da fazla oy almak ve tarımdaki rakibi DYP'yi eritmek istiyor. Bunun için tarımcının tepkilerine kulaklarını büsbütün tıkayabilecek bir konumda değil.

Tüm bunlar bir gerçeği değiştirmiyor: Hükümet edenler, IMF-DB'da somutlaşan dış koalisyon ortağıyla uyuma öncelik verdiği için, tarımın ve tarımcının sorunlarına çözüm getiremiyor. Çözüm getiremeyince, ya göstermelik projelerle çiftçiye oyalamak istiyorlar, ya da icraat yapmak yerine sanki muhalefette veya seçim öncesindeymiş gibi vaatlerde bulunmaya devam ediyorlar. Bu da herhalde yeni-emperyalist modern zamanların bağımlı üçüncü dünya ülkelerine uygun düşün hükümet etme biçimi olmalı.

Çiftçinin
sesinin
iktidarı
bu denli
etkiliyor
olmasının
nedeni ise
sadece
sosyolojik
değil,
aynı
zamanda
politik

** İktisat Dergisi'nin daha önceki bir sayısında 1999-2002 dönemindeki yapısal dönüşüme ilişkin uzun bir inceleme yazımız yer almış olduğundan (Oyan, 2001), Cumhuriyetin 80 yılının tarım politikalarını değerlendiren şimdiki yazımız esas olarak 2000 yılı öncesinin dönüm noktaları üzerinde yoğunlaşacaktır. Böylece, bu iki yazının birbirini tamamlayan bir bütün oluşturması amaçlanmıştır.

dipnotlar:

- 1) Türel (1999:4) benzer bir dönemlendirme yapmaktadır.
- 2) Benzer bir görelî önem kaybını 1973-89 dönemi için Türel (1991:173-4) de hesaplamaktadır.
- 3) Bu arada, gübre sübvansiyonunun abartılmaması gerektiği de vurgulanmalıdır. Gübre sübvansiyonuna, süt üretimi için verilen primler, zirai ilaç, tohumluk ve

fidan primi eklendiğinde ortaya çıkan toplam değerin GSMH'ya oranı 1998 için binde 3.4 düzeyinde kalmaktadır. Bir karşılaştırma yapılırsa, bu tutar, salt şeker pancarı alımları için ödenen tutarın toplamını dahi aşmamaktadır. Örneğin, 1998'de toplam girdi sübvansiyonu 182 trilyon TL düzeyinde iken, şeker pancarı alım bedeli 246 trilyon TL olmuştur (DPT, 1998).

kaynakça:

-Boratav, Korkut (1988), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

-Bulutay, Tuncer (1998), "Giriş" in Bulutay, T. (edit) *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam*, DİE Yayını, Ankara, ss. XI-LI.

-Çakmak, Erol, Haluk Kasnakoglu ve Halis Akder (1999), *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye*, İstanbul, TÜSIAD Yayını.

-Doyuk, Mustafa (1991), "Tarım ve Köyleri Bakanlığı Açısından Tarımsal Ürünlerde Destekleme Politikaları" in İzmir Ticaret Borsası toplantısı, ss.17-21.

-DPT (1998), *1999 Yılı Programı*, Ankara.

-Hazine Müsteşarlığı (2000/I), *Enflasyonla Mücadele Programı Politika Metinleri*, (Cilt I: Niyet Mektubu, Para Politikası, Ekonomik Kararlara İlişkin Mevzuat), Ocak, Ankara.

-Hazine Müsteşarlığı (2000/II), *Enflasyonla Mücadele Programı Politika Metinleri*, (Cilt II: Niyet Mektupları ve, Ekonomik Kararlara İlişkin Mevzuat), Temmuz, Ankara.

-Kazgan, Gülten (1999), "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme", in *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.31-36.

-Köymen, Oya (1999), "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", in *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss. 1-30.

-Kuruç, Bilsay (1999), "Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikaları Üzerine Gözlemler", in

Bilanço 1923-1998, cilt 2: Ekonomi-Toplum-Çevre, İstanbul, Tarih Vakfı yayınları, ss. 21-32.

-Oyan, Oğuz (1978), *Le Développement du Capitalisme dans l'Agriculture de Turquie*, yayınlanmamış doktora tezi, Paris, Paris-I Pantheon-Sorbonne Üniversitesi.

-Oyan, Oğuz (1986), "Kamu Finansmanı, Sermaye Birikimi ve 24 Ocak İstikrar Modeli", in *İşbirten Ekonomi*, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, ss.111-171.

-Oyan, Oğuz (1999a), "Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış", in *Bilanço 1923-1998*, cilt 2: Ekonomi-Toplum-Çevre, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.41-57.

-Oyan, Oğuz (1999b), "Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği", in *Türk-İş Yılılığı '99*, cilt 1: Değişimin Dinamikleri, ss.187-200.

-Oyan, Oğuz (2001), "Tarımda Yapısal Uyarılama ve Türkiye'nin Çıkarları", *İktisat Dergisi*, 412, Nisan, ss. 28-40.

-Önder, İzzettin (1981), "Aşarın Kaldırılması", *Toplum ve Bilim*, 13, Bahar.

-Önder, İzzettin (1999), "Aşarın Kaldırılması ve Tarım Kesimine Uygulanan Vergiler" in *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.67-74.

-Pamuk, Şevket (1999), "Dünya İktisadi Bunalımı ve 1930'lara Yeniden Bakış", in *Bilanço 1923-1998*, cilt 2: Ekonomi-Toplum-Çevre, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.33-40.

-Sencer, Muzaffer (1971), *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri*, İstanbul, Ant Yayınları.

-Temel, Adil (1999), "Büyüme, Ekonomik Yapı Değişimleri (1946-1997)", *Bilanço 1923-1998*, cilt 2: Ekonomi-Toplum-Çevre, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.73-90.

-Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1999a), "Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme", in *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss. 6-9.

-Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1999b), "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)" in *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.43-56.

-Türel, Oktar (1991), "Faktör ve Mal Piyasalarındaki Diğer Politika Öğeleri ve Gelir Bölüşümü", in *Türk Ekonomisine Sosyal Demokrat Çözümler*, cilt III: Gelir Dağılımı ve Yeniden Dağıtım Mekanizmaları, İstanbul, TÜSES Yayınları, ss.147-188.

-Türel, Oktar (1999), "İktisadi Gelişme Süreçleri, 1923-1998", in *Bilanço 1923-1998*, cilt 2: Ekonomi-Toplum-Çevre, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss. 3-7.

cumhuriyet döneminde finans politikaları ve finansal kurumlarda gelişmeler

I. finansal politikalarda gelişme dinamikleri

Cumhuriyet döneminde finans politikalarında değişimleri, finans kurumlarındaki gelişmeleri daha belirgin çizgilerle ortaya koyabilmek için, gelişmeleri belirli dönemlere ayırarak incelemek daha anlamlı görülmektedir. Değişik dönemlerde izlenen farklı ekonomik politikalar, ekonominin yapısında olan değişimler, kuşkusuz finans politikalarını, finans sektörünün yapısını ve gelişme yönlerini de etkilemiştir. Ancak özelliklerine göre gelişmeleri dönemlere ayırarak incelemek uygun olmakla beraber, bu dönemleri belirtmek bir ölçüde özeldir, sübjektiftir. 80 yıllık cumhuriyet tarihimize finans politikalarında değişimler ve finans sektöründeki gelişmeler beş ayrı döneme ayrılarak incelenebilir.

1. Ulusal politikaların oluştuğu, ulusal bankaların geliştiği dönem (1923-1932),
2. Devletçilik ve devlet bankalarının kurulduğu dönem (1933-1944),
3. Özel teşebbüsün desteklendiği ve özel bankaların geliştiği dönem (1945-1960),
4. Planlı dönem (1962-1979),
5. Finansal politikalarda liberalleşme ve küreselleşme dönemi (1980 sonrası).

II. osmanlı imparatorluğu'ndan cumhuriyete devreden finansal yapı

Cumhuriyet dönemindeki gelişmeleri, değişimleri daha iyi ortaya koyabilmek için Osmanlı döneminden Cumhuriyete kalan, intikal eden finansal yapıya kısaca bakmakta yarar bulunmaktadır.

- (i) Cumhuriyetin ilanında ülkemizde 22'si ulusal 13'ü de yabancı olmak üzere 35 banka faaliyette bulunmaktaydı. Banka şube sayısı 1924 yılı itibarıyla 439 idi.
- (ii) Özellikle II. Meşrutiyet ve izleyen yıllarda esen ulusalcılık akımı sonucu çoğu yerel olmak üzere ulusal sermayeli bankalar kurulmuştur. Ancak ulusal sermayeli bankaların yeterince veya gereken ölçüde gelişmemiş olması nedeniyle kredi piyasası genellikle yabancı bankaların egemenliği altında bulunmaktaydı. 1923 yılına ilişkin verilere göre, 4 milyon TL dolayında olan tasarruf

mevduatının yüzde 60'ı ulusal bankalarda, yüzde 40'ı ise yabancı bankalarda toplanmıştı. Toplam mevduatın ulusal ve yabancı sermayeli bankalar arasındaki dağılımı da yüzde 50 dolayında bulunmaktaydı.

- (iii) Ulusal sermayeli bankaların ekonominin tüm kredi gereksinimini karşılayabilecek güçte olmamaları, ancak kısa vadeli krediler verebilmelerine karşılık, yabancı bankaların Türk tacirlerine daha düşük faizli ve daha uzun süreli kredi verebilmeleri, özellikle dış ticaretin finansmanının büyük ölçüde yabancı banka kredilerine bağlı olmasına yol açmıştı.
- (iv) Yabancı bankalar, dış ticaretin finansmanının yanı sıra, ülkemizde faaliyette bulunan yabancı sermayeli kuruluşları finanse etmekteydiler. Yabancı bankaların, Osmanlı Devleti ile kendi ülkeleri arasındaki ticareti geliştirmeye yöneldikleri, daha çok yabancı sermayeli firmalarla, azınlıkların girişimlerini finanse ettikleri, ulaşım ve madencilik alt sektörlerinde yatırımlara giriştikleri, bu alanlara yatırım yapacak yabancı sermayeye aracılık ettikleri, bu döneme ilişkin genel gözlemlerdir. Her yabancı bankanın kendi ülkesinin daha fazla ilgi aldığı yörelerde faaliyetini yoğunlaştırması da, dönemin göze çarpan diğer bir özelliğidir.
- (v) Ülkenin ulusal bir merkez bankası yoktur. Merkez bankalarının bazı işlevleri, 1863 ve 1875 imtiyaznameleri ile, bir İngiliz-Fransız ortak kuruluşu olan Osmanlı Bankası'na (Bank-ı Osmani-i Şahane'ye) verilmişti.

Osmanlı döneminde tarım ile ilk madde üreten kesimin Avrupa sanayii ile bütünleşmesi nedeniyle, ekonomi iç dinamiğini kuramamış, tarım, hammadde üretimi ile imalat sanayii, ülke içinde birbirlerini tamamlayarak dengeli biçimde gelişme olanağını bulamamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı, bankacılık kesimini de etkilemiş, kredi piyasasına ağırlıklı olarak dış ticareti finanse eden yabancı bankaların egemen olmasına yol açmıştır. Cumhuriyetin kuruluşunda kredi yetersizliği ve kredi piyasasının yabancı bankalar egemenliği altında bulunması, çözülmesi

Öztin
Akgüç

Osmanlı
İmparator-
luğu'nun
ekonomik
yapısı,
bankacılık
kesimini de
etkilemiş,
kredi
piyasasına
ağırlıklı
olarak
dış ticareti
finanse
eden
yabancı
bankaların
egemen
olmasına
yol
açtı

gereken temel ekonomik sorunlardan birini oluşturmuştur.

III. ulusal politikaların oluştuğu, ulusal bankaların geliştiği dönem (1923-1932 yılları)

III.1. izmir iktisat kongresi'nde ileri sürülen görüşler

Türkiye'nin özellikle 1923-1930 döneminde izlediği ekonomik politika ve ekonomik alandaki uygulamaları üstünde, 17.02.1923-03.03.1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ve bu kongrede ileri sürülen görüş ve öneriler etkili olmuştur. Sanayi, ticaret, tarım ve işçi grubu temsilcilerinin katılımı ile toplanan İzmir İktisat Kongresi, danışma niteliğinde olmakla beraber, kongrede alınan kararlar, öne sürülen görüş ve öneriler, izleyen yıllarda izlenen politikaları, uygulamaları yönlendirmiştir. Kongrede finans sektörüne, özellikle bankalara ilişkin olarak ileri sürülen görüş ve öneriler, alınan kararlar şöyle özetlenebilir:

- i) Türkiye'de ekonomik kuruluşların Batı'da gözlemlendiği şekilde gelişmemesinin, çoğalamamasının başlıca nedeni, Türkiye'de finans kurumlarının ve kredi piyasasının gelişmemiş olmasıdır.
- ii) Kredi kurumlarının oluşturulması, kredi piyasasının geliştirilmesi en yaşamsal ekonomik sorunlardan biridir. Türkiye'de ekonomik hayatın canlanabilmesi için kredi kurumlarının gelişmesi zorunludur. Bir ülkede ekonomik kurumlar gelişemezse, o ülke bağımsız varlığını sürekli olarak kuruyamaz.
- iii) Türkiye'nin ekonomik kalkınması, ancak bankacılığın gelişmesi ile hızlanabilir, hatta başlayabilir.
- iv) Ulusal bankacılık sisteminin oluşturulmaması durumunda, Türkiye ekonomisi yabancı sermayenin baskısı altında ezilir.
- v) Bankaların kurulmasında başlangıçta devletin katkısı olmalıdır. Özel kesimin olanakları güçlü bankalar kurulması için henüz yeterli değildir.

Çiftçi grubu, tarım sektörünün finansmanı, tarım kredileri sorunun çözümüne yönelik olarak ayrıca başlıcaları aşağıda özetlenen öneriler getirmiştir.

- i) Ziraat Bankası'nın kaynaklarının güçlendirilmesi, banka kaynaklarının tarımsal amaçları dışında kullanılmaması,

ii) Tarım kredilerinde yeni tür güvencelerin geliştirilmesi, çiftçilere, dayanışmalı-zincirleme (müteselsil) kefalet ile kredi verilmesinin sağlanması,

iii) Ziraat Bankası'nın yardımı ile kurulan kooperatiflerin, bankanın denetiminde bir an önce faaliyet geçmesi.

iv) Devletten alacaklı olan çiftçilere, Ziraat Bankası denetiminde faaliyete geçecek kooperatif kuruluşlardan katma payı verilmesi.

İzmir İktisat Kongresi'nde ulusal sermaye birikiminin sağlanması amacıyla devletin de katkısıyla bir ana ticaret bankasının kurulması, ilke olarak kabul edilmiştir. Bankacılıkla ilgili bu ilke, T. İş Bankası'nın fikri temelini oluşturmuştur.

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, ileri sürülen görüşler, dilekler, 1923-1930 döneminde izlenen ekonomi politikaları, finansal örgütlenmeyi etkilemiş olmakla beraber, söz konusu dönem, Türkiye için, ekonomik kalkınmanın sağlanmasında en uygun strateji, politika ve yöntemlerin bir ölçüde de deneme yoluyla aranması dönemi olarak nitelendirilebilir. Ekonomik kalkınma, ekonomik bağımsızlık, ulusal egemenliğin, siyasal bağımsızlığın ön ve temel şartı olarak kabul edilmekle birlikte, bu amaca ulaşmak için izlenecek politikalar konusunda bir görüş birliği olduğu söylenemez. Gerçekten devletçilik ilkesinin çekirdeğine, kamu ve özel teşebbüslerin birarada faaliyette bulunması şeklindeki bir karma ekonomi anlayışına, Türkiye'nin liberal, sosyalist sistemlerden farklı bir gelişme sistemi ve politikası olması gerektiği şeklindeki görüşlere bu dönemde rastlamak mümkündür.

Görüşler, eğilimler farklı olmakla beraber, 1923-1930 dönemi, Türkiye'nin özel sektörü teşvik yoluyla sanayileşme sürecini hızlandırma stratejisini denediği bir dönem olarak nitelendirilebilir. 28.05.1926 yılında çıkarılmış olan, amacı özel sektörü desteklemek olan Teşvik-i Sanayi Kanunu, bu tanıyı güçlendirmektedir. Türkiye'nin ilk aşamada ulusal özel sektörü teşvik yoluyla kalkınma stratejisini denemesi de dönemin koşullarına uygun düşmektedir. Gerçekten SSCB'nin uyguladığı biçimde merkezden güdümlü, kumandalı bir kalkınma stratejisi uygulaması, hem böyle bir strateji henüz deneme aşamasında olduğu için riskli olabilirdi, hem de Türkiye'nin toplumsal yapısı, iç ve dış politik koşullar bu tür bir uygulamaya elverişli değildi.

Türkiye için 1923-1930 yılları yalnız bıraktığı, politik ve ekonomik açıdan dış dünya-

**Türkiye'nin
ilk aşamada
ulusal
özel
sektörü
teşvik
yoluyla
kalkınma
stratejisini
denemesi de
dönemin
koşullarına
uygun
düşmektedir**

dan büyük ölçüde tecrit edildiği, ayrımsandığı bir dönemdir. Kapitülasyonların kaldırılması konusunda savaşım vermiş, yabancı şirketlerin denetim ve yönetimi altında bulunan tesisleri millileştirme çabasında bulunan Türkiye'nin kalkınması konusunda yabancı sermaye ile işbirliği yapması, yabancı sermayeye ödün vermesi de bir yerde olanaksızdı. Bu nedenlerle özel sektörün desteklenmesi yoluyla kalkınma, uygulanabilir strateji olarak görülmüyordu.

III.2. 1923-1930 döneminde oluşturulan önemli finansman kurumları

iş bankası

Atatürk'ün çizdiği ekonomik modelin gerçekleştirilmesinde en önemli araçlardan birini oluşturmak ve İzmir İktisat Kongresi'nde oluşturulması ilke olarak benimsenen ana ticaret bankası işlevlerini yerine getirmek üzere 26 Ağustos 1924 tarihinde T. İş Bankası kurulmuştur. Bankanın ismi Atatürk tarafından konulduğu gibi, başlangıçta 1 milyon TL olan banka itibari (nominal) sermayesinin tümü de Atatürk tarafından taahhüt edilerek, dörtte biri olan 250 bin TL ödenmiştir. Aynı yıl itibari değeri 10 TL olan banka pay senetleri halka arz edilerek, 160 bin TL sermaye sağlanmış, böylece ilk faaliyet yılı sonunda Banka'nın ödenmiş sermayesi 410 bin TL'ye ulaşmıştır.

T. İş Bankası'nın kuruluşunda özellikle Fransa'daki iş bankaları (banques d'affaire) örnek alınmıştır. Esas sözleşmesinin ikinci maddesinde Banka'nın,

- i) Her türlü banka işlemleri yapmak,
- ii) Tarım, sanayi, madencilik, enerji üretimi ve dağıtımı, bayındırlık işleri, nakliyecilik, sigortacılık, turizm, dışsatım alanlarında her türlü teşebbüsü kurmak ve bu amaçla kurulan ortaklıklara katılmak,
- iii) Mal üretimi ve tedariki için ortaklık kurmak ve bu amaçla kurulan ortaklıklara katılmak,
- iv) Sınai ve ticari işlemleri gerek kendi nam ve hesabına, gerek yerli ve yabancı kuruluşlarda birlikte veya bu kuruluşlar hesabına üstlenerek yapmak üzere kurulduğu açıklanmıştır.

Banka, bir yandan sanayi ve ticaret sektörlerinin kredi gereksinimlerini karşılamak, öte yandan sınai ve ticari girişimlerde bulunarak ülkenin ekonomik kalkınmasında önayak olmak işlevlerini yerine getirebilmesini sağlamak amacıyla devlet tarafından geniş ölçüde desteklenmiştir. T. İş Bankası, tasarruf mev-

duatı hesaplarının çeşitlenmesi ve yaygınlaşmasına öncülük ettiği gibi, iştirakler yolu ile sanayiın gelişmesi ve yurt yüzeyine yayılmasında etkin rol oynamıştır.

türkiye sınai ve maadin bankası

İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi grubunun esasları arasında yer alan bir sanayi bankası kurulması önerisi, 19 Nisan 1925 tarihli 633 sayılı yasa ile Türkiye Sınai ve Maadin Bankası kurularak yaşama geçirilmiştir.

Türkiye Sınai ve Maadin Bankası'nın özelliği, 1950'li yılların başlarından itibaren gelişmekte olan ülkelerde yaygınlaşan kalkınma bankası türünün ilk örneklerinden birini oluşturmaktadır. Gerçekten Banka'nın kuruluş amacı;

- i) Banka'ya devredilecek sanayi kuruluşlarının, oluşturulacak yeni şirketlere devredilinceye kadar yönetmek,
- ii) Sermayeye katılmak yoluyla sınai teşebbüsler kurmak ve işletmek,
- iii) Doğrudan veya iştirak suretiyle maden imtiyazı almak ya da iştiraksiz maden işletmek,
- iv) Sanayici ve madencilere, maden işletenlere kredi vermek,
- v) Kuruluş amacına uygun her türlü bankacılık işlemleri yapmak şeklinde özetlenebilir.

Banka'nın koşullarının elverişli olması durumunda, kurduğu veya sermayesine katıldığı tesisleri zamanla özel sektöre devretmesi de hedefleniyordu.

Yeni tesisler kurmak ve işletmek, Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra ülkede gelişmeye başlayan sınai teşebbüslere kredi vermek ve bu teşebbüslere karşı düzenleyici rol oynamak gibi önemli işlevleri olan Banka, gerek deneyim yetersizliği, gerek mali olanaklarının kısıtlı oluşu nedeniyle kendisinden beklenen görevleri gerçekleştirememiş, gerçek anlamda kalkınma bankacılığı yapamamış, bir sanayi holding şirketi gibi faaliyet göstermiştir. Bankanın başarılı olamaması üzerine, işletmecilik işlevi, 1932 yılında kurulan Devlet Sanayi Ofisi'ne, bankacılık işlevi de Türkiye Sanayici Kredi Bankası'na devredilmiştir.

türkiye sanayi kredi bankası

7 Temmuz 1932 tarihli ve 2064 sayılı kanunla kurulan Türkiye Sanayi Kredi Bankası, yerini aldığı Türkiye Sınai ve Maadin Bankası'na, yeni işletmeler kurma, mevcut ve kurulacak fabrikaları işletmek, iştiraklerde bulunma gibi görevler verilmişken; Türkiye Sanayi Kre-

**İş Bankası,
tasarruf
mevduatı
hesaplarının
çeşitlenmesi ve
yaygınlaşmasına
öncülük
ettiği gibi,
iştirakler
yolu ile
sanayiın
gelişmesi ve
yurt
yüzeyine
yayılmasında
etkin
rol
oynamıştır**

di Bankası'nın kuruluş gerekçesinde, tesis kurma ve işletmenin, sınai faaliyete girişmenin bankacılıkla bağdaşmayacağı ve bankacılık açısından riskler doğuracağı belirtilerek, işletmecilik ve sanayi sektöründe kredi verme işlevleri birbirinden ayrılmış, Banka'ya yalnız sanayi kredisi verme işlevi yüklenmiştir.

Türkiye Sanayi Kredi Bankası da uzun ömürlü olamamış, bir yıl gibi kısa süreli bir faaliyetten sonra, 1933 yılında aktif ve pasifi ile Sümerbank'a devredilerek, varlığına son verilmiştir.

Emlak ve Eytam Bankası (Türkiye Emlak Kredi Bankası)

Ülkenin hızla imarı, inşaat sektörüne kredi sağlanması ve taşınmaz mallardan olan servete akıcılık vermek amacıyla 1927 yılında 844 sayılı kanunla 20 milyon TL itibari sermayeli Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur. Bu bankanın kuruluşunda diğer bir amaç da, çok eski tarihlerden itibaren Şer'îye mahkemelerinin yönetiminde bulunan Eytam Sandıklarında biriken tasarrufların Banka'ya devredilmesi yoluyla bu birikimlerden ülke imarı konusunda yararlanmaktır.

Banka'nın, Fransız Emlak Bankası (Credit Foncier de France)'dan esinlenerek kurulduğu söylenebilir. Batı ülkelerindeki emlak bankaları tipinde bir işlev üstlenmesi istenen ve birikim sahipleri arasında kaydırılmış kredi yöntemi ile konut sorunun çözümüne de katkıda bulunması amaçlanan Emlak ve Eytam Bankası, aktif ve pasifi, tüm hak ve yükümlülükleriyle 1946 yılında 4947 sayılı yasa ile bir İktisadi Devlet Teşekkülü olarak kurulan Türkiye Emlak Kredi Bankası'na devredilmiştir. Türkiye Emlak Kredi Bankası'nda 2001 yılında IMF tarafından önerilen, desteklenen bankacılık reform programı çerçevesinde T.C. Ziraat Bankası'na devredilmiş, böylece varlığı sona ermiştir.

III.3. yerel bankacılığın gelişimi

1923-1932 döneminin finansal örgütlenme açısından özelliklerinden biri de çok sayıda tek şubeli yerel bankanın faaliyete geçmesidir. 1924-1933 yılları arasında saptayabildiğimiz kadarı ile 29 yerel banka kurulmuştur.

M. Kemal Atatürk bu gelişmeyi 1 Kasım 1926 tarihinde TBMM ikinci dönem dördüncü toplantı yılını açış konuşmasında şöyle değerlendirmiştir:

"Genel olarak ekonomimizde verimli bir gelişme görülmektedir. Milli bankalarımızla ticari ve sınai şirketlerin sayıları ve sermayeleri-

nin sürekli olarak artmakta oluşu, halkımızın ekonomik konuda çalışma dileğine uymasına delil sayılabilir."

Yerel bankalar, genellikle yöre tacirlerinin banka hizmetlerini görmek, özellikle de kredi gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulmuşlardır. Bölgesel kredi gereksinimlerinin karşılanmasına olumlu katkıda bulunan yerel bankaların büyük bölümü, 1929-1930 dünya ekonomik bunalımından etkilenmiş, izleyen yıllarda faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmışlardır. Şube bankacılığının gelişmesi de, yerel tek şubeli bankaların rekabet gücünü büyük ölçüde azaltmıştır.

1924-1930 döneminde kurulan bankalardan ancak altısı 1980 sonrasında, çok şubeli banka yapısına dönüşerek faaliyetlerini sürdürebilmişler; söz konusu bankalardan beşinin de 2001-2003 bankacılık krizinde Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu yönetimine alınarak veya bankacılık izinleri kaldırılarak hukuki varlıklarına son verilmiştir. Günümüzde 1930 döneminden kalan tek yerel banka, Kocaeli Halk Bankası ünvanı ile kurulmuş olan Türk Ekonomi Bankası (TEB)'dir.

1930'lu yılların başları Türkiye'de yerel bankalar döneminin sonu olarak değerlendirilebilir. Gerçekten izleyen dönemlerde çok az sayıda yerel banka kurulmuş, kurulan bankalar da kısa sürede ülke genelinde örgütlenerek, çok şubeli banka yapısına dönüşmüşlerdir.

III.4. merkez bankası'nın kurulması

1923-1930 döneminin finansal açıdan en önemli olgusu, kuşkusuz ulusal bir merkez bankasının kurulmasıdır. Bağımsızlık Savaşı sonrası, Cumhuriyet hükümetleri ekonomik bağımsızlık için ulusal bir merkez bankası kurulması gereğini duymuş ve bu amaca yönelik çalışmaları hızlandırmıştır. 1923 İzmir Kongresi'nde ulusal bir devlet bankası kurulması önerisinin ortaya ortaya atılmasına karşın, Merkez Bankası işlevini görececek ulusal bir merkez bankasının kurulması 1930 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Türkiye'nin 1920'li yılların başlarında ekonomik koşullarının bir Merkez Bankası kurulmasına elverişli olmaması, dış ekonomik ilişkilerde özellikle Düyun-u Umumiye İdaresi'ne katılan devletlerle ilişkilerde dikkatli hareket etmek zorunluluğu, hazırlıksız bir girişimin başarısızlığa uğrama olasılığı, yabancı güçlerin ulusal bir merkez bankası kurulmasını engelleme taktikleri, Merkez Bankası kurulması sürecini uzatmıştır. 1929 dünya ekonomik bunalımının Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi, döviz piyasasına yapılan mü-

1930'lu
yılların
başları
Türkiye'de
yerel
bankalar
döneminin
sonu
olarak
değerlen-
dirilebilir

dahalelerin paramızın dış değerinin korunması konusunda başarısız kalması da T.C. Merkez Bankası'nın kurulmasının hızlandırılmasında etkili olmuştur. Banka, 11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasa ile 15 milyon TL sermayeli bir anonim şirket şeklinde kurulmuştur. Çeşitli grupların bankanın sermayesine katılımını sağlamak amacıyla, sermaye açısından karma bir şirket olarak öngörülen Banka'nın pay senetleri A, B, C ve D olarak dört gruba ayrılmış ise de, Hazine A ve B grubu senetler nedeniyle Banka'nın genel kurulunda her zaman oy çokluğuna sahip olmuştur.

Kuruluş yasasında Banka'nın amacı, ülkenin kalkınmasına yardım olarak belirtilmiş ve TCMB'ye çağdaş merkez bankalarının görev ve yetkileri verilmiştir.

1923-1930 dönemine egemen olan görüşün, özel sektörün teşviki yoluyla kalkınmanın hızlandırılması olduğu söylenmekle beraber; devletin bu dönemde özellikle ulaştırma ve bankacılık alanlarında yeni girişimlerde bulunduğu, izleyen yıllarda Türkiye ekonomisinde önemli yerleri olacak kamu iktisadi teşebbüslerinin çekirdeklerini oluşturduğu, 1930 sonrası izlenecek ekonomik politika için bir hazırlık yaptığı da gözardı edilmemelidir.

IV. devletçilik ve devlet bankalarının kurulduğu dönem (1932-1944)

IV.1. güdümlü ekonomiye geçiş

1930'lu yılların başlarında Türkiye yeni bir kalkınma stratejisi dönemini başlatmış, özel kesimin özendirilmesi ile sanayileşme stratejisi bırakılarak, kamu iktisadi teşebbüsleri aracılığı ile sinai yatırımlarda bulunarak ekonomik kalkınmayı hızlandırma denemesine girişmiştir. Türkiye'nin sosyalist ülkeler dışında, kamu iktisadi teşebbüsleri aracılığı ile ekonomik kalkınmayı hızlandırma denemesi yapan ilk ülke olduğu söylenebilir.

Türkiye'nin 1930'lu yılların başlarında ekonomik kalkınma için yeni yollar, yeni yöntemler aramasında iç ve dış etmenler ya da dinamikler rol oynamıştır. Bu etmenler, satırbaşı olarak şöyle ortaya konabilir:

- i) Cumhuriyet'in ilanından sonra izlenmeye başlanan özel sektörün özendirilmesi yoluyla sanayileşme stratejisinin istenen sonuçları vermemesi,
- ii) 1929'da başlayan dünya ekonomik bunalımının Türkiye'nin dışsatımı üzerinde olumsuz etki doğurması, alınan tüm önlemlere karşın dış ticaret dengesinin sağlanamaması,

iii) Hammadde fiyatlarının dünya pazarlarında gittikçe düşme eğilimi karşısında, Türk işçi ve çiftçisine daha verimli iş alanları yaratma arayışı,

iv) Dış dünyada (Sovyetler Birliği ve Almanya'da) iki farklı güdümlü ekonomik düzen denemesinin, aydınlara ve yöneticilere, ekonomik gelişme için yeni yollar ve seçeneklerin varlığını göstermesi.

Türkiye, bu iç ve dış etmenlerin, dinamiklerin etkisiyle 1930'lu yılların başlarında, hazırlıklarına 1932 yılında başlanan Birinci Sanayi Planı'nı uygulama alanına koymuş ve yeni bir güdümlü ekonomik düzen kurma çabasını başlatmıştır. M. Kemal Atatürk'ün 9 Mayıs 1935 tarihinde CHP dördüncü büyük kurultayını açış konuşmasında bu politika değişikliğini şu cümlelerle ortaya koymuştur:

"Yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni kurmakla uğraşıyoruz. Partimizin ekonomik anlayışı, bu yöndeki programımızın, yurdun ihtiyaçlarını karşılayacak ve onu az zamanda geliştirmeye ve genişliğe erdirecek en iyi program olduğunu gösterecektir."

IV.2. kurulan kamusal sermayeli bankalar

Ekonomik kalkınma açısından izlenecek temel politika değişikliği, bankacılık sistemini de etkilemiş, 1933-1938 döneminde önemli devlet bankaları artarda faaliyete geçmiştir. Kısa bir dönemde özel yasalarla kurulan devlet bankalarının kronolojik sırası şöyledir: Sümerbank (1933), Belediyeler Bankası-İller Bankası (1933), Etibank (1935), Denizbank (1937), T. Halk Bankası (1938).

sümerbank

Sümerbank 3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı yasa ile 20 milyon TL sermaye ile kurulmuştur. Yasanın gerekçesinde, tüm ulusal kaynaklardan yararlanarak sanayileşmenin daha verimli ve uyumlu olarak başarılabilmesi için güçlü bir kuruluşa gereksinme olduğu ve sanayi programında öncelikle kurulması istenen sanayi kollarının ancak bir devlet teşekülü tarafından gerçekleştirilebileceği ifade edilmiştir.

Kuruluş yasasında Sümerbank'ın görevleri şöyle belirtilmiştir:

- i) Devlet Sanayi Ofisi'nden devralacağı fabrikaları işletmek,
- ii) Özel kuruluşlardaki devlet iştirak paylarını yönetmek,

Türkiye'nin
sosyalist
ülkeler
dışında,
kamu
iktisadi
teşebbüsleri
aracılığı ile
ekonomik
kalkınmayı
hızlandırma
denemesi
yapan
ilk ülke
olduğu
söylenebilir

- iii) Devlet sermayesi ile kurulacak tüm sanayi kuruluşlarının etüt ve projelerini hazırlamak, bunları kurmak ve işletmek.
- iv) Ülkenin kalkınması için gerekli sanai kuruluşlara katılmak,
- v) Yurda ve kendi işletmelerine gerekli işgücünü yetiştirmek,
- vi) Sanai kuruluşlara kredi sağlamak ve her türlü bankacılık işlemlerini yapmak,
- vii) Ulusal sanayiinin gelişmesi için önlemler aramak.

Kamu sektörü kalkınması bankası olma özelliğini gösteren Sümerbank'ın başlıca üç işlevi vardır: (i) Devletin sanai kuruluşlarını yönetmek, yeni tesisler kurmak, (ii) Ulusal ekonomiye katkıda bulunacak sanai kuruluşlara iştirak etmek, (iii) bankacılık işlemleri yapmak. Sanai yatırımların finansmanında halk birikimlerinden de yararlanmak gereği, Sümerbank'ın kuruluşunda da etkisini göstermiş, Sümerbank'a her türlü bankacılık işlemi yapma yetkisi de verilmiştir. Gerçekte bir kamu holding şirketi olan Sümerbank'ın işlevleri arasında bulunan yeni tesisler kurulması uygulamada ağırlık kazanmıştır.

Sümerbank, 1933-1939 yılları arasında 13 yeni sanai tesisin kuruluşunu sağlayarak, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının gerçekleştirilmesine büyük katkıda bulunmuş, planı yığama geçirmiştir.

1980 sonrasında özelleştirme kapsamına alınan Sümerbank, 1993 yılında, Sümerbank A.Ş. ve Sümer Holding A.Ş. olarak iki ayrı tüzel kişiliğe ayrılmıştır. Bankacılık bölümü Sümerbank A.Ş., işletmecilik bölümü de Sümer Holding A.Ş. çatısı altında toplanmıştır. 1995 yılında özelleştirilen Sümerbank A.Ş., 2000 yılında Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu yönetimine devredilmiş, 2001 yılında da Oyak grubuna satılarak Oyakbank'la birleşmiştir.

etibank

20 Haziran 1935 tarih ve 2905 sayılı kanunla Etibank 20 milyon TL nominal sermaye ile kurulmuştur.

Birinci Sanayi Planı'nda (1933-1938) ağırlıklı olarak imalat sanayii yatırımları yer almış, madencilik ve enerji sektörleri yatırımlarına yer verilmemiştir. Sanayi sektörü, imalat sanayii dışında enerji ve madencilik alt sektörlerini de içermektedir. Ülkede maden yataklarını ve enerji kaynaklarını işletecek teşebbüsleri oluşturacak ve finanse edecek bir kurumun eksik-

liği de duyulmuş ve gereksinimi karşılamak amacıyla Etibank kurulmuştur. Gerçekten kuruluş yasası ile Etibank'a;

- i) Türkiye'nin toprakaltı servetini rasyonel biçimde değerlendirmek,
- ii) Türkiye'de elektrik üretimi ve dağıtımını imtiyazları almak ve işletmek; elektrik santralleri kurmak, enerji dağıtım hatları yapmak, elektrik enerjisini dağıtmak, her türlü elektrik malzemesi, araçları ve makinesi üretecek fabrikalar kurmak,
- iii) Görevlerini yerine getirmek için gereken ticari teşebbüs ve işletmeleri kurmak, bu teşebbüslere iştirak etmek,
- iv) Her türlü bankacılık hizmetleri yapmak görevleri verilmiştir.

Etibank'ın gerçekleştireceği yatırımların finansmanında halk birikimlerinden de yararlanma ilke olarak benimsendiğinden, başlangıçta Etibank'ın özel kesime kredi vermesi öngörülmemiş, bankanın kredi işlemleri yalnız kendi kurduğu veya iştirak ettiği teşebbüslerle sınırlandırılmıştı. Etibank'a özel kesime de kredi verme olanağı, 1955 yılında kuruluş yasası değiştirilerek verilmiştir.

Birinci Sanayi Planı'nın gerçekleştirilmesi görevi Sümerbank'a, İkinci Sanayi Planı'nın uygulanmaya konulması görevi de Etibank'a verilmiştir denilebilir. İkinci Sanayi Planı, gerek yatırımların boyutu, gerek gerektirdiği sermaye tutarı ve ülkede uyandıracağı sosyal ve ekonomik hareketler yüzünden, Birinci Sanayi Planı'na göre daha kapsamlı olarak hazırlanmış, öncelikler enerji, madencilik ve makine imalat alt sektörlerine verilmiştir. Planda yüzü aşkın yeni tesis kurulması öngörülmüştür. Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın yarattığı, finansman, ithalat zorlukları ve kısıtlamaları nedeniyle İkinci Sanayi Planını tam ve zamanında uygulayamamıştır. Böyle olmakla beraber Etibank'ın kuruluşu ile enerji ve madencilik sektörü yatırımlarında bir artış görülmüştür.

Etibank'da Sümerbank gibi, 1980 sonrasında özelleştirme kapsamına alınmış, 1993 yılında, Etibank Bankacılık A.O. ve Eti Holding A.Ş. olarak iki tüzel kişiliğe ayrılmış, bankacılık bölümünün toplandığı Etibank Bankacılık A.O. 1995 yılında özelleştirilmiştir. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun oluşmasından sonra Etibank 2000 yılında Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu yönetimine alınmış ve 2002 yılında da Bayındırbank'la birleştirilmiştir.

Birinci Sanayi Planı'nın gerçekleştirilmesi görevi Sümerbank'a, İkinci Sanayi Planı'nın uygulanmaya konulması görevi de Etibank'a verilmiştir denilebilir

denizbank

Devletin sanayi, madencilik, elektrifikasyon alanlarındaki teşebbüslerini kurmak, işletmek ve finanse etmek amaçlarıyla kurulan Sümerbank ve Etibank'tan sonra denizyolları işletmelerini yönetmek, yenilerini kurmak, denizcilik faaliyetlerini finanse etmek amacıyla 30 Kasım 1937 tarihli ve 3295 sayılı yasa ile Denizbank kurulmuştur. Kuruluş sermayesi 50 milyon TL olan ve her türlü bankacılık işlemi yapmak yetkisi ile donatılmış olan Banka, 1938 yılında faaliyete geçmiş ise de uzun ömürlü olamamış, faaliyeti 1940 yılında sona ermiştir.

1952 yılında Denizcilik Bankası T.A.O'luğunun kurulmasıyla Banka devletin denizcilik alanındaki teşebbüslerinin kurulması, işletilmesi ve finanse edilmesi görevlerini üstlenmiştir.

22.10.1983 tarihinde yürürlüğe giren 2929 sayılı "İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Kurumları Hakkında Kanun" ile Denizcilik Bankası T.A.O'luğu kaldırılmış, yerine "Türkiye Denizcilik Kurumu" oluşturulmuştur. Faaliyeti bankacılıkla sınırlanan Denizcilik Bankası T.A.Ş., bu kurumun bir bağlı ortaklığı şekline dönüştürülmüştür. 1992 yılında faaliyeti durdurulan Denizcilik Bankası T.A.Ş daha sonra özelleştirilmiştir. 1997 yılında faaliyete geçen Denizbank ise bir özel mevduat bankası olup, amaç ve işlev açısından 1937 yılında kurulan banka ile ilgisi yoktur.

belediyeler bankası (iller bankası)

Kentlerin kalkındırılmasına hizmet etmek, şehirlerin imar planını hazırlamak, kent ve kasabaların su, elektrik, gaz, kanalizasyon gibi kamu hizmetleriyle ilgili tesisler, yapılar ve diğer işlerin vücuda getirilmesini kolaylaştırmak amacıyla, belediyelere gerekli orta ve uzun süreli kredilerle teknik yardım sağlayacak Belediyeler Bankası, 24.06.1933 tarih ve 2301 sayılı yasa ile kurulmuştur.

1945 yılında 4759 sayılı yasa ile bankanın adı İller Bankası olarak değiştirilmiş ve faaliyet alanı belediyelerin yanı sıra il ve köy idareleriyle, bu idarelere bağlı kurumların bayındırlık işlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiş, mali olanakları artırılmıştır. Bankaya ticaret bankacılığına özgü işlemleri de yapmak olanağı verilmiş olmakla beraber, İller Bankası ağırlıklı olarak yerel yönetimlerin alt yapı projelerini finanse eden özel amaçlı bir ihtisas bankası kimliği taşımaktadır.

türkiye halk bankası

Ekonomik olduğu kadar toplumsal açıdan da önem taşıyan küçük işletmelerin kredi sorununa çözüm bulmak, esnaf ve sanatkarların kredi bulmakta karşılaştıkları sorunları ortadan kaldırmak amacıyla, Halk Bankası ve Halk Sandıkları kurmak için hükümete yetki veren 2284 sayılı yasa 18 Haziran 1933 yılında yayınlanmış olmakla beraber Banka, 1938 yılında faaliyete geçmiştir.

Halk Bankası'nın kuruluşunda, Fransa'daki Halk Bankaları Merkez Sandığı'ndan (Caisse Centrale des Banques Populaires) esinlendiği söylenebilir. Halk Bankaları Merkez Sandığı'nın halk bankaları arasında eşgüdüm sağlamak ve bu bankaların fonlarını yönetmek gibi işlevleri bulunmaktadır. Nitekim Halk Bankası'nda, kuruluşunun ilk yıllarında, mevduat toplama yetkisine de sahip anonim şirket şeklinde Halk Sandıkları adı altında kredi kurumları oluşturarak ve bunlara kaynak sağlayarak, kredi işlerinde bir süre Merkez Sandığı rolü oynamıştır. Sonraki yıllarda halk sandıkları tasfiye edildiğinde, Halk Bankası'nın halk sandıklarının merkez bankası olma işlevi de sona ermiştir.

t.c ziraat bankası'nın yeniden yapılandırılması

1930 sonrasında ekonominin yönetimine ve egemen görüşe paralel olarak, Ziraat Bankası 3202 sayılı yasa ile 1937 yılında T.C. Ziraat Bankası ünvanı ile, bir iktisadi devlet teşekkülü olarak yeniden yapılandırılmıştır.

3202 sayılı yasanın amacı, kredi kaynak ve olanaklarından, Türkiye ekonomisine yararlı üretimde bulunan ve ülkenin belkemiğini oluşturan gerçek çiftçiye yararlandırmak olarak açıklanmıştır. Gerekçede ayrıca kredi kaynaklarının gerçek üreticilere yönlendirileceği, tarımla ilişkisi kalmamış toprak sahiplerine kredilerin kaptırılmaması gerektiği, toplumsal yaşamımızda geniş rolü ve etkisi olan tarım sektörünün kredi sorununun özel teşebbüs eliyle başarılı biçimde çözülemeyeceği, tarım kredisinin bir devlet faaliyeti olarak ele alınması zorunluluğu ve işletme sermayesi olmayan bir arazinin tarımsal üretimde ekonomik açıdan bir değer taşımayacağı vurgulanmıştır. T.C. Ziraat Bankası kooperatifçiliğin de ana ögesi olarak kabul edilmiş, tarım kredi kooperatiflerinin yanı sıra toprak ürünlerinin hakiki değerlerinden üretenlerini yararlandıracak olan Tarım Satış Kooperatifleri'nin kurulmasında, çoğaltılıp geliştirilmesinde Banka'nın rol oynayacağı açıklanmış, T.C Ziraat Bankası'na tarım ko-

Halk
Bankaları
Merkez
Sandığı'nın
halk
bankaları
arasında
eşgüdüm
sağlamak ve
bu bankaların
fonlarını
yönlendirmek
gibi
işlevleri
bulunmaktadır

operatiflerinin ana bankası olma işlevi de verilmiştir.

Dönemin finansal politikalar ve finansal örgütlenme açısından özelliği, çeşitli sektörlerin finansmanı için kamusal sermayeli uzman ya da ihtisas bankalarının kurulması, ulusal sanayi fonlanması, bankaların beraberinde ulusal sermaye birikimini hızlandırılması, gerek işletmeciler gerek bankacılık yapan KİT'ler aracılığı ile piyasaların kontrol edilmesi ve yönlendirilmesi olarak vurgulanabilir.

V. özel teşebbüsün desteklendiği, özel bankaların geliştiği dönem (1950-1960)

V.1. 1950 sonrası politika değişikliğinin ana nedenleri

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin izlediği finansal politika ve mali örgütlenme ile yeni bir döneme girmiştir. Genelde izlenen ekonomi politikasına yön veren bu temel değişiklikler veya iç, dış etmenler üç ana noktada toplanabilir.

- Özel kesimin ekonomik açıdan güçlenmesi, gelişmesi, ... Savaş yılları kısıtlarının yarattığı spekülasyon kazançları, hızlı enflasyonun doğurduğu gelir dağılımı bozulması, özellikle ticaret ve bir ölçüde de tarım sektörlerinde varlıklı bir sınıfın doğmasına ve güçlenmesine yol açmış, özel kesimde sermaye birikimini hızlandırmıştır.
- Tek partili düzenden çok partili siyasal yaşama geçiş... İktisadi devletçilik ilkesini benimsemiş CHP'ye karşı, liberal ve özel sektörü destekleyen Demokrat Parti'nin kurulması ve 1950 yılında iktidara gelmesi, Türkiye'nin ekonomik politikasında önemli bir dönüm noktası, dönemeç olmuştur. 29.5.1950 tarihinde dönemin başbakanı Adnan Menderes tarafından TBMM'ye sunulan hükümet programında açıklanan ekonomik politikadaki değişim, şu şekilde özetlenebilir:
 - Ekonomik hayata devlet müdahalesinin asgari düzeye indirilmesi,
 - Özel teşebbüs faaliyet alanının genişletilmesi,
 - İktisadi alanda kamu sektörü faaliyetinin olabildiğince daraltılması, KİT faaliyetlerinin kamu hizmeti ağır basan faaliyetlere hasredilmesi,
 - Kamu hizmeti karakteri olmayan alanlarda kamu işletmeciliği yapılması,

- Kamu hizmeti gören veya ana sanayi kollarında faaliyet gösterenler dışında kalan KİT'lerin belirli bir plan çerçevesinde en elverişli koşullarla özel sektöre devredilmesi.

iii) Batı ülkeleriyle yakınlaşma... Savaş sonrası Batı ülkeleri ile yakın ekonomik ve politik ilişkilere girilmesi, yabancı ülkelere ve uluslararası finans kurumlarından kredi alma olanağının artması, savaş galiplerinin özellikle ABD'nin savaş sonrasında dünya ekonomisine getirmek istediği düzen, vermek istediği yön, Batı'dan gelen dayatma denilmesine bile telkinler, özetle dış dinamikler, 1950 sonrasında izlenen politikayı belirleyici etkenler arasında yer almıştır.

V.2. özel ticaret bankalarının gelişimi

1945-1960 döneminin mali örgütlenme açısından ayırtkan (karakteristik) yönü, özel sermayeli ticaret bankalarının hızlı gelişim göstermesidir. 1944 yılında kurulan Yapı ve Kredi Bankası da dahil edildiğinde, bu dönemde, üçü özel kanunlarla olmak üzere 30 yeni banka kurulmuştur.

Bu dönemde kurulan bankalardan yalnız yedisi Yapı ve Kredi Bankası, Türkiye Garanti Bankası, Akbank, Pamukbank (TMSF yönetiminde olarak), Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Şekerbank (Pancar Kooperatifleri Bankası), Türkiye Vakıflar Bankası 2003 yılı itibarıyla faaliyetini sürdürmektedir. Kurulan bankaların büyük bölümü, 1960'lı yılların başlarında ve bir bölümü de 2000-2001 krizi sonucu, varlıklarını yitirmişlerdir.

Ulusal özel bankaların kuruluş dönemi olarak nitelendirilen bu dönemde özel yasalarla üç banka oluşturulmuştur.

10.8.1951 ve 5842 sayılı yasa ile kurulmuş olan Denizcilik Bankası, gerçekte faaliyeti 1940 yılında durdurulmuş olan Denizbank'ın benzer işlevlerle yeniden canlandırılması amacını gütmektedir. 1993 yılında faaliyeti sona eren bu banka ile ilgili olarak açıklamalar kronolojik olarak 1933-1938 döneminde kurulan devlet bankaları ile ilgili bölümde kısa açıklama yapıldığından, yinelenmemiştir.

Özel yasalarla kurulmuş dönemin diğer iki bankası, T. Vakıflar Bankası ve Türkiye Öğretmenler Bankası (TÖBANK)'na özellikleri nedeniyle kısaca da olsa değinmek yararlı görülmüştür.

1945-1960
döneminin
mali
örgütlenme
açısından
ayırtkan
(karakteristik)
yönü,
özel
sermayeli
ticaret
bankalarının
hızlı
gelişim
göstermesidir

türkiye vakıflar bankası

Türkiye Vakıflar Bankası, taşınır ve taşınmaz mal ve değerler karşılığında kredi açmak, ortaklıklar kurmak veya kurulmuş olanlara iştirak etmek, taşınmaz mal alıp satmak, her türlü bankacılık işlem ve hizmetleri yapmak, Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Mülhak Vakıflar İdaresi'nin Banka'ya vermede yarar gördüğü taşınmazları ve işletmeleri rasyonel şekilde yönetmek, devam ettirmek üzere 11.01.1954 tarih ve 6219 sayılı yasa ile 50 milyon TL itibari sermaye ile kurulmuştur. Banka'nın sermayesinin yüzde 55'i Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne, yüzde 20'si Mülhak Vakıflara ve yüzde 25'i diğer gerçek ve tüzel kişilere ayrılmıştır. Sermaye yapısı, Vakıflar Bankası'na kamu payı ağırlıklı bir karma teşebbüs niteliği vermektedir. Banka, bir ihtisas bankası özelliği taşıyamakta, ticaret (mevduat) bankaları arasında yer almaktadır.

türkiye öğretmenler bankası (töbank)

Türkiye Öğretmenler Bankası, 7118 sayılı yasa ile memur ve öğretmenlere konut inşaatı için taşınmaz mal ipoteği karşılığında krediler açmak, Milli Eğitim Bakanlığı merkez ve taşra örgütünde görevli memurlara ait arsalar üzerinde konutlar inşa etmek, bunları öğretmen ve memurlara satmak, bu amaçla arsalar ve meskenler satın almak, yapım onarım, taahhüt ve proje işleriyle uğraşmak, yapı malzemeleri ve ders aletleri endüstrileri kurmak, bu amaçla ortaklıklar oluşturmak ve bankacılık işlemleriyle uğraşmak üzere 1959 yılında kurulmuştur. Bir kooperatif, bir tasarruf (Savings Bank) bankası nitelikleri de gösteren, memur ve öğretmenlerin konut sorunlarının çözümüne katkıda bulunmak üzere Milli Eğitim Bakanlığı memurları tarafından kurulmuş ve öğretmenlerin yapı sandığını da devralmış banka, uygulamada bir mevduat bankası olarak faaliyet göstermiş, kuruluş yasasındaki amaçlarını gerçekleştirememiştir. Banka 1980 sonrasında mali açıdan zor duruma düşmüş, 1987 yılında Hazine ve üç kamu bankasının iştiraki ile kamu sermayesi ağırlıklı bir banka şekline dönüştürülmüşse de başarılı olamamış, 1992 yılında T. Halk Bankası ile birleştirilerek, varlığına son verilmiştir.

1945-1960 döneminin bir özelliği de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, değişik gereksinimleri karşılayacak yeni finansman kurumlarının da oluşturulmasıdır. Bu bağlamda en önemli örneklerden biri Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB)'dir.

türkiye sınai kalkınma bankası (tskb)

1950 yılında kurulan TSKB, kısa ömürlü Türkiye Sınai ve Maadin Bankası denemesi bir yana bırakılacak olursa, ülkemizde kurulan ilk çağdaş kalkınma bankasıdır. Gerçekten TSKB, yeni özel teşebbüslerin kurulmasına, mevcut özel sınai kuruluşların genişletilmesi-ne, modernize edilmesine yardım etmek ve bunları hızlandırmak, yabancı ve yerli sermayenin Türkiye'de kurulan ve kurulacak özel sınai işletmelere iştiraklerini kolaylaştırmak, ülkede sermaye piyasasının gelişmesine katkıda bulunmak üzere 12,5 milyon TL sermaye ile kurulmuştur. Kuruluşla sermayesinin yaklaşık 75'i ticaret bankaları, ağırlıklı olarak da T. İş Bankası tarafından sağlanmıştır. T. İş Bankası, sermaye payı nedeniyle Banka'nın yönetiminde etkilidir.

Devlet, başlangıçta kar payı garantisi vererek, uzun süreli krediler sağlayarak ve/veya bu tür kredilerin sağlanmasına olanak hazırlayarak TSKB'yi desteklemiştir.

TSKB'nin kuruluşunda, Türkiye'ye vereceği krediler için, bir muhattap arayan Dünya Bankası'nın (IBRD) etkili olduğu söylenebilir. Gerçekten TSKB'nin, Dünya Bankası, bu bankanın birer yan kuruluşu, fiyali Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA) ve Uluslararası Finans Şirketi (IFC) ile yakın ilişkileri vardır. Bu kuruluşlardan kaynaklarının bir bölümünü sağlamıştır. Banka'nın önemli bir işlevi de, yurt dışından sağlanan teknik bilgi ve mali kaynakların yurt içindeki girişimcilere ve sınai kuruluşlara aktarılmasıdır. Banka, ayrıca sermaye iştiraklerini halka satmak ve sermaye piyasası işlemlerine aracılık yapmak yoluyla da, sermaye piyasasının oluşmasında öncülük yapmıştır.

TSKB, özel imalat sanayiinin kalkınma bankası kimliğindedir. Banka, 2002 yılında, TSKB döneminde benzer amaçlarla kurulmuş Sınai Yatırım Bankası'nı aktif ve pasifi ile devralarak, özel sektörün tek kalkınma bankası olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Dönemin mali örgütlenme açısından kurumsal bir yeniliği de, bankacılık mesleğinin gelişmesi, bankalar arasında dayanışmanın sağlanması, haksız rekabeti önleyici kararların alınması ve uygulanması amacını güden, bir bankacılık denetim ve eşgüdüm organı olarak da nitelendirilebilecek Türkiye Bankalar Birliği'nin 1958 yılında oluşturulmasıdır.

Demokrat Parti ekonomiye devlet müdahalesini en az düzeye indirme, KİT'leri özel sektöre devretme iddiası ile iktidara gelmiş olmasına karşın, KİT'leri satmak konusunda ilk

TSKB'nin
kuruluşunda,
Türkiye'ye
vereceği
krediler
için,
bir
muhattap
arayan
Dünya
Bankası'nın
etkili
olduğu
söylenebilir

iktidar yıllarında gösterdiği çabalar başarısız kalmış, ekonomik hayata müdahale ise 1953 yılı başlarından itibaren daha da yoğunlaşmıştır. II'nci Dünya Savaşı yılları bir yana bırakılacak olursa, devletin ekonomik hayata müdahalesi, belki de en sert biçimde Demokrat Parti döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde hükümetler, savaş yıllarının Milli Korunma Kanunu'nu yeniden uygulamaya koyacak kadar ileri gitmiştir. 1958 istikrar programı, banka kredilerinin dondurulması, banka kredilerine tavan konulmasına kadar ileri giden, belki de Türkiye'nin uyguladığı en katı program olmuştur.

1950-1960 yılları hükümet programlarında yer alan esasların aksine, KİT'lerin hızla geliştiği, devlet müdahalesinin yoğunluğunun zaman zaman arttığı, kamu sermayesinin, devletçilik ilkesini benimsemiş hükümetlerin dahi öngörmediği alanlara girdiği bir dönem olmuştur. Ancak ekonomik yaşama hızlı bir yapı değişikliği sağlamak amacı gütmeyen siyasal müdahaleler, KİT'lerin gelişigüzel, plansız biçimde büyümeleri, kaynak kayıplarının artması, sert eleştirilere uğramıştır. 1950-1960 dönemi, alınan sonuçlar, planlı dönemin hazırlayıcısı olmuştur.

1950-1958 yılları arasında özel sektör, düşük kur, düşük faiz ve KİT'ler aracılığı ile ucuz girdi sağlanması yoluyla desteklenmiştir. Ancak 1958 istikrar programından sonra bu tür destekleyici, kaynak aktarıcı politikaları izlemek olanağı ortadan kalkmıştır.

VI. kalkınma planlı dönem (1962-1979)

VI.1. kalkınma planlı döneme geçiş

1950-1960 döneminde ekonomik hayattaki olumsuz gelişmeler, kaynak kayıpları, gelişigüzel alınmış kararlarla, plansızlığa bağlandığından, sorunlara çözüm getirebilmek için Türkiye 1960'lı yılların başlarında Devlet Planlama Teşkilatı'nı (DPT) kurmuş, 1963 yılından itibaren de planlı kalkınma uygulamasını başlatmıştır. Türkiye'nin planlı kalkınma dönemine girişinde, 1950-1960 dönemi uygulamalarına karşı tepki rol oynadığı gibi, bürokratların ekonomik kararlara katılma isteklerinin de bir ölçüde etkili olduğu söylenebilir.

Özellikle Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, planın gerçekleşmesinde KİT'lere önemli görevler verilmiştir. Bu görev ya da işlevler satırbaşları olarak şöyle toplanabilir: (i) ileri teknik, büyük sermaye, geniş organizasyon gerektiren yatırımları gerçekleştirmek, (ii) yeni üretim kollarının gelişmesinde öncülük yapmak, (iii) özel sektörün yatırım hedeflerinin

gerçekleşmesinde bıraktığı boşlukları doldurmak, (iv) kalkınmanın finansmanı için kaynak yatırmak, (v) geri kalmış bölgelere doğrudan ve dolaylı yatırım yaparak kalkınmanın bölgeler arası dengeli olmasına katkıda bulunmak, (vi) üretici ve tüketicileri koruyarak, araçların havadan inme kazançlar elde etmelerini önlemek, (vii) üretim maliyetlerini düşürmek yoluyla diğer sektörler ucuz girdi ve nihai tüketicilere ucuz mal ve hizmet sağlamak, (viii) iyi bir dağıtım sistemi kurarak, ihtiyaç maddeleri ve hizmetlerin tüm bölgelere ulaşmasını gerçekleştirmek, (ix) kalite kontrolü, modern pazarlama teknikleri uygulayarak, ihracat mallarının kalitesini yükseltmek, ihracat ürünlerinin dış piyasalara istenildiği zamanda verilmesini sağlamak.

Planlı dönemde izlenen finansal politikalar ve finansal örgütlemeye gelişmeler, plan dönemleri itibarıyla ayrı ayrı açıklanmıştır.

VI.2. birinci beş yıllık kalkınma planı (1963-1967)

I.Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (I.BYKP), farklı gereksinimleri karşılayacak türlerde krediler sağlayan finansman kurumlarının oluşmaması nedeniyle ticaret bankalarının fonlarının dolaylı yollardan orta ve uzun süreli kredi ihtiyaçlarına ayrılmış olması, bankaların ticari kredilerinin önemli bir bölümünün donuk kredi halini alması, ekonomik açıdan sakıncalı görülmüş; farklı gereksinimlere cevap veren, kısa, orta ve uzun süreli kredilerin ekonominin ihtiyaçlarına yetecek biçimde ayarlanması için gerekli yeni finansman kurumlarının oluşturulması ve mevcut finansal kurumlarda reformlar yapılması ilke olarak benimsenmiştir. I. BYKP'nda bu tanı ve ilkelerle ilgili olarak, şu önlem ve öneriler yer almıştır: (i) Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin (KİT'lerin) eksikliğini duydukları orta ve uzun süreli kredi ihtiyaçlarının karşılanması için bu teşebbüslerde yaratılan bütün fonları toplayacak ve tek elden yönetecek olan Devlet Yatırım Bankası kurulması öngörülmüştür.

devlet yatırım bankası (dyb)

DYB, I.BYKP'nın kurulmasını ilke olarak benimsediği bir finansman kurumu olarak, 441 sayılı yasa ile 1964 yılında bir iktisadi devlet teşekkülü olarak oluşturulmuştur. DYB'nin başlıca görevi, İktisadi Devlet Teşekküllerinin (İDT'lerin) plan hedeflerine uygun karara bağlanmış yatırımları için gerekli kredileri sağlamak, gerektiğinde bu amaçla garantiler vermek olarak belirtilmiştir. Banka, kuruluşu ile

II'nci
Dünya
Savaşı
yılları
bir yana
bırakılacak
olursa,
devletin
ekonomik
hayata
müdahalesi,
belki de
en sert
biçimde
Demokrat
Parti
döneminde
yaşanmıştır

birlikte varlığı sona eren Amortisman ve Kredi Sandığı'nı aktif ve pasifi ile devralmıştır.

DYB teknik anlamda bir yatırım bankası (sermaye piyasasında aracılık yapan, menkul kıymet taciri olarak çalışan) olmayıp, daha çok kamu fonlarından yararlandığı için kaynakları açısından da özellik gösteren bir kalkınma bankasıdır. Gerçekten DYB, İDT'nin Kalkınma Planı Yıllık Programlarında yer alan yatırım projelerini finanse etmiş; yalnız imalat sanayiini değil, ekonomik kalkınma açısından önem taşıyan enerjiyi, ulaştırma (deniz ve demiryolu taşımacılığı) ve madencilik alt sektörlerinde faaliyet gösteren İDT'leri de kredilemiştir.

Banka, 1980 sonrasında izlenen İDT'lerin uzun sürede tasfiyesi, özelleştirme ve dışa açık büyüme politikaları ve stratejileri sonucu işlevini yitirmiş ve Bankalar Kurulu'nun 17.06.1987 gün ve 87/11914 sayılı kararı ile "Türkiye İhracat Kredi Bankası A.Ş.-Türk Eximbank" ünvanıyla yeniden yapılandırılmıştır.

(ii) I.BYKP'da özel sektörün orta süreli işletme sermayesi ihtiyaçlarını karşılamak üzere bankaların katılımlarıyla bir finansman kurumu oluşturulması önerilmiş, bu amaçla 1963 yılında 1315 sayılı kararname ile "Sınai Yatırım ve Kredi Bankası" kurulmuştur.

sınai yatırım ve kredi bankası (sykb)

Başlangıçta 6 ticaret bankası (Türkiye İş, Akbank, Garanti, Vakıflar, Osmanlı ve Türkiye Kredi Bankası) tarafından 40 milyon TL sermaye ile kurulan SYKB, özel bir kalkınma bankası olup; amacı, Türkiye'de mevcut veya kurulacak özel sınai teşebbüslere orta süreli yatırım ve işletme kredisi sağlamak, yerli ve yabancı özel sermayenin Türkiye'de özel teşebbüs tarafından kurulacak sanayiye iştiraklerini teşvik etmek ve ülkemizde menkul değerler piyasasının kurulup gelişmesine hizmet etmek şeklinde belirlenmiştir. Kuruluşunun ilk yıllarında özel sınai kuruluşlarına daha çok orta vadeli işletme sermayesi veren Banka, daha sonra yatırım kredilerine yönelmiştir. Bankanın 2002 yılında TSKB ile birleşmesi sonucu, tüzel kişiliği sona ermiştir.

(iii) Sanayi sektörü dışındaki diğer sektörlerin de yatırım kredisi ihtiyaçlarını karşılayacak kalkınma bankaları kurulması, bu amaçla madencilik sektörü için Maden Bankası oluşturulması, Turizm Bankası'na da turizm sektörüne yeterli yatırım sermayesi sağlayacak bir yapı verilmesi I.BYKP'nda önerilmiştir. Bu

öneriler doğrultusunda TC Turizm Bankası ve Maden Bankası oluşturulmuştur.

t.c. turizm bankası

T.C. Turizm Bankası 7470 sayılı yasa ile, turistik tesisler kurmak, işletmek, kiralamak veya kiraya vermek, turizme dolaylı şekilde hizmet edecek inşaat yapmak, turizm kurum ve işletmelerine gerekli kısa, orta ve uzun süreli kredi sağlamak amacıyla 1960 yılında kurulmuştur. Banka, 1955 yılında kurulmuş olan Türkiye Turizm Bankası'nın aktif ve pasifini devir alarak, 1962 yılında faaliyete geçmiştir.

Turizm sektörünü finanse etmek amacıyla bir ihtisas bankası olarak kurulan T.C. Turizm Bankası, 1989 yılında DESİYAB (Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası) ile Türkiye Kalkınma Bankası çatısı altında birleştirilmiştir.

maden bankası

Kalkınma planlarında, madencilik sektörünü finanse edecek ayrı bir ihtisas bankası kurulması önerisi yer almışsa da, bu konudaki girişimler başarılı sonuçlar vermemiştir. Gerçi 1958 yılında merkezi İstanbul'da bir Maden Kredi Bankası kurulmuş, ancak bu banka kendisinden beklenen işlevleri yerine getiremediğinden, olanakları daha geniş bir bankanın kurulması planda yer almıştır. Bu amaçla 1968 yılında 7 ticaret bankası tarafından 12 milyon TL nominal sermayeli Maden Bankası kurulmuştur. Ancak ortak bankalar, madencilik sektörünün finansmanını kendileri açısından riskli gördüklerinden, anılan bankanın fiilen faaliyete geçmeden tasfiyesini kararlaştırmışlardır.

(iv) I.BKP'da tarım sektöründe yatırım kredilerinin genişletilmesine olanak verecek yeni bir organizasyona gidilmesi de ilke olarak benimsenmiştir.

Türkiye'de faaliyette bulunan banka sayısı planlı dönemin başında 47 iken, I.BYKP dönemi sonunda bu sayı 42'ye gerilemiştir. Söz konusu dönemde ilke olarak, yukarıda işlevleri açıklanan kalkınma ve yatırım bankası türünden bankalar kurulmuş olmakla beraber, kuruluşuna izin verilen tek özel sermayeli ticaret bankası, Amerikan-Türk Dış Ticaret Bankası olmuştur. Dış ticaretin finansmanında uzmanlaşması amaçlanan banka, Bank of America'nın yüzde 20 ve Bank of America'nın İtalya'daki fiyalı olan Banca d'America d'Italia'nın yüzde 4 oranında iştirak payı ile 1964 yılında oluşturulmuştur. Banka'nın Türk ortağı T. İş Bankası'dır.

Devlet
yatırım
bankası
1980
sonrasında
izlenen
İDT'lerin
uzun
sürede
tasfiyesi,
özelleştirme ve
dışa
açık
büyüme
politikaları ve
stratejileri
sonucu
işlevini
yitirmiş

VI.3. II'nci beş yıllık kalkınma planı dönemi (1968-1972)

II.BYKP da finansal politikalar ve finansal örgütlenme ile ilgili olarak;

(i) Yeni ve sürekli artış olanağına sahip kaynaklar bulunmadan yeni kredi kurumları oluşturulmasından kaçınılması, sınırlı fonların mevcut kuruluşlar eliyle kullandırılmasının sağlanması,

(ii) Mevcut yönetim ve kalkınma bankalarının kaynaklarının arttırılması, ilave kaynak sağlanmadan yeni yatırım ve kalkınma bankalarının kurulmasının özendirilmesi, yatırım ve kalkınma bankalarına yurt içinde örgütlenme, yayılma olanağının sağlanması,

(iii) Özel sektörün plan hedeflerine ulaşılması için özel sektör kalkınma bankası kurulması,

(iv) Banka sayısının arttırılmaması, küçük bankaların birleşmeleri yoluyla daha güçlü finans kurumlarının oluşmasının özendirilmesi,

(v) T.C. Merkez Bankası yasasının değiştirilerek, Banka'nın Hazine ve bankalar sistemi ile ilişkilerinin çağdaş ekonomik ve mali anlayışa uygun olarak yeniden düzenlenmesi ilke olarak benimsenmiştir.

Özetlenen ilkeler doğrultusunda, 1968-1972 döneminde, faaliyete geçmeden tasfiyesi kararlaştırılan Maden Bankası bir yana bırakılacak olursa, bankacılık alanında yeni kurum oluşmamış ülkemizde faaliyette bulunan banka sayısı 1968 yılı sonunda 43 iken, bu dönemde iki küçük yerel bankanın (Adapazarı Emniyet Bankası, Zonguldak Efes Bankası'nın) da faaliyetlerine son vermeleri üzerine banka sayısı 1972 yılı sonunda 41'e gerilemiştir.

II. BYKP döneminde politika olarak altı çizilmesi gereken gelişme, TC Merkez Bankası yasasında 1970 yılında değişiklik yapılarak, Banka'ya ekonomik kalkınmanın finansmanı konusunda görev verilmiş olmasıdır. Gerçekten yapılan değişiklikle bankaya sınai yatırım projelerinin finansmanı için orta vadeli reeskont kredi verme olanağı sağlanmış, ayrıca bankalara tanınan reeskont kolaylıklarıyla, banka kredilerinin bir bölümünün orta vadeli sanayici kredilerine yönelmesine zorlayıcı düzenlemelerle, farklı reeskont kredisi faiz oranları ve tercihli mevduat münzam karşılık uygulaması gibi seçici (selektif) önlemlerle kaynakların kalkınmanın finansmanına kanallize edebilmesine yol açan uygulamalara geçilmiştir.

VI.4. III. beş yıllık kalkınma planı dönemi (1973-1977)

1973 yılında uygulanmasına başlanılan III.BYKP'nda mali örgütlenme ile ilgili olarak;

(i) Bankalar arası birleşmelerin desteklenmesi,

(ii) Yalnız kamu fonlarına dayanan yeni ihtisas bankaları kurulmasına gidilmemesi,

(iii) Özel sektörün kendi bireysel ve kurumsal tasarruflarını değerlendirme amacı güden ihtisas bankaları kurma girişimlerinin özendirilmesi,

(iv) Özel sektör yatırımlarının kredilendirilmesi, işçi tasarruflarının değerlendirilmesi ve yatırımlara yönlendirilmesi, kalkınmada öncelikli yörelerdeki yatırımların özendirilmesi, ihracat kredisi ve sermaye piyasasının geliştirilmesi konularında sorumluluk yüklenecek özel hukuk kesimlerine tabi tüzel kişiliği ve özerkliğe sahip bir kalkınma bankası kurulması,

(v) Kooperatifçilikten beklenen yararları sağlayabilmek ve başarılı bir işletmeciliği gerçekleştirebilmek amacı ile uygulamaları yönlendirmek ve yapılacak devlet yardımlarını koordine etmekle görevli bir kooperatif merkez bankasının kurulması çalışmalarına başlanması ilke olarak benimsenmiştir.

III.BYKP döneminde oluşturulan en önemli finansman kurumu Devlet Sanayi İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB)'dır.

devlet sanayi ve işçi yatırım bankası (desiyab)

1975 yılında 13 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile 1 milyar TL nominal sermayeli olarak kurulan DESİYAB'ın amacı "Türkiye'nin hızla ve yurt yüzeyine yaygın sanayileşmesi" olarak ifade edilmiştir. DESİYAB, daha çok, çok ortaklı halka açık anonim şirketleri ve yurtdışında çalışanların, işçilerin kurdukları hemşehri şirketlerini finanse eden, o dönemde oluşturulmaya çalışılan halk sektörünün kalkınma bankası olarak öngörülmüştür.

DESİYAB'ın ünvanı, 1988 yılında Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) olarak değiştirilmiş, 1989 yılında da TC Turizm Bankası, TKB çatısı altında DESİYAB ile birleştirilmiştir.

III. BYKP döneminde kurulan diğer bir banka Arap-Türk Bankası'dır. Halen faaliyetini sürdüren bu bankanın özelliği, Cumhuriyet döneminde ülkemizde yabancı sermaye çoğunluğu ile kurulan ilk yabancı banka oluşudur. Banka, 1977 yılında sermayesinin yüzde 40'ı Libya

II. BYKP
döneminde
politika
olarak
altı
çizilmesi
gereken
gelişme,
TC Merkez
Bankası
yasasında
1970'de
değişiklik
yapılarak,
Banka'ya
ekonomik
kalkınmanın
finansmanı
konusunda
görev
verilmiş
olmasıdır

Arap Ticaret Bankası'na, yüzde 20'si Kuveyt Yatırım Şirketi'ne ait olmak üzere oluşturulmuştur. Sermayesinin yüzde 40'ı da, Türk ortaklarca, T. İş Bankası ve Anadolu Bankası, yüzde 20'ser paya sahip olarak sağlanmıştır. Arap-Türk Bankası, artan petro-Doların bir bölümünü Türkiye'ye çekmek ve kuyu ötesi (off-shore) bankacılık yapmak üzere oluşturulmuştur.

Arap-Türk Bankası, Amerikan-Türk Dış Ticaret Bankası (Türk Dış Ticaret Bankası) ile birlikte planlı dönemde Türk bankacılığının yabancı sermayeli ortaklı olarak dışa açılma girişiminin ilk örnekleri olarak düşünülebilir.

III. BYKP döneminde de Türkiye'de faaliyette bulunan banka sayısı 44 olarak değişmemiş, DESİYAB ve Arap-Türk Bankası gibi iki yeni kuruluşu hazırlık, Türkiye Maden Bankası ile Sağlık Bankası'nın (Şarki Karaağaç Bankası) faaliyeti bu dönemde sona ermiştir.

Planlı dönem olarak nitelendirdiğimiz 1962-1980 yılları arasında, yeni ticaret (mevduat) bankaları kurulmasının kısıtlanması, özel nedenler dışında yeni kuruluşlara izin verilmemesi, bazı küçük bankaların tasfiyesi, 1962 yılı sonunda 52 olan ülkemizde faaliyet gösteren banka sayısının 1980'li yılların başlarında 44'e inmesine yol açmıştır.

1980 sonrasında da kalkınma planları, yıllık programlar hazırlanmış olmakla beraber, bunlar daha çok yasal bir formalitenin gereğini yerine getirmek amacı ile izlenimi vermektedir. Bu nedenle, 1980 sonrası yeni bir dönem olarak ayrıma tabi tutulmuştur.

1979 yılında kabul edilen IV.BYKP, finansal politikalar ve mali örgütlenme açısından, önceki politikalar ve mali örgütlenme açısından, önceki planlardan daha farklı olup, benimsediği ilkeler 1970 sonraları koşullarıyla 1930'ların devletçiliğine dönüş izlenimi vermektedir. IV.BYKP tümüyle uygulanmamış olmakla beraber, taşıdığı özellikler nedeniyle, bir anlamda, sosyal demokrat bir yönetim anlayışının, finansal politikalar ve finansal örgütlenmeye yansımaları açısından, gelişmeler arasında yer alması uygun görülmüştür.

VI.5. dördüncü beş yıllık kalkınma planı

IV.üçü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (IV. BYKP) para-kredi politikalarına ve finansal örgütlenmeye ilişkin başlıca ilkeler şöyle özetlenebilir:

(i) Banka kredilerinin plan hedeflerine yönlendirilmesi sektörel üretim ve yatırım hedeflerine ulaşılmasının gerektirdiği kredilerin yeterli ölçüde sağlanması, kredilerin etkinlikle ve yö-

reler ve gelir grupları açısından dengeli gelişme gözetilecek biçimde kullanılması, bankacılık sistemine, birikimleri planlanan ekonomik ve toplumsal hedeflere yöneltecek yapı ve işleyiş kazandırmak, bu bağlamda benimsenen ilkelerdir.

(ii) Kredilerin, plan hedefleri ve amaçlarını gerçekleştirecek biçimde yönlendirilmesinde kamu ihtisas bankaları ile kalkınma ve yatırım bankalarının etkin bir araç olarak kullanılması.

(iii) Kamu ihtisas bankaları ile kalkınma ve yatırım bankalarının kaynaklarını arttırmak amacıyla bir yandan faiz rejimi bu bankalara fon aktaracak biçimde düzenlenirken, öte yandan mevduat kaynağına dayanan bankalardan (ticaret bankalarından), kamu ihtisas bankaları ile yatırım ve kalkınma bankalarına idari kararlarla ek kaynak aktarılması.

(iv) Kamu ihtisas bankaları ile kalkınma ve yatırım bankalarının üstlenecekleri işlevlerin gerektirdiği yeterlikte proje hizmeti verebilecek ve yatırım öncülüğü yapabilecek teknik kapasitelere kavuşmaları.

(v) Bankalar yasasında, sınırlı sayıdaki kişi ya da sermaye gruplarının banka kaynaklarına egemenliğinden doğan sorunları giderecek, banka kaynaklarının plan hedef ve amaçlarına yönlendirilmesini sağlayacak, tüm bankalar üzerinde kamu denetiminin etkinleştirilmesine olanak verecek değişiklikler yapılması.

(vi) Merkez Bankası'nın orta vadeli reeskont kaynağının kalkınma ve ihtisas bankalarınca kullanılmasının sağlanması.

(vii) Kamu ticaret bankalarının uzmanlık alanlarının tanımlanması, bu bankaların kredilerinin öncelikli olarak sektör kurumları biçiminde örgütlenecek işletmeciler kamu iktisadi teşebbüslerine yönlendirilmesi.

(viii) KİT'lerin, diğer kamu kuruluşlarının ve yarı zorunlu tasarruf niteliğindeki sosyal güvenlik kurumlarının, kamu vakıfları mevduatının, mevduat toplayan kamu bankalarına yatırılmasının zorunlu olması. Bu bağlamda işletmeciler KİT'lerin vadeli ve vadesiz mevduatının, kendi sektör kurumları ile organik bir ilişkide çalışacak kamu ticaret bankalarına yatırılması da ilke olarak benimsenmiştir.

(ix) T.C. Ziraat Bankası'na küçük üreticileri örgütleyen, tarımsal ürünlerin üretiminden değerlendirilmesine ve pazarlanmasına kadar işlev yüklenen, üretken kooperatifleşmeyi özendirir bir yapı kazandırılması.

(x) T.Halk Bankası olanaklarının tarım kesimi dışındaki üretim kooperatiflerinin kredi gereksinimlerini karşılamaya yönlendirmesi ve

1980
sonrasında da
kalkınma
planları,
yıllık
programlar
hazırlanmış
olmakla
beraber,
bunlar
daha çok
yasal
bir formalitenin
gereğini
yerine
getirmek
amacı ile
izlenimi
vermektedir

Banka'nın esnaf ve sanatkarların üretim faaliyetlerini geliştirici atılımlarını destekleyen ve ekonomik ve teknolojik değişimin gerektirdiği durumlarda meslek ve sanat dalını değiştirmesini kolaylaştıran bir kredi politikası izlenmesi.

(xi) IV. Plan döneminde konut talebinin karşılanmasında T. Emlak Kredi Bankası'nın etkinliğinin artırılması, Banka'nın toplu sosyal konut yapımı ile ilişkilendirilmesi.

(xii) DESİYAB'ın, sanayiye yurt düzeyinde çok ortaklı şirketler aracılığıyla yaygınlaştırılacak yöreler ve gelir grupları arasındaki dengesizliklerin giderilmesinde, ayrıca yurt dışında çalışan yurttaşların tasarruflarını yurt içinde değerlendirmede araç olarak kullanılması, DESİYAB, uygun ve karlı yatırım alanlarını saptayıp projelendirerek, yönetici yetiştirmede gerekli hizmetleri yaparak, çok ortaklı şirketlerle yurt dışında çalışan işçilere öncü ve yol gösterici olarak, bu şirketlerin finansmanına sermayeye katılma ve/veya kredilendirme yoluyla katkıda bulunmak yolları ile plan ve yıllık programların gerçekleşmesine ilişkin işlevini gerçekleştirecektir.

(xiii) TSKB'nin yurt içinde ticaret bankalarından ve yurt dışında uluslararası para piyasasından borçlanması zorlaştıran yasal engellerin kaldırılması, bu bankanın da bankacılık işlemleri ve kaynak denetimi açısından kamu denetimine tabi tutulması.

(xiv) Sermayesi, Hazine, kamu ihtisas ve ticaret bankaları ile TSKB tarafından sağlanacak, KİT statüsünde "Dışsırım Bankası" kurulması.

IV.BYKP büyük ölçüde KİT'ler kanalıyla ve KİT yatırımlarını sektörel bazda destekleyecek kamusal sermayeli bankaların güçlendirilmesi yoluyla ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmeye stratejisini benimsemiş izlenimi vermektedir.

VII. finansal politikalarda liberalleşme ve küreselleşme dönemi (1980 sonrası)

24 Ocak istikrar programı ve bu programa dışa açık büyüme, serbest pazar ekonomisine geçiş, finansal pazarlarda liberalleşme gibi amaçların eklenmesi, 1980 sonrası izlenen politikaları ve mali örgütlenmeyi etkilemiştir. Ayrıca, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, kambiyo kontrollerinin kaldırılması, finansal pazarlarda kamu denetiminin azaltılması (deregulation) eğilimi, uluslararası finans pazarlarında küreselleşme, küreselleşmenin bir aracı olarak da özelleştirmenin yaygınlaşması 1980 sonrasında gelişmelere yön veren dış etkenler olmuştur.

Finansal kurumların ve araçların çeşitlenmesi, sermaye piyasasının ve bu piyasanın önemli kurumlarından olan menkul kıymetler borsasının oluşması, holding bankacılığının gelişmesi, yüksek oranlı enflasyonun süregelenleşmesi, reel faiz hadlerinin yükselmesi, ekonominin hemen tüm sektörlerinde borç yükünün artması, finansal pazarların kırılganlaşması, belirsizliğin ve dalgalanmaların boyutunun yükselmesi, döviz, faiz ve likidite risklerinin ağırlaşması, bankacılık bunalımlarının sıklaşması ve kaynak kayıplarının büyük boyutlara ulaşması, kamu bankacılığının finansal sistemde ağırlığının azalması, bir anlamda kamusal sermayeli bankacılığın tasfiye sürecinin başlatılması, 1980 sonrasında, finans sektörü açısından özelliklerini oluşturmuştur. Bu özellikler ve doğrudukları sonuçlar aşağıda açıklanmıştır.

VII.1. finansal kurumların çeşitlenmesi ve sayılarının artması

1980 sonrasında finansal kurumlar çeşitlenmiş ve sayıları artmıştır. Finansal kiralama (leasing) şirketleri, İslami esasa göre bankacılık yapan Özel Finans Kurumları, factoring şirketleri, menkul kıymet yatırım ortaklıkları, gayrimenkul yatırım ortaklıkları, borsada aracılık yapan kuruluşlar, tüzel kişiliği olmamakla beraber menkul kıymet yatırım fonları bu çeşitlenmeyi ortaya koymaktadır.

Banka sayısı bu dönemde hızlı artışla 2000 yılı krizi öncesi en yüksek düzeyi olan 81'e yükselmiştir. Banka sayısı artışında, planlı dönemde kurulmasına izin verilmeyen ticaret (mevduat) bankaların oluşturulmasına, liberalleşme, rekabet ortamı yaratma gereğiyle izin verilmesi; yabancı banka girişleri ve sermaye piyasasının gelişmesine koşut olarak, bu piyasada aracılık yapmak üzere yeni yatırım bankalarının kurulması etkili olmuştur. Gerçekten 1980 yılı başlarında 27 özel sermayeli ticaret bankası varken, bu sayı 1999 krizi öncesi 39'a, yabancı sermayeli banka sayısı 4 iken, yine kriz öncesi 3'ü kalkınma ve yatırım bankası niteliğinde olmak üzere 22'ye, özel sermayeli kalkınma ve yatırım banka sayısı da 2'den 13'e yükselmiştir. Aynı dönemde banka şube sayısı 5769'dan 2000 yılında 7837'ye kadar yükselmiş, bankalarda çalışan sayısı TCMB dışında 173.988'e ulaşmıştır. 2000 yılı krizi, finans sektöründeki bu aşırı şişkinliği büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. 2002 sonu itibarıyla banka sayısı 54'e gerilerken, şube sayısı 6106'ya, banka çalışan sayısı da 123.271'e düşmüştür. Banka ve şube sayısı açısından

24 Ocak
istikrar
programı ve
bu programa
serbest
pazar
ekonomisine
geçiş,
finansal
pazarlarda
liberalleşme
gibi
amaçların
eklenmesi,
1980
sonrası
izlenen
politikaları ve
mali
örgütlenmeyi
etkilemiştir

dan hemen hemen 2002 yılı sonunda 1980 başlarına geri dönmüştür.

Finansal kurumların çeşitlenmesine karşın, iş hacimleri gelişme göstermemiştir. Ülkede 2003 yılı itibarıyla 89 finansal kiralama şirketi bulunmasına karşın, iş hacimleri banka kredilerinin yaklaşık yüzde 4'ü kadardır. Yine faaliyette bulunan beş ÖFK'nın kullandığı fon, banka kredilerinin yüzde 6'sını geçmemektedir. 55 sigorta şirketinin prim geliri, GSMH'nın yüzde 1'inin altında kalmaktadır. Bazı kurumlar yalnız hukuki düzenleme olarak sistemde yer almaktadır. Bankalar dışında diğer finans kurumlarının gelişmemiş olması bir yana, Türkiye bankacılık sisteminin varlık, mevduat, kredi ve özkaynak olarak boyutu, gelişmiş ülkelerdeki orta büyüklükteki bir banka düzeyinde bulunmaktadır.

VII.2. faiz serbestisi ve yüksek faiz politikası

Cumhuriyet döneminde özellikle 1930'lu yılların başlarından itibaren 24 Ocak 1980 kararlarına değin faizler, TC Merkez Bankası Kanunu, Türk Parasının Kıymetinin Korunması Mevzuatı, Ödünç Para Verme İşleri Kanunu çerçevesinde bazen bankaların da görüşü alınarak, bankalar arası anlaşmalar da gözönünde tutularak, idari kararlarla saptanmıştır. Başka bir anlatımla faizler, örgütlenmiş finansal pazarlarda denetim altında tutulmuştur. Faizlerde idari kararlarla üst sınır uygulaması, enflasyonun yüksek olduğu yıllarda negatif reel faiz ödenmesine de yol açmıştır. 1980'li yılların başlarında faiz serbestisi, mevduata reel pozitif ödenmesi, yurtdışı birikimlerin artarak bankalara yönelmesi, işletme yönetiminin etkinleşmesi, yatırım kararlarının ekonomik kriterlere uygun olarak alınması, yatırım kararlarında ekonomi dışı etkenlerin rolünün azaltılması, işsizlik sorununun hafifletilmesi, gelir dağılımının düzeltilmesi, bankalar arasında rekabet ortamı yaratılması, bankaların yeni hizmetler geliştirmeleri açısından savunulmuştur.

Türkiye'de faizlerin serbestleştirilmesi, reel faiz uygulaması, firmaların mali yapılarının bozukluğu, kamunun finansman gereğinin artması, gelir dağılımındaki dengesizlik, bankacılıkta kurallara uyulmaması, yönetim hataları gibi nedenlerle beklenen sonuçları vermemiş, tersine kamu finansman açıklarının büyümesinde, firmaların mali yapılarının daha da bozulmasında, bankaların faiz riskinin artışında, batacak ya da takipteki krediler oranının yükselmesinde, gelir dağılımının daha da dengesiz

hale gelişinde, işsizliğin yaygınlaşmasında etkili bir rol oynamıştır.

Yurtdışı tasarruflar/GSMH, sabit sermaye yatırımları/GSMH oranları, 1980 öncesi, planlı dönemde yüzde 20 düzeyini aşmışken, bu oran son yıllarda gözlemlendiği gibi yüzde 16, yüzde 17 düzeyine değin gerilemiştir.

Bankalardaki mevduatın GSMH oranı, GSMH'nın hızla düştüğü 1999 ve 2001 yılları bir yana bırakılacak olursa, genelde yüzde 60 dolayında gelişme göstermektedir. Bu oran gelişmiş ülkeler bir yana, dünyada orta gelirli ülkeler grubunun da altında bulunmaktadır. Yüksek faiz politikası, ülkede kayıt dışı ekonominin genişliği, vergi kaçırma eğilimi, kara para, ödemelerin büyük ölçüde nakit olarak yapılması gibi nedenlerle, yeterli bir mevduat artışına olanak vermemektedir. Ayrıca devallüasyon riskinin yüksekliği de parasal birikimlerin daha çok yatırım aracı olarak yabancı paraya yönelmesine neden olmaktadır. Yabancı para mevduatın, TL mevduata yakın bazı yıllarda da aşkın oluşu, finansal sistemimizin başka bir özelliğini oluşturmaktadır.

VII.3. finans sektöründe küreselleşme

Özellikle 1980 sonrasında sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, iletişim teknolojisindeki gelişmeler, küreselleşmenin belki de en yaygın biçimde finans sektöründe yaşanmasına yol açmıştır. Küreselleşme, faiz serbestisi ve dalgalı kurla birleştiğinde, finans sektöründe oynaklığı artırmış, beraberinde döviz, faiz, risklerini getirmiş, likidite riskini artırmıştır. Ülkeler arası fon akımları ülke riski gibi yeni riskleri doğurmuş ya da boyutunun artışına yol açmıştır.

Risklerin artışı, dünya finansal pazarında riskten kaçma tekniklerinin (hedge) gelişmesine yol açmıştır. Ancak Türkiye'de finansal pazarlar sığ olduğundan, vadeli piyasaların ve türev ürünlerinin (mali gelecek -future- ve option sözleşmelerinin) alınıp satıldığı piyasaların gelişmesine olanak vermemiştir. Riskler artarken, riskten kaçma tekniklerinin uygulanamayışı, gerek bankalarda, gerek özel firmalarda ve kamuda riski artırmış, kambiyo zararlarının artmasına, kur etkisiyle borçların kabarmasına yol açmıştır.

Türkiye'nin kredi notunun yüksek olmaması nedeniyle daha çok kısa süreli, yüksek ve değişken faizle borçlanabilmesi ve kısa süreli spekülasyon para akımlarına uğraması finansal pazarlarda ve ekonomide istikrarsızlığı artırmıştır.

Ayrıca
devalüasyon
riskinin
yüksekliği
parasal
birikimlerin
daha
çok yatırım
aracı
olarak
yabancı
paraya
yönelmesine
neden
olmaktadır

VII.4. ekonomide borçlanma oranının yükselmesi, aşırı borçluluk

1980 sonrasında vergi yerine borçlanma, finansal açıkların borçlanma ile kapatılması politikası izlenmesi, özel sektörde azalan karlılık ve finansal verimliliğin düşük oluşu nedeniyle yeterli öz kaynak yaratılamaması, bankaların mevduat dışı kaynaklara özellikle yurt dışı sendikasyon kredilerine yönelmesi, ekonomi genelinde borçluluğu artırmıştır. Borç oranlarının yüksekliği ve finansman yükünün ağırlığı, bir yandan yatırımları frenlerken, öte yandan ekonominin konjonktür dalgalanmalarına karşı dayanma güçlerini de azaltmıştır. Türkiye ekonomisinin özellikle 1990 sonrasında daha sık aralıklarla ve daha yüksek boyutlu krizlere girmesinde ekonomideki borçlanmanın yüksekliği temel nedenlerden biridir.

VII.5. holding bankacılığının gelişmesi

Ülkemizde özel holding bankacılığının, başka bir anlatımla bir holdingin ya da grubun bankayı yönetmesinin ilk örneğini ve prototipini, 1945 yılında kurulan Akbank oluşturmuştur. Holding bankacılığının yaygınlaşması, 1970'li yılların sonlarında özellikle 1980'li yıllarda olmuştur.

Firmalar için hızlı büyüme yollarından biri olan holdingleşme, holding bankacılığını da beraberinde getirmiştir. Gerçekten holding bankacılığının gelişmesinde (i) hızla büyüyen ya da hızlı büyüme stratejisini izleyen firmaların, grupların finansman gereksinimlerinin artması, (ii) sınırlı bir sermaye ile çok sayıda işletmeyi denetim altında tutma olanağı (holdingin piramitleşme etkisinden yararlanma), (iii) finansal pazarlarda fon akımlarını yönlendirebilme, (iv) kamuoyunda bankası olan holding imajı yaratarak itibar, kredi sağlama, (v) mali krizlerde holdinge bağlı şirketlerin kaynak sağlamalarını güvence altına alma, (vi) diğer gruplarla rekabette geri kalmama, (vii) holdingleşmeye sağlanan vergi avantajlarından yararlanma, (viii) holding banka modelini uygulayan gruplara benzeme, öykünme gibi giridiler etkili olmuştur.

Holding bankacılığı, kredilendirmede ya-salara, bankacılık kurallarına ve etiğine uyulmaması, kredilerin büyük boyutlu olarak hakim ortaklara kullanılması nedeniyle, banka krizlerini doğuran önemli bir etken olmuştur.

VII.6. kamu bankalarının tasfiyesi

Kamunun üretici olarak ekonomik hayat-tan çekilmesinin ilke olarak benimsenmesi,

KİT'lerin tasfiyesi, özelleştirme, bir yerde kamu bankacılığının da sona ermesine, ekonomideki ağırlığının azalmasına yol açmıştır. Gerçekten 1980 başında 7 olan kamusal sermayeli ticaret bankası sayısı, 2003 yılında T.C. Ziraat Bankası ve T. Halk Bankası olarak ikiye inmiş olup, bu iki banka da özelleştirme kapsamındadır. Kamusal sermayeli kalkınma ve yatırım bankalarından T. Kalkınma Bankası'nın tasfiyesi gündemdedir. Geriye Exim Bank ve İller Bankası kalmaktadır.

Kamusal sermayeli bankaların mevduat ve kredi pazarlarındaki payları da 1980 başlarında yüzde 50 düzeylerinde iken, 2002 yılında yüzde 30'lara değin gerilemiştir.

VIII. sermaye piyasalarının oluşması

Türkiye'de sermaye piyasasının gelişmesi açısından eksikliği duyulan düzenleme, 28.07.1981 tarih ve 2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. Sermaye Piyasası Kanunu ile, sermaye piyasası araçları, sermaye piyasası faaliyetleri düzenlenmiş, bir denetim ve gözetim organı olarak Sermaye Piyasası Kurulu oluşturulmuş, sermaye piyasası kurumları ve bunların faaliyetleri belirlenmiş, ayrıca denetim, ceza ve yaptırımlar öngörülmüştür.

Bir ülkede gerçek anlamda sermaye piyasasından söz edebilmek için gerekli kurumların başında menkul kıymetler borsası yer almaktadır. Batılı sermaye piyasası modellerinde borsa mevcuttur. Borsalar, menkul değer alım satımına açıklık, güven ve fiyatların daha rekabetçi koşullarda oluşmasına olanak sağlarlar. Bu nedenle menkul kıymet borsaları, ikinci el piyasa işlemlerinin toplandığı merkezlerdir. Türkiye'de ilk borsa, Osmanlı borçları nedeni ile 1866 yılında Dersaadet Tahvilat Borsası adı ile açılmış, 1906 yılında çıkarılan bir nizamname ile Esham ve Tahvilat Borsası'na dönüştürülmüştür. Cumhuriyet döneminde menkul kıymetlerle ilgili ilk yasal düzenleme 16.05.1929 gün ve 1477 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu ile yapılmıştır, söz konusu yasa 02.10.1981 gün ve 2529 sayılı yasa ile değiştirilerek, borsanın gelişmesinde ikinci aşama gerçekleştirilmiştir.

Bir ülkede sermaye piyasasının gelişmesi açısından, araçların çeşitlenmesinde önemlidir. Çeşitlenme bir yerde niteliksel açıdan gelişme göstergesidir. Sermaye Piyasası Kurulu, Hisse Senedine Çevrilebilir Tahvil, Varlığa Dayalı Menkul Kıymet, Gelir Ortaklığı, Senedi, Finansman Bonosu, Kar Zarar Ortaklığı Belgesi, Oydan Yoksun Hisse Senedi, Kara İştirakli Tahvil,

Türkiye'de
finansal
pazarlar
sığ
olduğundan,
vadeli
piyasaların ve
türev
ürünlerinin
alınip
satıldığı
piyasaların
gelişmesine
olanak
vermemiştir

Banka Bonosu, Banka Garantili Bono gibi yeni menkul değer türleri geliştirilmiş ise de, bunlar yaygın uygulama alanı bulamamıştır.

İkinci el menkul kıymet piyasasında artan kamu açıkları nedeniyle çıkarılan devlet iç borç senetleri (DİBS) işlem görmüş, tasarrufların yatırıma dönüşmesi, mülkiyetin tabana yayılması, daha iyi bir denetim kurulması, gelir dağılımının iyileşmesi gibi yararlar gerçekleştirilememiştir.

1980 sonrasında izlenen politikalar ve gelişmeler, finans sektöründe istikrarsızlığı artırmış, sistemi riskli hale getirmiş, banka krizlerinin boyutunu büyümüştür. Sektörde kur, faiz, likidite, kredi risklerinin artışı, fonların vadelerinin kısalması, holding bankacılığı, etkin denetim yapılamaması, bankacılık etiği ve kurallarına uyulmaması, bankalar üzerindeki politik baskılar, yönetim hataları, önemli boyutta kayıplara yol açmıştır. 1980'li yılların başlarında yaşanan banka ve banker skandalından sonra, 1994 krizi ile birlikte üç bankanın batışı ve nihayet 1999 krizi, bankacılığın ne denli riskli faaliyet alanı haline geldiğini, haksız kaynak aktarımında bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Cumhuriyet tarihinde 1930'lu ve 1960'lı yılların başlarında da batan, faaliyeti durdurulan banka ve finansman kurumları olmuştur. Ancak en büyük kayıp, geçici olarak 43,6 milyar USD olarak hesaplanan bankacılık krizi ile yaşanmıştır.

Bankalar denetim gereği, 1999 yılında Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) oluşturulmasına yol açmıştır.

sonuç

Türkiye 80 yıllık Cumhuriyet tarihinde iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, zaman zaman daha hızlı bir ekonomik kalkınma modeli arayışı ya da stratejisi bulma peşinde, birbirinden farklı ekonomik politikalar izlemiş; bu politikalar ekonomideki gelişmelerle birlikte finansal örgütlemeyi yönlendirmiştir.

1923-1930 yılları ulusalcı politikaların izlendiği, başta T.C. Merkez Bankası olmak üzere ulusal finansal kurumlarının ya da bunların çekirdeklerinin oluşturulduğu, bir ölçüde de olsa özel sektörün özendirilmesi yoluyla ekonomik kalkınma denemesinin yapıldığı dönemdir. Dünya ekonomik bunalımı, dünyadaki güdümlü ekonomi denemeleri ve iç dinamikler, Türkiye'de KİT'ler aracılığı ile sanayi plan uygulamasına yöneltilmiştir. KİT'ler aracılığı ile kalkınma modeli, finansal örgütlenmede, ihtisas bankası niteliğinde, kalkınma bankası

fonksiyonları da olan devlet bankalarının oluşturulmasına yol açmış, finansal pazarlar, devletin güdümü, denetimi altında tutulmuştur. II'nci Dünya Savaşı sonrası dünyadaki genel eğilimler, ülkemizde de güdümlü ekonomi politikası uygulamasında esnemelere yol açmış ise de, esas dönüşüm 1950 yıllarının başında olmuş, liberal söylemle iktidara gelen Demokrat Parti, KİT'lerin ekonomideki yerini azaltmakla beraber, daha çok özel sektörü geliştirmeye yönelik politikalar izlemiş, düşük döviz kuru, düşük faiz, ucuz girdi sağlanması politikalarıyla özel kesime kaynak aktarımı sağlamıştır. Özel kesimin gelişmesine koşut olarak, 1950-1958 yılları özel bankaların kuruluş ve gelişme dönemi olmuştur. İzlenen özel sektörü, belirli bir plandan yoksun, ekonomik dengeleri bozan, dış açıkları büyüten, enflasyonu hızlandıran politikaya, 1958 istikrar programı ile nokta konulmuştur.

1950-1960 yılları deneyimi, 1960 yılında askeri yönetimin iktidara gelişi, dünyada ekonomik kalkınmanın ana motif oluşu, Türkiye'yi 1960 sonrasında kapsamlı planlı kalkınma dönemine sokmuştur. Bu dönemde finansal politikalar ve finansal örgütlenme açısından özelliği, kur ve faizlerin idari kararlarla belirlenmesi, finansal pazarların güdümlü oluşu, özel ticaret bankalarının kuruluşuna izin verilmemesi, kaynakların plan hedeflerinin gerçekleştirilmesine yöneltilmesi, yeni kurum olarak kalkınma ve yatırım bankası türündeki oluşumların desteklenmesi olarak özetlenebilir. 1980 sonrasında da kalkınma planları hazırlanmışsa da, etkinliği yitirmiş, yasal bir formalitenin yerine getirilmesinden ileri gitmemiştir. Bu nedenle 24 Ocak 1980 kararları planlı dönemin sonu olarak nitelendirilebilir. 1980 sonrası izlenen politikalar, Türkiye'nin sorunlarını çözmediği gibi, finans sektörünün ana işlevi olan kaynak aktarma ve kullanımında verimliliği ve etkinliği de artıramamıştır. Ekonomi ve bunun doğal sonucu finansal pazarlar daha kırılgan hale gelmiş, finansal pazarlarda kaynak kayıpları daha büyük boyutlara ulaşmıştır.

Türkiye'de niteliksel ve niceliksel açıdan gelişmiş bir finans pazarının varlığından ve bu pazarın ekonomik açıdan işlevini yerine getirdiğinden söz edilemez.

80 yıllık tarihi gelişme bakıldığında politikaların sürgit olmadığı, iç ve dış dinamiklerle, başarısızlığa duyulan tepkilerle değiştiği görülmektedir. IMF dayatmalı da olsa, bundan böyle politikaların ve finansal örgütlenmenin değişmeyeceği söylenemez.

1980
sonrasında
izlenen
politikalar ve
gelişmeler,
finans
sektöründe
istikrarsızlığı
artırmış,
sistemi
riskli hale
getirmiş,
banka
krizlerinin
boyutunu
büyümüştür

2003 yılında 80. yıldönümünü kutladığımız Cumhuriyet, 20. yüzyılın çalkantılarından fazla bir yara almadan geçmiş ve 21. yüzyılın biraz daha bulanık görünen sularına ulaşmıştır. Bugünkü yazımızda amacımız, Cumhuriyetimize ideolojik yapısını yükleyen Kemalizmin, 20. yüzyılda Türkiye açısından ve evrensel olarak ne değer taşıdığını irdelemek olacak.

osmanlı'nın sonu ve türk devrim modeli

1299'da bağımsızlığını ilan eden Osmanlı Beyliği, çok kısa bir zaman süreci içinde kök salmış ve Bizansa bağlı tekfurlarla giriştiği mücadelelerden başarıyla çıkarak, merkezi Bursa'da olan bir devlete dönüşmüştür. Daha sonra, "Konya Tahtını" elde etmek için birbirine giren Anadolu Türkmen Beyliklerinin savaşına hiç katılmamış ve Rumeli'ye geçerek, tam bir karışıklık ve güvensizlik içinde bulunan ve neredeyse bir "kurtarıcı" bekleyen Balkanlar'a gözlerini dikmiş ve merkezi Edirne'de olan bir imparatorluğa dönüşmüştür. Nihayet; Sultan 2. Mehmet'in İstanbul'u almasıyla, bir "cihan imparatorluğu" niteliğini kazanmıştır.

Osmanlı'nın bilinen macerası, Viyana kaplarına kadar sürmüş ve daha sonra başlayan ve birkaç yüzyıl süren gerileme, "ulusçuluk" akımının yaygınlaşmasıyla, tam bir çöküşe dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun "çok uluslu" bünyesiyle; ulusçuluk çağında, varlığını sürdürmesi beklenemezdi. Ve nitekim, dünya dengelerinin değişmesiyle, Almanya safında I. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı İmparatorluğu, savaşı yitirmesiyle birlikte dünya sahnesinden silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

I.Dünya Savaşı sonrasındaki dönem; dünya haritalarının yeniden çizildiği, ya da çizilmeye çalışıldığı bir dönem idi. Bu bakımdan günümüzle benzerliği çok ilginçtir. Fakat o günlerin dünyası ile, bugünlerin dünyası arasında çok ciddi farklılıklar var. Herşeyden önce; günümüz dünyasında diplomasi deneyimi çok zayıf olan ABD, tek başına ve salt güce dayanarak haritaları yeniden düzenlemeye çabalar; 1918 sonrasında İngiltere, Fransa, İtalya gibi farklı ülkeler vardı. Ve bunlar arasında çıkar çatışmaları ve farklı beklentiler vardı.

Türkleri, "ebediyen Avrupa'dan sürmek" niyetinde olan ve bu amaçlarına epeyce yaklaşan kimi Avrupalı siyasetçiler, Mustafa Kemal'in önderliğinde yeniden toparlanan ve silahlı mücadeleye başlayan Türk halkının bu direncini hesaplayamamışlardı. Ve sonunda, ağır bir fatura ödediler.

İngiltere'nin "Doğu politikası"nı, L.Georg belirlemişti. Arap dünyasını; biraz da Fransa'nın aleyhine olarak, "cetvel-kalem" bölüp paylaşmışlar, fakat bazı Anadolu konusunda anlaşamamışlardı. Bölgede İtalya'nın gözü vardı. Fakat İngiltere bu bölgeyi, güçlü olabilecek bir devlete bırakmak istemiyordu. Zaten bu bölgeyi Yunanistan başbakanı Venizelos da, Paris Konferansı'ndan yazılı olarak talep etmişti.

Bir başka İngiliz devlet adamı, W.Churchill, bu politikaya karşı çıkıyordu. "Türkler yenildiler. Şimdi önlerine anlaşma olarak ne koyarsak imzalarlar. Ama eğer Yunanistan'ı Anadolu'ya çıkartırsak, yeniden silahlanırlar ve savaşmaya başlarlar. Ve o zaman çok zor da kalabiliriz."

Zaman, Churchill'i haklı çıkardı. Ve L. Georg'un dediği ile, "Tarihte yüz yılda çıkan kahrâmanlardan biri, Anadolu'da İngiltere'nin karşısına çıkınca"; hem L. Georg'un siyasal yaşamının sonu geldi, hem de İngiltere'nin Doğu Politikası'nın sonu gelmiş oldu. Bu gelişmeler, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu olmuştu.

ulusal kurtuluş savaşı-türk devrim modeli ve evrensel değeri

Ulusal Kurtuluş Savaşımız biçiminde karşımıza çıkan "Türk Devrim Modeli", kendi türünün özgün bir "ilki"dir ve evrensel değeri vardır. Başta, bizim araştırmacılarımızın bazıları olmak üzere; kimi araştırmacılar, Türk devriminin bu özelliğini görmezden gelirler ama, sahipsiz bir gözlem bile, bu savımızın doğru olduğunu görmeyi sağlar.

Tarihte gördüğümüz devrimler; tarih sahnesine yeni çıkan ya da eskiden mevcuten yeniden güçlenerek ve yeni taleplerle tarih sahnesine çıkan "toplumsal sınıfların" eseridir.

Gerçekten bu yeni sınıf, yeni taleplerle ortaya çıktığı zaman; eğer 'eski düzen' bu talep-

Toktamış Ateş*

Ulusal
Kurtuluş
Savaşımız
biçiminde
karşımıza
çıkan
"Türk
Devrim
Modeli",
kendi
türünün
özgün
bir
"ilki"dir ve
evrensel
değeri
vardır

* Prof. Dr.
İ.Ü. İktisat Fak.

leri karşılayabiliyorsa, herhangi bir çatışma olmaksızın geçiş sağlanır ve düzen kimi değişikliklerle devam eder. Fakat eğer eski düzen yeni sınıfın taleplerini zorla bastırmaya çabalarsa, patlamalar olur ve bu patlamaların sonucunda, (kimi zaman) devrim gerçekleşir.

Bu arada, devrimi de tanımlamakta yarar var. Devrim, bir toplumda siyasal katılımın ya da ekonomik paylaşımın ve fırsat eşitliğinin, toplumun geniş kesimleri lehine hızla değişimidir. Ve bu tanım çerçevesinde; Türk Devrimi, tartışmasız bir devrimdir ve kendi türünün ilk örneğidir.

Türk devrimi, tarihte gördüğümüz diğer devrimler gibi, bir sınıfın eseri değildir. Üç aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Önce, toplumda bağımsızlıktan yana olanlar, bir "cephe" halinde biraraya gelmişler; daha sonra "anti-empyralist" bir "bağımsızlık savaşı" başarmış ve nihayet, "çağdaş" ve "laik" bir devlet kurulmuştur. Ve bu biçimiyle Türk devrimi, kendi türünün ilk örneği olmuş ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında özgürlüğüne kavuşan eski sömürgelerin aydınlarına, uygulanabilir ve başarılabılır bir model olmuştur.

Çok uzun zaman sonra Uzakdoğu'da, özellikle Çin ve Vietnam'da Milli Demokratik Devrim (MDD) biçiminde karşımıza çıkacak olan siyasal model; Kemalist devrim modelinin, biraz revize edilmiş biçiminden farklı bir şey değildir. Ve bu nedenle, "Kemalist Devrim Modeli"nin evrensel bir boyutu ve aynı biçimde, evrensel bir değeri vardır.

tbmm, saltanatın sona ermesi ve cumhuriyet

Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya ayak basmasından sonra en fazla dile getirdiği talep, derhal seçimlere gidilmesi ve Mebusan Meclisi'nin toplanması idi. "Kuvayı milliyeyi etken, iradeyi milliyeyi egemen kılmak" temel sloganı idi. Resmen olmasa bile, 13 Kasım 1918'den beri "fiilen" işgal altında bulunan İstanbul'daki padişahın esir olduğunu ve "kararları" ulusun kendisinin vereceğini dile getiriyordu.

Başta Damat Ferit olmak üzere, kimi siyasetçilerin, aksi yöndeki tüm çabalarına karşın, Mustafa Kemal amacına ulaştı ve Sivas Kongresi sonrasında Damat Ferit istifa etmek zorunda kaldı ve Ali Rıza Paşa tarafından kurulan yeni hükümet, Anadolu hareketinin taleplerini kısmen kabul etti. Ancak Mustafa Kemal'in Meclisin İstanbul'da toplanmaması,

Anadolu'nun herhangi bir yerinde toplanması talebi, pek taraftar bulmadı. Kendi silah arkadaşları bile, İstanbul'un manevi değerini ileri sürünce, fazla itirazı olmadı.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimleri, Kasım 1919'da başladı. Mustafa Kemal Erzurum milletvekili seçilmişti. Fakat biraz yukarıda da değindiğimiz gibi, İstanbul'un her an "resmen" işgal edilebileceğinden ve kendi deyişi ile, "ulusun gözbebeği" olan Meclis'in kapatılabileceğinden endişe ettiği için, İstanbul'a daha yakın ve demiryolu bağlantısı olan Ankara'ya geçti. O günden bu güne, Türkiye'nin kalbi Ankara'dır.

Mustafa Kemal, İstanbul'un eninde sonunda resmen işgal edileceğini biliyordu. Ve bu nedenle, Meclis'i böyle bir durumda Ankara'ya davet edebilmek için Meclis başkanlığına seçilmesini istedi. Fakat, kendisi Meclis'e katılmayan bir temsilcinin başkanlığa seçilmesinin, olumsuz karşılanacağından endişe eden Rauf Bey, bu konuda istekli değildi. Bu arada şunu da vurgulayalım ki, Rauf Bey İstanbul'da Mustafa Kemal'in temsilcisi durumundaydı. Fakat bu başkanlığı gerçekleştiremediği gibi, Mustafa Kemal'in istediği "Müdafai Hukuk Meclis Grubu"nu kurmadı. Kurulan gruba, "Felah-ı Vatan" (Vatanın Kurtuluşu) adını verdi.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi, genellikle "Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk" derneğinin gösterdiği adaylardan oluşmuştu. İki büyük hizmeti oldu. Bunlardan birincisi, ana hatları Mustafa Kemal tarafından Ankara'da belirlenen "Misak-ı Milli"yi (ulusal and) kabul etmesi; ikincisi ise, 16 Mart 1920'de İstanbul işgal edilince, 18 Mart 1920'de son bir kez toplanarak, bu koşullar altında yasama faaliyeti yapamayacağını belirleyerek, "uygun bir yerde ve uygun bir zamanda" sürdürmek üzere, toplantılarını "ertelemesi" (talik etmesi)dir. Bu karar, tüm dünyaya duyurulacaktır. Zaten aynı gün Mustafa Kemal, Meclisi "olağanüstü yetkiler ve yeni seçilenlerle birlikte" Ankara'ya davet edecektir.

Ve İstanbul'da ara verilen toplantılar, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde devam edecektir. İstanbul Meclisi'nin başkanı Celalettin Arif Bey, Meclis'in açılmasıyla birlikte başkanlığı bırakacak ve Meclis, başkanlığa Mustafa Kemal'i seçecektir. Bu süreç incelendiği zaman, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın "yasallığı" ve "meşruiyeti" konusunda hiçbir kuşku duyulmaması gerekir.

Uzakdoğu'da,
özellikle
Çin ve
Vietnam'da
Milli
Demokratik
Devrim
biçiminde
karşımıza
çıkacak
olan
siyasal
model;
Kemalist
devrim
modelinin,
biraz
revize
edilmiş
biçiminden
farklı
bir şey
değildir

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı yürüten Meclis, "Meclis Hükümeti" adı verilen bir model uygular. TBMM başkanı Mustafa Kemal, aynı zamanda "Hükümet başkanı" konumundaydı. Önceleri bakanlar, Meclis tarafından tek tek seçilirken, daha sonra hükümet başkanının önerisi üzerine seçilmeye başlandı.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı bu meclis yürüttü. Çok uygunsuz koşullarda olunmasına karşın, büyük özveriyle ve sınırsız bir inançla çalıştı. Çok farklı yapıda ve çok farklı beklentiler içindeki temsilciler "Kurtuluş" onurunu birlikte paylaştılar. Tüm farklılıklar bir yana, bir kısım temsilciler bu mücadelenin esaret altındaki halife ve padişahın da kurtarılması için yürütüldüğüne inanıyorlardı. Bir kısım temsilciler de bu mücadelenin "yeni" bir düzenin başlangıcı olacağını bilincindeydiler.

Batı Anadolu Yunan kuvvetlerinden temizlendikten sonra, "tarafsız bölge" olarak isimlendirilen Çanakkale Boğazı çevresinde, İngiliz ve Türk kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Gergin birkaç gün sonrasında, Mudanya'da mütareke görüşmeleri başladı ve sonunda 15 Ekim 1922 tarihinde yürürlüğe girmek üzere, "Mudanya Mütarekesi" imzalandı. Barış antlaşması imzalanıncaya kadar, bazı düzenlemeler yapıldı.

İngiltere, barış görüşmelerine Ankara'nın yanı sıra İstanbul hükümetini de davet edince, TBMM hilafet ve saltanatı birbirinden ayırarak, halifelik Osmanlı ailesinde kalmak üzere, İstanbul'un resmen işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihi itibarıyla, Osmanlı saltanatına son verdi. Bu karar 2 Kasım 1922'de tüm dünyaya duyuruldu.

Lozan'da yapılan barış görüşmeleri, oldukça sancılı geçti. Bir kez ara verilen toplantılar sonunda, 24 Temmuz 1922'de Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Bu arada, ulusal kurtuluş savaşını yürüten 1. TBMM'nin süresi dolmuş ve yapılan seçimler sonrasında, ilk meclisteki muhalefet önemli ölçüde tasfiye edilmişti. Fakat buna rağmen, Lozan antlaşmasının Meclis'te onaylanması sırasında, çok seri tartışmalar yaşandı.

Bu arada Mustafa Kemal, İstanbul'daki Meclis'te kurulmasını sağlayamadığı "Müdafai Hukuk Grubunu" Ankara TBMM'de kurmuştu. Bu grup daha sonra "Halk Fırkası" ve daha sonra da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın adında "Cumhuriyet" sözcüğü bulunması nedeniyle "Cumhuriyet Halk Fırkası" adını alacak ve Cumhuriyet Halk Partisi olarak günümüze dek gelecektir.

Saltanata son verilmesinden sonra Ankara'daki yönetim biçimi fiilen bir cumhuriyet idi. Fakat nedense, rejimin adını koyma konusunda ciddi bir çekingenlik vardı. Fakat bir hükümet buhranının yarattığı fırsat sonrasında, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildi. TBMM, Cumhurbaşkanlığına Mustafa Kemal'i seçti. Mustafa Kemal'in hükümeti kurmakla görevlendirdiği İsmet Paşa, hükümet programını 30 Ekim'de okudu ve ilk kabinenin güvenoyu almasıyla Cumhuriyetin ilk hükümeti göreve başlamış oldu.

atatürk'ün öncesinde ve sonrasında tek parti yönetimi

Türkiye Cumhuriyeti'nin uyguladığı ekonomi politikalarına değinmeyeceğim. Fakat şu kadarını söyleyeyim ki, baştan özel sektörcü diyebileceğimiz bir politika izlenirken, 1929-1930 sonrasında devletçiliğe ve planlı ekonomiye geçildi. Atatürk'ün ölümünden sonra, zorunlu olarak uygulanan bu savaş ekonomisi döneminde devletçilik çok ileri boyutlara taşındı. Ve Cumhuriyet'in başından beri uygulanan "ithal ikameci" sanayileşme politikası, 1980'e kadar sürdü ve yerini 1980 sonrasında "ihracata yönelik" sanayileşme politikasına bıraktı.

Osmanlı'nın son dönemi dikkate alındığında, Cumhuriyet yönetiminin halka ve hizmete yönelik yapısı çok daha iyi anlaşılır. Özellikle "eğitim"e önem veren ve çok ciddi işlevler yükleyen Cumhuriyet, eğitimden üç temel beklenti içindeydi.

Bunlardan birincisi, eğitimin temel işlevi olan okuma-yazma, dört işlem vb. gibisinden eğitim faaliyetleriydi (zaten o dönemde toplumda büyük bir açık vardı). Eğitime yüklenen ikinci işlev, "uluslaşma" çabalarına katkı, üçüncü işlev de "vatandaşlık eğitimi" ya da "demokrasi eğitimi" idi. Bu son iki işlev üzerinde biraz genişliğine durmamız gerekir.

Çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntısı üzerinde kurulan Cumhuriyet, belli açılardan bakıldığında, nispeten türdeş bir toplum devralmıştı. Arap nüfusun yaşadığı bölgeler elden çıkmış, Anadolu'daki Rum nüfus mübadeleye tabi tutulmuş, Ermeni nüfus çok azalmıştı. Fakat herşeye karşın, çok farklı etnik gruplar birarada yaşamaktaydılar. Bir "ulus devlet" oluşturmak çabasındaki Cumhuriyet, aynı zamanda bir "ulus" yaratmak zorundaydı.

Türk Tarih Kurumu'nu (Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti) ve Türk Dil Kurumu'nu (Türk Dili-

Saltanata
son
verilmesinden
sonra
Ankara'daki
yönetim
biçimi
fiilen
bir cumhuriyet
idi.
Fakat
nedense,
rejimin
adını
koyma
konusunda
ciddi
bir çekingenlik
vardı

ni Tetkik Cemiyeti) bu çerçeve içinde değerlendirmek gerekir.

Cumhuriyet, klasik eğitim konusunda da çok ileri adımlar attı. Okur-yazar sayısı ve öğrenci sayısı hızla artırıldı. Eğitim kursları, köy enstitülerine dönüştürüldü. Halk okullarında, yeni Türk alfabesinin (Latin esasına dayalı) eğitimi heyecanla sürdürüldü. Yüksek öğretim reformu sonrasında, İstanbul Darülfünun'ndaki devrim karşıtı öğretim üyeleri bir ölçüde temizlendi ve Almanya'dan gelen öğretim üyelerinin de katkılarıyla, İstanbul Üniversitesi çağdaş normlara ulaştırılırken, Ankara Üniversitesi'nin de temelleri atıldı.

Eğitime yüklenen 3. işlev konusunda da ciddi adımlar atıldı. Çağdaş bir cumhuriyetin "vatandaşının" nasıl olması gerektiği konusunun bizzat Mustafa Kemal'in de katıldığı kampanyalarla yürütüldüğünü görüyoruz. Örneğin, Afet İnan adıyla yayınlanan "Vatandaşlık Bilgisi" kitabının bizzat Mustafa Kemal tarafından kaleme alındığı bilinir.

Bu dönemde başarısızlıkla sonuçlanan iki "çok parti" deneyimi olmuştur. "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" mahkeme kararıyla kapatılmış, "Serbest Cumhuriyet Fırkası" kendi kendini fesh etmek zorunda kalmıştır.

Her iki deneyimin de başarısızlıkla sonuçlanmasının temel nedeni, İslamcı unsurların parti tabanını ele geçirmeleri ya da en azından buna çabalamalarıdır. Gerek Terakkiperver Fırka, gerek Serbest Fırka kurucu ve yöneticilerinin Cumhuriyete ve devrimlere bağlılığı konusunda kuşku duyulamaz. Fakat kendi başlarına örgütlenerek halkın karşısına çıkmaya yüzü olmayan "Siyasal İslamcılar" bu türden örgütlere sızmaları, çok partili yaşamı adam akıllı geciktirecektir. Aynı şeyi devrimlere bağlılığı konusunda kuşku duyamayacağımız isimler tarafından kurulan Demokrat Parti'de de göreceğiz.

İslamcılar kendi başlarına örgütlenerek halkın karşısına çıkmaya yüzü yoktu. Zira çok sayıda din adamı Anadolu hareketine katılırken, üst düzey "dinciler" işgal güçleriyle işbirliği yapmışlardı. Ve bundan dolayı kurulan her türlü örgüte girmeye çabalıyorlardı.

Bu arada son Osmanlı halifesi Abdülmecid Efendi'nin kontrolsüz hareketleri sonrasında, 3 Mart 1924'de hilafete son verilmiş ve hilafet makamı TBMM'nin tüzel kişiliğine bağlı kalmak üzere Osmanlı ailesini yurt dışına sürmüştü. Aynı gün çıkan yasalarla Şeriye (din işleri), Evkaf (vakıflar) ve Harbiye bakanlıkları

kapatılmış ve "Tevhid-i Tedrisat" (eğitimin birliği) yasası da çıkartılarak, laiklik konusunda çok önemli bir adım atılmıştır. Fakat asıl adım, "Medeni Kanun"un çıkmasıyla atılacak ve bunu kamu hukuku ve özel hukuk alanındaki diğer yasalar izleyecektir. Bu arada, 1934 yılında kadınlara siyasal haklarının verilmesi çok ileri bir adım olacaktır.

çok partili yaşam ve demokrat parti

Bir yandan Savaş sonrasının "demokrasi rüzgarları" bir yandan savaş koşullarının toplumda yarattığı hoşnutsuzluk ve bir yandan da CHP liderinin bu konudaki iyi niyetinin sonucu olarak 1946'daki yasal düzenlemelerle Türkiye çok partili yaşama geçmiş oldu.

1946'da yapılan milletvekili genel seçimleri çok tartışmalı geçti ve dürüstlüğü konusunda çok eleştiri yapıldı. Fakat 14 Mayıs 1950 seçimleri konusunda hiçbir tartışma olmadı ve belki de ilk defa birçok parti yönetimi seçimle iktidarı bıraktı.

CHP'nin tek parti yönetimi çok eleştirilir. Fakat 1930'ların dünyası incelendiğinde, Mustafa Kemal'in tek partili cumhuriyetinin o dönem için insan haklarına saygılı ve nispi özgürlükler yaşanan devletlerinden biri olduğu anlaşılır. Ve koşullar elverdiği anda da çok partili yaşama geçilmiştir. Fakat maalesef korkulan şeylerin bir bölümü DP iktidarında yaşanacaktır.

Ekonomi politikalarına değinmeyeceğimi, biraz yukarıda söylemişim. Fakat şunu vurgulamam gerekir ki, önce gerçekten "halkın yüzünü güldüren" DP, daha sonra ciddi ekonomik sorunlarla karşılaşmış ve hatta 1958'de "moratoryum" yani iflasını ilan etmiştir. Gene aynı dönemde, köy enstitülerinin tamamıyla kapatılması, halk evlerinin kapatılması, vb. uygulamalarla Cumhuriyet'in aydınlanmaya giden yolu karartılmıştır.

Ve sonunda gerilen ipler 27 Mayıs Devrimi ile koptu. 27 Mayıs 1960'da ordunun kışladan çıkması, tatsız bir alışkanlığın başlangıcı olmasına karşın, 27 Mayıs özellikle özgürlükçü 1961 Anayasası ve bu yasa çerçevesinde çıkartılan yasalarla, Türk demokrasisine büyük bir ivme kazandırdı. Fakat maalesef bu gi-diş kalıcı olamadı.

1960 sonrası, 12 mart ve 12 eylül

1960 sonrası Türkiye çok karışık dönemlerden geçti. Çoğunluk sisteminin terk edilerek

1930'ların
dünyası
incelendiğinde,
Mustafa
Kemal'in
tek partili
cumhuriyetinin
o dönem
için
insan
haklarına
saygılı ve
nispi
özgürlükler
yaşanan
devletlerinden
biri
olduğu
anlaşılır

nispi temsil sisteminin getirilmesi, Türkiye'de çift parti yerine çok partili demokrasiyi getirmesi beklenirdi. 1961 genel milletvekili seçimlerinde, beklendiği gibi hiçbir parti çoğunluğu sağlayamamışken, 1965 ve 1969 seçimlerinde DP'nin devamı gibi görünen Adalet Partisi tek başına çoğunluğu sağladı. Bu arada "Silahlı Kuvvetler Birliği" adı verilen gayri resmi bir cunta sürekli siyasal sistemi taciz ediyordu.

Adalet Partisi 1961 Anayasası'na bir türlü ısınmadı. Zaten bu anayasanın getirdiği özgürlük ortamı içinde "toplumsal talepler" en üst düzeye çıkmış ve farklı kampların çatışmalarına dönüşmüştü. Ve sonunda 12 Mart 1971'de bu kez bir "muhtıra" ile silahlı kuvvetler müdahale etti.

12 Mart sonrasında, bu kez Ecevit rüzgarları esmeye başladı. Gene aynı dönemde, Necmettin Erbakan ve Milli Selamet Partisi de kendilerine iktidar yolunu açmışlardı.

Ecevit-Erbakan koalisyonu zamanında Kıbrıs'a yapılan çıkartma (barış hareketi) Türkiye'nin çok ciddi yaralar almasına neden oldu. Bugün bile çözememiş olduğumuz bu sorun, hem ekonomik ve hem de toplumsal sorunlara yol açtı. Önce Asala (Ermeni) terörünü ve daha sonra PKK hareketini buna bağlamak, bence çok yanlış olmaz. Ayrıca ülke içindeki kimi huzursuzlukların nedenini araştırdığımız zaman, bu çıkartmanın izlerini görebiliriz.

Ve bu çatışmalı ortam 12 Eylül'le sona erdi. Terör ve anarşi öyle bir noktaya gelmişti ki, her gün onlarca insan "faili meçhul"lerle aramızdan ayrılıyordu. Toplumsal yaşam ve bilim yaşamının önemli isimleri de bu terörden nasibini almıştı.

12 eylül ve sonuçları

12 Eylül sabahı cuntanın başkanı Kenan Evren, 12 Eylül öncesi dönemle ilgili olarak üç suçlu ilan etmişti. Bunlar; siyasal partiler, sendikalar ve üniversiteler idi. Ve gerçekten 12 Eylül, tüm hışımıyla bunların üzerine gitti ve onulmaz yaralar açtı.

12 Mart, 1961 Anayasası'nın özgürlükçü düzenlemelerini önemli ölçüde törpülemişti. 12 Eylül yönetimi ise, bu anayasayı tümüyle ortadan kaldırdı ve yeni bir anayasa hazırlattı. Bu anayasa ile Türkiye 21. yüzyılı yakalayamazdı.

Türkiye bu dönemde Avrupa Birliği'ne tam üye olabilmek için bir takım düzenlemelere girişti. Özellikle AKP hükümeti, kendinden beklenmeyecek kadar ileri düzenlemeler yaptı. Fakat henüz olumlu bir sonuç alınmış olmadığı gibi, AB kapısı uzunca bir süre kapalı kalacak gibi.

sonuç

Bu türden konularda herhangi bir sonuç kaleme almak mümkün değildir. Yaşam sürerken, bu türden olaylar da sürer gider. Beğensek de beğenmesek de yaşanacak şeyler yaşanır. Fakat Victor Hugo'nun dile getirdiği üzere "Sonuçtan dolayı insanı yermek ya da övmek, toplamdan dolayı rakamları yermek ya da övmek gibi olur. Gececek şey geçer, esecek rüzgar eser. Ebedi huzur, bu poyrazlardan müteessir olmaz. İhtilallerin üstünde gerçek ve adalet, fırtınaların üzerindeki yıldızlı gökler gibi sürüp gider." (Doksanüç İhtilali, s. 241)

**Ecevit-Erbakan
koalisyonu
zamanında
Kıbrıs'a
yapılan
çıkartma
(barış
harekatı)
Türkiye'nin
çok
ciddi
yaralar
almasına
neden
oldu**

cumhuriyetin 80. yılında siyasal katılımın neresindeyiz?

1) Türkiye'nin demokrasi tarihi temelde siyasal katılımın yaygınlığı ve etkinliği ile özdeşleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Asya Tipi Üretim Tarzının getirdiği bir zorunluluk olarak siyasal katılım, merkezdeki Sultan ve onun kapıkulları ile İslami ulema tarafından paylaşıyordu. Bir yerde mutlak karar organı olarak Sultan öne çıkmaktaydı. Çeşitli konumdaki yığınların ise siyasal anlamda bir katılımı söz konusu değildi. Bu bağlamda Yeniçerilerin rol oynadığı, merkezi kararlara karşı çıkmak suretiyle bazı eylemlerine rastlanmaktaysa da, bunlara ne oranda siyasal katılım örneği diyebileceğimiz kuşkuludur. Yeniçerilerin, halktan gelen bazı yakınmaları, siyasal iktidara bir şekilde ulaştırdıkları bilinmektedir. Hatta halk camii Yeniçeri Merkezi hükümet kanalından da söz edilebilir. Fakat bu kanalın sürekli bir katılım kanalı olduğu söylenemez. Namık Kemal'in, Yeniçerilerin kanlı bir kıyımla tarih sahnesinden silinmesinden sonra, halkın sesini artık hiç duyuramadığını söyleyen makalelerini biliyoruz. Buna karşın Osmanlı'nın son dönemlerine kadar ciddi bir katılım kanalının varlığına rastlayamıyoruz.

Zaten halkın şikayetleri de, mahalli ve bireysel bazı sorunları içermekten ötede bir öneme sahip değildi. Yani siyasal iktidarın kararlarına şu ya da bu şekilde bir katılım, onları biçimlendirme düşünülmemekteydi. Osmanlı bu yapısını 18. yüzyıldan itibaren ağır ağır değiştirdi. Batının etkisi, önce siyasal erki elinde tutanlarda görülmeye başlandı. Kurulu düzene karşı olup da tarikatlara sığınanlar seslerini duyurmaya başladılar. Ekonomik zaruretlerin yarattığı mültezimler ya da yerel hanedanlar güçlendi. Bunların zulümlerine karşı yöre halklarının karşı koyması, bu yolda baş veren yığitlerin menkıbeleri duyulmaya başlandı. II. Mahmut iktidara geldikten sonra imzalanan "Sened-i İttifak" yerel hanedanlarla Sultanın bir çeşit yetki paylaşımıdır. Bu paylaşımı "Magna Carta"ya benzetmek hatalıdır, çünkü Magna Carta'da ortaya çıkan siyasal katılım kanalları daha güçlüdür. Siyasal iktidarın kararlarına katılım açısından Tanzimat önemli bir adımdır. Ortaylı'nın da altını çizdiği gibi, Tanzimat bürokrasisinin siyasal kararlara güçlü bir biçimde ka-

tıldığı, onları yönlendirdiği söylenebilir. Bu arada Tanzimat'la beraber emperyalist ülkelerin himayesini daha da güçlü hissedenden azınlıkların, özellikle Rum, Ermeni ve Musevi Osmanlı vatandaşlarının siyasal iktidarın kararlarına etkisi, bu kararların oluşumundaki payı gözle görülür biçimde artmıştı. Kırım Savaşı ve onu izleyen 1856 İslahat kararları vatandaşların seslerini duyurabileceği yeni kanalların açılmasıyla sonuçlandı. Bu arada yurtdışında, özellikle Fransa ve İngiltere'de eğitim gören asker ve sivil aydınların, o ülkelerdeki siyasal katılım havasını Osmanlı topraklarına da taşımaya başladıklarına tanık oluyoruz. Tanzimat'la temelleri atılan gazete yayıncılığı 1860'dan sonra daha bir yaygınlaştı. Başlangıçta yabancıların ve azınlıkların yayınladığı gazetelerin yanı sıra, Türklerin sahip olduğu gazete ve dergiler piyasaya çıktı ve etkileri kısa sürede görüldü. Bunlar arasında Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkar, Muhbir vb yeni Osmanlılar hareketinin gazetelerini sayabiliriz. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve arkadaşları ilk Meşrutiyete yönelik bir hareketi, yayın yoluyla başlattılar. Yurt dışına çıktıktan sonra da çıkardıkları yayın organları ile halkı katılıma çağırdılar. Onlar katılımın ancak hürriyet ile gerçekleşeceğini varsaydıkları için, özellikle düşün, söz ve yayın özgürlüğünün altını çiziyorlardı. Yeni Osmanlılar ve onları izleyen Jön Türk hareketi tek hedef olarak hürriyeti seçmişlerdi. Hürriyet onlara göre geniş yığınların siyasal iktidarın kararlarına katılımını, bunların eleştirisini gerçekleştirecekti. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki bu özgürlükçü muhalefet Birinci ve İkinci Meşrutiyeti gerçekleştirdi, ama katılım kanallarını zannettikleri gibi açamadılar.

2) Osmanlı'da ilk katılımı hedefleyen muhalefet hareketi öncelikle dernekleşmiştir. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler bu konudaki ilk örnekleri vermişlerdir. Bu derneklerin partileşmesi ikinci meşrutiyet dönemine rastlar. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra partileşmiştir. O zamanki deyimle Fırka sözcüğü, yani siyasal parti yaklaşımı hızla yaygınlaşmıştır. Osmanlı Meclisi Mebusan'ında muhalefet hareketi ise kısa sürede fır-

**Tevfik
Çavdar**

**Siyasal
iktidarın
kararlarına
katılım
açısından
Tanzimat
önemli
bir adımdır**

kalaşmıştır. Milli mücadele döneminde ilk direnişler dernekler çevresinde oluşmuştur, mücadeleyi yürüten ise Müdafaa-i Hukuk Örgütü'dür; birinci meclisteki birinci ve ikinci Müdafaa-i Hukuk Örgütleri cumhuriyetin temel iki partisinin öncüleri olmuştur.

Özgürlükçü derneklerin çoğu, en azından İttihat ve Terakki gibi sonraları ülkenin kaderine egemen olacak olanlar tam bir gizlilik içerisinde çalışmışlardır. Fransız Devrimi'nin Jakobin derneklerini örnek alan bu çalışma İttihat ve Terakki'nin iktidarı döneminde de yerel parti klüpleri olarak devam etmiştir. Bu klüp örgütlenmesi bir anlamda katılımın kılcal damarları olarak da nitelenebilir. Ne var ki, bu örgütlenme modelinin keskin çizgilerle "Merkezî Umumi"ye bağlanması, düşün ayrılıklarını, disiplinsizleri sindirecek "Teşkilatı Mahsus" diye bilinen sindirici gücün varlığı özgür bir katılımı izin vermiyordu. İttihat ve Terakki'nin dernek döneminden parti dönemine kadar süren, hatta aysberge benzetilen bu yapısı parti içi katılımı bile sınırlamaktaydı. İmparatorluğun despotik yapısından gelen saltçı eğilimler, düşün, söz, vb özgürlüklere tahammülü de sınırlıyordu. Nitekim hürriyet günlerinin en heyecanlı günlerinde bile, muhalif seslere kulaklar tıkanmış, bu sesler susturulmuştur. Ahmet Sami ve Hasan Fehmi gibi önde gelen gazete yazarlarının öldürülmesi bu hoşgörüsüzlüğün boyutunu ortaya koymaktadır. İslamcı 31 Mart ayaklanmasının gerici niteliğine rağmen, yığınların sesini çıkarmasına fırsat veren bir katılım olarak kabul etmemiz mümkün değildir. Abdülhamit'in devrilmesinden sonra Osmanlı tahtına geçen Sultan Reşat ve Vahdettin'in sielik ve güç karşısında sinen yapıları, İttihat ve Terakki iktidarının saltçı bir görünüm almasına neden olmuştur. Bu iktidarın son beş yılının savaşlarla geçirilmesi siyasal katılım kanallarını bütünüyle kapatmıştır. Zaten 1908'den 1918 mütarekesine kadar geçen süre içerisinde sıkıyönetimsiz geçen yılların sayısı bir buçuk bile bulmaz. Hürriyet haykırışları, siyasal katılımı böylesine sifra indirgeyen bir yönetimle sonuçlanmıştır. Mütareke ve onu izleyen işgal yıllarında ise özgür bir siyasal katılım söz etmek mümkün değildir.

3) Mondros Mütarekesi'nden sonra yurdun çeşitli yörelerinin itilaf devletlerinin ordularınca işgal edilmesi, ilerde anti-emperyalist diyebileceğimiz bir siyasal katılımın temellerini atmıştır. İzmir'in Yunan ordularınca işgal edilmesi ve bu orduların Ege içlerine doğru genişlemesi direniş biçimindeki katılımı daha da güçlendir-

miştir. Fatih, Sultanahmet, Kadıköy mitingleri bu katılımın derinleşmesini sağlamıştır. Önce Ege'deki illerde başlayan kongreler, ulusun kendi mukadderatı üzerindeki söz hakkını nedanlı güçlü savunduğunu ortaya koymuştur.

Sivas ve Erzurum Kongreleri siyasal katılımın yadsınamaz iki örneğidir. Bu iki kongre ile birlikte siyasal egemenlik konusu da tartışılmaya başlanmıştır. Sivas Kongresi'nin İstanbul hükümetine koştuğu seçim şartı, siyasal katılımın çözümünde ilk katılım olduğunu ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal'in, İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ın İngilizler tarafından kapatılmasından sonra, meclisi Ankara'da açmak düşüncesine karşı, Yunus Nail'in söylediği "Önce orduyu örgütlemeli" önerisine karşı, kararlı bir biçimde "Önce Meclis Nail Bey, önce Meclis" yanıtı Milli Mücadelenin başarısının altında yatan siyasal katılımın zorunluluğunu gösteren en güzel kanıttır.

Ankara'da toplanan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye'nin siyasal tarihi süresince siyasal katılıma en çarpıcı örneği vermiştir. Bu Meclis egemenlik hakkının da millet olduğunu vurgulayan ilk meclistir. "Hakimiyet Bila kaydû şart milletindir" belgisi o tarihten bu yana Meclisimizde kürsünün arkasında yer alır. Birinci Meclis'te partiler yoktu. Çeşitli partilerden gelen milletvekilleri, öncelikle "Müdafai Hukuk" ilkelerine bağlıydılar. Buna rağmen, Meclis'te iki grup oluşmuştu. İkinci grup çeşitli eğilimlere mensup milletvekillerini barındırmaktaydı. Tartışmalar, öneriler yapılır, bir yandan düşmana karşı mücadele verilirken, diğer yandan hükümet üyelerine, hatta Gazi'ye yönelik eleştiriler yükselirdi. Tanımlamak gerekirse, bu Meclis ülkenin bağımsızlığını amaçlayan, katılımcı demokrasinin yer aldığı bir halk şurasıydı. Çeşitli düşünceleri barındıran bir halk cephesiydi. Eline geçirdiği egemenliği kimseye kaptırmaya da niyeti yoktu.

4) Cumhuriyet'in ilanından sonra 1925 yılına kadar Ankara'daki iktidarın muhaliflere fazla sert davranmadığını görmekteyiz. Muhalefetin merkezinde Ankara'nın başkent olmasını ve cumhuriyeti tam olarak özümseyememiş İstanbul basını yer almaktaydı. Nitekim bu basın Halk Fırkası'nın karşısında muhalefet fırkası olarak yer alan "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"nı ateşli bir biçimde destekledi. Ankara'nın elindeki İstiklal Mahkemesi silahı ise işlemedi. Gazetecilerin yargılandığı İstiklal Mahkemesi bunların hepsini beraat ettirdi. Başvekil İsmet Paşa'nın istediği sert davranışların CHP grubunca pek itibar görmemesi,

Siyasal
İktidar
Mondros
Mütarekesi'nden
sonra
yurdun
çeşitli
yörelerinin
itilaf
devletlerinin
ordularınca
işgal
edilmesi,
ilerde
anti-emperyalist
diyebileceğimiz
bir
siyasal
katılımın
temellerini
atmıştır

onun istifa ederek İstanbul'a gitmesine neden oldu. Yerine ılımlı sayılan Fethi Bey (Okyar) başvekili oldu.

Fethi Bey'in başvekilliği iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkileri de yumuşattı. Ne var ki Güneydoğu'da patlak veren Şeyh Said ayaklanması Halk Fırkası'ndaki şahinlerin yeniden güçlenmesine fırsat verdi. Fethi Bey bir gün önce fırka grubundan güven oyu almasına karşılık istifa etti, yerine İsmet Paşa yeniden başvekil oldu. Güvenoyu almasından sonra ünlü "Takrir-i Sükun"u gündeme getirdi ve bir saatlik görüşmeden sonra yasa kabul edildi. Bu yasanın kabulü ile birlikte siyasal katılım kanalları bütünüyle kapandı. Muhalefet partileri, yayın organları kapatıldı. Sendikal faaliyetler başta olmak üzere, birçok katılımcı faaliyet yasaklandı. İstiklal Mahkemeleri tüm kudretleriyle faaliyet gösterdi. Gazeteciler idam tehdidiyle yargılandı. Çoğu yazarın yazı yazması yasaklandı. 1926 yılındaki aciz kalan İzmir su-ikastından sonra, İzmir ve Ankara'daki İstiklal Mahkemeleri hemen hemen tüm muhalifleri temizledi. Bu ortamda Atatürk ilke ve inkılapları diye özetlediğimiz devrim yasaları çıkarılabildi, kılık kıyafetten yazıya kadar birçok radikal dönüşüm gerçekleştirildi. Tüm bunlar olurken, ekonomide istenilen gelişme sağlanamadı. Yoksulluk İstanbul, İzmir gibi birkaç metropol dışında yoğunluğunu sürdürdü. Dünya bunalımı bu fukaralığı dayanılmaz boyutlara taşıdı. Bu durum halk arasında eleştiri dozunu artırdı. 1931'deki Serbest Fırka deneyimi bu nedenle yapıldı. Serbest Fırka aslında Mustafa Kemal güdümlü bir partiydi. Siyasal katılımı geliştirecek bir yapısı yoktu. Buna rağmen, kısa sürede halk ve aydınlar arasında ciddi bir yandaş kitlesine sahip oldu. Parti reisi Fethi Bey'in yurt gezileri halktan çok büyük ilgi gördü. Belediye seçimleri bir çeşit yığınsal muhalefetin büyümesi görünümünde geçti. Dönüşümleri gerçekleştiren Halk Fırkası yönetimi, bu yığınsal desteği, karşı devrimci bir eylem olarak değerlendirdi ve sonuçta Fethi Bey, Gazi ile karşı karşıya gelmemek için partisini feshetti. Bu noktadan sonra Türkiye bir anlamda tek partinin (CHP'nin) ideolojik baskı ve bombardmanı ile sindi. CHP'nin 1935'te değiştirdiği programda ise, Almanya özentisi faşist eğilimler ağırlık kazandı. Tek ulus-tek ses-tek parti kavramı ülke yönetiminde ağırlık kazandı. CHP ideologlarının iddiasına göre, partinin ilçe ve nahiyelere kadar uzanan yönetim binaları demokratik katılım kanallarının en güzel örneğidir. Aynı örneği bir başka açıdan Halkevleri

vermektedir. Partinin keskin ideolojisinin, görüşünün dışına çıkan ne bir kişiye, ne de örgüte bu dönemde rastlamak mümkün değildir.

Bugün 30'lu yıllara öykünenlerin, aynı dönemdeki düşünsel baskıyı yaşasalar, aynı şeyi düşünmeleri mümkün müydü, bilemem. Tüm doğruların parti tarafından tanımlanarak kamuoyuna sunulduğu bir dönemde düşün, söz vb temel özgürlüklerden bahsetmemiz olanaksızdır. Olaya siyasal katılım kanalları açısından baktığımızda, sükut-u hayalimiz daha büyüyecektir. Sadece Nazım Hikmet'in aynı zaman diliminde çektiği gözönünde tutulursa, söylemek istediklerimiz daha bir anlaşılır. Dernek kurma, sendika kurma gibi kavramlar (ki bunlar siyasal katılımın temel kanallarıdır) unutulmuştu. Var olanlar güdümlüydü, partinin emir komuta zincirine bağlıydı. Nadir olarak görülen bir iki grev ise şiddetle bastırılmaktaydı. Aynı dönemde Ceza Kanunu faşist İtalya ceza yasasının en şiddetli maddeleri ile donatılmıştı. İş yasası işçilere yönelik her türlü yasaklamalarla donatılmıştı. TAN, onun da Sabiha Sertel'in görüşler sütunu dışında, faşizme karşı eleştiri yönelten bir yayın organı bulmak söz konusu değildi. Mustafa Kemal'in ölümünden sonra Cumhurbaşkanı dolayısıyla yeni şef olarak işbaşına gelen İsmet Paşa, başlangıçta mevcut cendereyi gevşetmeyi deneyerek işe başladıysa da İkinci Dünya Savaşı onu engelledi, sonuçta sıkı yönetim kısılacı içersinde ünlü kırklar karanlığı bastırdı. O günleri Samim Kocagöz, Atilla İlhan, Vedat Türkali romanlarında çok güzel anlatır.

Savaş yıllarında kabul edilen Milli Korunma Yasası ile işçi ve çiftçilerin üzerine yeni yükler getirilmişti. O günlerde tarafsız konumunu sürdüren Türkiye'de siyasal rüzgarlar, savaşın getirdiği rüzgarlara göre ya Almanya'dan ya da müttefiklerinden yana esirdi. Nazi Almanyası'nın Sovyetlere saldırısı ilk anda başta Milli Şef olmak üzere hükümeti memnun etse de, 1943'den sonra Sovyetlerin peşpeşe gelen başarıları, ülke içersinde sol düşünceye karşı şiddet ve baskının artmasına neden oldu.

Savaşın sonuna doğru demokrasi cephesinin kazanacağı belli olunca, bu kez göstermelik bir demokrasi denemesine geçilmiştir. Çok partili yaşam diye belirlediğimiz bu günlerde bile yaşam çok partili değil, sade liberal ekonomi temeline dayanan, sola kapalı bir sağ partiler yığınını sergilemektedir. Parti sayısının çokluğu, katılım kanallarının etkinliğini göstermez. Nitekim demokrasi denemesinin ilk günlerinde sendikalar, sol partiler kapatıl-

Şef
olarak
işbaşına
gelen
İsmet Paşa,
başlangıçta
mevcut
cendereyi
gevşetmeyi
deneyerek
işe
başladıysa da
İkinci
Dünya
Savaşı
onu
engelledi

miş, sol basının tek örneği Tan Gazetesi yar-
gısız infazla yerle bir edilmiştir.

5) Çok partili yaşama geçtikten sonra Tür-
kiye'de ilginç bir katılım geleneği geliştirildi.
1950-60 döneminde siyasi partilerin mahalle-
lere kadar uzanan ocak örgütlenmesi siyasi
katılım kanalı olarak dikkat çekti. Bu kanal ge-
nellikle bireysel isteklerin üst yönetime ulaştırıl-
ması şeklinde işlemekteydi. Diğer yandan
yöre milletvekillerinin seçmenleriyle yakın iliş-
kisi tabanın sorunlarının meclise ve de yürüt-
me erkine ulaştırılması sonucunu vermişti. Es-
kiden (tek parti yönetiminde) Yenişehir tren
köprüsünden daha kuzeye gitmeleri yasakla-
nan poturlular artık Meclis binasına, restoranı-
na bile girebiliyorlardı. Seçim mekanizmasını
bir çeşit halk dalkavukluğu ile lehine çevirece-
ğini düşünen siyaset erbabı bu dalkavukluğu
alabildiğine geliştirdiler ve buna "popülizm"
adını da yakıştırdılar. Popülizm sözcüğü gü-
nümüze kadar, çok yanlış bir anlayışla halk
dalkavukluğu biçiminde algılanmaya devam
etti. Oysa bu kavram halktan yana olmak,
halkçı olmak biçiminde anlaşılmalıdır. Katılım
kanalları siyasete egemen olan bu yaklaşım
nedeniyle sadece bir istek kutusu haline geti-
rildi. Oysa katılım üst düzey siyasi kararlara
katılım olarak tanımlanmalıdır. Katılım olgusu-
nu böylece olması gereken yönünden saptır-
dıktan sonra, halka verilen birkaç mavi bon-
cuk için siyasal katılım sözcüğü kullanılır oldu.

Şurası açıktır ki, Türkiye'de siyasal oligar-
şi her zaman kendi çıkarları doğrultusunda
karar mekanizmalarını etkilemiştir. Başlangıç-
ta yerel önderlerin, aşiret reislerinin, sivil-as-
ker bürokrasinin yararları doğrultusunda olu-
şan bu çıkar koalisyonuna 1960'lardan sonra
sermaye de katılmıştır, 1980'den sonra ise bu
koalisyonu temsil eden oligarşinin başat üyesi
konumuna gelmiştir. Özellikle yirminci yüzyılın
son çeyreğinden itibaren sermayenin sözünü
ettiğimiz başat konumu daha da güçlenmiş
durumdur. Geçen yüzyılın siyaset sahnesin-
de yer alan ortanın sağ ve solundaki partiler
sermayenin istekleri doğrultusunda işleyen bir
ekonomik politikayı izleyegelmişlerdir. Türk si-
yasal yaşamında etkin olan, zaman zaman
birbirlerine karşı etkinlik mücadelesi veren üç
temel kanal bulunmaktadır. Bunlar asker, din
önderleri ve sermayedir. Bu üç kanal sanki
kamunun, yığınların kararı imiş gibi iktidar
üzerinde kendi çıkarları ve egemenlikleri yö-
nünde etki yaparlar. Görünürdeki siyasal parti-
lerin adına, onları kullanarak, kendi politikala-
rını egemen kılarlar.

6) Bir önce değindiğimiz siyasal yaşam ve
kararlar üzerinde etkin olan üç kanalı ele aldı-
ğımız zaman, bunların ilk sırasında ordunun
yer aldığını görmekteyiz. Ordunun siyaset
üzerindeki etkisi Osmanlı dönemine kadar da-
yanır. Osmanlı merkezi otoritesinde padişahın
çevresinde üçlü bir sacayağının varlığını bil-
mekteyiz. Bu üçlü oluşumun ayaklarından biri-
ni dini kesim ulemaları oluşturur, ikinci ayakta
ise kapıkulları vardır. Üçüncü ayakta da gene
bir kapıkulu sayılabilecek Yeniçeriler bulun-
maktadır. Padişah kendi erkini, kararlar düze-
nini ancak bu üçlü grubu dengeleyerek ger-
çekleştirir. Bundan ötürü de Osmanlı siyasal
yapısı bir denge düzeneğidir. Merkezi iktidarın
kararları halktan şikayetleri yükseltiyorsa, bu
şikayetler önce camilerde yer bulur, buradan
yeniçeriler kanalıyla bir istek olarak padişaha
dayatılır. Kaldırılan kazanların arkasında bu
istekler neden olarak yer alır. Osmanlı'da şi-
kayetlerin yığinsal ayaklanmalara kadar uzan-
dığını da görmekteyiz. Prof. Akdağ'ın dirlik dü-
zenlik mücadelesi adını verdiği bu ayaklanma-
lardan akla gelenleri tüm bir yüzyılı etkilemiş
Celali İsyanları ile Suhte ayaklanmalarıdır. Bu
ayaklanmaların çoğu kıyıcı yöntemlerle bastırıl-
mış, bazen de önlerinde boyun eğilmiştir.
Dikkat edilirse, bu başkaldırıları içerisinde
halka köprü kuran Yeniçeriler ve dini ulema
olmuştur. Camiler, medreseler, tarikatlar siya-
sal katılım alanları olarak dikkati çekmektedir.
Düzenli ordunun kurulmasıyla bu kanallardan
yeniçeriler saf dışı edilmiş, buna karşın onla-
rın yerini ordu almıştır. Abdülaziz'in halliyle
sonuçlanan başkaldırı da ordu ve mollaların it-
tifakıyla gerçekleştirilmiştir.

1918 Devriminin öncüsü İttihat ve Terakki
Cemiyeti temel gücünü askerden alan bir par-
tiydi. Görünen ve görünmeyen örgütünün ana
unsuru genç subaylardı. Balkan dağlarında ilk
başkaldırısı başlatanlar Enver ve Niyazi Bey-
ler, o günlerin deyimiyle ordunun en "ateşiyin
zabitleri"ydi. Balkan yenilgisi nedeniyle gerçek-
leştirilen Babıali baskını ile iktidara gelen İttihat
ve Terakki ve onun güçlü unsurları olan asker
kökenlilerdi. Kuşkusuz Merkezi Umumi'nin ön-
de gelen üyeleri içerisinde Talat, Cavid, Halil
Bey, vb siviller de yer almaktaysa da, askerler
gene partinin başat unsuru olarak göze çar-
ıyorlardı. 1918'den sonraki büyük yenilgiden
sonra kurtuluşa giden mücadeleyi gene asker-
ler yapmıştır. Mustafa Kemal, Fevzi (Çakmak)
Paşa, Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy),
Refet (Bele), İsmet Paşalar ilk akla gelenlerdi.
Milli Mücadele kadrolarının önde gelenleri

Türkiye'de
siyasal
oligarşi
her zaman
kendi
çıkarları
doğrultusunda
karar
mekanizmalarını
etkilemiştir

Cumhuriyet Devrimini de gerçekleştirmişler, yani devletin yöneticileri içersinde yer almışlardır. İlk kurulan partiler olan Halk Fırkası (sonradan CHP) ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önderleri ve kadrolarını büyük ölçüde asker kökenliler oluşturmaktaydı. Cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı ve de başbakanı gene mücadelenin önderleri Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ydı. Gazi 15 yıl başkan olmuş, ölümünden sonra İsmet Paşa 11 yıl bu görevi üstlenmiştir. İsmet Paşa'nın başbakanlık süresi ise on dört yıldır. Bu arada bu görevi kısa süreyle alan Fethi Bey de asker kökenlidir. 1925-1950 arasında tek parti olarak iktidarda kalan CHP, temeli askerlik ağırlıklı aydın, eşraf ve büyük toprak sahipleri-nin bir çeşit zımnı koalisyonu olarak tanımlanabilir. Bu k o a l i s y o n 1950'de yerini Demokrat Parti'ye bırakmıştır. DP kadrolarını tüccar, sanayici, eşraf ve büyük toprak sahipleri meydana getirmekteydi. Partinin önderleri konumundaki Celal Bayar, Refik Koraltan birinci meclisten beri görev yapan kişilerdi. Demokrat Parti iktidarını yarım yüzyıl sonra gelen ilk sivil iktidar olarak nitelememiz doğru olacaktır. Ne var ki 27 Mayıs 1960 darbesiyle birlikte askerler gene iktidarda ağırlıklarını sürdürmeye başladılar. 1961-1965 yılları arasındaki koalisyonların başbakanı olan İsmet Paşa ise zaten askerlin çizgisini yansıtmaktaydı.

İttihat ve Terakki'den 1950'ye kadar süren asker ağırlıklı iktidarlara ana şiarı "toplumsal ilerleme"ydi. Bunu cumhuriyetin ilk muhalif partisi Terakkiperver Fırka'nın adında bile görebilmekteyiz. Gazi, İsmet Paşa ve arkadaşları ülkeyi "muassır medeniyet" düzeyine çıkartmayı hedeflerken amaçladıkları "ilerleme"ydi. Toplumsal ve kültürel anlamda ilerlemenin meyveleri 1920'li yıllarda kabul edilen kılık kıyafetten, yazı inkılabına kadar gerçekleştirilen

yenileşmelerdir. Görünümden düşünceye kadar ilerleme özlemi cumhuriyetin ilk yirmibeş yılının simgesidir. 1960 darbesi ile başlayan, 1971 ve 1980 darbelerinde ise amaç artık ilerleme değildi. 1961 anayasasının bazı ilerici unsurlarına karşı, tabii senatörlük kurumu ile TBMM'de asker üyeler (emekli de olsalar) yer almışlardır. 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbeleri ise açık bir biçimde sağ karakterli, bir anlamda gerici sayılabilecek hareketlerdir. Bu darbeler askerin adeta bir parti gibi ülkenin siyasal yaşamında yer almasını sürdürmüş ve güçlendirmişlerdir. Cemal Gürsel, Cevdet Sunay, Fahri Korutürk ve Kenan Evren cumhurbaşkanı olarak askerin temsilcisi niteliğinde

görevlerini sürdürmüşlerdir. Senatonoda Milli Birlik Grubu ve bir siyasi karar alma organı gibi etkili olan Milli Güvenlik Kurulu askeri partisinin siyasetteki konumunu yansıtmışlardır. Bu yapının demokratik siyasal katılım kanallarını açmak bir yana, daha bir kapadığı gerçektir. 12 Eylül'den sonra 28 Şubat 1997 kararları da askerin siyaset üzerindeki yönlendirici etkisinin sürdürdüğünü göstermektedir. Tüm bu örneklerle

dayanarak söyleyebiliriz ki, siyasal egemenliği paylaşan, kararlar üzerinde yönlendirici etkisi olan en önemli katılım kanalı askerler tarafından kullanılmaktadır. Yani asker iktidarın bir unsuru olarak yerini yüz yıldır korumaktadır.

7) Türkiye'nin siyasal yaşamında din da-ima önemli bir motif olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde dini kurumlar iktidar ve muhalefet odağı olarak siyasal faaliyetlerinin içerisinde görünmüşlerdir. Osmanlı döneminde ilerleme yönündeki tüm devinimler, karşılığında, güçlü bir dini sınırlama bulmuşlardır. İlimde ve toplumsal yaşamda ileriye yönelik hareketlere karşı gelmede sürekli bir biçimde din kullanılmıştır. Bunun nedeni de yenilikçi ve

Görünümden
düşünceye
kadar
ilerleme
özlemi
cumhuriyetin
ilk yirmibeş
yılının
simgesidir

ilerici hareketlerin ileri gelenlerinin siyasal erklerini tehdit etmesidir.

Din kurumları ve ulema Osmanlı'da yaratılan katma değer önemli bir bölümünü kullanmışlardır. Meşrutiyet hareketlerinde de dinin etkisini her zaman görmektediriz. İmparatorluğun yaşamı için oynadığı denge politikasında da din bir silah olarak her zaman kullanılmıştır. İngiliz emperyalizminin doğudaki konumunu, Abdülhamit'in uyguladığı pan-islamist siyaseti durdurma için mücadele yolu olarak kullanılmıştır. Yusuf Akçura'nın "Üç Tarzı Siyaset" adlı risalesinde de din ve islamcı politikanın dominant karakteri üzerinde durulmuştur. İlerleme ve aydınlanma yolunda önemli bir adım olan İttihat ve Terakki hareketi de, karşısında, gerici din faktörünü bulmuştur. 31 Mart ayaklanması bunun tipik bir örneğidir. Emperyalist ülkeler, özellikle İngiltere dini unsurları her anlamda kullanmıştır. Yerine göre islamcı grupları ve muhalefeti, yerine göre rum ve ermeni ortodoksluğunu kaşırmaktan çekinmemiştir. Çarlık Rusya'sı ile benzer bir rolü oynamaktan geri kalmamıştır. İttihat ve Terakki iktidarı da, Akçura'nın belirttiği gibi islamcı-Türkçü ve Osmanlıcı siyasal yaklaşımları gerektiğinde gündeme getirmiştir. Fakat iktidar deneyimi ve dış baskılar arttıkça Türkçü siyasete ağırlık vermeyi yeğlemiştir.

Mütareke ve milli mücadele döneminde ise padişah halife olarak, dini, emperyalist işgalci ülkeler için kullanılmıştır. Anzavur'un kumandasındaki, oluşturulan ve Ankara'ya karşı kullanılan ordunun temelinde fetvalar vardır. Anadolu'da çıkartılan iç isyanlar da din adına yapılmıştır. Din adına milli mücadele güçlerine yönelik kullanılan bu başkaldırıları, Ankara hükümetini bolşevikle suçlamayı bir nevi şiar edinmişlerdi. Kuşkusuz birçok din adamı da Ankara hükümetini destekliyordu. Birinci Meclisin açılacağı günün Cuma'ya denk getirilmesi, açılış töreninin Hacıbayram Camii'nde kılınan toplu namazdan sonraya getirilmesi, Ankara'nın dini motifleri kullandığını göstermektedir. Din motifi Ankara'nın yeni devleti oluşturma aşamasında da rahatsız edici konumunu sürdürmüştür. Cumhuriyet'in ilanı, halifeliğin ilgası, daha sonra dini ünvanların ve Şer'iye vekaletinin kaldırılması, kılık kıyafet düzenlemesi, tekke ve zaviyelerin kapatılması islamcı grupları kızdıran olaylardır. Bu kızgınlığı ancak istiklal mahkemelerinin çok zecri tedbirleri sindirebilmiş, bu arada birçok din adamının idamı da gerçekleşmiştir. Dini çevrelerinin sinmesine karşı, Serbest Fırka döneminde yeni

başkaldırı havası ortaya çıkmış, Menemen olayı ile bu başkaldırı doruğa ulaşmıştır. İnkılap Türkiye'sinde sinen islamcı çevrelerin bir nevi takiye yaptıklarını Falih Rifki "Roman" adlı denemesinde ve birçok yazarımız hikaye ve romanlarında başarı ile yansıtmışlardır.

İslami akımlara ilk tavizi sanılanın aksine CHP vermiş, 1946-50 yılları arasındaki son iktidarında ilkokullarda din dersi verilmesini kabul etmiştir. Gerçi bu dersi almak ailelerin iznine bağlandıysa da kapı açılmıştı. Demokrat Parti ise hemen hemen ilk icraatını Arapça Ezan okunmasını serbest bırakması doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Demokrat Parti iktidarı tabanını korumak ve diri tutmak açısından din motifini artan oranlarda kullanmış, Said-i Nursi gibi bir tarikat liderinin yönetimin üst kademelerinde sürekli itibar görmesi islamci çevrelere verilen tavizlerin doruk noktasıdır. Demokrat Parti ve onun devamı kabul edilebilecek partilerin islamci harekete verdiği desteğin ilk meyvesi ise Necmettin Erbakan'ın bağımsız milletvekili olarak TBMM'ye girmesi ve islamci referans kabul eden ilk partiyi, "Milli Nizam Partisi"ni kurması ile gün yüzüne çıkmıştır. 12 Mart cuntasından sonra Erbakan kapatılan partisinin yerine "Milli Selamet Partisi"ni kurmuş ve 1974'ün ilk günlerinde CHP ile kurulan koalisyonda başbakan yardımcısı olmuştur. Bunu takip eden Milliyetçi Cephe hükümetlerinde Erbakan ve islamci hareket ortak olarak hükümetlerde görev almış, idari yapı içerisinde kadrolaşma olanağını bulmuştur. 12 Eylül'den sonra oluşan Cunta, söylemleriyle islamci kullanmış ve öldüğünde ilk islam cumhurbaşkanı olarak göklere çıkarılan Özal ve ANAP iktidarını yaratmıştır. Özal tüm yaşamı boyunca islamci hareketin içerisinde bulunmuş, kendi çevresinde hareketin kadrolarının yetişmesini sağlamıştır. 1996'da Erbakan, Refah-yol hükümetinde başbakan olmuş, 28 Şubat müdahalesinden sonra da onun izleyicileri, yetiştirdiği kadrolar islamci referans alan, demokrasiyi amaç değil, araç kabul ettiğini açıkça söyleyen Tayyip Erdoğan başkanlığında büyük bir çoğunlukla iktidara gelmiştir. Eğitimin birliği ilkesinde açılan bir delik, İmam Hatip liseleri, kuran kursları, üniversiteye hazırlık kursları öğrenci yurtlarıyla ve de az gelişmiş kapitalizmin çaresizliğe ittiği yığınları kullanarak yirmibirinci yüzyılın islam temelli cumhuriyet iktidarını yaşama geçirmiştir.

8) Türk siyasetinde milliyetçi akımların kökeni İttihat ve Terakki'nin Türkçü ideolojisine dayanır. Bu akımın ideolojik temelinde Ziya

12 Eylül'den
sonra
oluşan
Cunta,
söylemleriyle
islamci
kullanmış ve
öldüğünde
ilk
islam
cumhurbaşkanı
olarak
göklere
çıkarılan
Özal ve
ANAP
iktidarını
yaratmıştır

Gökalt ve o dönemin Çarlık Rusyası'ndan göçen aydınların büyük rolü olmuştur. Bunların başında Yusuf Akçura gelmektedir. Türk ocaklarının oluşumu Türkçülük ilkesinin yayılmasında başat bir konuma sahiptir. Milli Mücadelede Türk milliyetçiliği daha bir güçlenmiştir. Cumhuriyet döneminde ise ulus devlet olma yönünde atılan adımlarda milliyetçi duygular beslenmiş, onuncu yıl söylevinin sonunda Gazi "Ne mutlu Türküm diyene" vurgulamasıyla adımı bir yerde adeta takdis etmiştir. Tek parti döneminde gençlik arasında milliyetçi akımlar başat bir yere sahiptir. İlerde milliyetçi hareketin siyaset alanında kendini göstermesini sağlayacak Alparslan Türkeş bu dönemin yetiştirdiği kişilerin önde gelenidir. Ne var ki İkinci Dünya Savaşı'nda milliyetçi hareketin Nazi yanlısı eğilimlere girmesi savaş sonrasında bir oranda suçlanmasına neden olmuşsa da, çok partili yaşamda siyasi partilerin içerisinde milliyetçi unsurlar sürekli olarak yer bulmuş, Tefik İleri, Tahsin Banguoğlu, Reşat Şemsettin Siner, vb eğitim bakanlığına kadar yükselmişlerdir. 1960 devriminden sonra Türkeş ve arkadaşları siyasal parti olarak gündeme gelmeyi, Milliyetçi cepheden, Ecevit hükümetlerine kadar koalisyonunda yer almayı başarmışlardır.

9) Türkiye'de iş çevrelerinin, daha belirgin adıyla sermayenin siyasal erk üzerinde etkili olması eski yıllara dayanır. Osmanlı 19. yüzyılının ikinci yarısından itibaren "fabrikalaşmak, şirketleşmek" özlemini her fırsatta dile getirmiştir. Bu özlemin arkasında burjuva sınıfının oluşturulması yatmaktadır. Bunu İttihat ve Terakki'nin Cavid ve Kara Kemal gibi önde gelen liderleri açık biçimde dile getirmişlerdir. Gerek İttihat ve Terakki, gerek Cumhuriyet dönemlerindeki iktisat politikalarının bir amacı da özel sermaye birikimini sağlamak, yani burjuva yaratmaktır. Gerçi Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinde azınlıklardan oluşan, batı örneği bir burjuvazi mevcuttu, ne var ki dönemin iktidarları için asıl istenen ulusal burjuvazi yaratmaktır. 1920 ve 30'lu yıllarda milli tüccar, milli sanayici vb. gibi adlarla yaygınlaşan iş çevrelerinin ifade ettiği özlüm de buydu.

Cumhuriyet döneminin her aşamasında liberal ekonomi başat bir konuma sahiptir. İzmir İktisat Kongresi'nde İstanbul Tüccar ve Sanayici grubunun önerdiği ekonomik politikalar günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. Bu nedenledir ki İzmir İktisat Kongresi sermaye çevrelerinin her zaman vurguladıkları bir dönüm noktasıdır. 1929 dünya ekonomik bunalımının ve İkinci Dünya Savaşı cehennemine

zorunlu kıldığı koşullar bu ekonomik politika-dan ayrılarak, koyu bir devletçi politikaya geçilmesini gerektirmişse de, 1946'dan sonra ekonomi gene tüm boyutlarıyla liberal ekonominin anahtarı olan piyasa güçlerinin eline geçmiştir. Bu tarihten sonraki kamu yatırımları, kamu iktisadi teşekküllerinin yaratılması ve hatta 1960'dan sonraki planlama dönemi yalnız özel sermaye birikimine destek vermeyi, özel girişimleri özendirmeyi hedeflemiştir. Bir anlamda devlet eliyle burjuva yaratma çabaları daha bir güçlenmiştir. Demokrat Parti ve onu izleyen Adalet Partisi iktidarlarının bu yöndeki çabaları yadsınamaz ölçüde kuvvetlidir. Nitekim 1950'den sonra sermaye güçlenmiş, 1960'dan sonraki ithal ikamesi politikaları nedeniyle dış sermaye ile bütünleşmiş ve çok uluslu şirketlerin Türkiye'deki uzantısı biçiminde genişlemiş ve etkinleşmiştir. Sermaye güçlendikçe siyasal erkin üzerinde de etkili olmuş, zamanla bu erkin en güvenilir ortağı olmuştur. Güçlenen sermayenin siyasal erk üzerindeki ilk çıkışı 1979 yılında Ecevit hükümetinin uyguladığı ekonomik politikalara karşı TUSİAD'ın tüm gazetelerde tam sayfa yayınladığı bildiridir. Nitekim sermayenin fiili muhalefeti Ecevit hükümetinin devrilmesini sağlamıştır. Onun yerine kurulan Demirel azınlık hükümeti ise TUSİAD politikalarının dolaylı da olsa mimarı olan Turgut Özal'ı yanına alarak, Türkiye'yi kapitalist evrenle bütünleştirecek ilk adımı atmıştır: 24 Ocak 1980 kararları. Bu kararlar ekonomiye tam bir serbestleşmeyi getiriyordu. Bu kararı izleyen 32 sayılı kararname ile tanınan sermayenin serbest dolaşımı ülke ekonomisinin "küresel kapitalizm"le eklemlenmesini sağladı. Artık sermaye politikanın içerisinde ve siyasal erkin en büyük ortağı olarak gündeme oturmuştu. Bu durum yirmibirinci yüzyıla kadar güçlenerek devam etmiştir. Şu anda İslami referansı da olsa Ak Parti iktidarı IMF programlarıyla sıkı sıkıya çok uluslu, küresel sermaye ile bütünleşmiştir. Sermaye siyasetin ana belirleyicisi haline gelmiştir.

10) Türkiye'de siyasi partiler iki doğrultuda şekillenmişlerdir. Bunlardan birinci doğrultu İttihat ve Terakki'nin tanımladığı güçlü merkezi hükümet ve devletin müdahale edebildiği liberal ekonomi politikaları çizgisindedir. Bu çizgide iki partiyi görmekteyiz: İttihat ve Terakki ve Cumhuriyet Halk Partisi. Bu çizginin bazılarınınca yapıldığı gibi, orta sol olarak tanımlanması yanlıştır. Bu çizgideki partilerin biraz da Osmanlı yönetimini andırır "Kerim Devlet" anlayışına uygun bazı kamu hizmetlerini sağlaması

Güçlenen
sermayenin
siyasal
erk
üzerindeki
ilk çıkışı
1979'da
Ecevit
hükümetinin
uyguladığı
ekonomik
politikalara
karşı
TUSİAD'ın
tüm
gazetelerde
tam
sayfa
yayınladığı
bildiridir

böyle bir sanıyı doğurmuştur. İkinci doğrultuda, düşünsel olarak, Prens Sabahattin'in "Ademi Merkeziyetçi", liberal ekonomiyi önde tutan yaklaşımı başat yaklaşım olmuştur. Bu nedenle batı düşünürleri genellikle bu çizgideki partileri "liberal cephe" biçiminde adlandırmayı yeğlemişlerdir. Bu doğrultuyu yansıtan partiler ise Hürriyet-i İtilaf, Terakkiperver Parti, Serbest Fırka, Demokrat Parti, Adalet Partisi, Doğru Yol Partisi, Ana Vatan Partisi ve de şimdilerde Ak Parti şeklinde sıralanabilir. Bu arada İslamcı milliyetçi partiler de gene bu doğrultuya dahil edilebilir. Bu partilerin hepsi islamcı, milliyetçi, vb. akımları bünyelerinde mas etmişlerdir. Bu akımlar zaman zaman parti içersinde başat görünse bile bu koalisyon yapısı sürer. Bu arada bir noktaya daha dikkati çekmekte yarar vardır. Bu iki çizgi de sağ ve sol diye ikiye ayrılmaz. İkisi de merkezde yer alır. Yönetimlerindeki değişik akımlara göre yönleri merkezden sağa doğru bir yelpaze hareketi yapar. Açıkçası liberal ekonomi politikaları yönünden yoktur birbirlerinden farkları. Eskilerin deyimi ile hepsi Osmanlı yaftalıdır.

11) Türkiye'de siyasi olarak en fazla itilen ve kendini geliştirmesine fırsat verilmeyen akım sol düşünce ve sol partilerdir. Sosyalist yaklaşımın Türkiye'de yüzyılı aşkın bir geçmişi bulunmaktadır. Yüzyılın başında jön Türklerin arasında bir grup Dr. Refik Nevzat'ın önderliğinde Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurmuşlardı. Fransız sosyalist lideri Jean Jaures'e yakın olan bu grup ve Dr. Refik Nevzat aynı örgütü Meşrutiyetten sonra ülkemize taşıyamamışlardır. 1908'den sonra İştirak gazetesini çıkaran Hilmi "İştirakiyun" fırkasını kurmuştur. Bu fırka özellikle mütareke yıllarında birkaç işçi hareketine karışmış olmasına karşı Hilmi'nin hala sır olan ölümü sonrası dağılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı takiben Almanya'daki Spartaküs hareketine katılanlar yurda döndükten sonra Ferah Tiyatrosu'nda bir toplantı gerçekleştirip, 1919 seçiminde aday göstermek istemişler ve bu seçimlerde ilk kez Numan Usta (kendi söylemi ile) bir sosyalist olarak son Osmanlı Meclisi Mebusanına girmiştir.

Milli Mücadele ile birlikte Sovyetlerdeki devrimin de etkisiyle sosyalist hareketler Anadolu'da baş göstermiş, ne var ki bunlar uzun ömürlü olmamış, yasaklanmış ya da kendilerini fesh etmişlerdir. Yalnız Mustafa Suphi ve arkadaşları Bakü'de Türkiye Komünist Partisi'ni kurmuşlardır. Bu parti Türkiye'nin en köklü hareketi olarak çeşitli fraksiyonları ile günümüze kadar yaşamıştır. Bu yaşam yirminci yüzyıl bo-

yunca hep yeraltında gerçekleşmiştir. Cumhuriyet döneminin belki de tek başat politikası, sürekli olarak, sol düşünce ve siyasete kapalı oluşudur. TKP ve yandaşları seksen yıl boyunca çeşitli tahkikatlara, cezalara uğratılmış, kurmak istedikleri legal partiler kapatılmıştır. 1960 anayasasının getirdiği sınırlı özgürlüklerden yararlanarak kurulan İşçi Partisi, 1965 seçimlerinde Meclis'e girmiş, 12 Mart cuntasıyla bu parti kapatılmıştır. Türkiye'deki sivil ve askeri partiler daima kendilerini sol düşünceye kapatmışlardır. Gerçek anlamdaki sol partileri yasaklamışlar, sürmüşler, yer altına itmişlerdir. Günümüzdeki sınırlı özgürlük havasında bile siyasi kanalların gene de sola yasaklarla dolu olduğunu bilmemizde yarar vardır. Sol düşünceye sahip olan aydınların, sanatçıların ülkemizdeki son yüzyıldır çektikleri nice romana, öyküye, kitaba konu olmuştur. Sovyetler Birliği'nin tarihe karışmasından sonra bu hava en azından alttan alta sürüp gitmektedir.

12) Cumhuriyet'in sekseninci yılını idrak ettiğimiz dönemde ne siyasal katılım kanalları, ne de ekonomik kriz açısından olumlu bir noktaya gelemedik. 1980'den itibaren Özal'la başlayıp, Tayyip Erdoğan'la devam eden irticayı destekleyerek, halk yığınlarını arkasına alan iktidarların küresel kapitalizmle ne pahasına olursa olsun eklemlenme mücadelesine tanık oluyoruz. Bu süreç içersinde Türkiye ekonomisi kendisine yeterli olma yeteneğini yitirdi, tüm kamu iktisadi teşekkülleri yağma edildi, Türk Lirası akıl almaz boyutlarda değer yitirdi, sanayi, ticari, finansal kurumları bir yağma odağı olarak kullanıldı. Radikal dinsel söylemler ve örgütlenmeler yaygınlaştı, Avrupa Birliği tutkusu nedeniyle anayasa ve diğer kurumlarda yapılan sözde reformların Türkiye'yi daha aydınlık bir yoldan ziyade, daha da bağimli bir duruma doğru sürüklediği iyice ortaya çıktı. Yirminci yüzyıla yarı sömürge olarak giren Türkiye, 21. yüzyıla da aynı koşullarla ayak bastı. Siyasal katılım kanalları hemen hemen tümüyle kapatılmış durumda. Siyasal partilerde lider sultası artarak devam etmektedir. Delege, taban bir tek şeye, genel başkan ve ekibi ubudiyet yarışı içersindedir. İç ve dış siyaset bir anlamda dış güçlere bağlı olarak belirlenmektedir. Sivil toplum örgütü diye nitelediğimiz gruplar çaresiz ve güçsüzlük içersinde çırpınmaktadır. Sendikalar sindirilmiş ve küçültülmüştür. İşsizlik en üst düzeye ulaşmıştır. Bu duruma yönelik en küçük bir duyarlı karşı koyma söz konusu bile değildir. Seksen yaşındaki cumhuriyet bu yapısı ile hala demokratikleşme umudu içinde çırpınmaktadır.

**Türkiye'deki
sivil ve
askeri
partiler
daima
kendilerini
sol
düşünceye
kapatmışlardır**

türkiye cumhuriyeti'nin 80. yılında türkiye-amerika ilişkilerinin genel seyri (1923-2003)

giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 80. yılında iç ve dış politika gündemini meşgul eden konularda biri de Türkiye-Amerika ilişkilerinin seyrinin bundan sonra nasıl olacağı konusudur. Irak'a müdahaleye hazırlanan Amerika'nın talepleri karşısında, 1 Mart 2003'te "Türk askerinin yurt dışına gönderilmesi ve yabancı askerlerin Türkiye'ye gelmesine yönelik "tezkerenin reddiyle başlayıp bu güne kadar iniş ve çıkışlarla devam eden ilişkilerin bundan sonra nasıl bir seyir izleyeceği hala bir tartışma konusudur. Özellikle de Amerika'nın Irak'a müdahalesinden sonra Kuzey Irak'ta olup bitenler Türkiye'yi yakından ilgilendirdiğinden bu konu önemini bir kez daha artırmaktadır. Diplomatik ilişkilerin başladığı 1927 yılından günümüze kadar geçen sürede ilişkilerde nadir yaşanan kopuşlardan biri olarak yorumlanan bu gelişmeler düşünüldüğünde, ilişkilerin 80 yıllık seyrinin tekrar gözler önüne serilmesi bugünkü olayların yorumlanmasında önem arz edecektir.

Bu makalede Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze Türkiye-Amerika ilişkileri, bir süreç analizi şeklinde anlatılırken, ilişkilerin seyrini şekillendiren ve uluslararası sistemdeki değişiklikleri de gösteren üç farklı dönem baz alınmıştır. İlk dönem, Cumhuriyet'in kuruluşundan Soğuk Savaş'a kadar süren bir dönemi kapsarken ilişkilerin iyice şekillenmeye başladığı Soğuk Savaş dönemi de kendi içinde ilişkilerin seyrine etki eden üç farklı dönemde ele alınmıştır. Üçüncü ve son dönem olan Soğuk Savaş sonrası dönem ise, bugüne ışık tutan en yakın dönem olması hem de çok tartışılması dolayısıyla en çok üzerinde durulan dönem olmuştur.

1. türkiye cumhuriyeti'nin kuruluşundan soğuk savaşa kadar ilişkiler:

Kurtuluş Savaşı ve sonrasında dünyaya kendini tanıtmak için diplomatik çaba içine giren Türkiye, Senato'daki Rum ve Ermeni lobilerinin de etkisiyle 1927 yılına kadar Amerika'nın Türkiye Cumhuriyeti'ni tanımamasını sağlayamadı. Bu dönemde Türkiye-Amerika ilişkileri

Yüksek Komiser Mark L. Bristol aracılığıyla yürütüldü. Lozan Antlaşması'nın 18 Ocak 1927 günü Senato'da reddedilmesi üzerine Dışişleri Bakanı Frank B. Kellogg aynı gün Amiral Bristol'a bir telgraf çekerek Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Aras'ı görmesini ve antlaşmanın reddinin Amerika'nın Türkiye ile dostane ilişkilere girmelerine mani olmadığını, Türkiye ile diplomatik ilişki kurmak istediğini, kendilerine bildirmesini istemiştir. Böylece Şubat 1927 yılında "Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında diplomatik ve konsolosluk münasebetlerinin kurulmasına yönelik Modus Vivendi" -Senato'nun o günkü? düşünülerek bir dostluk antlaşması imzalanmamıştır- ile diplomatik ilişkilerin başlaması kararlaştırıldı ve kısa bir süre sonra Joseph C. Grew büyükelçi atandı.¹ Ancak gerek Osmanlı sonrası Türkiye'sinin Amerika'nın geleneksel olarak ilgilendiği bölgeler arasında yer almaması ve büyük ekonomik depresyon yüzünden içine dönmesi, gerek Türkiye'nin bu dönemde iç düzenini kurup sağlamlaştırmaya çalışması ve Lozan'dan kalan sorunların temizlenmesiyle uğraşması yüzünden diplomatik ilişkiler çok sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Türkiye ile Amerika arasında ilk resmi anlaşma olan 1 Ekim 1929 tarihli "Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması" ve onun yerini alan 1 Nisan 1939 tarihli "Ticaret Anlaşması" dışında bir anlaşma da imzalanmamıştır.²

1. Dünya Savaşı sonrası düzenden hoşnut olmayan "revizyonist" devletlerin mevcut düzeni değiştirmeye yönelik eylemleri 1930'larda hız kazanmış ve dünya yeni bir savaşa doğru sürüklenmeye başlamıştı. Savaşın başladığı yıllarda dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve onun yakın çalışma arkadaşı Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun amaçları, maceracı bir politikadan uzak durarak savaşa katılmadan Türkiye'nin toprak bütünlüğünü korumak ve büyük devletler arasında bir denge unsuru olma politikasını yürüterek saldırılardan korunmaktı. Uluslararası sistemin yapısı da buna olanak veriyor ve Türkiye savaş dışı kalma politikasını yürütebiliyordu. Amerika ise 11 Aralık 1941'de savaşa girdikten sonra müttefikleriyle birlikte -çoğunlukla Türkiye ile

Buket
Önal*

Türkiye,
Senato'daki
Rum ve
Ermeni
lobisinin de
etkisiyle
1927
yılına
kadar
ABD'nin
Türkiye
Cumhuriyeti'ni
tanımamasını
sağlayamadı

* Arş. Gör.
İ.Ü. SBF
Uls. İls. Böl.

meşgul olma işi İngiltere'ye bırakılsa da- Türkiye'nin savaşa dahil edilmesi için çaba içinde olmuş ve bu amaçla Roosevelt, bir dizi konferansta Churchill'le birlikte İnönü'yü iknaya çalışmıştır.³ Ancak İngiltere ile Türkiye arasında bir görüş birliği sağlanamayınca iki ülke arasındaki görüşmelerin durdurularak ilişkilerin dondurulması üzerine Amerika da aynı yolu izledi ve 1944 ilkbaharında Türkiye'ye yapılmakta olan Amerikan ve İngiliz yardımları kesildi.⁴ Türkiye, 11 Mart 1941 tarihli ödünç verme ve kiralama kanunu çerçevesinde ABD'den savaş boyunca 95 milyon dolarlık savaş malzemesi almış ve buna karşılık savaş sona erdiğinde kendisine devredilmiş savunma araçlarından Amerikan hükümetinin lüzum göreceklere geri vermeyi taahhüt etmişti. Ancak 7 Mayıs 1946'da Amerika, Türkiye'nin bu kanundan doğan borçlarını sildiğine dair bir anlaşmayı imzaladı.⁵

Türkiye'nin savaş dışı politikası savaşın sonuna doğru değişmeye başladı. Amerika ve İngiltere, Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı krom ihracatını durdurması için büyük baskılarda bulunmaya başlamıştı. Bunda Türk-Alman Ticaret Anlaşması'nın 30 Nisan 1944'te son bulması etken oldu. Amerika Dışişleri Bakanı Cordell Hull, yaptığı konuşmada tüm tarafsız devletlerden Almanya ile olan ticaretin durdurulmasını istedi ve Amerikan ve İngiliz Büyükelçileri, hükümete bir nota göndererek Türkiye'nin bunu sürdürdüğü takdirde, tüm tarafsız devletlere uygulanan abluka tedbirinin Türkiye'ye de uygulanacağını bildirdi. Bunun üzerine Almanya'ya krom ihracatı durduruldu. Aynı baskılar sonucu- ayrıca Türkiye de savaş boyunca başarıyla devam eden savaş dışı kalma politikasının savaşın sonuna doğru Türkiye'yi zor durumda bırakacağını sezmışti- 2 Ağustos 1944'te Almanya ile, 6 Ocak 1945'te de Japonya ile diplomatik ilişkileri kesti ve 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan ederek San Fransisco'da toplanarak yeni bir uluslararası örgütün kurulması konusunu görüşecek olan konferansa katılmaya karar verdi. Böylece Türkiye, Birleşmiş Milletler örgütünün kurucu üyeleri arasında da yer almış oldu.⁶

II. soğuk savaş boyunca ilişkiler

II.1. 1945-1960 dönemi

II. Dünya Savaşı sonrası, Avrupa'nın bir güç merkezi olarak dünya politikası sahnesinden çekilmesiyle Amerika ve Sovyetler Birliği (SB) artık bir dünya devleti haline geliyor ve böylece dünya bu iki ülkenin liderliğinde

Churchill'in deyimiyle "demir perde" ile ayrılan iki kutuplu bir görünüm kazanıyordu. Aslında Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu sisteminin temeli Yalta Konferansı'nda Roosevelt ve Stalin'in dünyayı nüfus bölgeleri halinde bölmeleri ve Churchill'in karşı koymayarak bunu onaylamasıyla atılmıştı.⁷

Savaşın son bulduğu ilk yıllarda Türkiye, savaş sırasındaki savaş dışı politikasının sonucu olarak yalnızlığa itilmişti. SB'nin Türkiye ile olan ilişkilerinin Türkiye'nin olumlu tavrına rağmen kötüye gidişi- Türkiye ile SB arasında 17 Aralık 1925'te imzalanan ve süresi 7 Kasım 1945'te bitecek olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması, Türkiye'nin çabalarına rağmen SB tarafından feshedildi ve bu paktın devamı için Türkiye'den doğu sınırında değişiklik, boğazlarda üs ve Montrö sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesi gibi taleplerde bulunuldu- üzerine Türkiye, Batı ile bütünleşme içine girdi. Ayrıca Türkiye'nin bu dönemde ekonomik yapılanma ve modern savunma sistemlerini kurabilmek için askeri ve ekonomik yardıma da ihtiyacı vardı ve bu yardımlar için de genellikle Batı dünyası ve özellikle Amerika ile işbirliği içinde olması gerekiyordu. Amerika'nın Türkiye'ye ilgisiz durumu da kısa bir süre sonra SB politikalarındaki değişikliklerle beraber değişti ve Türkiye, Amerika'nın Yakın ve Orta Doğu'daki Sovyet yayılmacılığını durdurma politikasının bir parçası oldu.⁸ Bu dönemden itibaren Türkiye'nin toprak bütünlüğü Amerika için önem kazanmış ve Truman yönetimi, Türk Boğazlarının bütün uluslararası su yolları gibi genel bir uluslararası statüye konulması ve bütün ulusların buradan geçiş serbestliğine sahip olmaları gerektiği yönündeki görüşünü kısa bir süre sonra değiştirerek, boğazların özel durumunu savunmaya başlamıştı. SB'nin Türk Hükümeti'ne gönderdiği boğazlarda rejim değişikliği talebini bildiren 7 Ağustos 1946 ve 24 Eylül 1946 tarihli notalarına -bir sureti de Amerikan Hükümetine verilmişti- cevaben itirazını da bildirerek, Türk tezini savunmuştur.⁹ Türkiye'nin Washington'daki Büyükelçisi Münir Ertegün'ün vefatı üzerine cenazesi Amerikan donanmasının en büyük zırhlılarından biri olan Missouri ile İstanbul'a gönderiliyor, böylece Türkiye'ye verilen önem gösterilirken SB'ye de bir cevap verilmiş oluyordu.¹⁰

Türkiye-Amerika ilişkilerinin sürekliliğini sağlayan askeri ve ekonomik yardımlar kısa bir süre sonra gelmeye başladı. Sovyet tehdidi karşısında Türkiye ve Yunanistan'ın askeri gü-

Soğuk
Savaş
döneminin
iki kutuplu
sisteminin
temeli
Yalta
Konferansı'nda
Roosevelt ve
Stalin'in
dünyayı
nüfus
bölgeleri
halinde
bölmeleri ve
Churchill'in
karşı
koymayarak
bunu
onaylamasıyla
atılmıştı

cünü artırma amacına yönelik 12 Mart 1947 tarihli Truman Doktrini ile Yunanistan'a 300 milyon, Türkiye'ye de 100 milyon dolarlık askeri malzeme yardımı yapılırken-doktrin, Yunanistan'ı da içine alan Batı Avrupa'nın istikrar ve güvenliğini sağlamayı ve Avrupa'da başlatılan "çevreleme"yi kuvvetlendirmeyi amaçlıyordu. 5 Haziran 1947 tarihli Marshall Planı ile de düşük faizli ve uzun vadeli ama Amerika denetiminde kredi olanağı sağlanıyordu.¹¹ Böylece Amerika savaş sonunda kurduğu "yeni dünya düzeni"ni askeri ve ekonomik açıdan hegemonyasını ilan ederek korudu. Çünkü Amerika Soğuk Savaş boyunca yardımları "diplomatik bir silah" olarak kullanmayı bilmiştir.¹²

ABD'nin askeri hegemonyasının bir uzantısı da Kuzey Atlantik Teşkilatı Antlaşması'ydı (NATO) ve Türkiye NATO'ya üye değildi. Çünkü NATO'nun kurucu üyelerinden bir kısmı alacak yeni bir üyenin Amerikan yardımlarından faydalanmasını ve kendilerine ayrılan payın düşmesini istemezken bir kısmı da Türkiye'nin coğrafi uzaklığını dile getirerek böylesine uzak bir ülke için savaşa girmeyi göze almak istemediklerini söylüyorlardı. İngiltere'nin ise Türkiye'ye biçtiği rol çok farklıydı. Türkiye, kurulacak bir Orta Doğu Kumandanlığı projesinde kilit ülke konumunda olacaktı.¹³ Türkiye ise NATO üyeliklerinin kabul edilmesi koşuluyla bu tip anlaşmalar yapmaya hazırды. Bu dönemde CHP, NATO'ya girişi güvenlik nedeniyle isterken, Demokrat Parti, sosyo-ekonomik görüşleri açısından kendisini kapitalist düzene yakın görüyor ve kendi iktidarının bir garantisi olarak görüyordu. Buna dayanarak Türkiye, ilk olarak 11 Mayıs 1950'de, ikincisi de 1 Ağustos 1950'de olmak üzere ittifaka katılmak için başvuruda bulundu. Nitekim 25 Haziran 1950'de patlak veren Kore savaşı Amerikan yönetiminin Türkiye'nin stratejik konumunu yeniden değerlendirmesine neden olmuş ve Türkiye'nin savaşa katılması -Türkiye Kore savaşına hemen katılmasa da ilk günden itibaren BM Genel Sekreteri ile devamlı temas halinde olmuş ve BM Güvenlik Konseyince alınacak tedbirlere katılacağını bildirmiştir. Türkiye ile Amerika arasında ittifak bağlarının kurulması bakımından önem kazanmıştır. Türkiye, Kore'ye giderek hem Türkiye'nin Batı'nın özgürlükçü fikirlerine bağlılığını kesin bir davranışla ortaya koymayı, hem de Amerikan Kongresi'ni etkileyerek bu devletin; Türkiye'nin NATO'ya girmesinde ağırlığını koymasını sağlamayı amaçlamış, bunda da başarılı olmuştur.¹⁴ Amerika'nın 15 Mayıs 1951'de Türkiye

ve Yunanistan'ın NATO'ya alınması yönünde öneride bulunması üzerine Türkiye 18 Şubat 1952'de NATO'ya girmiştir.¹⁵ Böylece "NATO Kuvvetler Statüsü Sözleşmesi"ne taraf olmuş, bu sözleşme çerçevesinde Amerika'nın Türkiye topraklarında askeri tesisler ve üsler kurması ve askeri personel bulundurması kabul edilmiştir. Bunun dışında askeri tesisler ve askeri personelin statüsünü belirleyen bir dizi anlaşma daha yapılmıştır.¹⁶

İktidardan düşürüldüğü 27 Mayıs 1960 yılına kadar iktidarda kalan Mendres Hükümeti, iktidarı boyunca Batı'nın Yakın ve Orta Doğu'daki çıkarlarını ülkenin güvenlik çıkarlarıyla özdeş görmüş ve bu yönde dış politika kararları almıştır. Bu amaçla, 7 Ocak 1952'de Amerika ile "Ortak Güvenlik Anlaşması" imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre, Türk Hükümeti Amerika'nın askeri girişimlerini desteklemek ve gerekirse yardım etme taahhüdü altına giriyordu.¹⁷ Türkiye Amerika ile olan ittifaka o kadar çok önem veriliyordu ki BM kararlarının tümünde Amerikalılarla birlikte oy kullandıkları gibi her fırsatta Batı'nın sözcülüğünü yapmaya devam ediyordu.¹⁸ Orta Doğu'daki ülkelerle askeri ittifak kurma düşüncesi ya NATO ya da Amerika ve İngiltere'nin de üyeleri bulunduğu veya katılımlarının olacağı paktlara ilgi göstermek şeklindeydi.¹⁹ 1956'da Mısır'ın kanalı millileştirmeyle ortaya çıkan ve Amerika'nın bölgede prestijini arttıran Süveyş krizi sırasında da Amerika'nın yanında yer alırken, kriz sırasında ortaya atılan ve Orta Doğu ülkelerinin komünist saldırganlığına ve yıkıcılığına karşı savunulmasını öngören Eisenhower doktrinine şartsız destek verdi.²⁰ Amerika da Türkiye-Suriye ilişkilerinin gerginleşip Sovyetlerin Türkiye'yi füzele tehdit etmesi üzerine, 1957 Ekim'inde Türkiye'nin yanında yer aldığını açıklamış ve Aralık ayında da Türkiye'nin isteği üzerine güdümlü füzeler ülkeye gönderilmiştir. Amerika ayrıca 5 Mart 1959'da imzalanan "İşbirliği Anlaşması" ile Bağdat Pakti'na daha sonraki adıyla da Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na hukuken katılıyor ve Türkiye, İran ve Pakistan'a Türkiye'nin Kafkas sınırından Pakistan'ın Hayber geçidine kadar olan 3.000 millik bir bölgenin savunma garantisini veriyordu. Türk Hükümetinin bu anlaşmayı imzalarken asıl düşünce ve kaygısı siyasi olmaktan çok ekonomiktir.²¹

II.II. 1960-1980 dönemi

Bu dönem Türkiye-Amerika ilişkilerinde inişler-çıkışlar, çalkantılar ve krizlerin yaşandığı bir dönemdir. 1960 ihtilali sonunda Ekim

ABD
Soğuk
Savaş
boyunca
yardımlar
"diplomatik
bir silah"
olarak
kullanmayı
bilmiştir

1961'deki seçimlerde göreve gelen hükümet her ne kadar Batı'yla olan ittifaklara bağlı kalacağını açıklıyor ve bu Amerika tarafından olumlu karşılanıyorsa da, dönemin şartlarıyla birleşince ilişkilerde tam bir gelişme sağlanamıyordu. 1962 yılında yaşanan Küba krizi de Amerika'nın dürüst ve sadık bir müttefik olduğu yönündeki inancı zedeledi. Ekim 1957'de kararı alınarak 1959'da Türkiye'ye yerleştirilmeye başlanan ve 1960 yılı sonunda da yerleştirilmesi tamamlanan Jüpiter füzeleri SB'yi tedirgin etmiş, buna karşılık Küba'ya füze yerleştirme kararı almıştı. Bu istihbaratı alan Amerika, füzeleri taşıyan Sovyet gemilerinin adaya ulaşmaması için abluka uygulamaya başlamış ve bu durum SB ile Amerika arasında önemli sonuçlara neden olacak bir gerginlik yaratmıştı. Bu gerginliği ortadan kaldıracak pazarlıklar içinde Türkiye'deki füzeler de yer alıyordu. SB, Küba'ya yerleştirilecek füzelere karşılık Türkiye'dekilerin kaldırılmasını talep ediyordu. Her ne kadar bir değiş tokuş yapmadan bu sorun çözülmüş görülsede 24 Ocak 1963'te Başkan Kennedy Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin çekilerek, onların yerine Polaris füzeleri ile denizaltıların gönderileceğini bildirmesi ile Türkiye'deki Jüpiter füzeleri söküldü. Amerikan ve Türk Hükümetleri bu kararın uzun müzakereler sonucunda alındığını bildirirse de, bu durum Türkiye'de kırılganlık yaratmış ve SB ile bir pazarlık söz konusu olduğunda Türkiye'nin kolayca feda edilebileceği izlenimi doğmuştu.²²

Küba krizinin galibi uluslararası sistemde yaşanan "yumuşama" dönemi olmuştur- aslında doğu-batı yumuşamasının tohumları 1950'li yılların sonuna doğru atılmaya başlamış hatta bundan rahatsız olan Mendres Hükümetinin endişelerini gidermek için Eisenhower Aralık 1959'da Ankara'yı ziyaret etmiştir²³ NATO, Varşova Paketi'ne yönelik herhangi bir saldırıya karşı "esnek karşılık" stratejisi benimsemeye başlamış ve bu durum Türkiye ile birlikte Avrupa'yı da tedirgin etmiş hatta Fransa askeri gücünü ittifaktan çekmiştir. Türkiye'de de bu strateji çok tartışılmış ancak sonunda bu strateji benimsenmiştir. Bu endişelere rağmen Türkiye, Soğuk Savaşın ilk evrelerinde olduğundan daha fazla hareket kabiliyetine sahip olmuştu. Ulusal güvenliğini tehlikeye atmadan SB ve bağlantısız devletlerle ilişkilerini geliştirme riskini alabiliyordu. Nitekim 1963'te Kıbrıs'ta yaşanan anlaşmazlıkta Amerika'nın takındığı tutum, Türkiye'deki Amerikan aleyhtarlığını arttırmış ve iki ülke arasında

ciddi çıkar çatışmaları yaratmıştı. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in Kıbrıs'taki olaylara Amerika'nın dikkatini çekmeyi amaçlayan 25 Aralık 1963'te Başkan Johnson'a gönderdiği mesaja karşılık Johnson'un 26 Aralık'taki cevabında Amerika'nın sorunu ne kadar hafife aldığı anlaşılıyordu. Ayrıca İnönü'ye yazılan ve ancak 13 Ocak 1966'da kamuoyuna duyurulan 5 Haziran 1964 tarihli Johnson mektubu da ilişkileri iyice soğutmuş ve Türkiye'nin yüzünü SB'ye çevirmesine neden olmuştu. Johnson bu mektupta, Türkiye'nin olası bir Kıbrıs müdahalesinde yalnız bırakılacağı ve Amerikan silahlarının bu müdahalede kullanamayacağı belirtiliyordu -Johnson'un atıfta bulunduğu silahlar, Truman Doktrini çerçevesinde imzalanan 12 Temmuz 1947 tarihli anlaşma çerçevesinde verilen silahlardı- İnönü'nün 13 Haziran 1964 tarihli cevabında Türkiye'nin bu gelişmeden hoşnut kalmadığı belirtilse de, kamuoyunda bu daha da sert karşılandı.²⁴ Hükümet bu tepkileri değerlendirerek, çok taraflı kuvvetten çekiliyor, U-2 uçuşlarını yasaklıyor, Amerikan personeline uygulanan görev belgesinde değişiklik yapıyor, İncirlik üssünün NATO dışında kullanımına izin vermiyor, Amerika ile imzalanan ikili anlaşmalar yeniden değerlendiriliyordu. Bu sert tutum Amerika için sürpriz olmuş ve 1967 Kıbrıs krizi sırasında Türkiye'nin tutumu desteklenmiştir. Ancak Türkiye'nin bu dönemde Amerikan yanlısı politikadan uzaklaştığını gösteren bir diğer olay da Vietnam Savaşı'ndaki tutumudur. Kore Savaşı'nda olanın aksine, Türk Hükümeti bırakın asker göndermeyi ve çeşitli kolaylıklar sağlamayı, Amerika'nın Vietnam politikasını açıkça desteklemekten bile kaçınmıştır.²⁵ Yıllar süren pazarlıklar ardından da Temmuz 1969'da Türkiye ile Amerika arasında bir Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma ile Amerika'nın hareket özgürlüğüne kısıtlamalar getirilerek, Türkiye'de bulundurulanan Amerikan personeli azaltılmıştır.²⁶

1969'dan itibaren ikili ilişkilerde sıkça gündeme gelen bir diğer konu da haşhaş ekimi olmuştur. Amerikan gençliği için büyük tehlike arz eden eroinin büyük oranda Türkiye'deki haşhaş ekiminden sağlandığı görüşünün hakim olmasıyla Amerika bunun yasaklanması yönünde Türkiye'ye baskı uygulamaya başlamış, ancak hükümet bunu sınırlamanın ötesine gidememiştir. Bu dönemde sol gruplar da Amerikan görevlilerine terörist faaliyetlerde bulunuyor ve bu durum ikili ilişkileri daha da kötüleştiriyordu. Böyle bir ortamda Amerikan

Kore
Savaşı'nda
olanın
aksine,
Türk
Hükümeti
ABD'nin
Vietnam
politikasını
açıkça
desteklemekten
kaçınmıştır

Kongresi'nde Türkiye'nin Amerika için önemi-
nin kalmadığı görüşü hakim olmaya başlamış-
tı. Ancak 12 Mart 1971 askeri darbesi ilişkiler-
deki bozulmayı bir süre dondurdu. Haşhaş
ekiminin yasaklanması, Amerikan aleyhtarlığı
ve terörist faaliyetlerin durdurulması da Ameri-
ka'yı memnun eden gelişmelerdi. Bu mutlu
tablo pek uzun sürmedi. Çünkü 1973'te iktida-
ra gelen Ecevit yönetimi Sovyet tehdidinin
azalmasıyla "yeni bir ulusal güvenlik ve sa-
vunma" anlayışıyla dış politikayı yürütmeye
başladı. Böylece Amerika ile olan ikili ilişkilere
haşhaş ekimine tekrar izin vererek ilk darbeyi
vurmuş oldu.²⁷ Asıl darbe ise 1974'te yeni bir
Kıbrıs krizinde Türkiye'nin adaya müdahalesi
ve arkasından gelen Amerikan ambargosu ol-
muştur. Kıbrıs müdahalesi sonucunda Ameri-
kan Kongresi Türkiye'ye silah ambargosu tat-
bik etme kararını 5 Şubat 1975 tarihinden iti-
baren yürürlüğe koyuyor, Türkiye'nin buna ce-
vabı ise 13 Şubat 1975'de Kuzey Kıbrıs Türk
Cumhuriyeti'nin kurulması oluyordu. Başkan
Ford'un ambargoyu kaldırmak için Kongre'yi
ikna çabaları sonuç bulmamış bunun üzerine
de 25 Temmuz 1975'de alınan kararla Türk
Hükümeti, 3 Temmuz 1969 tarihli Savunma
İşbirliği Anlaşması'nı feshetmişti. Böylece Tür-
kiye'deki tüm Amerikan üs ve tesisleri Türk Si-
lahlı Kuvvetleri'nin kontrol ve gözetimi altına
alınıyordu. Demirel Hükümeti döneminde
1976'da yeni bir anlaşmanın yürürlüğe sokma
çabaları 1978'de Ecevit yönetiminin bunu
olumlu karşılamaması yüzünden sonuçsuz
kaldı.²⁸ Nitekim Ecevit yönetiminin, ambargo
kalkmazsa Türkiye'nin NATO'dan ayrılabilce-
ğini ima etmesi üzerine Carter yönetimi endi-
şeye kapılıyor ve Kongre'nin karşısına çıkarak
ambargoya son verme çabalarına girişiyordu.
Bu girişimler sonucunda 1 Ağustos 1978'de
ambargo kaldırılmıştır. 1975-1978 arası uygu-
lanan bu ambargonun nedenlerinden biri ola-
rak da bozulmaya başlayan Türk-Yunan aske-
ri dengesi ve bu dengenin yeniden kurulması
çabası gösterilmektedir.²⁹ Ambargonun de-
vam ettiği bu dönem ayrıca ilişkilerin olumsuz
bir seyir izlemesine ve iki ülkenin ulusal çıkar-
larına karşı çalışarak Türk-Amerikan ilişkileri-
ne gölge düşürecek kadar etkili olabilen Ame-
rikan Kongresi'ndeki belli başlı etnik lobilerin
harekete geçmesine yol açmıştır.

II.III. 1980-1990 dönemi

1970'lerin sonuna doğru süper güçler ara-
sındaki gerilim tekrar artmış ve Türkiye'nin Ba-
tı ittifakı içindeki önemi yeniden ortaya çıkmış-

tı. 1979 İran Devrimi Türkiye'nin kuzey kuşak-
ta tek Batı müttefiki olarak kalmasına neden
olmuştu. Ayrıca Türkiye SB'nin Orta Doğu'da
yapacağı muhtemel bir ilerlemenin karşısında
önemli bir engeldi ve bunun korunması gereki-
yordu. Afganistan'ın SB tarafından işgali de bu
şüpheleri arttıran bir gelişmeydi. Türkiye'de de
12 Eylül 1980'de üçüncü bir darbe yaşanmış
ve Kenan Evren'in başkanlığında oluşturulan
Milli Güvenlik Konseyi ülkeyi yönetmiş sonra-
sında da yapılan seçimlerde Turgut Özal'ın
başkanlık ettiği Anavatan Partisi tek ve istik-
rarlı bir hükümet kurmuştu.³⁰ Askeri dönem,
Türkiye-Amerika ilişkilerinde önemli sorunların
yaşanmadığı, hatta Yunanistan'ın NATO'nun
askeri kanadına dönüşünün bile tartışmasız ve
tavizsiz onandığı bir dönem olmuştur. Özal dö-
neminde ise, iki ülke arasındaki ilişkilerdeki iyi-
leşme zirveye ulaşmıştır.³¹

Amerika ile başlayan yeni ilişkilerin en
önemli işareti, 29 Mart 1980'de imzalanan
Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ol-
muştur. Bu anlaşma ile 1985'e dek Türkiye ile
Amerika arasında üsler, savunma ve ekono-
mik-askeri yardım konularının çerçevesi çizil-
miş oluyordu.³² Ancak bu anlaşmada Türki-
ye'yi rahatsız eden unsurlar vardı; Ameri-
ka'nın Türkiye'ye yardım sağlarken dengenin
sağlanması adına Yunanistan'ınkiyle sabit bir
orana uyulması (7/10), yardımın Kıbrıs ve Er-
meni katliamı gibi unsurlara bağlanması ve
anlaşmanın Türk ekonomisini geliştirecek
ekonomik yönlerinin uygulanmaması bu un-
surlardan bazılarıydı. Bu yüzden anlaşmanın
uzatma zamanı geldiğinde bu unsurlar müza-
kere edilmeye başlandı. Bu müzakereler de-
vam ederken, 24 Nisan'ın "Ermeni Soykırımı"
olarak kabul edilmesi için yapılan teşebbüsler
zaman zaman ilişkileri germiş, hatta Cumhur-
başkanı Evren'in Amerika ziyareti erte-
lenmiştir. Tüm bu hoşnutsuzluğa rağmen ya-
pılan uzun müzakereler sonucunda anlaşma
18 Aralık 1985'den itibaren 5 yıl daha uzatıldı
-ancak anlaşma 1988'de yürürlüğe girebilmiş-
tir- ve Kenan Evren Amerika ziyaretini 26 Ha-
ziran-3 Temmuz 1988 günlerinde gerçekleştirdi.
1990'da süresi biten anlaşma birer yıllık
sürelerle uzatılmaya devam edilmiştir.³³

Amerika Orta Doğu'daki gelişmelere mü-
dahale için "Çevik Kuvvet'e çok önem veriyor
ve onun faaliyetlerini NATO savunma planları-
nın içine çekerek olası alan dışı müdahalelerini
NATO çerçevesi içine sokmayı planlıyordu. Ay-
rıca Körfeze yakınlığı ve alt yapı yeterliliği açı-
sından bu kuvvetin NATO üyesi Türkiye'de ko-

1970'lerin
sonuna
doğru
süper
güçler
arasındaki
gerilim
tekrar
artmış ve
Türkiye'nin
Batı
ittifakı
içindeki
önemi
yeniden
ortaya
çıkıştı

nuşlanması son derece önem arz ediyordu. Bu amaçla özellikle 12 Eylül ertesinde baskılarını arttırdı. Türkiye ise böyle bir durumun ülkeyi içerde ve dışarıda ters etkilere maruz bırakacağını düşünüyordu. Ancak tüm bu çekingenliği ne rağmen Çevik Kuvvet'in depolama ve tesisler edinmesini belli koşullarda kabul etti.³⁴ Ancak bu kuvvet özellikle 1990 sonrası gelişmeler sonunda Türkiye'ye sorun olmuştur.³⁵

III. soğuk savaş sonrası ilişkiler

1980'lerin sonu ve 1990'ların başıyla birlikte yeni bir dönem başlamış ve dünya Soğuk Savaşı geride bırakmıştır. 1990'ların başında SB'nin dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesiyle, Amerika barış ve refah dolu yeni bir dünya düzeni oluşacağına o kadar inanmıştı ki, değişik ülkelerde konuşlandığı askeri personelde azaltma yapacağını, üslerin bazılarını kapatacağını ve askeri harcamalarda kısıntıya gideceğini belirtiyor ve Türkiye'deki on iki askeri üssün sekizini de ya kapatıyor ya da Türk kuvvetlerine devrediyordu.³⁶ Ancak bir süre sonra, bu erken değerlendirmelerin fazla iyimser olduğu ortaya çıktı. Bu dönemde doğal olarak süper güçler arasında geniş kapsamlı bir nükleer savaş çıkma tehdidi azalmıştı ama bununla birlikte, yeni ve potansiyel olarak daha tehlikeli problemler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, Balkanlarda ve Kafkaslarda meydana gelen ve tüm bölgeyi etkileyen etnik yayılmacılığa bağlı çatışmalar, terörizm, din fanatizmi, gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı nüfus artışı, küresel kirlilik, ırk ayrımı, yabancı düşmanlığı sayılabilir.³⁷ Böyle bir durumda Amerika'nın çıkarı dünyanın önemli bölgelerinde istikrarın tekrar sağlanmasındaydı. Bu yüzden gelecekteki etrafındaki bölgelerden son derece etkilenecek olan ülkeler üzerinde etkili olunması önemliydi.³⁸

Bu gelişmelerle beraber Türkiye'nin uluslararası geleceğinin dolayısıyla Türkiye-Amerika ilişkilerinin seyrinin ne olacağı konusunda çeşitli tartışmalar başlamıştı. 1989-1990 yıllarında bazı yorumcular, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de Batı güvenliğinin köşe taşı olmaktan çıktığını, uluslararası etkisinin azaldığını ileri sürmüşlerdir. Bu yüzden Türkiye, Batı için değer taşımaktan daha, çok, stratejik ve politik yükümlülük getirecekti. Çünkü stratejik açıdan oldukça karmaşık bölgesel güvenlik sorunları vardı ve politik açıdan içerde Kürt sorunu yaşanıyor, kötü bir insan hakları karnesi vardı, Yunanistan'la sınıtışmalar yaşıyor ve AB üyesi değildi. Ayrıca 1990'ların başından itibaren

Ermeni soykırımı tartışmaları Kongre'de ciddi bir şekilde tartışılmaya başlanmıştı. Tartışmanın diğer tarafındakiler ise, Türkiye'nin önemini yitirmediğini savunan yorumculardı. Onlara göre, Soğuk Savaşın sona ermesi Türkiye için tamamen kötü sonuçlar doğurmayacak, elde ettiği yeni fırsatlar Batıyla ilişkilerine katkıda bulunacaktı. Paul Henze gibi deneyimli yorumcular, Türkiye'nin Orta Asya ve diğer bölgelerde çıkan yeni fırsatlarla Batı kimliğinden uzaklaşıp "Orta Doğulu" ya da "Türki" kimliği alacağı görüşünün yerine, bunun yeni katkılar sağlayacağına dikkat çekmişlerdir. Türkiye, bu konuda önemli bir rol üstlenebilirdi. Çünkü Kafkasya ve Orta Asya'ya coğrafi olarak yakın olmanın yanında, Avrupalı bir ülkeydi ve bu durum onu avantajlı bir köprü durumuna getirebilirdi.³⁹ Nitekim Amerika da Türkiye'nin Orta Doğu ve bölgedeki gelişmeler bağlamında Türkiye'nin önemli olduğu görüşünü paylaşıyordu. Zaten Körfez Savaşı'nda Türkiye'nin rolü de bunu ispatlamıştı.⁴⁰

2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ile başlayan ve Amerika'nın müdahalesi ile devam eden Körfez Savaşı'nda Türkiye'nin jeo-stratejik önemi bir kez daha gündeme geldi. Hatta Türkiye'nin bu savaş süresince takındığı tutum, Amerika'nın bölge çıkarlarına o kadar hizmet ediyor ve Amerika'yı o kadar memnun ediyordu ki, ikili ilişkiler iki ülkenin Başkanı ve Cumhurbaşkanı arasındaki telefon trafiğiyle yürüyordu. Dönemin Amerikan Başkanı George Bush 20-22 Temmuz 1991'de Türkiye'yi ziyaret ederek Türkiye'ye verilen önemi göstermek istemişti. Türkiye, bu dönemde ekonomik sonuçlarına bakmadan 6 Ağustos'taki BM'nin ambargo kararına uyarak Irak'tan gelen Kerük-Yumurtalık boru hattını kapatmış ve Irak'la olan ticarete son vermiştir. Bunun dışında Türkiye'deki üsler hava hareketinde kullanılarak ve Irak sınırına asker kaydırılarak Irak'ın Kuveyt cephesindeki asker sayısı azaltılmaya çalışılmıştır.⁴¹ Doğrudan dış politikayı yönlendiren Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a göre, Türkiye izlediği bu aktif politikayla Amerika'dan ekonomik ve ticari avantajlar sağlarken, Orta Doğu'daki yeni yapılanmada da söz sahibi olabilecekti. Ayrıca Avrupa Birliği (AB) yolundaki Türkiye'nin tam üyeliğinde Amerika'nın desteği de sağlanabilecekti. Ancak alınan yardımlar hiçbir zaman ambargodan kaynaklanan zararı karşılamadığı gibi, Kuzey Irak'ta oluşan güç boşluğu Türkiye'ye yönelik faaliyetlerde bulunan grupların bölgede yerleşmesine olanak sağlayarak hem güvenlik endişesi yarattı hem

2 Ağustos
1990'da
Irak'ın
Kuveyt'i
işgal
etmesi ile
başlayan ve
ABD'nin
müdahalesi ile
devam
eden
Körfez
Savaşı'nda
Türkiye'nin
jeo-stratejik
önemi
bir kez
daha
gündeme
geldi

de Türkiye için ek bir yük getirmesine neden oldu. Ayrıca savaştan sonra Saddam Hüseyin'in baskılarından kaçan 500.000 Kürt sığınmacının Türkiye-Irak sınırına kaçmalarıyla hem Kürt sorunu uluslararası bir sorun haline gelmiş hem de sorunun bölgeselleşmesine yardımcı olmuştur. Özal'ın bu tutumu iç politika da çok tartışılmış ve Dışişleri Bakanı Ali Bozer, Milli Savunma Bakanı Safa Giray ve Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay istifa ederek tepkilerini göstermişlerdir.⁴²

1993'te iktidara gelen Clinton yönetiminin insan haklarına ve demokrasiye stratejik sorunlarından daha çok vurgu yapması göz önünde tutulduğunda Amerika-Türkiye ilişkileri bu dönemde pek de iyi başlamadı diyebiliriz. Türkiye'nin insan hakları konusundaki kötü karnesi hem Amerikan yönetiminin hem de Kongre'nin Türkiye'ye yönelik eleştirilerinin 1990'ların ortalarından itibaren artmasına neden oldu. Çünkü Amerika, demokratikleşmenin, sosyalist uygulamanın çökmesinden sonra giderek güçlenen küreselleşmenin temel direklerinden birini oluşturduğu görüşündeydi. Böylece Türkiye'ye yapılacak yardımlar şimdi Kıbrıs ve Ermeni sorunları dışında insan hakları ihlalleriyle de ilişkilendirilmeye başlanmıştı.⁴³ Ancak Amerika, aynı zamanda Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya, İran Körfezi ve Rusya'da beliren problemlere karşı işbirliği içinde olabileceği partnerlere ihtiyacı olduğunun da farkındaydı. Bu amaca hizmet edecek ülkelerin karışıklık, fakirlik ve dinsel radikalizmin yaşandığı bir bölgede ekonomik büyüme ve siyasi istikrar içinde olması ve laik demokrasiye sahip olmasını arzulamıştır. Bölgede bu tanıma en çok uyan ülke olan Türkiye bu yüzden Amerika tarafından desteklenmeli ve Türkiye'nin Batı'ya entegrasyonu cesaretlendirilmeliydi.⁴⁴ Ayrıca Soğuk Savaşın son bulmasıyla ortaya çıkan önemli stratejik boşluklar üzerindeki rekabet sürecinde Amerika, stratejik planlarına uygun olan ülkeleri bir arada tutmaya ve işbirliği alanları oluşturmaya çalışmıştır. Orta Doğu'da da Arap olmayan ve demokratik sisteme sahip İsrail ve Türkiye bu tanıma uyan iki ülkeydi. Bu iki ülkenin yakınlaşmasıyla hem Amerika bölgedeki etkinliğini arttıracak hem de bir dış politika geleneği olan İsrail'in güvenliğini sağlayacaktı. Müslüman bir laik devlet olarak Türkiye, İsrail ile Arap dünyası arasında bir denge sağlayacaktı. Bu amaçla ikili ilişkiler geliştirildi ve işbirliği alanları oluşturuldu.⁴⁵

Türkiye'nin İsrail'le olan bu yakınlaşmasının güvenlik endişesi dışında doğrudan Ameri-

ka ile olan ilişkilerini ilgilendiren nedenler de vardır. Soğuk Savaşın son bulmasıyla NATO, Balkanlarda bazı misyonlar kazansa da bir "Avrupa Ordusu"nun kurulmak istenmesiyle örgütün gelecekteki rolü konusunda soru işaretleri artıyordu. Türkiye, NATO'nun etki alanından uzaktaydı ve AB'nin dışındaydı. Bu durumda tamamen bir kolektif şemsiye altında olup olmayacağı tartışılıyordu. Aynı zamanda Ortadoğu'da potansiyel tehlikelerin arttığı bir dönemde Türkiye'nin Ortadoğu sınırındaki ülkeler kimyasal ve biyolojik silahlara ve artan şekilde balistik füze cephanelerine sahipti. Türkiye böyle bir ortaklıkla hem Amerika'nın hem de İsrail'in desteğini almayı amaçlıyordu.⁴⁶ Türkiye ayrıca bu işbirliğine, Amerikan dış politikasını kendi lehine etkilemenin bir yolu olarak bakıyordu. Amerikan dış politikasının önemli bir unsuru olan "Yahudi lobisi"nin desteğini alarak hem Amerikan yardımı sağlamayı hem de Rum ve Ermeni lobisinin etkisini kırarak Kongre'de Türkiye karşıtı havayı ortadan kaldırmayı en azından azaltmayı amaçlıyordu. Amerika-İsrail arasındaki yakın ekonomik işbirliğinden de yararlanma yollarını aradı. Böylece Amerika'nın kendisine uyguladığı ithalat kısıtlamasını aşmaya çalıştı. Bu çerçevede 14 Mart 1996'da Serbest Ticaret Anlaşması imzalandı. Böylece ilişkiler sınırlı bir işbirliği olmaktan, diplomatik, ekonomik alanlarda da gelişen, savunma sanayiinde işbirliği öngören çok boyutlu ve açık bir ilişkiye dönüşüyordu.⁴⁷

Clinton yönetiminin 18 Mayıs 1993'te duyurduğu "çevreleme politikası", Amerika'nın başat olacağı ancak Irak ya da İran'ın hiçbir şekilde etkin olamayacağı bir Basra Körfezi politikasını içeriyordu. Bu politika çerçevesinde uygulanan Irak'ı ve İran'ı tecrit politikası hem iç politikada hem de Amerika'nın savaş sırasında sahip olduğu koalisyon içinde yoğun şekilde eleştirilmeye başlandı. Türkiye de Irak'ı vurmak için kendi topraklarındaki üslerin kullanılmasına izin verilmeyeceğini bildirdi.⁴⁸ Ayrıca Kuzey Irak'ta faaliyet halindeki hükümet dışı kuruluşların görevlilerinden vize koşulu istendi, Habur kapısının açılacağı bildirildi, Devlet Bakanı Yalın Erez başkanlığındaki bir heyet Bağdat'ı ziyaret etti ve iki ülke arasında ticari işbirliğinin gelişmesi için çalışmalarla bulundu. Böylece Amerika'nın bölgeye yönelik politikalarından ayrıldığına işaretini veriyordu. Türkiye'nin politika değişikliğinin sebebi, Irak'ın toprak bütünlüğü konusunda Amerika ile Türkiye arasında yaşanan görüş ayrılığıydı.⁴⁹ İran'a yönelik Amerikan politikası

Soğuk
Savaşın
son
bulmasıyla
ortaya
çıkan
önemli
stratejik
boşluklar
üzerindeki
rekabet
sürecinde
ABD,
stratejik
planlarına
uygun
olan
ülkeleri
bir arada
tutmaya ve
işbirliği
alanları
oluşturmaya
çalışmıştır

ise Türkiye'nin hem Kafkasya'da hem de Orta Asya'da rekabet şartını arttıran bir durumdu ve ayrıca Hazar petrol ve doğal gaz hattının Türkiye'den geçmesi olasılığını arttırması açısından da önemliydi.⁵⁰ Ancak 1996 yılında iktidara gelen Refahiyol koalisyonunun Başbakanı Necmettin Erbakan döneminde uygulan İran politikaları Amerika tarafından pek de hoş karşılanmamıştır. Bu dönemde Erbakan ilk dış gezisini İran'a yapmış ve bu ülke ile bir doğal gaz anlaşması imzalamıştır. Amerika'nın tepkisini çeken bu gelişmelerden kısa bir süre sonra ise Amerika ile uzlaşma arayışına girerek bazı bakanlarını Amerika'ya göndermiş ve ülkede Amerikan tipi bir laiklikten yana olduklarını söylemişlerdir. Kısa süren iktidarlarının bundan sonraki bölümünde de söylemlerinin dışında İsrail ile ilişkilerini geliştirip, eleştirdikleri çekiç gücün süresini uzatmışlardır.⁵¹

Türkiye'yi öncelikli Amerikan çıkarlarının yer aldığı geniş bir bölgede "merkezi" ve "önemli" olarak tanımlayan Clinton, Aralık 1997'de Beyaz Saray'ı ziyaret eden Başbakan Yılmaz'la Türkiye-Amerika ilişkilerini geliştirecek beş önemli noktada anlaştı. Stratejik enerji işbirliği, ticaret ve yatırımların artırılması, güvenlik bağının kuvvetlendirilmesi, bölgesel istikrar için işbirliği ve Kıbrıs ve Ege'de gerilimin giderilmesi.⁵² Gelişen işbirliği çerçevesinde Amerika özellikle PKK'ya karşı Türkiye ile işbirliğinde olmuş, hatta Öcalan'ın Suriye'den çıkartılıp Kenya'da yakalanmasında da önemli rol oynamıştır.⁵³ 1999 yılında, dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 23-25 Nisan'da NATO zirvesi çerçevesinde ve Başbakan Bülent Ecevit de 26-29 Eylül'de Amerika'ya resmi ziyaretlerde bulunmuşlar ve Clinton da yapılan tüm itirazlara rağmen -insan hakları ihlalleri bahane gösteriliyordu- Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) zirvesinin Türkiye'de yapılması için çaba göstermiş ve bu vesileyle 15-19 Kasım'da Türkiye'ye gelmiştir.⁵⁴ Bu ziyaret sırasında Hazar petrollerini dış pazarlara taşıması öngörülen Bakü-Ceyhan boru hattının yapımına ilişkin anlaşma da Clinton'un gözetiminde imzalanmıştır. Hazar Denizi kıyısındaki Sangaçal Terminali'nde başlayıp Ceyhan'da bitecek olan bu hattın projesinin 2 milyar 900 milyon dolara mal olması beklenirken boru hattından 40 yıl boyunca yılda 50 milyon ton petrol taşınması hedefleniyor. Özellikle Özal döneminde Türkiye'nin Avrasya'da bölgesel bir güç olarak yer alma çabaları Rusya ve İran'a karşı Amerika tarafından memnurlukla karşılanmış ve Bakü-Ceyhan boru hattının destek-

lenmesi şeklinde somut bir politikaya dönüşmüştü. Türkiye'nin projeye ev sahipliği yapmayı 'stratejik önemi' nedeniyle istediği herkesin bildiği bir gerçek. Ancak stratejik önem denilince projenin maliyeti ve Türkiye'ye ekonomik getirisinin ne olacağından çok daha ciddi sorunlar içeren bir tablo var ortada. Bir tarafta projeye göre Bakü'yü Ceyhan'a bağlayan köprü ülke olan Gürcistan'da yıllardır bitmeyen iç karışıklıklar ve Gürcistan - Rusya gerginliği, diğer tarafta Azerbaycan ve Ermenistan arasında yıllardır çözilemeyen Karabağ sorunu.⁵⁵ Tüm bu sorunlara ve maliyet tartışmalarına rağmen, boru hattının 2005 yılına kadar bitirilmesi hedeflenmekte.

Bu resmi ziyaretler, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine ve derinleştirilmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca Amerikan yönetimi özellikle Aralık 1999 AB Helsinki Zirvesi öncesinde Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesi yönünde büyük çaba göstermiştir. Zaman zaman Türkiye'nin AB'den uzaklaşıp Amerika-Türkiye-İsrail ekseninde daha derin bir güvenlik oluşumunda yer alması fikri bazı kesimler tarafından gündeme getirilse de, genel görüş Türkiye'nin AB içinde olmasıdır.⁵⁶

İki ülke arasında gerçekleşen bu ziyaretler, Avrupa, Kafkaslar, Orta Asya ve Orta Doğu'ya kadar uzanan bölgelerdeki geniş çaplı örtüşen çıkarlarda çok boyutlu ve çok yönlü bir stratejik işbirliği anlamına gelen "stratejik ortaklık" kavramını sağlamıştır. Amerika'nın jeopolitik olarak öncelikli bölgeler olarak belirlediği yeni bağımsız cumhuriyetler, Orta Doğu ve Balkanlardaki açılımları ile bağlantılı olarak Türkiye ile birlikte çalışmayı uygun görmüş ve bu bölgelerde kriz önleme, bölgesel çatışmalara son verme, terörizmle mücadele ve kitle imha silahlarının yayılmasını önleme konularında işbirliği içinde olmuşlardır.⁵⁷ Türkiye bu amaçla, 1993-94 yıllarında Bosna-Hersek krizinde ve 1998-99 yıllarında Kosova krizinde BM ve NATO'nun bölgede başlattığı operasyonlara bilfiil katılmış, topraklarındaki Çeçen nüfusa rağmen Rusya-Çeçen sorununda Rusya'nın toprak bütünlüğüne saygı göstermiş, Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan Karabağ sorununda arabuluculuk görevi üstlenmiş, Rusya'nın Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA)'nın güney kanadında yaşanan istikrarsız ortamı gerekçe göstererek Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'da üs açması ve anlaşmada değişiklik önerisi üzerine Amerika ile aynı tutumu takınarak bunu reddetmiştir. Ancak Rusya AKKA'yı NATO'nun

1996
yılında
iktidara
gelen
Refahiyol
koalisyonunun
Başbakanı
Necmettin
Erbakan
döneminde
uygulan
İran
politikaları
ABD
tarafından
pek de
hoş
karşılanmamıştır

genişlemesiyle ilişkilendirince değişiklikler yapılmış, Türkiye de bunu kabullenmiştir.⁵⁸

Amerika, 11 Eylül 2001 günü uluslararası terörizmle kendi topraklarında yüz yüze kalmasıyla terörizmle mücadelesini hızlandırmış ve başta dost ve müttefik ülkeler olmak üzere uluslararası toplumdan destek ve işbirliği talep etmiştir. Türkiye de olayların meydana geldiği ilk günden itibaren güçlü desteğini bildirmiş ve Amerika'nın Afganistan'da gerçekleştirdiği "Sürekli Özgürlük" hareketi çerçevesinde görev yapan tüm Amerikan ve koalisyon üyesi ülkelerin uçaklarına hava sahasından geçiş ve iniş-kalkış için izin isteğine 21 Eylül 2001 tarihinde olumlu yanıt vermiştir. Türkiye ayrıca, ABD'nin anılan operasyonu ve bağlantılı hareketlerini yönettiği CENTCOM karargahına askeri personel göndererek, terörizmle mücadelede uluslararası koalisyona somut katkılarda bulunmuştur. Bu çerçevede Türkiye son olarak Afganistan'daki görev gücü ISAF'ın komutasını 20 Haziran 2002 tarihi itibarıyla altı aylık bir dönem için üstlenmiştir.⁵⁹

George W. Bush yönetimi, iktidara gelmesinin hemen ardından Amerika'nın bitmeyen meselesi olan Irak meselesine ağırlık vereceğinin işaretlerini, açıklamaları ve bazı uygulamalarıyla göstermişti. Bush'un yurtdışında gerçekleştirdiği ilk operasyon Irak'ta uçuşa yasak bölgenin dışına taşan bir bombardımana onay vermesidir. Amerika'nın başlattığı terörle mücadele adı altında gerçekleştirdiği operasyonlar içinde Irak'ın da yeralma olasılığı yüksekti. Çünkü Bush Şubat 2002'de yaptığı konuşmada Irak'ı şer eksenli olarak nitelediği ülkeler içine dahil ediyor ve silah denetçilerini ülkesine kabul etmemesi durumunda da cezasını çekeceği mesajını veriyordu. 27 Ocak 2003 tarihinde BM silah denetçileri Irak konusundaki ilk raporları ve Amerika'nın 28 Ocak 2003 tarihinde Başkan Bush'un ağzından bu raporu değerlendirilme biçimi, Irak konusunda son kararın alınacağı noktaya yaklaştığının işaretini veriyordu. Nitekim 29 Ocak tarihinde yaptığı ulusa sesleniş konusunda Irak'ın ciddi bir tehdit olduğunu açıklamış ve Amerika'nın bu tehdidi gerekirse güç kullanarak ortadan kaldırmaya kararlı olduğunu dünyaya ve Amerikan kamuoyuna ilan etmiştir.⁶⁰ Columbia Üniversitesi öğretim üyesi, Orta Doğu uzmanı Prof. Lisa Anderson, büyük açıklıkla Bush'un Irak'ı vurmak için öne sürdüğü argümanların hemen hemen hepsinin aldatıcı olduğunu belirtiyordu. Ona göre, Bush ne demokrasi için, ne terörizm yüzünden ne de petrol için Irak'a

girdi. Asıl amaç, Orta Doğu'yu tümü ile yeniden şekillendirmek.⁶¹

Amerikan yönetimi, Türkiye'deki AK Parti'nin tek başına iktidarda olduğu yeni yönetimle çalışmayı dört gözle beklediğini söylese de Amerika-Türkiye ilişkileri uzmanlarının bazıları, özellikle Irak'ı vurmayı düşünen Bush yönetiminin anahtar bir müttefik olan Türkiye'de yeni belirsizlikler getiren bu sonuçtan son derece rahatsız olduğunu söylüyorlardı.⁶² Amerika'nın terör ile olan mücadelesine başından beri destek veren Türkiye'yi Irak'a yönelik bir askeri operasyon ile ilgili olarak siyasi açıdan en çok korkutan senaryo, operasyon sonrası Irak'ı toprak bütünlüğünün korunmaması ve Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurulması olasılığıydı. Türk Hükümetine göre böyle bir senaryo, PKK tehdidinden yeni kurtulmuş bir Türkiye için Kürt sorununun yeniden alevleneceği anlamına gelmekteydi. İtirazların bir nedeni de ekonomiktir. Körfez Savaşı sonrası Irak'a uygulanan ambargo ile birlikte ticari açıdan büyük maddi kayıplara uğrayan Türkiye, operasyon sonrası bölgede oluşacak ekonomik sorunlar ve istikrarsızlıktan ve bunun sonuçlarından çekinmekteydi.

6 Aralık 2002'de Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Marc Grossman ve ardından 19 Ocak 2003'te de Amerikan Genel Kurmay Başkanı Richard Myers'in Türkiye ziyaretlerinde olası Irak operasyonu için Amerikan talepleri iletiliyordu. Böylece Türkiye'nin topraklarında konuşlanmasına izin verilecek Amerikan askeri sayısı, Türkiye üzerinden Kuzey Irak'a geçiş yapacak asker sayısı, Kuzey Irak'ın siyasi geleceği, Kuzey Irak'ta bulundurulacak Türk askeri sayısı ve Amerika'nın Türkiye'ye aktaracağı mali yardım miktarı konuları tartışılmaya başlandı. Şubat ayı içerisinde de Meclis'e Irak'taki olası savaş hazırlıkları çerçevesinde iki ayrı tezkere gönderildi. 5 Şubat'ta gelen ilk tezkerede Türkiye'deki askeri üs ve tesislerde modernizasyon çalışmaları yapılabilmesi, 25 Şubat'ta gelende ise Türk askerinin yurt dışına gönderilmesi ve yabancı güçlerin de Türkiye'ye gelmesine izin verilmesi öngörüldü. Tezkerenin ilki, TBMM Genel Kurulu'nda yapılan gizli birleşimde 308 kabul, 193 ret ve 9 çekimser oyla izin kararı onaylandı ve 7 Şubat tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan TBMM Kararı ile Amerikalı uzmanlar, Türkiye'deki çeşitli askeri tesis, üs ve limanlarda modernizasyon çalışmalarına başladı.⁶³ İkinci teskere ise uzun tartışmalar ardından 24 Şubat günü ya-

George
W. Bush
yönetimi,
İktidara
gelmesinin
hemen
ardından
ABD'nin
bitmeyen
meselesi
olan
Irak
meselesine
ağırlık
vereceğinin
işaretlerini,
açıklamaları ve
bazı
uygulamalarıyla
göstermişti

pılan Bakanlar Kurulu'nun 6,5 saatlik toplantısında imzalandı. 25 Şubat Salı günü TBMM'ye sunuldu. Tezkere, 27 Şubat Perşembe günü Genel Kurul gündemine alınsa da, tezkerenin görüşülmesine ancak 1 Mart Cumartesi günü başlandı. Uzun tartışmalardan sonra gizli oturumda 533 milletvekilinin katılımı sonrası 264 kabul, 250 ret ve 19 çekimser oy kullanıldığı açıklanarak, salt çoğunluğun sağlanamadığı için bu konuda karar verilemediği hususu TBMM Başkanı Bülent Arınç tarafından bildirilmiştir. Salt çoğunluk sağlanamadığı için kabul görmeyen Başbakanlık Tezkeresi, Amerika'da hayal kırıklığı yaratmıştır.⁶⁴ Yabancı silahlı kuvvetler men-suplarının Türk topraklarına kabul edilmesine 1 Mart'ta geçit vermeyen meclis, yurt dışına asker gönderilmesine ve Türk hava sahasının yabancı silahlı kuvvetleri tarafından kullanılmasına izin verilmesini öngören Başbakanlık tezkeresi 20 Mart Perşembe günü TBMM Başkanı Bülent Arınç'ın başkanlığında yapılan kapalı oturumda görüşülerek 202 ret oyuna karşılık 332 oyla kabul edildi. 1 milletvekili ise çekimser kaldı.⁶⁵ Amerika, tezkere Meclisten geçer geçmez, hava koridorunu kullanmak için izin istedi ancak tam anlaşma sağlanamadığı için talep geri çevrildi.⁶⁶

Gerginleşen Türkiye-Amerika ilişkileri ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell'ın Türkiye'yi ziyaretıyla yeniden rayına girmiştir. Ankara, Amerika'nın Kuzey Irak'a insani yardım transferi, bölgedeki birlikler için yakıt ikmali ve arama-kurtarma taleplerine olumlu yanıt vermiştir. Powell ayrıca yeniden inşa etmeyi düşündükleri Irak için en iyi model ülkenin Türkiye olduğunu söyleyerek bunda Türkiye'nin "çok önemli bir rol" oynayacağını ekliyordu.⁶⁷ Ancak bunun yanında tezkere şokunu unutmayan ve hayal kırıklıklarını dile getiren kişiler de yok değildi. Örneğin Paul Wolfowitz, "Türkiye Amerika'nın gözüne yeniden girmek istiyorsa, Amerikan askerlerinin topraklarına konuşlanmasını reddetmekle hata yaptığını kabul etmeli ve hatta özür dilemelidir" demiştir. Ayrıca Türk ordusunu Irak tartışmasında Amerika'nın beklediği güçlü liderlik rolünü oynayamamakla suçlayarak ülke demokrasisini hiçe saymıştır.⁶⁸ Oysa Türkiye, bölgede en stratejik ihracat malının "demokrasi" olduğunu söylüyordu. Nitekim Tahrir'da yapılan İslam Konferansı'nda Dışişleri Bakanı Gül, "İslam dünyasına içeriden seslenerek çağdaş normları, temel hak ve özgürlükleri, cinsiyet eşitliğini" öne çıkaran bir konuşma yapmıştır.⁶⁹

Bu olaylardan sonra Süleymaniye'de 11 Türk askerinin Amerikan askerlerince bir baskınla alınıp sorgulandığı haberi Türkiye'de bomba etkisi yapmış ve bu olay ilişkileri biraz daha soğutmuştur. Türk-Amerikan ortak komisyonunun raporunda Amerika, bu olaylardan dolayı özür dilemek yerine "baskının üzüntü verici olduğunu" söylemekle yetindi. Bu durum sorunun çözülmesinden çok dondurulmasına neden olmuştur. Raporun bu şekline muhalefetten de tepki geldi ve Baykal, "Türkiye'nin zedelenen onuru telafi edilmemiştir" dedi. Türk tarafı Irak'taki güvenliğin sağlanamamasından, Türkiye'ye yönelik terör tehdidinin devam etmesinden dolayı bölgede Türk askerinin mevcudiyetinin devam etmesi gerektiği üzerinde durarak, Türk askerinin bölgedeki varlığının savaşa değil barışa yönelik olduğunu söylemiştir. Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Amerika ile her türlü işbirliğine hazır olduğu ancak Süleymaniye'deki gibi bir olayın tekrarlanmaması için Irak'ın kuzeyinde "eşit statülü komutanlık" uygulamasının gündeme gelmesiyle bunun olabileceği belirtilmiştir.⁷⁰ Gül Türkiye-Amerika ilişkilerinde üst üste çıkan iki krizin (tezkere olayı ile Süleymaniye skandalının) yol açtığı kritik bir aşamada Amerika'ya gitmiştir. Gül'ün Amerika temasının ana konuları; asker gönderme, Irak'ın toprak bütünlüğü, Kuzey Irak'ın güvenliği ve bölgedeki terörist faaliyetler ve Türkmenlerin Irak'taki konumu olmuştur.⁷¹

Amerika Savunma Bakanlığı'nın son durumu incelemek üzere Irak'a gönderdiği beş kişilik uzman heyet, Irak'ta güvenliğin sağlanması için Amerika-İngiltere koalisyonunun yeterli olmadığı, diğer ülkelerden de asker, para ve insani yardım sağlanmasının gerekli olduğu konusunda bir rapor verdi ve bu bağlamda Amerika Merkez Kuvvetler Komutanı Abizaid'in Ankara'daki temaslarında Türkiye'nin Irak'a yapabileceği katkılar da görüşüldü. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, "asker talebi" konusunda hükümetin hazırlıklı olduğunu bildirdi.⁷² Irak'a asker gönderilmesine sıcak bakanların yaklaşımı, ikinci tezkerenin reddedilmesiyle bozulan Türkiye-Amerika ilişkilerinin düzeltilmesi ve İleriyeye dönük işbirliği için bir "fırsat" olacağı yönünde. Ankara bu kez reddedilen tezkereden çıkardığı dersler nedeniyle çok daha dikkatli ve özenli bir tutum içinde ve özellikle hükümet ile Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, bu kez net bir tutum almalarının önemi vurgulanıyor. Asker cephesinde, kararın nihai olarak siyasi ve bu nedenle hükümetin alacağı kararın belirleyici

Powell
yeniden
inşa
etmeyi
düşündükleri
Irak
için
en iyi
model
ülkenin
Türkiye
olduğunu
söyleyerek
bunda
Türkiye'nin
"çok
önemli
bir rol"
oynayacağını
ekliyordu

olacağı görüşü hakim. Ancak Amerika'nın talebine ve Türkiye'nin olurlarına rağmen askerini gitmeyeceği ya da hangi koşullarda gideceği ve asker göndermenin hukuki dayanaklarının ve koşullarının çok iyi ve açık biçimde belirlenmesi önem arz ediyor. Bunun dışında "Irak'a yabancı asker istemediklerini" söyleyen Kürt gruplar da Türkiye'nin asker göndermesi fikrini her platformda eleştirirlerken, Türk kamuoyunda da bu yönde bir tutum var. Kararın ne yönde olacağı ve ilişkilerin seyrini gelecekte yeni olaylara bağlı gibi görünüyor.

sonuç:

1923 yılından günümüze iki ülke ilişkileri incelendiğinde ilişkilerin genellikle "güvenlik" boyutunda geliştiğini görürüz. Soğuk Savaş döneminin şartlarından doğan bu durum Türkiye'nin jeo-stratejik konumu ve önemi üzerine kuruluydu. Bu yüzden iki blok arasındaki ilişkilerin yumuşayıp sertleşmesine göre bu önem azaldı veya çoğaldı, ancak hiçbir zaman vazgeçilir olmadı. İlişkilerde zaman zaman gerilimler yaşansa da Kıbrıs dışında önemli bir kopuş da yaşanmadı. Türkiye, Amerika ile olan ilişkilerine ittifak üyeliği çerçevesinde baktığından bir Amerika politikası üretmek yerine ittifak içindeki güvenilir bir müttefik olarak kalmaya çaba göstermiştir.

Soğuk Savaşın son bulmasıyla beraber Türkiye'nin Amerika için öneminin kalıp kalmadığı yönündeki tartışmaların yaşandığı bir dönemde ortaya çıkan Körfez savaşındaki Türkiye'nin tutumu jeo-politik konumu ve önemini bir kez daha ispatlanmıştır. Bu dönemden sonra da Türkiye-yoğun insan hakları ihlalleri eleştiri-

lerine rağmen- Amerika'nın bölgesel (Balkanlar, Orta Asya, Kafkaslar ve Orta Doğu) politikalarında işbirliği içinde oldu. 11 Eylül olayları ile birlikte Türkiye, bir yandan Amerika'nın terörle mücadele politikasına ilk günden itibaren destek vererek işbirliği içinde olurken, diğer yandan da kendi topraklarındaki mücadelesine uluslararası platformdan destek sağlamıştır.

İki ülke ilişkilerinde fikir ayrılığının yaşandığı konulardan biri olan Kuzey Irak, II. Körfez Savaşı sonrası belirsizliğin yaşandığı şu dönemde hem yıllardır süren terörist faaliyetlerin son bulması hem de orada yaşayan Türkmen nüfusun geleceği açısından önemlidir. Oysa tarihe "tezkere krizi" olarak geçen ve Amerika'nın Türkiye ile ilişkilerinde etkilerinin hala devam ettiği bir gerilimin yaşanmasına neden olan olaylar zinciri sonrası bölgede Türkiye dışında başka müttefikler arayan Amerika için bölgedeki Kürt grupların talepleri önem kazanıyor. Bu yüzden Irak'ın kuzeyinde Türk askerini görmek istemediklerini her platformda söyleyen Kürtlerle, Irak'a asker gönderilecekse, gönderilecek yerin Kuzey Irak olması gerektiğini söyleyen Türkiye arasında bir seçim yapma durumunda kalmak istemeyen Amerika, ortak bir yol bulmaya çalışırken, bu gelişmeler iki ülke arasında güven bunalımı yaratmaktadır. İlişkilerin daha fazla gerilmesini istemeyen her iki ülke yöneticileri karşılıklı temaslarda bulunmaya devam etseler de, bölgedeki belirsizlikle beraber ilişkilerin seyrinin ne olacağı da belirsizleşiyor. Ancak şu bir gerçek ki şartlar ne kadar değişirse değişsin tarihte de görüldüğü gibi iki ülke de ilişkilerin tamamen kopmasına hiçbir zaman izin vermeyecektir.

Türkiye,
ABD
ile olan
ilişkilerine
ittifak
üyeliği
çerçevesinde
baktığından
bir ABD
politikası
üretmek
yerine
ittifak
içindeki
güvenilir
bir müttefik
olarak
kalmaya
çaba
göstermiştir

dipnotlar:

- 1) Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kuruluş Yılları*, 2.bas, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001, s.215, Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, ss.110-112, Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964)*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, s.7
- 2) Armaoğlu, *ibid*, ss. 113-124
- 3) William Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, Çev: Pektik Demir, İstanbul: Mozaik Yayınları, 2003, ss.92-100, Baskın Oran(ed), *Türk Dış Politikası*, Cilt.I: 1919-1980, 6.bas, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss.450-468
- 4) Mehmet Gönübol ve diğerleri, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 6.bas, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987, ss.178-181
- 5) Armaoğlu, *op.cit*, ss.143-148, Oran(ed), *op.cit*, s.411
- 6) Gönübol ve diğerleri, *op.cit*, ss.181-184
- 7) Burcu Bostanoğlu, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, İstanbul: İmge Yayınları, 1999, s.331,

- 8) Emre Kongar, *21.Yüzyılda Türkiye*, 13.bas, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998, ss.457-458
- 9) Armaoğlu, *op.cit*, ss.148-151
- 10) Gönübol ve diğerleri, *op.cit*, ss.201-202
- 11) Sander, *op.cit*, s.11, Armaoğlu, *op.cit*, ss.152-180,
- 12) Sander, *op.cit*, s.43
- 13) Faruk Sönmezoglu, "II.Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası: Tarafsızlıktan NATO'ya", Faruk Sönmezoglu(der), *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları, 1994, ss.84-85
- 14) Sander, *op.cit*, s.74
- 15) Armaoğlu, *op.cit*, s.181-183
- 16) *ibid*, ss.194-230
- 17) *ibid*, ss.184-187
- 18) Sander, *op.cit*, s.121
- 19) Hüseyin Bağcı, "Demokrat Parti'nin OrtaDoğu Politikası", Faruk Sönmezoglu(der), *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları, 1994, ss.90-91

- 20) Sander, op.cit, ss.145-155
- 21) Armaoğlu, op.cit, ss.251-260, Sander, ibid, s.171-176
- 22) Fahir Armaoğlu, **20.yı Siyasi Tarihi (1914-1980)**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 3.bas, 1985, s.611, Gönülbol ve diğerleri, op.cit, s.329, Küba kriziyle ilgili ayrıntılar için bkz. Turan Yavuz, **Satılık Müttefik: Gizli Belgeler Işığında 1962 Küba Füze Krizi ve Türkiye**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999,
- 23) Türkiye'yi ziyaret eden Amerikan Başkanları için bkz: <http://www.state.gov/r/pa/ho/trul/pres/dest/ry/1274.htm>
- 24) Faruk Sönmezoglu, **ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980)**, İstanbul: Der Yayınları, 1995, ss.12-17
- 25) Oral Sander, **Türkiye'nin Dış Politikası**, Melek Turan(der), 2.bas, Ankara: İmge Yayınları, 2000, s.113
- 26) Hale, op.cit, ss.155-156
- 27) Nasuh Uslu, "1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Portresi.", **Avrasya Dosyası (ABD Özel)**, Cilt.6, Sayı.2, (Yaz 2000), s.217
- 28) Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan ..., op.cit, ss.286-296
- 29) Sander, Türkiye'nin Dış Pol..., op.cit, s.109
- 30) Hale, op.cit, ss.169-171
- 31) Bostanoğlu, op.cit, s.467
- 32) Dankwart A. Rustow, **Turkey: America's Forgotten Ally**, New York: Council on Foreign Relations, (tarih yok), s.104, Armaoğlu, op.cit, ss.300-362
- 33) İbid, ss.365-371
- 34) Baskın Oran (ed), **Türk Dış Politikası**, Cilt II: 1980-2001, 6.bas, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss.45-48
- 35) Kemal Kirişçi, "Huzur mu Huzursuzluk mu: Çekiş Güç ve Türk Dış Politikası, Çev: Ahmet K. Han, Faruk Sönmezoglu(der), **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul: Der Yayınları, 1994, ss.273-289, Mensur Akgün, "Çekiş Güç Mevsimi", **Yeni Yüzyıl**, 03.12.1996, <http://www.turkey.org/news/031296s6.htm>
- 36) Mahmut B. Aykan, "Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security in the Post Cold War Era: 1989-1995", **Middle East Journal**, C.L.No:3(Summer 1996), ss.345-346
- 37) Ian Clark, **The Post-Cold War Order**, New York: Oxford University Press, 2001, ss.75-78
- 38) Robert S. Chase, Emily B. Hill and Poul Kennedy, "Pivotal States and U.S. Strategy", **Foreign Affairs**, Vol: 75, (Jan/Fab 1996) (Pre Quest arama motoru-27.04.2003)
- 39) Ziya Öniş, "Turkey In The Post-Cold War Era: In Search of Identity", **The Middle East Journal**, Vol:49, No: 1(Winter 1995), ss.66-67, Alejandro V. Lorca, "Türkiye-Orta Asya'ya Açılan Kapı", **Avrasya Etüdüleri**, Cilt.2, Sayı.3(Sonbahar 1995), s.63, Türkiye'nin Doğu-Batı arasında bir köprü olup olmadığı tartışmaları için bkz: Ian O. Lesser ve Graham F. Fuller, **Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu**, Çev: Meral Gönenc, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000, ss.127-132
- 40) Hale, op.cit, ss.204-205, Chase, Hill and Kennedy, loc.cit
- 41) Mahmut B. Aykan, "Turkey's Policy in Northern Iraq, 1991-95", **Middle Eastern Studies**, Vol:32, No:4(October 1996), ss.344-345, Morton Abromowitz, "The Complexities of American Policymaking on Turkey" **Insight Turkey** (October-November 2000), s.3-35
- 42) William Hale, "Turkey in the Middle East and Gulf Crisis" **International Affairs**, C.LXIX, No.4(February 1992), s.684
- 43) Kemal Kirişçi, "Türk-Amerikan ilişkileri: Belirsizlikten Yakınlaşmaya", **Avrasya Dosyası (ABD Özel Dosya)**, Cilt.6, Sayı.2, (Yaz 2000), ss.68-69
- 44) Morton I. Abramowitz, "Dateline Ankara: Turkey After Ozal", **Foreign Policy**, No:91, (Summer 1993), s.178-181
- 45) Çevik Bir and Martin Sherman, "Formula for Stability: Turkey Plus Israel", **Middle East Quarterly**, Vol:IX, Number:4,(Fall 2002), .26, Gencer Özcan, "İsrail Güvenlik Anlayışında Dönüşüm:Ufuk Ötesi Tehditler ve Türkiye, Der: Mustafa Türkeş, İlhan Uzgel, **Türkiye'nin Komşuları**, 2002 s.218
- 46) Mustafa Kibaroglu, "Turkey and Israel Strategize", **Middle East Quarterly**, Volume:IX, Number:1, (Winter 2002), ss. 62-63
- 47) Oran(ed), Cilt II(1980-2001), op.cit, s.274, Özcan, op.cit, s.220
- 48) Aysegül Sever, "ABD'nin İkili Çevreleme Politikası ve Türkiye", Gencer Özcan-Şule Kut(der), **En Uzun On yıl**, 2.bas, İstanbul:Büke Yayınları, 2000, ss.349-350, Serhat Erkmen, "ABD'nin Orta Doğu'da Değişim İhtiyacının Nedenleri", <http://www.avsam.org/turkce/yayinlar/strateji-kanaliz/makale/makalestran/35.htm>
- 49) Özden Z. O. Alantar, "Türkiye-ABD ilişkilerinin Güvenlik Boyutunda Dönüşümü", Gencer Özcan-Şule Kut(der), **En Uzun On yıl**, 2.bas, İstanbul:Büke Yayınları, 2000, ss.225-226
- 50) Oran(ed), Cilt II: (1980-2001), op.cit, s.272
- 51) İbid, s.303
- 52) http://www.Clinton4.nara.gov/WH/New/Europa_9911
- 53) Kirişçi, "Türk-Amerikan ilişkileri", op.cit, s.77
- 54) Amerika'yı ziyaret eden Türk Başbakan ve Cumhurbaşkanları için bkz. <http://www.state.gov/r/pa/ho/c1792.htm>, Kirişçi, ibid, s.84
- 55) Nesrin Sarıahmetoğlu, "Hazar Petrol Boru Hattının Güzerhahı ve Güvenliği Meselesine Bir Bakış", **Avrasya Etüdüleri**, (İlkbahar-Yaz 2000), ss.67-78, Ferda Balancı, "Irak Operasyonu Bakü-Ceyhan'ın Yumuşak Karnı", **TURKISHTIME**, Ekim-October 2002/9
- 56) Umut Anık, "21. Yüzyılda Uluslararası Güvenlik Sistemi ve Türkiye", **Avrasya Etüdüleri**, Cilt2, Sayı, 4(Kış 1995/96), s.8
- 57) İsmail Cem, "Turkey-US:Co-Operation For Regional Peace and Stability", **Insight Turkey**, Vol.3, Number.2 (April-June 2001), ss.156-158, Paul Wolfowitz, "Sharing Strategic Interest:US-Turkey Relations", **Insight Turkey**, Vol.3, Number.2 (April-June 2001), ss.164-165
- 58) Hale, op.cit, ss.
- 59) <http://mla.gov.tr/turkce/grupa/amerika.htm>
- 60) http://www.tusiad.us/content/uploaded/TURKIYE-ABD_ILISKILERI-UPDATEZ.PDF
- 61) Sami Kohen, "Yalanlar ve Gerçekler", **Milliyet**, 15 Temmuz 2003, s.11
- 62) **USA TODAY**, McLean, Va., Nov 5, 2002; Barbara Slavin; "U.S. Wary of Winning Party in Turkish Elections; But Victors Vow not to Pursue an Islamic Government Agenda"(Pre Quest arama motoru, 27.04.2003)
- 63) **TBMM Aylık Bülten**, Sayı 95, Şubat 2003, s.2
- 64) İbid, s.5
- 65) **TBMM Aylık Bülten**, Sayı 96, Mart 2003, s.6
- 66) Hale Gönültaş, "Hava Koridoruna Mutabakat Molası", **Akşam**, 21 Mart 2003, s.13
- 67) "Tezkeresiz Mutabakat", **Akşam**, 3 Nisan 2003, s.12, "İhtiyaçlar Giderildi", **Milliyet**, 3 Nisan 2003, s.16
- 68) "Amerika Türkiye'deki Demokrasiden Rahatsız", **Milliyet**, 26.Mart 2003, s.17, Josh Marshall, "Türklerden Daha Ne İstiyorsunuz", **Radikal**, 20 Mayıs 2003, s.8
- 69) Barış Ergin, "Stratejik Değeri En Yüksek İhracat Malımız Demokrası", **Milliyet**, 12 Haziran 2003, s.6
- 70) **Akşam**, 16 Temmuz 2003, ss.14-15
- 71) "Gül'e -A- Kabul", **Akşam**, 24 Temmuz 2003, s.13
- 72) **Milliyet**, 19 Temmuz 2003, s.17

türkiye’de yüksek öğretim macerası: osmanlı’dan yök’e/yök’den bugüne I

Bu çalışmada; günümüzde en canlı tartışmaların yapıldığı ve halen iktidar-YÖK-öğretim elemanları arasında derin görüş ve yaklaşım farklılıklarının ortaya çıktığı yüksek öğretimin gelişimi ve bu gelişimde temel rol oynayan faktörler ve ortaya çıkan sonuçların genel bir tarihsel çizgisi verilmeye çalışılmıştır. Konunun kendine özgü derinliği/genişliği ve farklı yönlerde ortaya çıkan karmaşıklığı nedeniyle iki bölümde ele alınması gerekmiştir. Her bir bölüm kendi içinde önemli ayrıntılar içermekle beraber; birinci bölümde, Osmanlı’daki medrese eğitimi, Darülfünun uygulamaları ve 1980 askeri darbesinin getirdiği YÖK uygulamasına kadar, ikinci bölümde ise YÖK ve sonrası gelişim ele alınacaktır. Ayrıntılardaki eksiklik/fazlalık konunun çok boyutlu olmasının sonucudur. Çünkü bazen, bir konunun kısa analizi, uzun boyutlu analizinden daha uzun bir zamanı gerektirmektedir. Bu çelişki, aynen bu konuda da ortaya çıkmaktadır.

Aradan yüzyıllar geçse de bazı sorunların ve yerleşmişliğin günümüzde de hemen hemen aynen devam etmesi ve benzerlikler ilginç, değil mi?

1) giriş

O.B.Kula, Kant’ın “Fakültelerin Tartışması ya da Çekişmesi” adlı yapıtında üniversite kavramını şöyle betimlediğini belirtir: “Derin bilginliğin toplamı” olan kamu öğretileri, örneği bilim dallarına göre dağılmış olan profesörler, ‘derin bilgili kamusal varlığı’ yani üniversiteleri oluştururlar. Fakültelerden oluşan üniversite özertir; çünkü, derin bilgili kişiler ancak derin bilgili kişilerce değerlendirilebilir... yani çalışanlarına herkesçe kabul edilen yöntemlerle unvan verir, ‘yaratma hakkı’na sahiptir.” (Kula.1999.46-47)

Ülkemizde yüksek öğretim; bu öğretimin hukuksal temeli, yapısı, içeriği ve öğretim kadrosunun niteliği açısından gösterdiği seyir, Kant’ın vurguladığı temel özellikleri ne derecede yansıtmıştır? Kant’ın betimlemesi tek ve en doğrusu olmamakla beraber, evrensel gelişime ne ölçüde paralel bir serüven söz konu-

su olmuştur? Halen mevcut olan yapı, evrensel kavramlara ve olası olumlu gelişmelere ne kadar yakındır?

2) ilk islam ve anadolu medreseleri

a-“ders okunan yer anlamına gelen medreseler, cami ve imaret gibi külliyele bağlıdır, belirgin şekilde 11. yy’da faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu birimlerin islamiyetten önce Orta Asya geleneğinden doğduğu ve esasının Türk budist külliyelerinde bulunduğu, medreseler kurulurken budist vihara (manastır)ların örnek alındığı ileri sürülmektedir. Medresenin çekirdeği niteliğindeki ilk birim 10. yy’da Bağdat’ta açılmıştır.

11. yy’da ilk müslüman Türk sultanı olan Gazneli Mahmut zamanında (dört) büyük medrese kurulmuş, ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey de Nişabur’da 1046’da bir medrese yaptırmıştır. Daha sonra bu kentte kurulan medreselerin en önemlilerinden biri Nizamül-mülk tarafından kurulan Nizamiye Medresesi’dir. Bu medresede öğrencilerin yemek ve yatma ihtiyaçlarının karşılanması yeni bir uygulamadır. Bu medresede dini bilgiler yanında matematik gibi pozitif bilimler de öğretiliyordu, ayrıca hastane de vardı.

İslam dünyasının etkili düşünürlerinden Gazali’nin yöneticiliğini yaptığı bu medrese bazılarınca yeryüzündeki ilk üniversite olarak da kabul edilir. Nizammül-mülk bu iki medresenin dışında Musul, Merv ve Belh’de de kendi adı ile anılan birer medrese kurdurmuştur. Türklerin egemen olduğu tüm islam ülkelerinde medreseler açılmıştır. 12. yy’da bu tipte 30 medrese bulunuyordu.

İslam ülkelerinde medreselerin nitelik ve sayısının arttığı devirlerden biri de Eyyubiler devridir, ki bunun ilki Selahaddin Eyyubi’nin kurdurduğu Kudüs medresesidir. 1192’de ayrıca St. Anna Kilisesi, Selahiyye adıyla medreseye dönüştürülmüştür.

15. yy’a gelindiğinde, Memluklu yazarlar 72 medresenin bulunduğu bahsederler. Bağdat’ta içinde dört islam mezhebine de yer verilen Muntasiriyye Medresesi kurulmuştur.

Nihat
Falay*

Medresenin
çekirdeği
niteliğindeki
ilk birim
10. yy’da
Bağdat’ta
açılmıştır

* Prof. Dr.
İ.Ü. İkt. Fak.

Bunlardan her birinin bir müderrisi, 75 öğrencisi, bir hekim vardı. Ayrıca, külliye niteliği taşıyan bu medresenin bir kütüphanesi, hamamları, hastanesi ve mutfağı vardı.

b-Türk tipi medreselerin en geliştiği yer Anadolu'dur. Bunlar bir vakıf niteliğinde kabul edilmişti, devlet ileri gelenleri veya zenginler, sultanlar gibi medrese kurabilir ve bir vakfiye ile işletilmelerini sağlardı. Bunların vakıf belgelerinde, giderleri yanında gelir kaynakları da belirtilirdi. Buralarda öğretim hizmetleri parasız idi ve öğrencilerin yemek ve yatak giderleri vakıf gelirlerinden karşılanırdı. Selçuklu medreselerindeki öğrenci sayısı 2-40 arasında değişirdi.

Konya Karatay Medresesi vakıf belgesinde belirtildiği üzere, müderrislerin şeriat, hadis, tefsir konusunda ehliyetli ve özellikle de Hanefi mezhebinden olması istenirdi. Selçuklu medreselerinde, günümüzdeki diplomanın karşılığı olarak verilen belgeye "icazet" denilirdi. Suriye ve Irak'takilere karşılık Anadolu Selçuklu medreselerinde daha çok ihtisaslaşmaya gidilmiş ve okutulan konulara göre darülhadis, fıkıh ve tıp medreseleri şeklinde sınıflandırılmıştır.

Danışmentliler ve Artuklular 12. yy'da, Selçuklular 13. yy'da büyük medreseler yapmışlardır. Medreselerin hızla çoğalmasına paralel olarak, medrese mimarisi de yüksek bir düzeye ulaşmıştır. İlhanlılar, Karamanlılar ve diğer Anadolu beylikleri de aynı yönde hareket etmişlerdir.

3) osmanlı medreseleri:

a-Osmanlılarda ilk medrese 1330'da Orhan Bey zamanında İznik'de yapılmıştır. İznik'in Hristiyanlık kurallarının tartışma ve dinsel meclislerin toplama merkezi olması nedeniyle, bu kentin entelektüel önemi hep sürmüştür. Osmanlı beyliği, Anadolu'da yayılarak, oradaki beylikleri elde ettikten sonra, eskiden beri mevcut eğitim birimlerini, İznik'te olduğu üzere, gayrimüslimlerin de dahil vakıf mantığıyla tümüyle tanışmışlardır.

Osmanlı devrinin ikinci medresesi Bursa'da kurulmuştur. Medreselerin programında, fıkıh ve kelam yanında mantık ve matematiğin de ihmal edilmediği anlaşılmaktadır. Çünkü mevcut bir yazma eserde; 1340'larda o zamanın Türkçesiyle, hekimlikte kullanılan bitkiler ve bazı hayvansal ürünler alfabe sırasına konulmuş ve bazı otların yunanca adları da yazılmıştır.

Sonradan I. Murat ve Yıldırım Beyazıt gibi sultanlar ve Lala Şahin Paşa, Emir Sultan gibi yöneticiler de kendi adlarına yeni medreseler kurmuşlardır.

Zamanın müderrislerinin etkisini belirten ilginç bir örneğe göre; müderris Molla Fenari, bir konuda Yıldırım Beyazıt'a karşı çıkmış ve Karaman'a girmiş ise de, padişah bu bilginin gönlünü alarak yine Bursa'ya getirtmiştir.

Osmanlıların ilk birbuçuk yüzyıl içinde yaptırmış oldukları medreselerin düzey itibarıyla en önemlileri İznik, Bursa ve Edirne'de idi.

İstanbul'un fethinden sonra medrese yapımı hızlanmıştır. Şöyle ki; Fatih, şehirdeki kilise ve manastırı medrese haline getirtmiştir. İlk medreseler, Zeyrek ve Ayasofya camileri etrafındaki papazlara ait odalar idi. Zeyrek medresesinde, her odasında birer öğrenci olmak üzere 40 oda bulunduğu bilinmektedir.

Fatih daha sonra bugünkü Fatih camii'nin iki tarafında 8 medreseden oluşan ve Sahn-ı Seman (sekizli medrese) adı verilen devrin en büyük medresesini yaptırmıştır. Her birinde 19'ar olmak üzere, bu medreselerdeki odaların sayısı 152 idi. Daha sonra bu medreselerin eksikliğini tamamlamak üzere, arkalarına 8 medrese daha kurulmuştur. Ayrıca bir hastahane, bir kütüphane, misafirlerin ikamet ve beslenmesi için bir imaret ve iki hamam yaptırılmıştır. Bir belgeye göre, müderrislerin gönlü 90 akçe, öğrencilerin ise 2 akçe idi.

Fatih medresesinin ilk baş müderrisi Molla Hüsrev idi. Medresenin ders programını da Molla Hüsrev, Ali Kuşçu ve Mahmut Paşa hazırlamıştır. Fatih ayrıca Eyüp Camii yanında Eyüp Medresesi'ni açtırmıştır.

O devirde pozitif bilimler alanında yetişen bilginler olarak; matematik ve astronomi alanında Ali Kuşçu, yeni matematikçi Sinan Paşa, tıp alanında Akşemseddin, Sabuncuzade Şerafeddin, Altıncızade, doğa ve fizik bilimlerinde Hocazade başlıcalarıdır.

Fatih, kurduğu medreseyi bilimsel ve idari özerkliğe kavuşturmuştur. Fatih ile ilgili şu örnek ilginçtir: Fatih "bir gün saltanattan çekilsem burada bir odam olsun isterim" demiş, kendine cevap olarak "gerçi buraları siz yaptırdınız ama, bir odaya sahip olamazsınız" denilmiş. Nedenini sorunca da "siz ne talebesiniz ne de müderrissiniz" cevabını alıyor. Fatih, şartın sınav olduğunu öğrenince, bu şartı kabul etmiş, sınavda başarılı olunca da bir öğrenci odasına sahip olmuştur.

İstanbul'un
fethinden
sonra
medrese
yapımı
hızlanmıştır.
Fatih,
şehirdeki
kilise ve
manastırı
medrese
haline
getirtmiştir

b-Ne var ki, 408-450 yılları arasındaki buyrukların toplandığı resmi derleme olan Codex Theodosianus'ta, İstanbul'da kurulan ilk üniversiteyle ilgili maddeler vardır. Buna göre, Bizans imparatoru Theodosius 425'te yayınladığı bir buyrukla, adı auditorium olan bir kurumda öğretim yapılmasını istemiş ve latince ve yunanca uzmanı olan 31 öğretim üyesi belirlemiştir. Bir başka buyrukla da, ataması yapılan bu kişilerin comes ünvanıyla onurlandırıldıkları ve derslerde dürüstlük ve iyi niyetlerini kanıtladıkları takdirde yirmi yıl sonra magister ya da doctor karşılığı olan bir unvan alacakları belirtilmiştir.

Böylece öğretim ilk kez devlet denetimi altında örgütlenmektedir. Bu girişimin, öğrenci ile öğretim üyelerinin biraraya getirildiği ve herkese açık mekanda eğitim amacının güdüldüğü, dolayısıyla dünyanın ilk üniversitesi olduğu söylenmektedir. Burada ders programında; doğaldır ki eskiçağ dünyasının konuları olan gramer, sözbilimi, aritmetik, geometri, müzik ve astronomi esas olarak alınmıştır.

Bu yapı, Fatih İstanbul'u aldığı tarihe kadar çeşitli değişiklikler ve aralıklarla üniversitenin temel direği olarak kalmıştır. Ayrıca, çeşitli bilgi ve belgeler bu üniversitenin ilk yerinin günümüzdeki Şehzadebaşı civarında olduğunu göstermektedir. Ancak, kaynaklara göre, hukuk okulu ve kitaplığının yeri, Beyazıt Meydanı'nın güneybatısında yapılan inşaat sırasında ortaya çıkan ve Theodosius'a ait yapı olduğu ileri sürülmektedir.

c-Kanuni, özellikle ordunun doktor, cerrah ve mühendis gereksinimini gözönünde tutarak, birer tıp medresesi ve hastane, matematik öğretimi için de 4 medrese kurdurmuştur. Bugünkü üniversite merkez binalarının bulunduğu eski sarayın bahçe ve bostanlarında Mimar Sinan tarafından inşa edilen Süleymaniye Camii'nin kuzeyine düşen kısmında kurulan Süleymaniye Medreseleri'nde görevli müderrislere 100'er akçe yevmiye ödeniyordu. Medrese yapımları daha sonra da sürdürmüştür.

17. yy'da cami, mescid, kütüphane yaptırmak isteyenlerin ilaveten bir de medrese kurdurmaları nedeniyle birçok medrese daha ortaya çıkmıştır. Fakat 17. yy'da medreselerdeki eğitimde bir gerileme başlamış ve tıp, felsefe, matematik ve doğa bilimleri üzerine dersler verenler çok azalmıştır. Pozitif bilimlere ilişkin dersler "bu dersler felsefiyattır" iddiası ve küçümsemesiyle Sahn-ı Seman programlarından çıkarılmıştır. Katip Çelebi ve Koçi Bey ise

bu durumdan şikayetçi olmuşlardır. Bu şikayetlerde; medreseler kanuna aykırı olarak müdahaleler yapıldığı, öğrencilerin para ve rüşvet ile, bilimsel olarak olgunlaşmadan müderris oldukları vurgulanmaktadır.

Bu arada bazı kadı ve mollaların çocuklarına (beşik uleması), hatta okuma-yazma bilmeyenlere dahi unvan verilmesi sonucu ehli-yetsiz kimselerin kadı ve müderris oldukları, onların da yetkilerini kötüye kullanarak halkı soymaya başladıkları görülmüştür. Medrese teşkilatı, Osmanlı devletinin gerilemesi ile birlikte gerileme göstermiş, batının bilimsel ilerlemesine kayıtsız kalmıştır. 17. yy'ın sonlarında medreselerin düzeltilmesi için zaman zaman girişimlerde bulunulmuş ise de başarı sağlanamamıştır.

18. yy'ın sonlarından itibaren, eğitimin modernleştirilmesi için mühendishane ve tıbbiye gibi okullar açılmıştır. Zamanın önemli bilim adamı Dürrizade, kadıların cahillikleri ve ehli-yetsizliklerini belirten raporunda, kazasker divanında ismini bile yazamayacak kadar cahil kimselerin olduklarını belirtmiştir.

2. Mahmut zamanında medrese, ne kendini düzeltmeye ne de devlet tarafından geliştirilmeye rıza gösterecek anlayışta idi. Bu dönemde ayrıca yeniçerilerle öğrenciler arasında olaylar çıkmış ve öğrencilerden bir kısmı hocalarının ders yapmasını engellemiştir. Bu nedenle padişah, medrese dışında, Avrupa'daki ne benzer bir eğitim sistemi kurulmasına girişmiş, bir ferman ile ilköğitimi zorunlu kılmış ve bunun parasız yapılacağını ilan etmiştir.

d-Tanzimat ilanına kadar kendi haline bırakılan medreselerde hiçbir yenileştirme yapılmamıştır. Zaten Tanzimat Fermanı'nda da bu konudan hiç söz edilmemiştir.

Öte yandan, yüksek öğrenim yapmak için çareyi yurtdışına gitmekte bulan öğrencilerin çeşitli Avrupa ülkelerine dağılmış bulunması karşısında, bunların bir yerde ve topluca bulunmaları için Paris'de Mekteb-i Osmani adlı bir Osmanlı okulu açılmış (1860), fakat bütçenin yetersizliği nedeniyle 1875'de kapatılmıştır.

Tanzimat'tan sonra İstanbul'da bir Darülfünun açılması ileri sürülmüş ve bu amaçla İtalyan mimar Fossatti'ye Sultanahmet'te üç katlı ve 125 odalı bir bina yaptırılmıştır. Bu yolla, bir anlamda artık medreselerden umut kesildiği açıkça gösterilmiştir. Ne var ki, Darülfünun müdürü Hoca Tahsin Efendi'nin bir fanus içine güvercin koyarak deney yapması medrese çevreleri tarafından dinsizlikle suç-

17. yy'da
medreselerdeki
eğitimde
bir gerileme
başlamış ve
tıp, felsefe,
matematik ve
doğa
bilimleri
üzerine
dersler
verenler
çok
azalmıştır

lanmış ve açılışının ikinci yılında Darülfünun kapatılmıştır.

Buradan anlaşılıyor ki, Tanzimatla başlayan yeni okul eğitimine kısmen de olsa medresenin etkisi vardır. Yeni okul eğitimine zaten ilgisiz kalmayan medrese, yeni bilimlerin eski düşünce tarzına zarar vermemesi amacıyla, kendi düşüncelerini destekleyen eserler yaymaya başlamıştır. Örneğin, Süleyman Sırrı Efendi, yeni bilimsel mantığın ve anlayışın tüm sorunlarını yorumlarken ayet ve hadislerden yararlanmış ve dinsel kuralları desteklemeye çalışmıştır.

2. Meşrutiyet'ten sonra da medreselerin iyileştirilmesi fikri yeniden ortaya atılmış ve ilk girişim 1909'da Fatih Medresesi'nde yapılmıştır. Düzenlenen programda islami bilimlerden başka fizik, kimya, matematik ve coğrafya gibi dersler de vardı, ancak bu girişimden de bir sonuç çıkmamıştır.

1914'de İstanbul'da bulunan medreselerin Darül-hilafetil-aliyye Medresesi adı altında birleştirilmesine karar verilmiş ve medresenin kuruluşu, yönetimi, eğitim yöntemleri, müderrislerin ve öğrencilerin uyacakları kuralları gösterilmiştir. Bu medresenin eğitim faaliyetlerini sürdürmeleri için de 81 alt kademe medreseler ayrılmıştır. Bu medresede dinsel ve pozitif bilimlere ek olarak Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rusça derslerinden birini öğrencinin gönüllü olarak seçmesi zorunlu tutulmuştur.

Bu arada ülkede kız liseleri ve öğretmen okullarının artması nedeniyle kadın öğretmen bulmak zorunlu olunca, kızların da yetiştirilmesine gayret edilmiş, fakat tutucu eğitimciler genç kız ve erkeklerin aynı binada okumalarında sakıncalar görmüş ve 12 Eylül 1914'de ayrı bir binada İnas (Kız) Darülfünun'u kurulmuştur. Fakat, kız öğrencilerin erkek dershanelerine devamları ve kendi derslerini boykot etmeleri nedeniyle de bu ayrılık sona ermiştir.

2. Meşrutiyet hareketiyle Darülfünun'da bir canlanma olması ve okuyabilmek için gençlerin birbiriyle yarış etmesi nedeniyle de, Darülfünun 1914-1918 yılları arasında başarılı bir dönem geçirmiştir. Çünkü tüm birimler; yeni bir ders cetveli düzenlenmesi, Almanya'dan öğretim üyeleri getirilmesi, her dilden yabancı kitapların ve aletlerin sağlanmasından yarar sağlamıştır. Almanya'dan getirilen ve Türk-Alman siyasi ilişkilerine hizmet etmesi beklenen 20 öğretim üyesi, I. Dünya Savaşı'nın bitmesi üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır.

20. yy'ın gelişimine ayak uyduramamış olan medreseler, 1924'teki Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na Maarif Vekaleti'ne devredilmişler ve daha sonra 1952'de de kütüphanelere ve İstanbul Üniversitesi'nin farklı birimlerine bağlanmışlardır.

4) darülfünun'un son yılları

1923'de Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra, 1924'de Darülfünun'un tüzel kişilik kazanmasına rağmen, modern bir üniversite haline dönüşmesi öncesinde önemli değişiklikler yapılacağı beklentisi doğmuştu. Bu beklentiyi doğuran nedenler şunlardır:

Öğretim üyeleri ve öğrenciler çalışma ve yetişme şartlarından memnun değildi. Darülfünun'da bilim ve öğretim; durgun, yenilikleri izlemekten uzak, klasik derslerle yetinen bir nitelikte idi.

Hasan Reşad, Akil Muhtar, Kemal Cenap, Hamdi Suat vb. öğretim üyelerinin bireysel bilimsel başarılarına rağmen, üniversitenin varlığını hissettirecek araştırmalar çok seyrek. Pek çok dersin kitabı yoktu ve olanlar da yıllarca klişe niteliğinde idi. Öğretim ezbere dayanırdı ve bunun sonucu olarak bilimsel düşüncenin oluşumuna olanak yoktu.

Yeni eleman alma ve yetiştirme eğilimi yoktu ve yetenekli gençlere de pek destek olunmazdı. Hatta akademik kadroya ilişkin sınavlarda kimlerin başarılı olacağı önceden bilinir ve jüri üyelerinin subjektif tercihlerine dayalı halde idi. Kadrolar dar ve bir anlamda dondurulmuştu, bu nedenle de yeni bir ders veya bilim dalı kurulması olanaksızdı. Öte yandan, üniversite bütçesi son derece dar ve deneyler için araç ve malzeme alma olanağı yoktu. Kütüphanelerde ise ancak klasik kitaplar bulunur, süreli yayınlar bulunmazdı.

Dış bilimsel ilişki son derece sınırlı idi ve kongrelere katılma ödeneği de yoktu. Oysa belli başlı öğretim üyeleri bir zamanlar Avrupa'nın en büyük bilimsel otoriteleri yanında yetiştirilmiş idi. Bu kişiler "öğreticiliği başarmışlar fakat ilim ortamını yaratamamışlardı" (İrmak, 1973, 113).

Kurumda iç denetim ortamı kurulamamıştı ve Darülfünun'da özerklik bulunmadığından Maarif Vekaleti'nde bir şube müdürlüğüne bağlıydı.

Bu durumda, ulusun tüm kurumları reformlara tabi tutulurken, üniversitenin de ancak devrimci bir atılım ile çağdaşlaştırılması mümkündü.

2. Meşrutiyet hareketiyle Darülfünun'da bir canlanma olması ve okuyabilmek için gençlerin birbiriyle yarış etmesi nedeniyle de, Darülfünun 1914-1918 yılları arasında başarılı bir dönem geçirmiştir

5) İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşu

Yüksek öğretimde kökten değişimi sağlamak amacıyla 1931'de toplanan Cumhuriyet Halk Partisi, Darülfünun'da reformu öngören bir karar almıştı. Bunun için de bir rapor hazırlamak üzere Avrupalı bir uzmanın çağırılması için bütçeye ödenek konulmuş ve zamanın Maarif Vekaleti İsviçre'den Prof. Albert Malche'ı bu iş için çağırmıştı. Malche dört aylık bir çalışma sonucunda hazırladığı raporu Maarif Vekaleti'ne vermiştir. Malche raporunu hazırlaması aşamasında; Darülfünun Emini (rektör), fakülte reisleri ve profesörler ile görüşmüş; ve onların hayat tarzı, mali durumları, üniversiteye giriş için hazırlıklarına ilişkin görüşlerini almıştır.

Malche hazırladığı raporunda; görevinin güçlükleri, Darülfünun'un yasal durumu ve özerkliği, öğretim kadrosu, öğrenci istatistiği, pedagoji rol ve görevleri, profesörlerin atanması, fakülteler ve enstitüler, öğretim plan, program ve sınavları, dersler ve konferanslar, kitaplar ve yabancı diller ve yapılması gereken değişiklikler konusunda yorum ve önerilerde bulunmuştur. Raporun sonuç kısmında da "Darülfünun, ilmi zihniyeti halk etmekle (yaratmakla) mükelleftir ve bunun haricinde selamet yoktur... Darülfünun meselesi esas itibarıyla Türkiye'nin fikri, manevi, hatta içtimai istikbali meselesidir" (Malche, 1939,58) demiştir.

Malche dört aylık çalışma sonunda hazırladığı raporu Maarif Vekaleti'ne vermiştir.

31 Mayıs 1933'de kabul edilen 2252 sayılı kanunla Darülfünun kapatılıyor ve 1 Ağustos 1933'de İstanbul Üniversitesi adıyla ve yeni bir kimlikle açılıyordu. Bu açılış bazı Avrupa dergi ve gazetelerinde yankı buluyordu. Dönemin Maarif Vekili Reşit Galip Bey, kurulan üniversitenin Darülfünun ile hiçbir ilişkisinin olmadığını, üniversitenin yeni bir kurum olduğunu belirtmiştir. Üniversitenin ilk rektörü olarak da Cemil Bilsel atanmıştır.

Bu kanunla İstanbul Üniversitesi öğretim kadrosu üç gruptan oluşmuştur: Darülfünun'dan alınanlar, Cumhuriyet yılları içinde Avrupa'ya gitmiş ve yetişmiş gençler, yabancı profesörler. Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne geçerken, mevcut 157 öğretim üyesinden sadece 59'u yerini korumuştur. Aynı yıl tesadüf sonucu Nazi Almanyası yahudi asıllı veya antifaşist fikirlere sahip bilim adamlarını üniversiteden kovmuştur. Bunların 40 kadarı İstanbul Üniversitesi'nde görev almıştır.

Yeni Üniversite'nin özerkliği söz konusu değildi. Rektör, dekan ve profesörlerin tayin yetkisi milli eğitim bakanına aitti. Doçentlerin ilke olarak ders verme yetkisi yoktu. Asistanlık görevi düzenlenmemişti ve öğretim üyelerinin denetiminde milli eğitim bakanlığı yetkili idi.

Yeni üniversite kurulurken, üç noktaya önem verildiği görülür: Üniversite ile cumhuriyet devrimi arasında daha yakın bir işbirliği kurmak, üniversiteyi ülke sorunları üzerinde araştırmaya yöneltmek, üniversitenin iktidar tarafından sıkı kontrolünü sağlamak.

Darülfünun'dan
İstanbul
Üniversitesi'ne
geçerken,
mevcut
157
öğretim
üyesinden
sadece
59'u
yerini
korumuştur

Bu dönemde yönetim, Türkiye'de bilimin durumunu ve rejimin niteliklerini gözönünde bulundurarak, henüz kendi bilim kadrolarını oluşturacak koşulları bulamamak nedeniyle böyle bir düzenleme yaptıklarını belirtiyordu.

Ayrıca, Üniversite'nin 10. yıl kutlama söylevinde (1943) Rektör Tevfik Sağlam 138'i Türk, 42'si Alman olmak üzere 180 öğretim üyesi bulunduğunu, Almanya'dan gelen profesörlerin aralarında üniversiteye büyük hizmetler görenler olduğu gibi, yerlerine uymadıklarından dolayı ayrılmak zorunda kalanların ve kendilerine bağlanan ümitleri boşa çıkaranların da olduğunu belirtmiştir.

6) 4936 sayılı üniversiteler kanunu

İstanbul Üniversitesi'ndeki bu uygulama sırasında 1944'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kurulmuş olması ve Ankara'da bir üniversite olarak örgütlendirilecek çeşitli fakültelerin kurulmak üzere bulunması nedeniyle üniversiteleri düzenleyecek genel ve yeni bir kanunun hazırlanması gereksinimi duyuluyordu. Öte yandan, çeşitli ülkelerdeki üniversite türlerini ve üniversite özerkliğini inceleyen raporlar da hazırlanmış ve bu konuda genel bir fikir oluşmuş idi.

13 Haziran 1946 tarih ve 4936 sayılı kanunla Üniversiteler Kanunu yayınlanmış ve yürürlüğe girmiştir. Kanun'un 1. maddesine göre "üniversiteler; fakültelerden, enstitü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş özerkliği ve tüzel kişiliği olan yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir."

Üniversiteler düzeyinde; senato, üniversite yönetim kurulu ve rektörden oluşan üç organ kabul edilmiştir. Üniversiteler arasında koordinasyonu sağlamak üzere bir Üniversitelerarası Kurul öngörülmüştür. Öğretim üyeliği için doçentlik, profesörlük ve ordinaryüs profesörlük kademeleri söz konusudur. Öğretim üyeleri için prensip olarak tam gün çalışma esası öngörülmüş, ama bazı şartlarla serbest iş yapma olanakları saklı tutulmuş, fakat bunların üniversite tazminatı almayacakları belirtilmiştir.

1940'larda Türkiye'de üniversitenin içinde bulunduğu siyasal ortam, bilimsel özgürlük ve düşünce özgürlüğünü yansıtmaması açısından ilginç bir olay Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde gerçekleşmiştir: Nazi Almanyası'nın savaş zaferlerine paralel olarak gelişen ırkçılığa karşı, antifaşist ve Turancılığa karşı durduklarını belirten DTCF öğretim üyelerinden Pertev Naili Boratav, Niyazi Ber-

kes ve Behice Boran'a karşı bir grup varolmuştur. Bu iki grup arasında devreye M. Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel girmiştir. Yücel, fakülte genel kurulunda Boratav, Berkes ve Boran'ı görüşlerini yansıttıkları dergileri (Yurt ve Dünya-Adımlar) kapatmaları konusunda uyarmış, sonra da kapatmıştır. Bu öğretim üyeleri daha sonra 1945'de bakanlık emrine alınmıştır. Bu arada çıkan öğrenci olaylarında Rektör Şevket Aziz Kansu sağcı öğrencilerin eleştirisine uğramış ve linç tehlikesi atlatmıştır. Sonraki yıllarda Boratav, Boran ve Berkes öğretim üyeliğinden de çıkarılmıştır. Söz konusu uzun hukuksal süreç birkaç yıl sürmüş, 1950'de her üçünün de beraatine karar verilmiş, bu karar kesinleşmiştir. DTCF'deki bu tasfiye bir terör ortamında gerçekleşmiş ve yakından bakıldığında sermaye egemenliğinin ve sağ terörün üniversitedeki ayağının bulunduğu belirgin hale gelmiştir.

1950'lerde Demokrat Parti'nin yaptığı sert hukuksal düzenlemeler, anayasal keyfilikler, 6435 sayılı kanunla M. Eğitim Bakanı'na siyasal beyanda bulunan üniversite mensuplarını bakanlık emrine alma yetkisinin verilmesi, CHP'nin keskin muhalefeti, üniversite olaylarında İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar'ın yaralanması ve ordunun iktisaden fakirleşmesi gibi etkenlerin birleşik etkisiyle 27 Mayıs 1960'da askeri müdahale yapılmıştır.

7) 114 sayılı kanun ve 147'likler

Üniversitede ve yurt düzeyinde 1960 Anayasası nedeniyle daha özgür bir atmosfer yaratılmış olmasına rağmen, bir yandan profesörlük kadrolarının sınırlılığı ve bunun alt kademelerde doğurduğu huzursuzluk, öte yandan üniversite özerkliği bağlamında kurum içi denetimin yapılamaması yönünde dedikodular, 1960 müdahalesini yapmış olanların reform arzuları ile birleşmiş ve Milli Birlik Komitesi üniversiteye müdahale etmiştir. 27 Ekim 1960 tarihli ve 114 sayılı kanunla, üniversite öğretim üyesi ve yardımcılarının 147'sinin üniversite ile ilişkileri kesilmiştir. Yine aynı tarihli ve 115 sayılı kanunla da; milli eğitim bakanının üniversite üzerindeki yetkileri azaltılmış, doçentlerin fakülte organlarına katılmaları olanağı sağlanmış, kürsü profesörlerinin yetkileri kısıtlanmış, tam gün ve asistanlık alanında olumlu düzenlemeler yapılmıştır.

Kadro tıkanıklığına ve dedikodulara tepki olarak çıkarılan bu kanun ve uygulama, 147'liklerce "1924 Anayasası'na, 1960 Anayasası'na, üniversite tüzel kişiliğine aykırı, hukuk

115 sayılı kanunla yapılan değişiklikler İ.Ü.'deki bazı aksaklıkları düzeltilmiş ise de kadrolar ve emeklilik yaşı yine huzursuzluklara neden olmuştur, üniversitelerde iç denetim yeterli düzeyde yapılmamıştır

devleti ülküsü ile bağdaşmayan, insan hak ve hürriyetlerine aykırı ve hukukun ilkelerine duyulan güveni sarsacak nitelikte" (147'ler Derneği, 1969, 14) bulunmuştur. Uygulamaya karşı yapılan yorumlardan bazıları da şöyledir: "27 Mayıs devrimini yapanlar, tarihimize Üniversite muhtariyetini zedeleyen insanlar olarak geçmemelidirler" (Muammer Aksoy), "Eğer ... gidenler geri alınmazsa değil, bilhassa eğer iftiracılar, curnalcılar, kaydırmacılar ve ihbarcılar tasfiye olunmazsa o kadrolara Türk gençliğini nasıl emanet edebiliriz?" (Faliş Rıfki Atay), "147 üyesi işinden uzaklaştırıldı. Bu, üniversiteleri hem maddi bünyelerinde hem de manevi varlıklarında sarsan bir buhran haline geliverdi" (Bahri Savcı) (Erez, 1961, 13-23). Sonra bu kanunla yapılan işlemin huzur sağlayıcı değil, huzursuzluk kaynağı olduğu anlaşılmış ve 12 Nisan 1962 tarih ve 43 sayılı kanunla ilişkileri kesilmişlerin tekrar eski görevlerine dönmesi sağlanmıştır.

8) 1968 hareketi

115 sayılı kanunla yapılan değişiklikler İstanbul Üniversitesi'ndeki bazı aksaklıkları düzeltmiş ise de kadrolar ve emeklilik yaşı yine huzursuzluklara neden olmuştur, üniversitelerde iç denetim yeterli düzeyde yapılmamıştır. Ayrıca, yüksek öğrenim çağına gelenlerin sayısındaki artış, üniversitelere kapasiteleri üzerinde öğrenci alma yükü getirilmesi, orta öğretimdeki yetersizlikler nedeniyle üniversitedeki başarı düzeyinin düşüklüğü, öğretim üyesi-öğrenci ilişkisinin zayıflığı, kütüphane ve sosyal tesislerin yetersizliği, burs düzeyinin tatmin edici olmaması gibi aksaklıklar söz konusudur. Buna ilaveten, siyasal planda sosyalizmden esinlenilmesi ve ülke ve dünya sorunlarının üniversite öğrencilerinde yaptığı etkiler ve bunalımlar sonucunda Haziran 1968 hareketi başlamış ve üniversiteler fonksiyonlarını gerçekleştirilememiştir.

12 Haziran 1968, İstanbul Üniversitesi'nin bunalımlı bir döneminin başlangıcı tarihidir. Öğrencilerce Hukuk Fakültesi sınavları boykot ve üniversitenin tamamı işgal edilmiştir. Üniversite Senatosu hemen hergün toplanarak, öğrencilerin talepleri hakkında bilgi edinmeye çalışmış ve öğrenciler lehine çeşitli kararlar almıştır. Ayrıca fakültelerde komisyonlar kurulmuş ve öğrenciler de komisyon çalışmalarına katılmıştır. Hazırlanan teklifler Üniversite Senatosu'na Eylül 1968'de sunulmuştur. Buna rağmen, diğer üniversiteler gibi İstanbul Üniversitesi'ndeki olaylar sona ermemiştir. Ben-

zer olaylar 29 Mayıs 1969'da ve sonrasında devam etmiştir.

Üniversitelerdeki olayların da uzantısı olarak 12 Mart 1971'de ordunun muhtıra vermesi sonucu partiler üstü bir hükümetin kurulması ve sıkıyönetimin ilanı söz konusu olmuştur. Bu darbeden sonra Nihat Erim kabinesinin Nisan ve Mayıs aylarında düzenlediği Balyoz Hareketi sonucu üniversitelerdeki bazı öğretim üyeleri tutuklanmıştır.

Üniversitelerde değişiklik taraflısı olanlar, üniversite özerkliğini teminat altına alan 1960 Anayasası'nın 120. maddesinden bu teminatı kaldıracak bir çalışmaya başlamışlardır. Buna karşı, İstanbul Üniversitesi Senatosu'nun 17 Haziran 1971 tarihli toplantısında oybirliği ile alınan ve kamuoyuna açıklanan bir kararla sert tepki gösterilmiştir ve bu tepki söz konusu girişimin durdurulmasında etkili olmuştur.

Ayrıca, M. Eğitim Bakanlığınca hazırlanan tasarının üniversite özerkliği ile bağdaşmadığını vurgulayan İstanbul, İstanbul Teknik, Ankara, Ege ve Hacettepe Üniversitesi temsilcilerinden oluşan bir komisyon Üniversiteler Ortak Kanun Tasarısı hazırlamıştır. Bunun üzerine bakanlık, beş üniversitenin temsilcileri ile ortak bir çalışmaya girişmiş ve bu tasarı bazı değişikliklere tabi tutulmuştur.

20 Haziran 1973 tarihli ve 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu da yayınlanmış ve yürürlüğe girmiştir. Ayrıca 25 Haziran 1973 tarih ve 1765 sayılı Üniversite Personel Kanunu ile de öğretim üyeleri ve yardımcılarının özlük hakları düzenlenmiştir.

Yeni kanun; Üniversite Denetim Kurulu'na ilaveten, üniversite üstü iki yeni kurul daha öngörmüştür: Üniversitelerarası Kurul ve Yüksek Öğretim Kurulu. Ayrıca, yeni kurulacak üniversitelerin öğretim üyesi ihtiyaçlarını karşılayacak önlemler getirmiş, öğretim üyesi ve yardımcılarının statüsünde doktora ve kadroya ilişkin değişiklikler yapmış, emeklilik yaşını 70 olarak öngörmüş, üniversite içinde çalışma ve denetim esaslarını getirmiş, doktora jüri ve profesörlük komisyonları raporlarında aleniliği kabul etmiş, asistan ve öğrencilerin yönetime katılmalarını sağlamış, üniversite elemanlarının disiplin cezalarını ayrıntılandırmış ve üniversite içi güvenliği sağlamanın esaslarını belirtmiştir.

Sonradan, 1750 sayılı yasanın kurduğu Yüksek Öğretim Kurumu'nun yetkileri Ankara Üniversitesi ve CHP'nin açtıkları dava sonucu Aralık 1975'de iptal edilmiştir.

Üniversite-
lerdeki
olayların da
uzantısı
olarak
12 Mart
1971'de
ordunun
muhtıra
vermesi
sonucu
partiler
üstü bir
hükümetin
kurulması ve
sıkıyönetimin
ilanı
söz konusu
olmuştur

9) 12 eylül 1980'e doğru

1980'e gelinceye kadar siyasal ve toplum-sal çalkantılar devam etmiş, bundan yararlanan ırkçı ve faşist çevreler insan avına çıkmışlardır. 12 Eylül öncesi dönemde "herkesin aklına öncelikle, yaklaşık beş yıl boyunca yaşanan akıl almaz vahşet geliyor... 'cinayetler' o dönemin neredeyse karakteristiği haline gel-

di." (Sezgin, 1987,10). Çünkü 1977 sonrasında gerçekleşen cinayetlerde diplomat, gazeteci, savcı, yazar, milletvekili, general yanında birçok üniversite öğrencisi ve Orhan Yavuz, Bedrettin Cömert, Bedri Karafakioğlu, Ümit Doğanay, Cavit Orhan Tütengil, Muammer Aksoy, Bahriye Üçok gibi öğretim üyeleri de öldürülmüştür.

kaynakça:

Adıvar, A. Adnan (1982): Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, Remzi Kitabevi

Başgöz, İlhan ve Wilson, Howard E. (1968): Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim ve Atatürk, Ankara, Dost Yayınları

Brügel, Silke (1991): Ernest Reuter'in Türkiye'deki Yaşamı ve Katkıları (Çev: S. Ababay) İstanbul, Friedrich Ebert Vakfı.

Çetin, Mete (1998): Üniversitede Cadı Kazanı-1948 DTCF tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Erez, İsmail Selçuk (1961): 147'ler Meselesinin İcyüzü, İstanbul.

Fahri, Ziyaeddin (1938): "Memleketimizde ilmi ve felsefi hayatın inkişafı şartları" Felsefi ve İhtimai Konferanslar. Türkiye Harsi ve İhtimai Karıştırmalar Merkezi, Ankara.

İrmak, Sadi (1973): "Pozitif bilim kuruluşları ve 'Darülfünun'dan üniversiteye geçiş' Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

"İstanbul University" The Near East and India. August 17,1933.

İstanbul Üniversitesi (1969): Üniversite Olayları-İstanbul Üniversitesi'nin Belgelere Dayanan Açıklaması, İstanbul, Sermet Mat.

Kazancıgil, Aykut; Ortaylı, İlber; Tanyeli, Uğur (2000): "Niye geldiler, niye gittiler? Kimse anlamadı- yabancılardan Cumhuriyet'e bıraktıkları" Cogito, sayı 23, Yaz.

Koçer, Hasan Ali (1991): Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı.

Kula, Onur Bilge (1999): "Aydınlanma felsefesinde üniversite kavramı" Düşünen Siyaset (Üniversite: cadı kazanı) yıl 1, sayı 2, Mart.

Malche, Albert (1939): İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor, İstanbul, T.C. Maarif Vekilliği.

"The new Istanbul University" The Near East and India. December 7,1933.

Oğuzman, Kemal (1973): "Üniversite döneminde İstanbul Üniversitesi" Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

Özbeyoğlu, Erendiz (1999): "İmparator Theodosius tarafından İstanbul'da kurulan üniversite hakkında" Düşünen Siyaset (üniversite: cadı kazanı) yıl 1, sayı 2, Mart.

Saray, Mehmet (1996): İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993), İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

Sezgin, Ümit (1987): Aydınlanmamış Cinayetler, İstanbul, İletişim Yayınları.

Taşdemirci, Ersoy (1992): Belgelerle 1933 Üniversite Reformunda Yabancı Bilim Adamları, Ankara.

Tekindağ, Şehabettin (1973): "Medrese dönemi" Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

Timur, Hıfzı (1946): Üniversiteler Kanunu, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

Timur, Taner (2000): Toplumsal Değişme ve Üniversiteler, Ankara, İmge Kitabevi.

Ubcini, M.A. (t.y.): Türkiye 1850 (1. cilt. Tanzimat-ulema-basın) (Çev: C. Karaağaçlı) İstanbul, Tercüman Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984): Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Widmann, Horst (1981): Atatürk Üniversite Reformu, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi

147'ler Derneği (1961): 114 Sayılı Kanun ve 147'ler-Memorandum, İstanbul.

sivil toplumun gelişimi

giriş

Günümüzde, sivil toplum sözü çok kullanılır hale geldi. Biz Türkçe'de NGO yerine sivil toplum kuruluşunu (örgütü) kullandığımız için bu kavram, Batı toplumlarında çağrıştırdığı anlamdan daha etkileyici ve daha alımlı gözüküyor. Sivil toplum kavramı hem seçkinler, hem de halk tarafından hiç zorlanmadan benimsendi ve günlük yaşama girdi. Böylece "Hükümet dışı kuruluş" gibi sevimsiz ve de ne idüğü belirsiz bir söz yerine, uygar olmayı anımsatan bir deyim kullanılmış oluyor. Sivil toplum sözüyle bir ayrımı, üstünlüğü vurguluyoruz. Ne de olsa sivil uygarı anımsatıyor. Böylece sivil toplumdan söz ettiğimiz zaman, bu kavramı uygar olmakla ilişkilendiriyor ve bir ayrımı, üstünlüğü işaret ediyoruz. Ancak bu çekici sözcüğün sakıncalar ve ortaya çıkardığı sorunları da yok değil. Bu konuya ileride ayrıca değineceğiz.

Bu STK sözü, bir 12 Eylül ürünüdür. 12 Eylül öncesi NGO yerine "demokratik kitle örgütü" sözcüğü kullanılırdı. O dönemin kötü izlenimini silmek istercesine 12 Eylül sonrası STK piyasaya sürüldü. Bu sivil toplum kuruluşu sözcüğünü ortaya atanlar elbette bunun NGO'nun Türkçe çevirisi olmadığını biliyorlardı. O günlerde birileri, NGO'yu Türkçe'ye "Hükümet dışı örgüt" diye çevirmenin 12 Eylül sonrası atmosferde doğru olmayacağını düşünmüş olmalı. Öyle ya, hükümet dışı olmanın ne kadar netameli olduğunu pek çok kişi acı biçimde anlamıştı.

Aslına bakılırsa, NGO'nun sivil toplum kuruluşu olarak Türkçe'ye kazandırılması çok isabetli olmuştur. Çünkü böylece sivil toplumun nereden kaynaklandığı da kapalı biçimde anlatılmış oluyor. Sivil toplum, Latince köklerine bakıldığı zaman daha iyi anlaşılıyor. Sivil, cité'den geliyor. Toplum ise, sosaitas sözcüğünün karşıtıdır. Sociates ortaklığı, cité de kenti tanımlar. Böyle bakınca sivil toplum, kentlerde bir arada yaşamayı anlatır.

Türkçe'den Latince de olduğu gibi bir çıkarım yapmak olanaklı değildir. Ancak, Osmanlıca ya da daha doğru bir deyimle Arapça'da benzer bir anlam türetmek mümkündür. Bilindiği gibi kent anlamına gelen "Medine" den "Medeni", toplanma, toplama anlamına gelen "Cem"den de "Cemiyet" (dernek) türetilmiştir.

sivil toplumun ortaya çıkışı

Bu kısa anlatım da gösteriyor ki, sivil toplum kentsel bir ortaklığı anlatmaktadır. Öyleyse bu kentsel ortaklığın ne anlama geldiğine bakmakta yarar vardır. Önce kenti ele alalım. Neden sivil toplum denen olgu köyde ortaya çıkmıyor da kentte görünüyor? Köy, tarıma dayalı bir ekonominin sonucu olarak tekdüzelikli ve birbirine benzerliğin yansıtır. Kent, ilk ortaya çıktığı dönemlerden bu yana farklılığı ve de karmaşık ilişkileri anlatır. Önceleri ticaret ve hizmet üretiminin ortaya çıkardığı farklı ve çoğulcu yapı, sanayinin ortaya çıkması ile daha da keskinleşmiş ve karmaşıklaşmıştır.

Kentteki bu farklı yapıdaki kişi ve topluluklar bir arada yaşamak zorundadır. Bu farklı yapıyı ve karmaşıklığı barış ve uyum içinde tutan gizil bir toplumsal sözleşmedir. Önceleri gelenek, ahlak kuralları olarak ortaya çıkan bu sözleşme, sonraları pozitif hukuk kuralları olarak yasal bir çerçeveye oturmuştur. Bilindiği gibi eski Atina'da site devletleri ortaya çıkmıştır. Bu kuralların geçerliğini sağlayan ve uyulmasını zorunlu hale getiren devlettir. Bu devletin orada yaşayanların tümünün rızasıyla kurulmuş, siyasal bir otorite olduğu kabul edilmiştir. Bir bakıma sivil toplumun siyasi otoritenin ortaya çıkışı ile eş zamanlı olduğunu söyleyebiliriz.

Eski Yunan'da Aristotle ve Cicero'nun sivil toplumdan söz ettiği biliniyor. Ancak bu dönemde söz edilen sivil toplum, adaletli bir düzen iyi vatandaşlık gibi kavramları içeriyordu. Sivil siyaset birleştiriliyordu. Nitekim Eflatun da adil ve huzurlu bir devlet için erdem ve ahlakın önemini işaret etmiş ve bu niteliklere sahip olduğunu var saydığı filozofların devleti yönetmesini önermişti. Günümüzde de zaman zaman ortaya çıkan "temiz toplum" taleplerinin bu ilk çağdaki düşüncelerle örtüşmesi, sivil toplum ve resmi toplum arasındaki ilişkilerin ne kadar eski bir geçmişi olduğunu göstermektedir.

Aydınlanma Çağı ile birlikte, liberal düşüncüyü savunan burjuvazi, sivil toplumu siyasi alandan bağımsız, toplumun özel yaşamına ve ekonomik pazara ayrılmış bir sosyal alan olarak algılamıştır. Sivil toplum kavramı 18. yüzyılın ortalarından itibaren daha sık kullanılmaya başlanmıştır.

STK bugünkü anlamıyla NGO ya da gönüllü kuruluşlar olarak ortaya çıkmasında

Fikret
Toksöz*

Sivil
toplumun
siyasi
otoritenin
ortaya
çıkışı ile
eş zamanlı
olduğunu
söyleyebiliriz

* Sabancı Üniversitesi

önemli etkenlerden birisi Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan deneyimlerdir. Bu konuya dünya kamuoyunun dikkatini çeken hiç kuşkusuz Alexis de Tocqueville'dir.

Tocqueville Amerika'da gördüklerini 1835 ve 1840 yıllarında iki cilt halinde yayınladı. Bu kitaplar o dönemde çok büyük bir ilgi uyandırdı. "Democracy in America" adlı bu kitap yalnızca Amerika'daki siyasal sistemi ve Amerika'nın başarılarının sırlarını anlatmakla kalmadı, demokrasinin erdem ve eksikliklerinin ortaya çıkmasına yardım etti.

Tocqueville, dernek kurma ve toplanma özgürlüğünün hiçbir ülkede Amerika'daki kadar geniş ve değişik amaçlar için kullanılamadığını söylüyor. Ona göre iki türlü dernek ya da kuruluş vardır. Bu derneklerden birinci kısmını oluşturanlar sürekli kuruluşlardır ve yasa ile kurulmuşlardır: köy, kent ve il gibi. İkinci kısım dernekler ise bireyler tarafından kurulmuş ya da oluşturulmuşlardır.

Tocqueville'in bu kitabı yazdığı dönemde Fransa'da despotik bir yönetimin olduğu düşünülürse, dernek kurma özgürlüğünün temel alınmasının ne kadar önemli ve ilerici bir bulgu olduğu daha iyi anlaşılabilir.

Bu gelişmeler sırasında, sivil toplum kavramının liberalizm ve sosyalizm tarafından ayrı ayrı açılardan eleştirildiğini görüyoruz. Önceleri liberal düşünce sivil toplumu bireysel özgürlüğün bir parçası olarak gördüğü için desteklemiştir. Ancak sivil toplumun örgütlenmesini de piyasa mekanizmasına bir müdahale olarak gördükleri için bundan da pek hoşlanmamışlardır.

Sosyalizmin kurucusu olan Hegel ve Marks da sivil toplumu eleştirmiş ve sivil toplumu burjuva ve bireyci bir dünya görüşü olarak, baskı ve sınıf ayrılığının bir ifadesi olarak kabul etmişlerdir. Marksistlere göre, sivil toplum değil sınıflı toplum vardır. Hakim sınıf toplumu baskı altına alır. Bu hakim sınıf, sivil toplum hareketine sahip çıkarak toplum üzerindeki baskısını ve etkisini daha da artırır.

günümüzde durum

Niçin Sivil Toplum ?

Berlin Duvarının yıkılışından bu yana dünyada olduğu kadar ülkemizde de sivil toplum söyleminin günlük yaşamdan devlete, sattan kültüre, politikadan akademik etkinliklere kadar her alanı doldurduğunu görüyoruz. Sivil toplum kavramını bu kadar popüler yapan nedir? Bu moda gibi gelip geçici bir heves midir?

İşte bu ve bunun gibi sorulara yanıt bulmaya çalışırsak, sivil toplum kavramının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabiliriz. Bu yanıtlardan bazıları üzerinde durmakta yarar vardır.

Sivil toplumun gündeme ağırlıklı olarak girmesini hızlandıran nedenlerden birisi iki kutuplu dünyanın sona ermesidir. Ortaya çıkan ideolojik boşluk, uygulanan biçimiyle sosyalizmin bir seçenek olmaktan çıkması herkesi yeni arayışlara yönlendirdi. Sosyalizmin devreden çıkmasıyla birlikte iki kutuplu dünyada gözü kapalı piyasa ekonomisini savunanlar da, piyasa ekonomisinin tek başına yaşamı kendiliğinden düzenleyeceği savının doğru olmadığını ileri sürmeye başladı.

Bu dönemle eş zamanlı olarak dünyaya egemen olan küreselleşme hareketi, sermayenin önünü açmak için büyük engel olarak gördüğü ulusal devletin varlığını zorlamaya başladı. Bu zorlamanın ilk sonuçlarından birisi devletin küçültülmesi olgusudur. Dünyanın hemen her yerinde bir koro "küçük devlet" diye tempo tutmaya başladı. ABD'den başlamak üzere İngiltere gibi ülkeler de dahil olmak üzere her yerde devlet küçülmeye başladı.

Piyasa ekonomisinin egemen olduğu ülkelerde devletin küçültülmesi bazı alanların sähipsiz kalmasına neden oldu. Bu alanlar yerel yönetimlerle sivil toplum tarafından doldurulmak zorunda kaldı. Sovyet bloğunda her alanı merkezden planlayan ve düzenleyen devletin veya partinin devre dışı kalması, pek çok alanı boşta bıraktı. Bu alanlara sahip çıkacak bir yerel girişim ve sorumluluk bilinci de gelişmemiştir. Bu ülkelerde ortaya çıkan boşluk, piyasa ekonomisi mekanizmaları tarafından doldurulamayınca devreye mafya girdi.

Batı demokrasileri son elli yılda ciddi bir meşruiyet krizi yaşamaktadır. Oy verme oranlarının düşmesi, siyasi partilerin birbirine benzeşmesi, yolsuzluk ve yozlaşma gibi nedenlerle siyasal partilere dayalı demokrasi büyük bir itibar kaybetti. Sivil girişimleri, önceleri siyasal otoriteye karşı bir başkaldırı, isyan gibi algılayan siyasal iktidarlar sivil toplumu sorumluluk almaya davet eden, cesaretlendiren ve hatta özendiren bir konuma geldiler.

Bu değişimler bir yandan sivil toplum hareketinin gelişmesine yol açarken öte taraftan da sivil toplumun da tartışılmasına neden oldu. İşte bu nedenlerle sivil toplum konusu giderek hem daha çok tartışılacak, hem de yaşamda daha çok yer alacak gibi gözüküyor.

sivil toplumun türkiye'de gelişimi

Bugün kullandığımız sivil toplum kavramı, Batı düşüncesinin bir ürünü mü? Bizim tarihi-

Sivil
toplumun
gündeme
ağırlıklı
olarak
girmesini
hızlandıran
nedenlerden
birisi
iki kutuplu
dünyanın
sona
ermesidir

mezde sivil toplumun anlamı nedir? Bu nasıl ortaya çıktı, hangi biçimlerde kendisini hissettirdi? İşte bu sorular üzerinde düşündüğümüz zaman, siyasal bir yetke oluşturan her toplumda bir sivil toplum oluşumunun da kendiliğinden ortaya çıktığını görürüz. Bizim sivil toplum oluşumumuz, Batı'daki düşüncüler tarafından tartışarak geliştirilen bir olgu değildir. Ancak benzer özellikler de taşımaktadır.

Türklerin Anadolu'ya geldikleri 1071'den sonra kentlileştiklerini görüyoruz. Anadolu Selçukluları ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde kentlerde gelişen yaşam bir kozmopolit ilişkiler ağı üzerine kurulmuştur. Bu kentlerdeki yaşam bugün pek çok gelişmiş Batı kentinden bile renkli ve çok kültürlüdür. Bu yaşam ister istemez bir sivil hareketi de beraberinde getirmiş ve geliştirmiştir.

Osmanlı toprakları ile Anadolu'da çeşitli din, mezhep, ırk ve dillerin oluşturduğu kentler, yalnızca ticaret, hizmet ve imalat sanayinin ortaya koyduğu farklılıklardan çok daha keskin bir çoğulculuğu ve barış içinde bir arada yaşama zorunluluğunu gerektirmiştir. Bu nedenle o dönemlerin koşullarına uygun bir sivil toplum sistemi yaşamın vazgeçilmez öğeleri olmuştur.

Bu dönemin sivil toplumunu hangi biçimlerde görüyoruz? Aşağıda bu sivil toplum oluşumunun bazı örneklerini göreceğiz.

dini mekanlar

Anadolu Selçukluları ve onları izleyen Beylikler ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nda yöneticinin egemen niteliği, Türk ve Müslüman olmasıydı. Bu dönemlerde egemen sınıf dışında kentlerde yaşayan insanların resmi otoriteye karşı haklarını koruyan ve barışı sağlayan unsurların başında ibadethaneler geliyordu. Çeşitli mezheplere ait kiliselerle, havralar dini görevleri yanında sivil toplum işlevi de görmekteydi.

Müslüman halk için de camiler benzer bir işlev görmüştür. Müslümanlığın ilk dönemlerinde ve Anadolu'da cami sayısı çok değildir. Müslümanlık için önemli olan Allahın huzuruna çıkmaktır. Bu nedenle ibadethanelere önceleri mescid denmiştir. Mescid, secde edilen yerdir. Mescidler görkemi değil tevazuyu ve sadeliği simgeler. Cami yapılması sonraları ortaya çıkmıştır. Bu değişimde iki ihtiyacın rol oynadığını sanıyorum. Bunlardan birincisi müslümanlar zenginleştikten sonra, kiliselerin gösterişli yapılarına karşılık islamın yüceliğini gösterme isteği olabilir. İkincisi ise, giderek genişleyen cemaatin isteklerini karşılamak için daha büyük

mekanlara gereksinim duyulmasıdır. Ancak burada, sade ibadet değil din dışı işler için de geniş bir yer ihtiyacının ortaya çıkması rol oynamıştır. Cami, secde gibi doğrudan dini çağrıştıran bir sözcük değildir. Cami, Arapça'da bir araya gelinen, toplanılan yer anlamına gelmektedir. Böylece cami sivil gereksinimlere cevap veren bir anlam da kazanmıştır.

çarşı, pazar yerleri ve pazarlar

Ticaret ve alışveriş, hizmet sunumu resmi otoritenin dışında özel kurallara göre yürütülür. Bu yerler de çeşitli din, dil, ırk, kültürle sermayenin bulunduğu yerler olarak kamuoyu oluşturan ve mutlak iktidarı sınırlayan yerler olarak geçmişte önemli işlevler görmüştür.

kadılık ve hukuk sistemi

Osmanlı Padişahı, Yıldırım Beyazıt'la birlikte İslamın birliğini simgeleyen ve onu yorumlayan makam olarak Halifeliği de üstlendiği için kentlerde yaşayan farklı grupların çıkarları arasında denge kurmak, adaleti sağlamak daha da büyük önem kazanmıştır. Bu nedenle şeriat kuralları tam anlamıyla uygulanmadığı gibi, resmi otoriteden bağımsız bir hukuk sisteminin de gelişmesine yardımcı olmuştur. Burada günümüzdeki gibi gelişmiş bir evrensel hukuk sisteminden söz edilemez. Ancak, kendi koşulları içinde yaşamda barışı sağlayan bir mekanizmanın kurulabilmiş olduğu da yadsınamaz.

kapitülasyonlarla sağlanan imtiyaz sistemi

İl kapitülasyonun Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemde verildiği düşünülürse, bunun bazı makul nedenlere dayandığı görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'u almakla Yeni Çağın başlamasına neden olmuştur. Avrupa ile Asya arasındaki ticarete daha güvenli ve ucuz alternatif yolların aranması Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmesiyle daha acil bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı kendi topraklarındaki ticaretin devamını sağlamak için kapitülasyonları, bugünkü yatırımları özendirme önlemlerinin bir öncüsü olarak kabule mecbur kalmıştır. Bu imtiyazlar Osmanlı topraklarında sivil toplumun oluşmasına olanak sağlamıştır.

vakıflar

Osmanlı döneminin en önemli sivil toplum kuruluşu vakıf kurumudur. Feodalitenin olmadığı Osmanlı'da kişilerin kendilerini ve varlıklarını Padişaha karşı korumanın tek yolu vakıf

Siyasal
bir yetke
oluşturan
her
toplumda
bir sivil
toplum
oluşumunun da
kendiliğinden
ortaya
çıktığını
görürüz

kurmaktır. İslam hukukunda dinle devlet birbirinden ayrılmadığı için vakıf hukuku ortaya çıkmıştır. Otoriteden kaçma ve kurtulmanın başlıca yöntemi olarak ortaya çıkmış olsa da vakıflar resmi alana karşı özel ve sivil alanı koruyan başlıca kurumdur. Vakıflara baktığımızda çeşitli alanlar için vakıf kurulduğunu görüyoruz: Eğitimden sosyal dayanışmaya, kent- sel alt yapıların sağlanmasından çevre koru- maya kadar çok geniş ve birbirinden farklı alanlarda vakıf kurulduğunu görüyoruz.

Günümüzde modern yaşamın gerektirdiği çevre, yoksullukla mücadele, sağlık ve eğitim gibi alanlarda eşsiz deneyime ve örnekler sahibiz. Bu deneyim ve örnekler günümüze ışık tutacak yorumlar için araştırmacıları ve bilim adamlarını bekliyor. Vakıf kurumunun incelen- mesi günümüz insanlığına ışık tutabilir.

loncalar

Anadolu Selçuklular döneminden beri es- nafın örgütlendiği biliniyor. Önceleri esnaf ve sanatkarlar Ahi Zaviyesi içinde örgütlenmişler- di. Zaviye İslami bir kurum olduğu için müslü- man olmayan esnaf ve sanatkar bu tarikata giremiyordu. Ahi zaviyesi esas itibarıyla aynı meslek sahiplerinin çıkarlarını korumak ama- cıyla kurulmuştu. Müslüman olmayanlar dışa- rıda kalınca aynı iş kolundaki tüm esnafın çı- karı korunamıyordu. Bu nedenle Zaviye yerine lonca kurulmuştur. Lonca dini olmayan bir ku- ruluştur. Loncalar bugünkü esnaf derneklerinin öncüsü olarak uzun süre hayatta kaldı.

tekke ve zaviyeler

Günümüzde sivil toplum tanımı içine dini amaçlı örgütlenmeler girmemektedir. Sivil top- lumun temel özelliklerinden birisi olan kararla- rın demokratik biçimde oluşturulması, şeyhin veya dini liderin ilahi gücüne dayalı tarikat ve zaviyeleri tanım dışında bırakmaktadır. Ancak geçmişte Sünni Hükümdara karşı Alevi, Bek- taşi ve Mevlevi gibi tarikatlara bağlı olanların azınlık haklarının korunması ve kültürlerinin geliştirilmesinde tekke ve zaviyelerin oynadık- ları rol göz ardı edilemez. Bu nedenle tekke ve zaviyeler o dönemin sivil toplum kuruluşları içinde sayılmıştır.

medreseler ve ulema

Çağımızda sivil toplumu oluşturan öğe- rin başında üniversiteler gelmektedir. Osmanlı döneminde de medreseler bugünkü üniversi- telere benzer işlevler görmüştür. Medrese ve ilmiye sınıfı toplumun aydınlatılmasında ve

özellikle toplum içindeki uyuşmazlıkları çöz- mede önemli roller oynamıştır.

ayan

Osmanlı'da İstanbul dışındaki kentlerde resmi temsilciler dışında, yerel halkı ayan temsil etmiştir. Bu kurumun yasallaştırılması çok yenidir. Ayan Anadolu'da kendiliğinden ortaya çıkan bir kurumdur. Hiç kuşku yok ki, ayan kentteki büyük çıkar gruplarını savunan ve toplumsal kurumsal yapının temsilcilerin- den oluşmaktadır. Ayan bugün çatışmaları ön- leme diye tanımlana bir işlevi Anadolu'da yeri- ne getiren bir kuruluştur.

kahvehaneler

Kahvehane Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez 16. yüzyılın ortalarında İstanbul'da açıl- mış ve kısa zamanda tüm İmparatorluk top- raklarına yayılmıştır. Kahve ve kahvehane kültürü toplumun gelişiminde önemli bir rol oy- namıştır. Kahvehane, cami dışında halkın ve kentte yaşayanların bir arada oturabildiği bir mekan olarak toplumun sekülerleşmesinin bir aracı olmuştur. Kahvehane, seküler, bağımsız ve tarafsız bir mekan olarak çeşitli ırk, din, dil ve kültürden gelen insanları bir araya getiren bir mekan olarak sivil toplumun oluşmasına katkıda bulunmuştur. Kahve içmek için bir araya gelenler her türlü konuyu serbestçe tar- tışabilmekte ve toplum sorunları hakkında bil- gi sahibi olmaktadır. Kahvehaneler orta oyu- nu, karagöz, meddah, gazelhan gibi sanatçıla- rın gösterilerine olanak sağlayan bir mekan olarak kent kültür ve sanatının geliştirilmesine yardımcı olmuştur.

Bugün de bu gelenek geleneksel kahve- lerle internet kahvelerinde sürmektedir.

hamamlar

Hamamlar da tıpkı kahvehaneler gibi özel kamu alanlarından birisidir. Hamamlar toplu- mun ırk, din, dil ve kültür farkı olmadan bir araya gelmesini sağlayan mekanlar olarak Osmanlı döneminde kahvehanelere benzer bir rol oynadığı biliniyor. Hamamların bir baş- ka özelliği de bu mekanlardan kadınların da yararlanabilmesidir. Osmanlı döneminde ka- dınların bir araya gelebildikleri başlıca mekan hamamlardır. Kadın hamamları, kadınları da toplumsal yaşama katan bir yer olarak çeşitli sosyal etkinliklere olanak sağlamıştır.

mahalle

Mahalle bir kent kurumu olarak 19. yüzyılın başında İstanbul'da kendiliğinden ortaya çık-

Feodalitenin
olmadığı
Osmanlı'da
kişilerin
kendilerini ve
varlıklarını
Padişaha
karşı
korumanın
tek yolu
vakıf
kurmaktır

miştir. Bu kurum Batı'dan alınmış bir idari birim değildir. 19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti Girit sorunu ile uğraşırken, İstanbul'daki yerel Rum ahalî çeşitli taşkınlıklar yapmaya başlamıştır. Devletin bu taşkınlıklara karşı Türk ve Müslüman halkı koruyacak gücü yoktur.

Fatih başta olmak üzere çeşitli dini, etnik, dil ve kültür guruplarının bir arada yaşadığı semtlerde Türkler kendilerini korumak için mahalleyi oluşturmuşlardır. Halktan toplanan paralarla bekçi tutulmuş ve mahalle yönetimi oluşturulmuştur.

Mahalle özgün bir sivil toplum kuruluşu olarak bugün de işlevini sürdürmektedir.

dernekler

Dernek bir Batı kurumu olarak Osmanlı yaşamına girmiştir. Ancak dernek "association" karşılığı olarak türetilmiş bir kelime değildir. Dernek, Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de kullandıkları bir kelimedir. Köy derneği, düğün dernek kurmak gibi deyimler dilimizde vardır.

Dernek, bir araya gelerek bir iş yapmak anlamına gelmektedir.

Dernek ilkin cemiyet olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hatta Celali İsyanlarına, Patrona Halil İsyanına katılanlara "cemiyet" deniyordu. Dernek kurma hakkı Osmanlı hukukuna 20. yüzyılın başında girmiştir. 1876 tarihli Birinci Meşrutiyet Anayasası'nda dernek kurma hakkı tanınmamıştır.

Osmanlı hukukunda dernek kurma hakkı tanınmamış olmasına rağmen, 1783'te ilk Mason Locasının kurulduğu biliniyor. Ancak Mecelle (Osmanlı Medeni Kanunu) tüzel kişiliği hukuki bir varlık olarak kabul etmişti. Mecelle'nin 423. maddesi şahs-ı vahid hükmünde olan müteaddit şahıslardan söz ediyordu.

Dernek kurma özgürlüğü ilk kez 1909 yılında Osmanlı hukukuna girerek yasal bir güvenceye kavuşuyordu. Birinci Meşrutiyet'in ortadan kaldırılmasından sonra dernek kurma girişimleri gizli etkinlikler biçiminde devam etmiştir. Jön Türk Hareketi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti bu gizli girişimlerin en önemli örnekleridir.

Dernek kurma özgürlüğünün tanınmasına ilişkin ilginç bir olay yaşanmıştır. Derneklere ilişkin yasa Cemiyetler Kanunu adıyla 16 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilmiş, bundan 5 gün sonra da bu hakkı güvence altına alan Anayasa değişikliği yapılmıştır. 1876 Anayasası'nın 120. maddesi değiştirilerek dernek kurma hakkı ve toplanma özgürlüğü kabul edilmiştir.

Bu 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu 1901 tarihli Fransız dernek yasasının bir çevrisidir.

Bu yasa, önceden izin almadan dernek kurma hakkını tanıyordu. Ancak, dernek kuruluşunun idari makamlara bildirilmesi ve tescil edilmesi gerekiyordu.

Osmanlı'nın son dönemindeki çöküş yıllarında dernek kurma özgürlüğünden söz etmek mümkün değildir. Bu yıllardaki sürekli savaşlar, ülkemizin işgali ile son bulmuştur.

cumhuriyet dönemi

Cumhuriyet bir çağdaşlaşma projesi olarak, modern toplumu yaratacak tüm adımları atmıştır. Dinle devletin, askerle sivil alanın ayrılması ile işe başlanmıştır. Cumhuriyetin kuruluş döneminde bir yandan ulusal merkezi devlet pekiştirilirken, öte yandan modernleşme ve çağı yakalama projesinde sivil kapasiteden yararlanma yolları aranmıştır. Anayasa, Medeni Kanun, Belediye Kanunu ve kadınlara oy hakkının tanınması, öğretim birliği, tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi hamlelerle sivil toplumun gelişebileceği yasal bir zemin oluşturulmuştur.

Cumhuriyet modernleşme projesinde, devlet aygıtını tek başına kullanmamıştır. Burada Halkevleri, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu gibi derneklerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu dönemde dernekler için bir özgürlük ortamı yaratıldığı söylenemez. Bu dönem için güdümlü bir sivil hareketten söz edilebilir.

Sivil toplumun var olmasını sağlayan temel kavram örgütlenme özgürlüğüdür. Örgütlenme özgürlüğünün kullanılması için yaratılan yasal zeminin, başka bir deyimle dernek kurma hakkının nasıl geliştiğine bakalım.

1909 tarihli Cemiyetler Kanunu, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da 1938'e kadar yürürlükte kalmıştır. Ancak bu yasa ile tanınan özgürlükler uzun süre uygulanamamıştır. Cumhuriyet döneminin ilk kısıtlaması Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra 20 Aralık 1923'te yapılarak derneklerin yönetimi üzerinde idarenin yetkileri artırılmıştır.

1924 Anayasası dernek kurma hakkını Türklerin doğal hakları arasında saymış olmasına rağmen, dernekler üzerindeki kısıt ve yasaklar sürmüştür. Medeni Kanun'un 1926'da kabulü ile dernekler daha geniş bir özgürlüğe kavuşmuşlardır. Ancak uygulamada bu kısıtlayıcı anlayış devam etmiştir.

Cumhuriyet döneminin ilk dernekler yasası 1938 yılında Cemiyetler Kanunu adıyla yürürlüğe konmuştur. Bu yasa da kısıtlayıcı bir

Osmanlı'nın
son
dönemindeki
çöküş
yıllarında
dernek
kurma
özgürlüğünden
söz
etmek
mümkün
değildir

anlayışla hazırlanmıştır. Uzun süre yürürlükte kalan bu yasa 1961 Anayasası'nın özgürlükçü havası karşısında bazı değişikliklere uğramıştır. Sonunda 1961 Anayasası'na uygun yeni bir yasa 1972 yılında çıkarılmıştır. Yeni yasanın adı Dernekler Kanunu olarak değiştirilmiştir. Bu yeni yasa ile getirilen daha liberal hükümler kısa bir süre sonra 12 Eylül sonrası Anayasası ile tamamen ortadan kaldırılmıştır.

1982 Anayasası'nın otoriter tavrı dernekler için de geçerli olmuş, dernekler üzerindeki denetim yetkileri artırılmış ve örgütlenme özgürlüğü iyice kısıtlanmıştır. Bu anlayışı yansıtan yeni dernekler yasası 1983 yılında çıkarılarak yürürlüğe konmuştur. Günümüzde yürürlükte olan bu yasadır.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday olması ile başlayan süreç içinde dernek kurma özgürlüğünü kısıtlayan hükümlerin bir kısmı kaldırılmış, bir kısmı da hafifletilmiştir. Atılan bu olumlu adımlara rağmen dernek kurma özgürlüğünün tam sağlandığı söylenemez. Nitekim son açıklanan AB İlerleme Raporu'nda derneklere ilişkin eleştiriler devam etmektedir.

Türkiye'de örgütlenme özgürlüğüne ilişkin yasal süreç demokratikleşme yolunda yavaş işlese de, toplumsal gelişim ve değişim giderek hızlanmaktadır. Dünya'daki gelişmeler Türkiye'yi de etkilemektedir.

Türkiye'deki sivil toplum hareketinin gelişmesini sağlayan etmenleri üç başlık altında toplayabiliriz: Habitat II Konferansı, 1999 Marmara Depremi, AB Üyeliği Süreci.

habitat II konferans

1992'de Rio Çevre Zirvesi dünyada giderek ağırlaşan çevre sorunlarına karşı savaşım için bir gündem oluşturulmasını öngördü. Bu gündeme 21. yüzyıla hazırlık anlamında Gündem 21 dendi. Gündem 21'in başarılı olması için bireyden başlayarak sivil toplum, yerel yönetimler, hükümetler ve uluslararası kuruluşların birlikte çalışması gerektiği vurgulandı. İşte bu amaçla hazırlanan bildirgenin 27. maddesi STK'ların rolünü bütün ayrıntıları ile ortaya koymuş ve sivil toplum kuruluşlarını sürdürülebilir kalkınma için ortaklardan birisi olarak kabul etmiştir.

Sivil toplum hareketi, bu bildirge ile Birleşmiş Milletlerin (1948) dernek kurma özgürlüğünü temel bir insan hakkı olarak kabul eden İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nden dünya çapında bir meşruiyet kazandı. Türkiye Rio Zirvesine katıldı ve bu ilkeleri benimsedi. Ancak o günlerde sivil toplum kuruluşlarının bu

yeni konumu Türkiye'ye pek yansımadı. STK'ların Türkiye'de hem toplum, hem de resmi kurumlar gözünde meşruiyet ve önem kazanmasını sağlayan Habitat II Zirvesi'dir.

1996 da İstanbul'da toplanan Habitat II Kentler Zirvesi, Rio'da alınan kararları daha da belirginleştirmiş ve yönetim gibi kavramların içeriğini oluşturmuştur. Burada alınan kararlardan daha çok, bu Konferans'ın İstanbul'da yapılması, sivil toplumu Türkiye'de kalkınmanın temel aktörlerden birisi haline getirmiştir. Bu Konferans ülkemizdeki sivil toplum hareketini cesaretlendirmiş, kişilik kazanmasına yardımcı olmuştur.

Habitat II Konferansı sivil toplumun tümüyle politikalarını gözden geçirmesine neden olarak onları yalnızca protesto eden konumdan her türlü karar alma sürecine katılmak isteyen ortaklar olma durumuna getirmiştir. Habitat II Konferansı'nın Mimarlık Fakültesi'nde toplanan sivil toplum ayağı, burayı bir panayır yerine çevirerek bir bayram havası içinde, tüm dünyadaki NGO'lara platformlar açmıştı. Tüm duvarlarda çeşitli dillerde sloganlar, açıklamalar, talepler asılıydı. Bu afişlerden birisi Türkiye'deki STK'lar için yeni bir politikanın habercisi niteliğindeydi: "Bugün olumlu bir iş yapalım, devletle görüşelim!"

Bu konferansla birlikte, sivil toplumun karar alma mekanizmalarına katılımını sağlayan Yerel Gündem 21 Projesi Türkiye'de uygulamaya başladı. Bu projenin amacı, tüm aktörlerin katılımı ile kentlerde bir vizyon ve misyon belirleme ve bu aktörlerin belirlenen bu Yerel Gündem 21 programının uygulamasına katılımını sağlamaktır. Bu 50'ye yakın kentte başarı ile uygulanmaktadır. UNDP Projesi olarak tüm dünyada uygulamaya konan Yerel Gündem 21 Projesi'nin Türkiye deneyimi, BM Ajanda 21 Komitesi tarafından dünyadaki en iyi uygulamalardan birisi seçildi. Bu Johannesburg'da toplanan Rio + 10 Konferansı'nda dünya kamuoyuna açıklandı.

1999 marmara depremi

1999'da yaşanan depremin neden olduğu yıkım ve büyük acı karşısında kamunun aczi ve beceriksizliği, bireyleri ve sivil toplumu harekete geçirdi. Hükümetin karşı çıkmasına rağmen, Türkiye'nin her yerinden gelen STK'lar deprem acısını azaltmak için deprem bölgelerinde çeşitli etkinlikler yaptı. Sivil Toplum, bu kez bizzat eylemin içinde yer alarak kendisini ispat etti. Bu da sivil toplumun vazgeçilmezliğinin ortaya koydu.

**Türkiye'de
örgütlenme
özgürlüğüne
ilişkin
yasal
süreç
demokratikleşme
yolunda
yavaş
işlese de,
toplumsal
gelişim ve
değişim
giderek
hızlanmaktadır**

ab süreci

Türkiye'nin AB üyeliğinin ciddi bir olasılık olarak belirmesi, ülkemizde demokrasi ve insan hakları konusunu gündemin başına taşıdı. AB'nin ortaya koyduğu Kopenhag Kriterleri'ne uyum zorunluluğu sivil toplumun da öncelikli gündemini oluşturmaktadır. Pek çok alanda sivil toplumla devletin el ele vermesi gerekmektedir. Bu zorunluluk sonucunda, sivil toplum devletin resmi ortaklarından birisi olmuştur. Nitekim AK Parti Hükümet Programı ve Acil Eylem Planı sivil toplumun bu ortaklığını ağırlıklı bir şekilde vurgulamaktadır.

sivil toplumun oylumu

Türkiye'deki tüm bu olumlu gelişmelere karşın, sivil toplumun büyüklüğü bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplum ne ölçüde örgütlüdür? Sivil topluma üye olan insan sayısı Avrupa ile kıyaslanabilir mi? İşte bu sorulara yanıt verdiğimiz zaman gerçek durum ortaya çıkacaktır.

Sivil toplumun büyüklüğünü ölçmek istediğimiz zaman karşımıza ilk çıkan belirsizlik, sivil toplumun tanımından kaynaklanmaktadır. Kimileri sivil toplumu devlet dışındaki her şey olarak algılamaktadır. Böyle olunca aşiretler ya da tarikatlar da sivil toplum sayılacaktır. Oysa ki, sivil toplumun başlıca özelliği, üyeliğin gönüllüğe dayanmasıdır. Zorunlu üyelik ve kuruluş içindeki anti-demokratik yapı aşiret ve tarikatların sivil toplum sayılamayacağına en büyük göstergesidir.

Bu yaklaşımla bakınca meslek kuruluşları için ne diyeceğiz? Meslek kuruluşlarında üyelik, işleyiş yasa ile düzenlenmiştir. Bu yasalara göre üyelik zorunludur. Ancak mesleği icra etmeyen her zaman meslek odasından çıkabilir. Bu zorunluluk meslek odalarının yaşamalarını sağlamak için pratik nedenlerle getirilmiştir. Ayrıca meslek odaları demokratik kuruluşlardır. Bu nedenle sivil toplumun bir parçası olmaya hak kazanırlar.

Siyasi partilerin konumu da tartışmalıdır. Ancak bu kuruluşlarda üyeliğin gönüllülüğe dayanması ve iç işleyişindeki demokratiklik siyasi partileri de sivil toplum içine almak için yeterlidir. Siyasi partilerin özel durumları dolaşısıyla buradaki hesaplamalara alınmamıştır.

Yandaki tabloda sivil toplum kavramı içinde sayılan kuruluşlara ilişkin bazı bilgiler verilmiştir.

Bu rakamlara bakınca, Türkiye'de kabaca 18 yaşın üzerindeki nüfusun yaklaşık yarısının şu veya bu şekilde bir örgüt üyesi olduğu söylenebilir. Bu tabloda verilen dernek sayısı

türkiye'de sivil toplum kuruluşları

Türü	Birim Sayısı	Üye sayısı
Dernekler	152.369	3.500.000
Vakıflar	4.547	Bilinmiyor
Meslek Odaları		
TMMOB		250.000
TOBB		1.250.000
Türk Tabipler Birliği		70.000
Eczacılar Odası		22.500
Diş Hekimleri Odası		15.480
Esnaf Odaları		4.000.000
Ziraat Odaları		4.000.000
TURMOB		52.719
Toplam		7.660.699
Kooperatifler		
Tarım Amaçlı Kooperatifler	11.295	5.052.501
Tarım Dışı Kooperatifler	47.849	3.050.012
Toplam	59.144	8.102.513
Sendikalar		
İşçi Sendikaları		2.751.670
Memur Sendikaları		788.846
Toplam		3.540.516
Türkiye Toplamı		22.803.728

2001 yılına aittir. Bu derneklerin yarısı feshedilmiştir. Buna rağmen dernek sayısı verilirken tescil edilen dernek sayısı gösterilmiştir. Türkiye'de dernek üyesi olmak için istenen belgeler, harcanan zaman ve para hesaba katıldığında, tüm bu güçlüklerle rağmen insanların dernek üyesi olmak istemesini değerlendirmek gerekir diye düşündüğüm için kurulan dernek sayısı veri olarak alınmıştır.

Bu tablo Türkiye'deki demokratikleşmeyi gösteriyor. Askeri müdahale zamanlarında derneklerde bir azalma gözleniyor.

türkiye'de dernek sayılarındaki gelişme şöyledir:

Yıllar	Sayısı
1938	205
1950	2.011
1970	42.170
1980	54.144
1981	53.657
2001	152.360

son söz

Bu yazıda sivil toplumla ilgili bazı düşünceler sergilenmiştir. Bu yazı, Türkiye'de bu alanda bir tartışma başlatabilirse amacına ulaşmış olacaktır. Bu çalışma bir bilimsel araştırmayı yansıtmıyor. Bu nedenle dil ve usul bakımından eksiklikler olabilir. Ayrıca bu yazıda kapsanmayan alanlar da olduğunu biliyorum. Üniversitelerimiz sivil toplum alanında en azından master çalışmaları yapılmasını özendirilmelidir.

Tüm eksikliklerine rağmen, sivil toplumun iyi yolda gittiğini söyleyebilirim.

AB'nin
ortaya
koyduğu
Kopenhag
Kriterlerine
uyum
zorunluluğu
sivil
toplumun da
öncelikli
gündemini
oluşturmaktadır

ifmc'nin 60 yılına kısa bir bakış

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti (İFMC), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin kuruluşundan 7 yıl sonra 1 Mart 1943'de fakültemizin ilk mezunları tarafından kuruldu. Ana amacı "İktisatlılar arasındaki hem mesleki, hem sosyal dayanışmayı geliştirmek, Türkiye'nin gündeminde olan konuların İktisatlı bakış açısı ile tartışılmasını ve sorunların çözüm yollarının sağlıklı zeminlerde bulunmasını sağlamak" olan İFMC'nin bir numaralı kurucu üyesi Turhan Kentbay'dır.

60'ıncı yılını geride bırakan İFMC'nin bugün 7 bini aşkın üyesi ve Ankara, İzmir, Bursa, Edirne, Denizli ve Gaziantep'de şubeleri

bulunuyor. Çok sayıda komsiyon İFMC bünyesinde faaliyet gösteriyor. Cemiyetimizin üyeleri, orta ve üst düzey firma yöneticileri, mali müşavirler, bürokratlar, siyasetçiler, öğretim üyeleri, sendikacılar, ticaret, finans, sanayi ve basın-yayın sektöründe çalışan kişilerden oluşuyor.

Geride kalan 60 yılda İFMC, hem üye ve Fakülte mezunlarına, hem Fakülte öğrencilerine hem kamuoyuna dönük bir dizi faaliyet yürüttü. Başlangıçta, esas olarak Fakülte mezunlarının Türkiye'de bir yer edinmesini sağlamak ve dayanışmalarını artırmak için çalışan İFMC, zaman içinde Türkiye ve dünyanın de-

Serhat Aligil

Haluk Tataragaşı

Mustafa Haluk Tataragaşı

İktisatlılar sıkı bağlar kurmalı

Mustafa Haluk Tataragaşı
Kurucu Üyelerden (1943)

İFMC'yi kurmamız, henüz fakülte de iken kurucu kardeşlerimizle birlikte aldığımız bir karar idi. Bunun da nüvesi, o zamanlar çok takdir ve ilgi gören "her sene verdiğimiz" İktisat çayları idi.

Beyoğlu İstiklal Caddesi üzerinde bulunan Tokatlıyan Otel'i'nin salonlarında verdiğimiz İktisat çayları, Fakülte'deki kardeşlerimizin daha yakından birbirlerine kaynaşmasına vesile oluyor ve bundan herkes memnun kalıyordu.

Ne zamanki 1942'de fakülteyi bitirdik, şimdiki mezunların kulakları çınlasın, mezun kardeşlerimiz, iktisadi devlet teşekküllerinde adeta kapışılıyor ve

acaba hangisini tercih etsem düşüncesi hakim oluyordu.

Kardeşlerimiz yavaş yavaş Türkiye sathına yayılmaya başlayınca, irtibatı ancak bir dernek kurmak suretiyle muhafaza ederiz düşüncesiyle, Sulhi Alsan kardeşimizin dayısına ait, Galata'da Perçemli Sokak'taki yazıhanesini merkez göstermek suretiyle İFMC'yi kurduk. O zamanlar zorluğumuz, sadece maddi idi. Bunu da derneğe fahri üye kaydetmek suretiyle hallettik. Hiç unutmam, merhum Vehbi Koç'a yazdığımız ve fahri üyeliği verdiğimiz teklifimize olumlu cevap alırken, bir de o zamanın çok kıymetli olan 50 lirayı da kasamıza hibe olarak koyduk. Bir posta pulunun 6 kuruş olduğu bu zamanda paranın ne kadar makbule geçtiği aşikardır.

Cemiyetimizin bugünü ve yarını için, iyimserim. İFMC güzel çalışıyor. Bana kalırsa, mezunlarımız beklenen yaklaşmayı her nedense ihmal ediyor, bu yüzden de birbirlerine bağlanamıyorlar.

Malumunuz Mülkiyelilerin bir adı da "arapkirli"dir. Manası birbirlerine çok sıkı bağlı olmalarıdır. Ben senelerce bunun mücadelesini yaptım ama Mülkiyeliler gibi, iktisatlılar arasında sıkı bağı bir türlü kuramadım. Bunu kurduğumuz anda, dünyanın "iktisat" mihriveri etrafında döndüğü hakikatini bir kere daha anlamış olacağız. Ben kardeşlerimden de bu yaklaşmayı ıstıyakla bekliyorum.

Kardeşlerimiz

yavaş
yavaş
Türkiye
sathına
yayılmaya
başlayınca,
irtibatı
ancak
bir dernek
kurmak
suretiyle
muhafaza
ederiz
düşüncesiyle
İFMC'yi
kurduk

güçlen ve gelişen gündemiyle yakından ilgilenirdi. Bu amaçla, "İktisatlı bakış açısı"nı ortaya koymayı hedefleyen, değişik adlarla bir dizi etkinlik düzenledi.

Gönüllü bir kuruluş olarak faaliyet gösteren İFMC, aynı zamanda 80'inci yılı kutlanan Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli bir bölümüne tanıklık etti, Türkiye'nin çalkantılarından etkilendi. Bu anlamda, örgütlü toplum anlayışının yetersiz olduğu Türkiye'de, tüm eksiklerine rağmen İFMC'nin 60 yılı geride bırakmış olması dikkat çekici bir vaka olarak karşımızda duruyor.

Aşağıda, ana hatlarıyla, tarihsel dizin içinde İFMC'nin gelişimini göreceksiniz. Ayrıca, değişik dönemlerde İFMC'nin yönetiminde yer almış kişilerin değerlendirmelerini de bulacaksınız.

26 Eylül 1962: Genel Merkez için yer satın alındı

İFMC Genel Merkez çalışmalarını sürdürmek için ilk mülkünü 1962 yılında satın aldı. Tünel Galip Dede Caddesi Sait Apartmanı'nda olan dairenin fiyatı 65 bin liraydı. 30 bin lirası peşin, 35 bin lirası üç sene taksitle ödendi. Burası 14 Eylül 1964'de açıldı ve 1980 yılına kadar genel merkez olarak kullanıldı. Bu yer 27 Ocak 2001 tarihinde ise İFMC'nin eğitim faaliyetleri için "İFMC Karınca Eğitim Merkezi" adıyla yeniden düzenlenerek hizmete girdi.

4 Ocak 1963: Divan Kurulu oluşturuldu

İFMC'nin Genel Kurulu'nda alınan bir karar ile İstişare Heyeti (Divan) kurulması için yönetmelik hazırlanmasına karar verildi. İlk İstişare Heyeti üyeleri: Şemsettin Güler, Rıdvan Yükselen, Melih İsfendiyar, Sûha Aksoy, Ali

Tokmakçoğlu'ydu. Divan Kurulu İFMC faaliyetlerinin yürütülmesinde bir danışma organı görevini bugün de sürdürüyor.

1 Temmuz 1964: İktisat Dergisi'nin ilk sayısı yayınlandı

Cemiyetin ilk yayın organı olan İktisat Dergisi'nin Cemiyet adına sahibi ilk sahibi genel başkan Oktay Emed ve yazı işleri müdürü genel sekreter Nihat Batur'du. Fiyatı 2,5 lira, yıllık abone bedeli 30 lira olarak belirlendi. İktisat Dergisi, bugün biri İktisatçılar Haftası özel sayısı olmak üzere yılda 11 sayı olarak yayımlanıyor. 39 yıldır yayınlanan ve güncel ekonomik konularla kuramsal iktisat tartışmalarının bir arada ele alındığı İktisat Dergisi, yarı akademik tarzı ile kendi alanında en uzun süreli yayın olma özelliği taşıyor. İktisat Dergisi'ni genel olarak akademisyenler, araştırmacılar ve öğrenciler okuyor.

9 Aralık 1974: İktisatçılar Haftası başladı

İktisatçılar Haftası İFMC'nin kamuoyu tarafından yakından tanınan en önemli etkinliğidir. Bu güne kadar 28 kez organize edilen İktisatçılar Haftası'nın temel özelliği; farklı düşünen tarafların en rafine temsilcilerini bir araya getirmesi, Türkiye ve dünya gündemindeki önemli iktisadi ve sosyal olayların sağlıklı bir zeminde tartışıldığı ve çözüm önerilerinin sunulduğu bir platform olmasıdır.

19 Temmuz 1978: Karınca Bülteni yayınlanmaya başladı

Cemiyetin üyeleri ile haberleşmesini sağlayan en önemli araç olan haber bülteninin ilk sayısı üç bin tane basılmıştı. Hangi iktisatının ne-

Zeyyad Hatipoğlu

İktisatlıların tanışmalarını ve ilişkileri kurmalarını istiyorduk. Öncelikli amacımız buydu. Baskı grubu değildik

Zeyyad Hatipoğlu

İktisatçılık diye bir kavram yoktu

Zeyyad Hatipoğlu

Yönetim Kurulu Başkanı (1956)

Daha çok mezunları biraraya getirmek için çalıştık. İktisatlıların tanışmalarını ve ilişkileri kurmalarını istiyorduk. Öncelikli amacımız buydu. Baskı grubu değildik.

İktisatlıları biraraya getirmek için, zaman zaman toplantılar düzenliyorduk. Kimin, nerede olduğunu bilmek çok zordu. Herkesi sorarak bulurduk. Cemiyete çok fazla ilgi yoktu. Bağlılık yetersizdi, diyebiliriz. O yıllarda, yönetim kurulunda bile iktisatçılık diye bir kavram yoktu. Kendi adıma, hep bunu anlatmaya çalıştım.

rede, ne yaptığı, iş ilanları, iktisatlılara indirim sağlayan firmalar bu bültende yer alıyor. Karınca Bülteni üç ayda bir çıkartılmakta ve 7000'e yakın üye ve mezuna ulaştırılmaktadır. Haberleşme için ayrıca periyodik aralıklarla Faks Bülteni yayınlayan İFMC, "www.ifmc.org.tr" adresli web sitesi ile de yayın yapıyor.

3 Mart 1980: İFMC Taksim Lokali açıldı

Galip Dede'deki yerin dar gelmesi ve lokal hizmeti verilememesi nedeniyle Taksim Cumhuriyet caddesi üzerindeki bir binaya taşınıldı. Bu yer bugün hem İFMC'nin genel merkezi olarak işlev görmekte hem lokal hizmetleri vermektedir. İFMC Lokali, iktisatlıların buluşma, yemek organizasyonları yapma, sohbet etme yeri olma özelliğini taşıyor.

16 Mayıs 1993: İKDOS Doğa Yürüyüşleri Grubu faaliyete geçti

İktisat Doğa Sporları Grubu (İKDOS) İFMC bünyesinde 1993'den beri faaliyet gösteren bir doğa sporları grubudur. İKDOS, bu kapsamda günlük ve daha uzun süreli doğa yürüyüşleri ve dağcılık faaliyetleri düzenliyor.

24 Eylül 1994: Karıncalar Günü başladı

Karıncalar Günü, mezun ve üyelerimizin Fakültemizle olan bağlarını sürdürmesi için ilk defa 1994'te İ.Ü. İktisat Fakültesi'nin bahçe-

sinde düzenlendi. Her yıl eylül ayının üçüncü cumartesi günü düzenlenen Karıncalar Günü, 2001 yılında İktisatlılar Evi'nin bahçesinde yapıldı. Karıncalar Günü'nde 50 yıllık mezunlarımıza ve fakültemizden emekli olan hocalarımıza şükran plakette veriliyor.

29 Ocak 2000: İktisat'ın Dama Taşları seminerleri başladı

İktisat'ın Dama Taşları, Fakülte öğrencilerinin iktisatı çok yönlü öğrenme isteğine yanıt vermeyi, mevcut iktisat müfredatının eksiklerini gidermeyi, teori ile güncel yaşamın pratiğini bir araya getirmeyi, ders kitaplarına girmeyen iktisatçıları tanıtmayı hedefleyen bir çalışmadır. İktisat'ın Dama Taşları'nın ilk üç serisinin konuşmaları kitaplaştırıldı ve 2002'den bu yana yayınlanıyor.

15 Ağustos 2000: Marmara Depremi Raporu açıklandı

Marmara Depremi sonrası önce Değirmendere Belediyesi ile ortak "Değirmendere Halkı İşgücü Profili" anket çalışması yapıldı ve sonuçları içeren rapor 1 Kasım 1999'da açıklandı. Daha sonra ise daha geniş kapsamlı bir çalışma Fakülte ile ortak olarak "17 Ağustos Depremi'nin Adapazarı ve Kocaeli İllerine Ekonomik ve Sosyal Etkileri" başlığı ile yapıldı. 15 Ağustos 2000'de sonuçları açıkla-

Nihat Batur

Bugün
her
alanda
çok
başarılı
mezunlarımız
var.
Başbakanlar,
bakanlar,
ünlü
sanayiciler
çıktı
bizim
aramızdan...

131

İktisatlıların sesini duyurmak için çalıştık

Nihat Batur

Yönetim Kurulu Başkanı (1964)

Bizim ilk işimiz önce Cemiyet'e bir yer almaktı. Çünkü iktisatlıları bir araya getirecek bir yer yoktu. Paramızda yoktu ama bir kısmını krediyle, bir kısmını borçla, bir kısmını yaptığımız balo gibi etkinliklerden kazandığımız parayla İstanbul Tünel'de bir yer aldık.

Arkasından dedik ki, bir de Cemiyetin sesini duyurmak lazım. Bunun içinde bir dergi çıkarmaya karar verdik ve bunu uyguladık. Bunun amacı Türkiye'de konuşulan iktisatla ilgili konulara İktisatlıların da katılmasını sağlamaktı. Benim bahsettiğim yıllarda Fakültemizden mezun bin kişi bile yoktu. Bizden mezun bir genel müdür bile yoktu. Ama bugün her alanda çok başarılı mezunlarımız var. Başbakanlar, bakanlar, ünlü sanayiciler çıktı bizim aramızdan.

Nihat Batur

Daha sonra, 1970'li yıllarda iktisatlıların ne olduğunu herkese göstermek için bir platform oluşturalım istedik. Bu amaçla İktisatçıları Haftası'nı başlattık.

Bugün iktisatlıların sayısı çoğaldı. İFMC beynelmül bir havaya girdi. Türkiye'nin sıkışık haliyle ilgili olarak iktisatlılar daha çok fikir ve çare üretmeli.

nan çalışma daha sonra kitap halinde yayınlandı.

11 Eylül 2000: Mesleğe Yönlendirme Toplantıları Fakülte'de başlatıldı

Fakülte öğrencilerini mesleğe yönlendirmek ve meslekleri tanımak için yapılan bu toplantılar mezuniyet sonrası seçilecek alanların iyi tanınmasını sağlamayı amaçlıyor. Fakültemizin amfilerinde düzenlenen bu toplantılarda, çalıştığı alanda uzman ve geniş tecrübeleri olan eski mezunlar tecrüberini aktarıyor.

27 Ocak 2001: İFMC Karınca Eğitim Merkezi açıldı

İFMC'nin kendine ait ilk genel merkezi olan Tünel'deki daire 20 yıllık bir yalnızlıktan sonra iktisatlıların örnek bir dayanışması ile restore edilerek İFMC Karınca Eğitim Merkezi olarak açıldı. İFMC'nin Sınava Hazırlık, Mesleki Eğitim gibi eğitim faaliyetleri burada yürütülüyor.

Burası ayrıca, Kültür Merkezi olarak da faaliyet gösteriyor. Resim, fotoğrafçılık, müzik gibi alanlarda zaman zaman kurslar düzenleniyor.

Ahmet Özkan

Cemiyetçilik önce heyecan işidir

Ahmet Özkan

Yönetim Kurulu Başkanı (1986)

1980'li yıllarda, İFMC'nin faaliyet alanlarını mezunlara dönük faaliyetler, Fakülte ile öğrencilere dönük hizmetler ve toplumsal işlevimiz olarak kategoriye etmiştik.

Mezunlara dönük faaliyetler de, daha çok mezunların mesleki gelişimlerine yardımcı olmayı düşündük. Örneğin bu amaçla İktisat Dergisi'ni yarı akademik hale getirdik ve mezunların yeni bilgiler edinmelerine katkı yapmayı amaçladık. Ayrıca yine mezunların ufkunu açmak için "Cumartesi Söyleşileri" gibi toplantılar düzenledik. Bu toplantılar sadece iktisatla da sınırlı değildi. Mezunlara iş bulmaları konusunda da yardımcı oluyorduk.

Öğretim üyesi ve öğrencilere dönük hizmetler kapsamında, Fakültenin maddi ihtiyaçları için katkı yapmaya çalıştık. Öğrencilere de, elimizden geldiği kadar burs imkanı yaratıyorduk. Toplumsal olarak da, dönemin ekonomik, sosyal, politik olaylarını gündeme

getirmek ve tartışılmasını sağlamak istedik. Örneğin "Aynın Konusu" başlığıyla bir dizi toplantı yaptık.

Cemiyete yüklediğim işlev açısından İFMC'ye bakarsak, biraz da olsa politik yaklaşığımızı düşünüyorum. Yani kendi düşüncemize yakın söylemleri bir şekilde daha yüksek sesle ifade etmeyi amaçlıyorduk. Ama bugün öyle düşünmüyorum. Çünkü bu Fakülteye her tür düşünceye sahip insan giriyor. İFMC de, sadece belli bir amaca yönelik bir yer değil. Burası mezunlar cemiyeti ve her tür düşüncenin objektif olarak tartışılacağı bir yer olmalı. Çünkü, aksi takdirde bir takım insanların cemiyet faaliyetlerinden kopması söz konusu oluyor. O dönem bu tür konularda belli eksiklerimiz vardı.

İFMC'nin bugünkü işlevi de, bizim zamanımızdan çok farklı değil. Temel işlev dayanışmayı artırmak olmalı. Yine, mezunların hem mesleki kariyerlerinin gelişmesine hem iş dünyasındaki yerlerinin sağlamlaştırılmasına katkı yapılmalı. Bu amaçla gereken her türlü sosyal, ekonomik faaliyet yapılmalı.

İFMC'nin faaliyet alanlarında biri de Fakültenin güçlendirilmesi olmalı. Bu sorumluluk bugün daha da arttı. Çünkü özel üniversitelerle birlikte Fakültemizde büyük kan kaybı oluştu. Öğrencilerle de ilişkiler sıkılaştırılmalı. Burs imkanları yaratılmalı. Bugün burs verecek insan sayısı daha da arttı.

Toplumsal olarak da, gündemdeki özellikle ekonomik olaylarla ilgili objektif değerlendirmeler içeren faaliyetler artırılarak sürdürülmeli.

Tabi bütün bunlar yapabilmek için önce heyecan duyulmalı. Yine İFMC'ye katkı yapacak, bir şekilde kendinden verecek, ufku olan insanların yönetimlere gelmesi gerekir.

Ahmet Özkan

İFMC de,
sadece
belli
bir
amaca
yönelik
bir yer
değil.
Burası
mezunlar
cemiyeti ve
her tür
düşüncenin
objektif
olarak
tartışılacağı
bir yer
olmalı

13 Mart 2001: Sınava Hazırlık Kursları başlatıldı

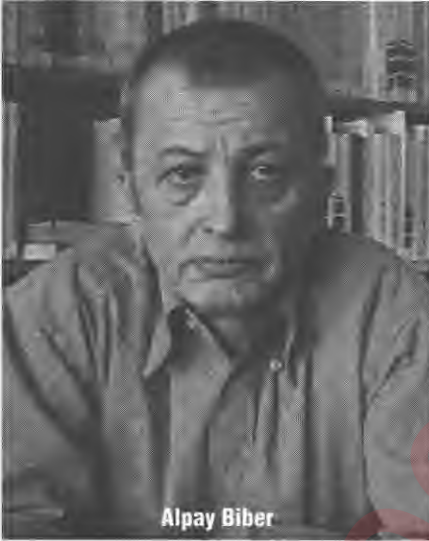
Bu çalışma Fakülte öğrencilerinin mezuniyet sonrası gerek kamu gerek özel sektördeki işlere girmek için gereken sınavlara hazırlanmayı hedefliyor. Sınava Hazırlık programında, mevcut sınavların formatına uygun, daha çok soru çözümlerine dayalı bir yöntem uygulanıyor. Bu program İFMC Karınca Eğitim Merkezi'nde yapılıyor.

26 Ağustos 2003: İktisatlılar Evi için Milli Emlak'la kira sözleşmesi yapıldı

İktisatlılar Evi, tüm İktisatlıların özlemi ve İFMC Yönetim Kurullarının yıllardır üstünde çalıştıkları en büyük projelerinden biridir. 1 Ekim 1996 alınan bir kararla hızlanan İktisatlılar Evi projesinin önfinansman için 25 Kasım

1998'de sonuçlandırılan bir de piyango düzenlendi. Yine finansman amaçlı olarak, bugün 1 Mart 2004'te çekilişi yapılacak bir piyango daha düzenleniyor.

5 Haziran 2001 İktisatlılar Evi için Kandilli'de bulunan yeri kiralamak üzere Milli Emlak'a başvuru kararı alındı. 24 Ekim 2001'de ise Milli Emlak'la ön anlaşma yapıldı. 26 Ağustos 2003'te de uzun süreli kiralama sözleşmesi imzalandı. Çok amaçlı bir kompleks olarak düşünülen İktisatlılar Evi Kandilli sirtlarında, Boğaz'a hakim, 109 yıllık tarihi taş bir bina ve onun 5 dönümlük bahçesinden oluşuyor. Bu binanın 600 metrekare kullanım alanı bulunuyor. Bugün bu proje için Mali İşler, Teknik İşler ve İletişim-Tanıtım olmak üzere üç grup faaliyet yürütüyor.

Alpay Biber

İFMC gibi kuruluşlar insanların gelişmesine katkı yapıyor

Alpay Biber
Yönetim Kurulu Başkanı (1996)

Bu Cemiyet gönüllü bir kuruluştur. Bununda çeşitli gerekleri vardır. Bunlardan biri üyelerinin veya mezunlarının tümüne seslenebilmesidir. Yine hem üyeler hem mezunlar Cemiyette bir şeyler bulmalıdır.

Buna karşılık mezunların ve üyelerin de Cemiyetle ilgilenmesi gerekir. Ama bugün bir diğer gerçekte, Fakülte mezunlarına "Cemiyetle neden ilgilenmiyorsunuz" sorusu sorulduğunda verilen cevap genelde "Cemiyet bana ne veriyor" oluyor. Bu gerçek ama doğru su ilginin karşılıklı olmasıdır.

Bu tartışma bir tarafa bırakıldığında, Cemiyet 'ne yapıyor' diye bakıldığında önceliğin gönüllü bir kuruluş olan Cemiyetin sadece yönetim kurulu olarak değil, komisyonlarıyla birlikte çalışmasıdır. Bu komisyonlar öncelikle rahat çalışmalıdır. Çünkü böyle kuruluşlarda çalışma bu çalışmayı yürüten insanlara tat vermeli. Çünkü başka kişilerle birlikte somut şeyler yapmak ve onun sonuçlarını görmek çok zevkli. Bunlar sonuçta insanın gelişmesi demek. Çünkü Türkiye'de genel olarak fakülte bittikten sonra yaşam işle ev arasına sıkışıyor.

Bu sıkışmanın dışına çıkarak, insanların kendilerini fonksiyonel hissedecekleri yerler olmalı. İşte gönüllü kuruluşlar buna hizmet ediyor. Unatmayalım ki, bu tür kuruluşlar dışında her ortamda belli bir hiyerarşi var. Buralarda ise herkes eşit. Dolayısıyla böyle yer kişilerin her anlamda gelişmesini sağlayacak yerlerdir.

Bu noktadan hareket ederek Cemiyete bakarsak, her türlü etkinlikle üye ve mezunlarımızı kucaklamak durumunda olduğumuzu görürüz.

İFMC'nin 60'ıncı yılını kutladık. İçinde geldiğimiz Fakülte ise Türkiye'nin ilk İktisat Fakültesi'dir. 1936'da kurulan ve bugüne kadar 27 bin civarında mezun veren, mezunları gerçekten önemli sorumluluklar alan İktisat Fakültesi, yetiştirdiği Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Dr. Sabri Ülgener, Prof. Dr. İdris Küçükömer, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil ve Prof. Dr. Yüksel

Alpay Biber

İnsanların
kendilerini
fonksiyonel
hissedecekleri
yerler
olmalı.
İşte
gönüllü
kuruluşlar
buna
hizmet
ediyor

Ülgen gibi hocalarla da kendi disiplini içinde ayrı bir kişilik kazanmıştır. Her eğitim kurumu, yıllardır uyguladığı eğitim sistemi, hocaları, mezunları, içinde ders yapılan fiziki mekânlarıyla tarihsel olarak bir kimlik kazanır. Fakütemiz, ülkemizde bu anlamda tarihselliği olan fakültelerden biridir. İktisat Fakültesi, yılların birikimi ve emeğin ürünüdür. Böyle köklü fakültelerin mezunları, sadece fakülte kimlikleriyle kendilerini tanımlayabilmektedirler. Bu anlamda Fakülte ile Cemiyeti birbirinden ayırmak mümkün değil. İlk Fakülte olmanın zorlukları ve yükümlülükleri var. Bu mezunlar içinde geçerli.

Fakültenin eğitim kalitesini artırmak, mezunların fonksiyonlarını anlamlı hale getirmek için Cemiyetin çaba sarfetmesi gerekiyor. Olaylara makro bakabilen, daha çok iktisatçı formasyonuna sahip mezunların Fakülteden çıkması için çaba sarfedilmeli. YÖK sisteminden sonra, İktisat Fakültesi belli standartlara doğru aşağı çekildi. Aslında olması gereken standartların yukarı doğru çıkmasıydı.

Cemiyet iktisatın hem teorik hem pratik tartışıldığı yer olmalıdır. Bu konuda yapılan çalışmalar var. İFMC, farklı fikirlerin tartışıldığı bir zemindir. Burada önemli olan tarafların en iyi temsilcilerini biraraya getirmektir. Bu tartışma ortamları yaygınlaştırılmalıdır.

Bir başka şey, bugüne kadar üye ve mezunlar için yapılan eğitimlerin üst seviyeye çıkarılmasıdır.

Yine tüm iktisatlıları biraraya toplayacak olan ve çalışmaları süren İktisatlılar Evi'nin tamamlanması önemlidir.

Ayrıca İktisat Yayınevi ve İktisat Kitapevi kurulmalı. Bunun amacı tüm iktisat yayınlarının aynı çatı altında okuyucuların hizmetine sunulmasıdır.

Yine bu tür gönüllü kuruluşların yapması gereken bir başka şey, esen rüzgara göre hareket etmek değil, kendi takvimini oluşturmaktır.

Bu tür kuruluşlar ayrıca, derinlemesine araştırmalar üretip, Türkiye'deki bir yerlerden bir şeyler bekleme alışkanlığına son vermelidir.

Alpay Biber

**İktisat
Fakültesi,
yılların
birikimi ve
emeğin
ürünüdür.
Böyle
köklü
fakültelerin
mezunları,
sadece
fakülte
kimlikleriyle
kendilerini
tanımlayabil-
mektedirler**

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Kurucu Üyeler

**Turhan KENTBAY
Hasan GÖRÜN
Rıfat KÖKSAL
Faruk FENİK
Hayrettin PAKER
Sami VARDAR
Haluk TATARAGASI**

ABD Dış Politikasında Yeni Yönelimler ve Dünya

Dünyanın gündemine damgasını vuran son gelişmeler, uluslararası ilişkiler disiplini-ne ilişkin kimi konuları "sıra-

dan" sohbetlere konu olacak kadar yaşamımızın içine soktu. "Sıcak" uluslararası gündemin özelliği nedeniyle olsa gerek, bireyler artık güncel ekonomik sorunlara ya da güncel iç politika gelişmelerine gösterdikleri ilginin daha fazlasını uluslararası ilişkiler alanında yaşanan gelişmelere göstermeye başladılar. Ancak, uluslararası ilişkilere konu olan ortam, analiz yapmayı son derece zorlaştıracak pek çok unsuru bünyesinde taşıyor. Konuyla ilgili bilgi edinmek zor, bu bilgilerin sağlığı konusunda emin olmak zor... Bunun yanı sıra, temel aktörlerin bile tutumlarında açıklık söz konusu değil. ABD'nin çok temel konularda ne kadar kararsız olduğunu rahatlıkla gözlemleyebiliyoruz.

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (eski) Uluslararası İlişkiler Bölümü'yle İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin değerli akademisyenleri tarafından kaleme alınan ve Prof. Dr. Toktamış Ateş tarafından derlenen bu kitap, böylesi bir ortamda, uluslararası ilişkilere ilişkin konularda belirlenen kimi sorulara yanıt aramayı hedefliyor. Uluslararası ilişkilerin özelli gereği de kimi sorulara yanıt ararken, ortaya yeni kimi sorular atıyor...

Kıtapta yer alan makaleler şöyle sıralandı:

- Kavramlar Açıklayıcılığını Yitirirken Küreselleşme Amerikanlaşma İlişkisi (S. Halit Kakinç)
- Güvenliksiz Barıştan Barışsız Güvenliğe (Deniz Ülke Arıboğan)
- Pax-Britannica'dan Pax-Americana'ya (Burak S. Gülboy)
- Tarafsız Olmayan Savaş Yeni Muhafazakar Komplotu (?) ve Bush Doktrini (Ahmet K. Han)
- ABD'nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi: Kant'ın Radikal Bir Yorumu mu? (Kaan H. Ökten)
- Bir Propaganda Karşı Propaganda Aracı Olarak Dünyada Amerikan Karşıtlığının Yükselişi (Adil Bakıraya)
- Kum Üzerinde Siyasetin Kumdan Kaleleri: Zorla Demokrasi Olur mu? (Galip Beygü İsen)
- Soğuk Savaştan Küresel Tiranlığa (İlker Aktükün)
- Amerika ve Dünya: Sanal Ekonomiden Reel Politikaya (Gündüz Fındıkçıoğlu)
- Amerikan Bilgeliğinin Irak Yazı Turası: Gücün Gerçeği mi; Gerçeğin Gücü mü? (Galip Beygü İsen)
- Irak Savaşı; Oyunun Adı Petrol mü? (Ahmet K. Han)

Türkiye'de Seçmen Davranışı Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi

Ali Eşref Turan
İstanbul Bilgi Üniversitesi
Yayınları

2002 Milletvekili Genel Seçimi'nde, ülkede yaşanan ekonomik, toplumsal, ve siyasal koşullar ile yüksek barajlarla örülü seçim sistemi sonucunda TBMM'ye iki parti girebildi. AKP tüm seçmenlerin % 26'sının oyunu ve milletvekillerinin % 66'sını alarak iktidara geldi. CHP ise seçmenlerin % 15'inin oyunu ve milletvekillerinin % 32'sini elde ederek ana muhalefet partisi oldu. Bu seçimlerde parti yandaşlıkları yeniden yapılandı; merkez sağ diye bilinen partiler gerilerken, merkez sol da eğilim olarak bu düşüşten nasibini aldı ve seçimi toplumun dini duyarlılığına sahip kesimini temsil eden parti kazandı. Seçmen davranışında görülen bu kırılma, 2002 seçimlerinin genel niteliğini de belirlemektedir. Ancak bu kırılma siyasi tarihimizde bir ilk değildir. Dr. Ali Eşref Turan bu kitabında 2002'deki bu olguyu incelerken, Türkiye'de 1950'den beri seçimlerde meydana gelen kırılmaların hangi sosyo-politik ortamlarda ortaya çıktığını irdeliyor.

Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak

İlhan Tekeli, Selim İlkin
Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Bu kitap Türkiye'de üzerinde çok konuşulmuş olan Kadro hareketini yeniden ele alıyor.

Konuyu inceleyenler çoğu kez bu hareketi ya yüceltilmiş ve adeta mitoslaştırmış ya da yargılamış ve suçlamışlardır. Her iki halde de bu hareket yerel bağlamından ve onu geliştirenlerden kopararak dışarıdan verilen evrensel ideolojik konumlar açısından değerlendirilmiştir. Oysa elinizdeki kitap Kadrocuların yaklaşımını ve Kadro dergisini yerel bağlamı içinde ele alarak onları ve yaptıklarının nedenlerini kavramaya ve anlamaya çalışmaktadır. Kadro hareketine böyle soğukkanlı ve empatik bir anlama çabasıyla yaklaşıldığında Kadro'nun evrensel özelliklerini, ideolojisinden çok, kadroculuk sürecinde aramanın doğru olacağı ortaya çıkmaktadır.

Süreklî Kriz Politikaları 2000'li Yıllarda Türkiye

Sungur Savran,
Neşecan Balkan
Metis Yayınları

Katkılar: Ayşe Buğra, Mehmet Türkay, Tülin Öngen, Metin Çulhaoğlu, Mehmet Hasgüler, Emre Arslan, Galip L. Yalman, Zülküf Aydın.

Türkiye'de yaşam uzun süredir, birbirini izleyen, birbirine eklenen krizlerle ifade ediliyor. Hem yaşanan hem algılanan anlamına "kriz" acaba politik bir strateji, bir yönetsellik biçimi mi? Kuşkusuz bu sorunun yanıtı Türkiye'nin yakın tarihinde, bu tarihe bakış açımızda yatıyor. Süreklî Kriz Politikaları'nda bir araya gelen makaleler, verimli bir bakış açısında sahip: 2000'li yılların Türkiye'si'nin resmini çiziyorlar —eleştirel perspektifli ve genelde sınıf temelli çözümlemeye rağbet eden bir resim bu.

İki cilt halinde yayınlanan kitabın ilk cildinde ele alınan konular siyaset üzerinde yoğunlaşıyor: 20. yüzyıldan devralınmış politik miras, devlet-burjuvazi ilişkisi, siyasal çatışma ve uzlaşma biçimleri, milliyetçilik, demokratikleşme, Kürt sorunu, dinsel kimlik siyasetleri ile sınıfların ilişkisi, Faşizmin siyasal stratejileri, sosyalist hareket, Avrupa Birliği'yle bütünleşme ve Kıbrıs sorunu.

Neoliberalizmin Tahribatı ismini taşıyan ikinci cilt ise iktisadi temelde bir durum saptaması yapmayı amaçlıyor; sermaye birikimi ve küresel kapitalizm, tarım, sosyal güvenlik, eğitim, silahlılaşma, gelir dağılımı, işçi sınıfı ve sendikacılık, emek piyasaları, ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerine makaleleri bir araya getiriyor.

Türkiye'nin sorunlarına daha fazla eşitlik ve demokrasi yolunda çözümler üretmesini talep eden bütün okurların, sosyal bilimlerde benzer konuları çalışan öğrenci ve araştırmacıların, daha iyi bir yaşam umuduyla yazılmış bu yazıları ilgiyle karşılayacağını düşünüyoruz.

Arapların Gözüyle Irak İşgali

Binbir Gece Savaşları

Faik Bulut
Berfin Yayınları

Bu kitap, Irak savaşında Arap cephesine ışık tutu-

yor. Arapların dünyayı, askeri operasyonu, ABD'yi, Avrupa'yı, Türkiye'yi ve kendi rejimlerini nasıl algıladıklarını aktarıyor. Arap zihniyeti ve düşünce tarzını ortaya çıkarıyor. Saddam rejiminin perde arkasını, savaş kulislerini, Bağdat'ın düşüş nedenlerini, dönen dolapları ve insan hikayelerini açıklıyor. Arap milliyetçilerin, aydınların, basın ile medyanın, İslamcılarının, Şiilerin, Kürtlerin ve rejim muhaliflerinin tavırları ile iç/dış bağlantılarını sergiliyor. Kitabı okumak, Arap konseptini anlamak ve Ortadoğu hakkında özel bilgiler edinmektir.

Siyaset Bilimi İncelemeleri

Cemil Oktay
Alfa Yayınları

Siyaset - Sosyoloji Dizisi: 52

Kitap, siyaset biliminde anahtar nitelikli dört konuyu içeriyor. Bunlar, meşruyet, siyasi düzenlerin sınıflandırılması, siyasi kültür ve siyasi gelişmedir. İncelemelerin her birinde, temel kaygı, siyaset bilimi öğrencilerine karşılaştırma yönteminin önemini vurgulamaktır.

Siyaset bilimiyle ilgilenenlere bu sayede yeni ve farklı ufukların açılması çalışmanın umududur.

İktisat OKUNUR!

dergisi AYLIK DERGİ

ESKİ SAYILARI DA OKUNUR

EDİNEBİLECEĞİNİZ SAYILAR

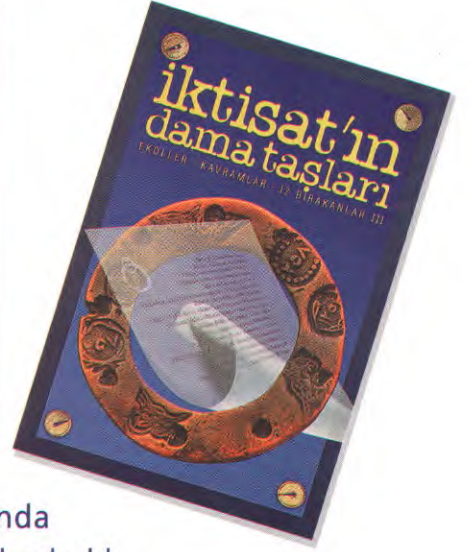
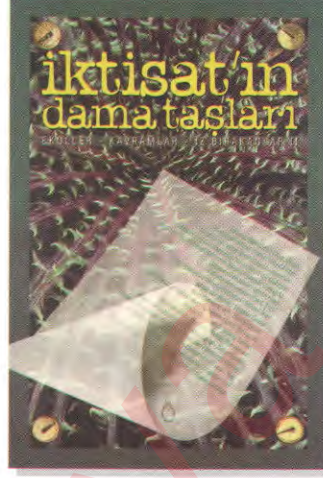
SAYI	KONULAR
353-354	SOLUN YENİ EKONOMİ POLİTİKALARI
362	KÜRESELLEŞME, ULUS DEVLET VE KİMLİK
366-367	KAPİTALİZM VE AZ GELİŞMİŞLİK
369	SENDİKALAR VE KÜRESELLEŞME
370-371	İŞGÜCÜ, ESNEKLİK VE SERMAYE
373	GELİŞME, İTAAT, DEĞİŞİM
374	SEÇİM SİSTEMLERİ, TEMSİL KRİZİ VE TÜRKİYE
375	ULUSLARARASI SİSTEMDEKİ DEĞİŞMELER VE TÜRKİYE
376	ÜNİVERSİTELER, BİLİM VE İKTİSAT EĞİTİMİ
377	KADINLAR VE ÇALIŞMA HAYATI
378	FİNANS, RANT VE KÜRESEL İLİŞKİLER AĞINDA TÜRKİYE
379	ENFLASYON, EŞİTSİZLİKLER VE ENGELLER
380	TÜRKİYE'NİN DİNAMİKLERİ
381	KÜRESELLEŞEN SERMAYENİN ANAYASASI: MAİ
382	GENÇ İKTİSATÇILARIN MESLEK REHBERİ, GLOBALLEŞME, DEVLET
383	75. YILINDA CUMHURİYET
385	KONSOLİDE BÜTÇE
387	SERMAYE PİYASALARI VE BANKALAR
388	TÜRKİYE'DE SİYASETİN BOYUTLARI
392-393	SOSYAL DEMOKRASİ
394	DEVLET-İ ALİYYE'NİN MİRASI
395	ULAŞTIRMA EKONOMİSİ
396	SEÇMELER - İKTİSAT YAZILARI
397-398	BÜTÇE VE MALİYE POLİTİKALARI
399	TÜRKİYE - AB - AVRASYA
400	BORSANIN GELİŞİMİ
403	DEVLET VE KAPİTALİZM I
404	DEVLET VE KAPİTALİZM II
405	EKONOMİDE İSTİKRAR ARAYIŞLARI
406	DÜNYA EKONOMİSİNDE YENİ OLUŞUMLAR
407	BÜTÇE
408	AVRUPA BİRLİĞİ - GÜMRÜK BİRLİĞİ VE TÜRKİYE
409	BİRLİĞİN AVRUPA'SI VE TÜRKİYE
412	YOL AYRIMINDAKİ TÜRK TARIMI
413-414	İKTİSAT - İSTİKRAR - TÜRKİYE
415	NASIL BİR İKTİSAT EĞİTİMİ?
416	DÜNYA EKONOMİSİ NASIL YÖNETİLİYOR?
417	FİNANS SEKTÖRÜ VE BANKACILIK
429	YOL AYRIMINDA TÜRKİYE, YOL AYRIMINDA DÜNYA
430	EV EKSENLİ ÇALIŞMA
431	SEÇİMLERİN SİYASİ ANATOMİSİ
433-434	SAVAŞIN GÖLGESİNDE ORTADOĞU
435	KÜRESEL KAPİTALİZMLE BÜTÜNLEŞME
436	AVRASYA'DA YENİ DENGELER
437	KÜRESEL KAPİTALİZMLE BÜTÜNLEŞME
438	FİNANSAL LIBERALİZASYON: BÜYÜME Mİ, KRİZ Mİ?

Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No: 27/6 80090 Taksim / İSTANBUL
Tel.: 0.212 250 50 34 Faks: 0.212 255 17 73 E-posta: bilgi@ifmc.org.tr

“İktisat’ın dama taşları III”

ÇIKTI!

İktisat’ın Dama Taşları’nda
yolculuğumuza 2000 yılında başladık.
Her zaman öğrenecek daha fazla şey vardır diyor,
yola devam ediyoruz.

“İktisat’ın Dama Taşları I”,

“İktisat’ın Dama Taşları II”

ve

“İktisat’ın Dama Taşları III”

kitabını

İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti’nden ya da
kitapçılardan edinmek mümkün.

IFMC

İKTİSAT FAKÜLTESİ MEZUNLARI CEMİYETİ

Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No: 27/6 80090 Taksim / İSTANBUL

Tel.: 0.212 250 50 34 - 235 61 55 • Faks: 0.212 255 17 73

E-posta: dergi@ifmc.org.tr • web sitesi: www.ifmc.org.tr